HUSEIN BAŠIĆ

AVDO MEĐEDOVIĆ – PJEVAČ PRIČA
(Fragmenti)

1. *Preko Amerike – u zavičaj*

Ovaj osvrt na Avda Međedovića i njegovo djelo, još jednog sandžačkog pjesnika–pjevača tradicionalnih usmenih junačkih pjesama *homerovske stvaralačke snage i inspiracije*, čije se pjesme s pravom mogu ubrojiti u najbolja svjetska ostvarenja u domenu epskog pjesništva, počećemo završnom konstatacijom dr Enesa Kujundžića, iz njegove kratke biografske bilješke o Avdu Međedoviću: "Na kraju valja istaći da je Avdo Međedović veoma zapostavljen u našoj nauci o epskom pjesništvu i pjevačima, Avde nema ni u književnim leksikonima, niti u školskim programima i udžbenicima. O njemu naša čitalačka publika ne zna gotovo ništa."

Dok se u Americi, na Harvardskom univerzitetu (Harward University Press), iz poznate "Milman Parry Collection", već više decenija kontinuirano objavljuju knjige, uglavnom muslimansko–bošnjačke tradicionalne usmene književnosti, koju su u više navrata (1933., 1934. i 1935.) prikupljali američki naučnici Milman Parry i Albert B. Lord po Sandžaku, djelovima Crne Gore i Bosne i Hercegovine, te poslije Parrijeve smrti Albert B. Lord, 1950. i 1951. godine), dotle je (podatak iz razgovora pisca ovog teksta s Alijom Isakovićem, urednikom u sarajevskoj "Svjetlosti" i dr Enesom Kujundžićem, priređivačem): rukopis knjige "Ženidba Smailagić Mehe" Avda Međedovića, čamio godinama zaključan u ladici jednog od urednika ove izdavačke kuće.

Ubrzo poslije objavljivanja (1987.), javili su se prvi afirmativni osvrti i prikazi, ali neka ozbiljnija analiza i književno–kritička valorizacija ovog spjeva nije urađena. Najviše nama dostupnih podataka, informacija i književno teorijskih relevantnih ocjena, možemo naći u dvjema knjigama Alberta B. Lorda "Pjevač priča" 1 i 2, Haward University Press, 1960., kao i u tekstu: Milman Parry – Ćor Huso, studija o jugoslovenskoj epskoj pjesmi", "Opšti uvod" u: Srpsko–hrvatske junačke pjesme, knj. II, Beograd i Kembridž, 1953. god. Tu su također zanimljivi i korisni tekstovi dr Enesa Kujundžića: "Epski opus Avde Međedovića" – uz engleski prevod Alberta Lorda epske pjesme

"Ženidba Smailagić Mehe", *(Život*, 1982); "Muslimanska epika na Harvardu", (*Odsjek*, 1983); "Smailagić Meho u epskom sazvježđu", (*Život*, 1986).

"Ženidba Smailagić Mehe" Avda Međedovića je uvrštena u kapitalni projekat *Muslimanske književnosti u 100 knjiga*, čija su prva kola već izašla iz štampe u Bosni i Hercegovini. S ove strane "čelične zavjese" (u SR Ju–goslaviji), kojom je prekinuta svaka kulturna komunikacija s bošnjačkom kulturom u Bosni i Hercegovini, nema ni pomena da se ovo djelo uvrsti makar u dodatne školske programe za učenike u onim mjestima gdje bošnjačko–muslimanska populacija ima pretežnu većinu. Genijalni pjesnik–pjevač Avdo Međedović je još uvijek "mrtav pjesnik" u svom rodnom Sandžaku. Drugi narodi i druge kulture bi se ponosile njime, mi ga prepuštamo svjetskoj nauci i naučnicima kao rijedak primjer umijeća usmenog pjevanja i snage duha, koji ga svrstava u besmrtnike kakvi su tvorci *Ilijade* i *Odiseje* ili *Pjesme o Nibelunzima*, uz koje s pravom porede i njegov spjev.

Avdo Međedović očigledno ima jednu veliku "mahanu", mnogo je velik da bi ga njegov mali narod (čijim se imenom nije mogla do sada zvati ni kakva dobra čorba od bamja), mogao uvesti u svoje, bez knjiga, opustjele domove...

2. Epska pjesma kao oblik pamćenja i odbrana religije i tradicije

Može se za Avda Međedovića reći da je zakasnjeli pjevač–pjesnik epskih pjesama, s obzirom da je živio u prvoj polovini XIX vijeka (umro 1953. godine), međutim, očigledno je, iz razgovora koji su s njim vodili američki filozofi i naučnici Milman Parry i Albert B. Lord, da je on iz posljednje generacije bošnjačkih pjesnika–pjevača iz Sandžaka, koji je *predao* svoje znanje epskih pjesama i svoje umijeće tvorenja, pravim i najznačajnijim istraživačima epike, istina, ovom prilikom, s namjerom da će tim tragom najsigurnije doći do potvrde teze o nastanku *Ilijade* i *Odiseje*. Do njihovog interesovanja za bošnjačke pjevače–pjesnike, i njihove duge pjesme (epose) homerskog tipa, ova poezija je bila marginalizovana i skrajnuta u zapećak, kao manje vrijedna i maltene neprijateljska tako da se desilo da niko nije zabilježio ni jedan stih od, po svemu sudeći najvećeg bošnjačkog pjesnika–pjevača epskih pjesama, slijepog pjesnika Ćor Husa Husovića (poginuo početkom XX vijeka), koji je znao junačkih pjesama "koliko ima dana u godini". O njemu saznajemo iz priča i sjećanja njegovih savremenika i onih koji su od njega učili pjesništvu i pjevanju. Zahvaljujući ovoj dvojici pjesnika–pjevača junačkih pjesama, prvome kao *legendi* i drugome kao našem savremeniku, naša usmena predaja je probila zastore mraka i ćutnje, i tek sada, iako zakasnjelo konstituiše se kao kulturna vrijednost i umijeće koje ima naučnu ovjeru i reputaciju svjtske kulturne baštine.

Slomom i raspadom Osmanske Carevine prestaje mogućnost književnog stvaranja na orijentalnim jezicima, kako su to vjekovima činili obdareni pojedinci (Bošnjaci) iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Najstariji koga

sretamo u književnosti toga vremena je Ahmed Valija (živio u XV stoljeću), kasnije se javlja pjesnik Gurbi, rodom iz Novog Pazara, živio polovinom XVIII vijeka. Rodom iz Bijelog Polja poznati su književni stvaraoci Osman Kadić Bjelopoljak, koji je svoje književne radove potpisivao kao *Šehdi*. Živio je u drugoj polovini XII vijeka. Njegov sin Ahmed Hatem Bjelopoljak (Hatem Šejh Ahmed Kadić Bjelopoljak – Akovali) značajno je književno ime toga vremena. Njegovo djelo "Divan", ispjevano na turskom jeziku, bilo je cijenjeno i čitano širom ondašnje Osmanske carevine. Kasnije, u književnosti na orijentalnim jezicima s ovog područja, javljaju se Hamza Puzić iz Pljevalja, Salih Gašević iz Nikšića i Sulejman Tabaković iz Novog Pazara. "To književno stvaralaštvo" kaže dr Hazim Šabanović u obimnom djelu – *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima* – naravno nije naše narodno, ni po jezicima na kojima je stvoreno, ali je naše zato što su ga stvarali naši ljudi i najviše u našoj zemlji pa već zato zaslužuje da ga proučimo. Tim prije što je u ovoj književnosti, pored svih navedenih okolnosti u svako doba bilo bar sporadičnih izliva narodnog duha, naročito ljubavi prema rodnoj grudi. Premda okovan tuđim idejama i jezikom i ovdje se narodni duh i osjećaj vječno borio da se izrazi i posvjedoči pa makar i tuđim jezikom. Najznačajnija od ovakvih pružila se krajem XVII stoljeća kada je naš pjesnik Sabit (Tabit) učinio prvi odlučan napor ne samo da zadrži bujicu perzijanizma u osmanskoj poeziji i preobrazi ovu poeziju istinskijem tumačem osmansko–turskog duha, nego da utkivajući u svoje stihove naše narodne aforizme i elemente naše narodne poezije, dade izraza svome narodnome duhu. Svojim djelom on je zasnovao sasvim nov pravac u osmanskoj književnosti koji je dominirao pola stoljeća.[1]

3. Zapamćivanje prošlosti kao vid održavanja života

U propadanju Osmanske Carevine i seoba ogromnih razmjera (mu–hadžirluka) muslimanskog naroda, i ne samo iz slovenskih zemalja, do daleke Anadolije, čak i do Sirije, nije bilo uslova za individualno umjetničko stvaranje obdarenih pojedinaca, već se javlja potreba da se produži, stvara i čuva usmena narodna pjesma, ali i ostali vidovi usmene narodne tradicije. Usmena epska narodna pjesma je i do tada bila najznačajniji vid zapamćivanja i čuvanja prošlosti i posebnosti bošnjačkog duha, prvenstveno u službi tradicije i religije. Imajući to u vidu Albert B. Lord u djelu "Pevač priča" konstatuje: "Jer u našoj je prirodi tradicija da traži i održava postojanost, da čuva samu sebe. A ova istrajnost ne potiče ni od izopačenosti ni od apstraktnog načela apsolutne umjetnosti, već očajničkog prisilnog uvjerenja da ono što tradicija čuva jeste samo sredstvo postizanja života i sreće.

[1] Dr Hazim [abanovi}: *Knji`evnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973. god.

Tradicionalni usmeni epski pevač nije umetnik; on je prorok. Obrasci mišljenja koje je on nasledio nastali su ne zato da bi služili umetnosti, već religiji u njenom najtemeljnijem smislu. Njegovi rasporedi, njegove antiteze, njegova poređenja i metafore, njegova ponavljanja i njegovo ponekad naizgled hotimičnog, životnog načela u mitu, priče o čudesnim podvizima, umetnost zapravo crpe svoju snagu".[2]

Savremenici bilježe mnoštvo koliko dramatičnih toliko i groteksnih sukoba i fizičkih obračuna između pjevača – pjesnika pravoslavne i islamske vjeroispovijesti, koju na uzanom prostoru epske pjesme čuvaju "red i istinu", za koje drže da su nepovrjedivi i vječni, svjedno što su se promijenila "mjesta" i glasnost pjevača – pjesnika (muslimana) i onih koji su svoju pjesmu tulili i krili od *Turaka*. Sada su mogli da je slobodno puste, iz punih usta, koliko im grlo daje, i da ponešto uzgred poprave i ponačine u svoju korist. Jedan takav sukob bilježi P. Šobajić u knjizi "Nikšić" – Onogošt: (Bajro, prim. H. B.) Askov Ljuca bio je vrlo krupan, da nijedne dokoljenice nije mogao obuti na nogama. Po padu Nikšića neki pop Zmajević iza Tare pevao je u kafanici pesmu uz gusle i u njoj grdio Građane. Bajro skoči, trgne mu gusle i udari popa tako jako, da mu ih razbije o glavu. Kad su Ljuce prešle u Pljevlja, pop Zmajević je iz osvete ubio Bajra".[3]

Iako nezabilježena, muslimanska epska pjesma je živjela od doma do doma, od sijela do sijela, naročito za vrijeme ramazanskih večeri u doma–ćinskim kućama, koje su vodile računa da dobave što boljeg i čuvenijeg pjevača pjesnika, o koga će se kasnije otimati druga sela i drugi domaćinski domovi. U gradovima se pjevalo po *kahvama* i to zareda, iz noći u noć. Avdo Međedović je bio jedan od najtraženijih pjevača–pjesnika u bjelopoljskom kraju, kao ranije njegov veliki predhodnik, slijepi pjesnik Ćor–Huso Husović, rodom iz Kolašina. U natpjevavanju pjevača–pjesnika epskih pjesama, vodilo se računa ne samo o sadržini pjesme, već o načinu izvođenja, boji glasa i ljepoti pjevanja, umijeću guslanja, što je sve pomno praćeno i cijenjeno od strane mnogobrojnih slušalaca. Vidjeti razgovor između Avda Međedovića i Kasuma Rebronje, isto tako poznatog pjevača–pjesnika.[4] Samo izvođenje i česte improvizacije u trenucima posebnog nadahnuća pjevača–pjesnika, značili su mnogo za konačni sud o njihovom umijeću i vrijednosti. Zato se razvio i posebno njegovao manir dotjerivanja i kultivisanja pjesme, izražen kroz česta "kićenja" i uljepšavanja, birajući riječi koje će da ganu i uzbude slušaoce, ali istovremeno nadahnu i uznesu pjevača–pjesnika. Kod najboljih pjevača–pjesnika ta "kićenja" su često dosezala vrhunac umjetničkog izraza i

---

[2] Albert B. Lord: *Peva~ pri~a*, Harvardski univerzitet, 1960.

[3] P. [obaji}: *Nik{i} - Onogo{t*, Beograd, 1938.

[4] *@enidba Samailagi} Meha*, Biografska bilje{ka o Avdi Meledovi}u Enesa Kujund`i}a, Svjetlost, Sarajevo, str. 341.

raskoši duha, te tako činila pjesmu neponovljivo lijepom i zavodljivom. Priređivač ove *Hrestomatije* imao je priliku da pročita pet–šest verzija pjesme *Ženidba Smailagić Meha* (od one najkraće, iz knjige Lj. Rajkovića *Sa londže zelene* (679 stihova), do Međedovićeve – 12311 stihova. Kad bi se rasčlanila i uporedila opšta mjesta i uobičajeni opisi ljudi, konja i oružja, borbi i mejdana, dvorova i života na njima, ne samo bošnjačkoj već i cjelokupnoj južnoslovenskoj epici, vidjeli bi da je Avdo Međedović više od svih poznatih i nepoznatih pjesnika–pjevača unio novih i vrlo uspjelih poređenja, koja njegovom djelu daju posebni čar i draž, koje je mogao da stvori samo istinski pjesnik, rijetkog talenta i nadahnuća. Može njegovu *Ženidbu*... neko pročitati i za jedan dan, ali da bi je čitao s merakom i uživanjem, treba mu najmanje sedam dana, koliko je trajalo i zapisivanje ovog eposa (od 5. do 12. jula 1935. god.). Avdo Međedović je imao sreću da su njegove pjesme zabilježili američki filozofi i naučnici, ali sreću je imao i bošnjački narod u cjelini, jer će uz njegov primjer i umijeće biti valorizovana cjelokupna bošnjačka usmena književnost. Da nijesu naišli na pjevača–pjesnika ovakvog dara i formata, njihova teza o nastanku *Ilijade* i *Odiseje*, vjerovatno bi bila manje uvjerljiva, jer i ovako u svijetu ima naučnih autoriteta, koji je, ako ne opovrgavaju, ono sumnjaju u njenu punu istinu. Mi bez dvoumljenja možemo reći da se ovim činom posrećilo i Avdu i američkim naučnicima, ali i našoj kulturnoj baštini u cjelini.

Iz razgovora koje je Međedović vodio s američkim filozofima, sagledavamo njegov način života i razmišljanja, njegove maštarije i žal za prohujalim *turskim vremenima*, ali i *bošnjačkom slavom i gospoštinom*, iz perspektive sitnog trgovčića i siromašnog zemljoradnika iz Sandžaka. Živio je od svog rada i paćenja, a taj život se graničio s krajnjom bijedom i neimaštinom svake vrste. A pjevao je i guslao – badihava, za hatar onih koji su voljeli da ga slušaju u dugim zimskim noćima, i za svoj merak, s osjećanjem da je sve to vidio i doživio u nekom drugom životu. A to je bilo ono čime su pjesnik i njegovi slušaoci ledušili gladnu dušu, pitomili šturi život i činili ga snošljivijim. Ako se mnogo šta nije moglo imati u životu, moglo makar u pjesmi, a ono što nije moglo i nije uspio da kaže, ostavljao je *Bogu na amanet*, jer znao je da se moglo i bolje i ljepše reći, pa svoju *Ženidbu*... završava stihovima: *Od mene vi malo razgovora/ A od Boga dugo i široko!*

Nije to slučaj samo s Avdom Međedovićem, već sa čitavom plejadom pjevača–pjesnika iz Sandžaka o kojima su ostavili zabilješke: Matija Murko, Alois Šmaus, Milman Parry, Albert B. Lord, D. E. Bynom i dr.

Dok su srpska, hrvatska i crnogorska usmena književnost imale sreće da budu znatno ranije zabilježene i sređene, muslimansko–bošnjačko tradicionalna književnost na području Crne Gore i Srbije, najduže je ostala u usmenom obliku. Čak je početkom sedamdesetih godina bilo uslova da Zaim Azemović, Ljubiša Rajković, Zlatan Čolaković, Vuk Minić, i pisac ovih

redova, uživo zabilježe epske pjesme od poznatih pjevača–pjesnika: Muratage Kurtagića, Aširа Ćorovića, Hajruša Ledinića, Rustema Muminovića i Šaba Jevrića, što je dokaz da epska tradicija još istrajava, iako se više ne stvara i ne obnavlja.

Sa suprugom Marinom Rojc (Zlatan) Čolaković bilježi u više navrata, godine 1989. muslimansku epsku poeziju u Rožajama, od još živog Parry–Lordovog pjevača Muratage Kurtagića, od koga imaju znatan dio zabilježenih pjesama Zaim Azemović iz Rožaja i Ljubiša Rajković koji je 80–tih godina radio u Rožajama. Čolakovići su što u Rožajama, što u Zagrebu, gdje je Murataga Kurtagić s porodicom bio gost u njihovoj kući, napravili 50 sati zvučnih i 20 sati video snimaka "muslimanske herojske epske pjesme". Inače, bračni par Rojc–Čolaković su nastavljači poznate Parry–Lordove škole, a Zlatan Čolaković je objavio vrlo interesantne analize upoređenja homerske i bošnjačke epike.

Budući nezabilježene, bošnjačke junačke pjesme najduže su ostale u usmenoj formi, čuvajući izvjesne sadržaje koje je istorija zaobišla ili zaboravila. Tako su one sve manje bile u službi istorije, a sve više u službi religije, kao primarnog i važnog činioca nacionalnie identifikacije naroda kome pripadaju. One su sačuvale duh i sadržaje epskog vremena, čak i kada je vrijeme stvaranja epske pjesme prohujalo, a epska poezija se javlja kao anohrona i prevaziđena slika života, jer u nju ne dotiču više svježi izvori vremena kome ta slika priliči. No, i pored toga, tradicionalna bošnjačka usmena epika, iako kasno i malo zabilježena, što u rukopisima onih koji su znali njenu vrijednost, što u sjećanjima onih koji su je sa zanimanjem slušali i pamtili, sačuvali do naših dana. Ako su, u skladu s novim vremenom i načinom života, presušili izvori stvaranja novih epskih pjesama, interes za nju je ostao, kao za kulturnu i istorijsku vrijednost. Otuda se pokušaj relativizacije i novog čitanja kulturno–istorijske povijesnice, ma koliko bila nehatom zatamnjena, ima kapitalni značaj za narod koji pripada ovom civilizacijskom i kulturnom krugu. Uskratiti mu pravo na kulturno–istorijsku baštinu, isto je što iščupati mu životodajni korijen.

4. *Sinteza iskustva i moralnih vrijednosti u eposu Ženidba Smailagić Meha*

I pored toga što je Avdo Međedović rođeni pjesnik–pjevač, on je prije svega proizvod jedne snažne epske tradicije, s obzirom da je živio i ostario u tom duhu, prvo u svojoj porodici, gdje je od oca Huseina, koji je takođe bio na glasu pjevač, učio pjevanje i guslanje, a potom i od poznatih pjevača iz susjedstva: Reša Alihodžića, Sada Hadžovića, Nezira i Orla Kalića, Hamida Nikšića–Ferizovića, Hasana Nikšića, Islama Radoglavca, Avdage Šehovića, Latifa Zekovića, kao i od pravoslavca Rada Đurića.

Sasvim je vjerovatno da nije bilo američkih filologa, koji su upravo tražili u balkanskoj bošnjačkoj epici pjevača–pjesnika Avdovog tipa, epos

Ženidba Smailagić Meha ne bi bio zapisan, ili, ako bi bio zapisan, ne bi bio u obliku, obimu i kvalitetu kakav je sada. Kao što se zna, postojale su nekolike verzije ove pjesme,[5] prema jednoj od njih Međedović je ispjevao svoju, skoro nevjerovtnog obima, koja se istovremeno doima kao roman u stihovima. Kompozicija struktura ovog eposa veoma je slična klasičnoj kompoziciji romana. Sve te verzije bile su znatno kraće, prilagođene pjevanju u toku jedne večeri (pet–šest sati), koliko je obično trajalo pjevanje najduže epske pjesme. Tako možemo sa sigurnošću tvrditi da bi ova pjesma, izvedena u uobičajenom postupku, bila mnogo kraća. U ovom slučaju bio je jasno postavljen cilj: zapisati cijelu pjesmu do kraja. Avdo Međedović je bio nesvakidašnji i obdareni pjevač–pjesnik, posjedovao je veliko iskustvo i moć razlučivanja ljudskog od neljudskog, junačkog od nejunačkog, dobrog od lošeg; znao je ne samo imena i mjesta iz kojih su brojni bošnjački epski junaci iz Bosne i Hercegovine, već i njihove posebnosti i karakteristike, koje suptilno i znalački nadopunio novim elementima i odlikama. Još jedna činjenica, koja je do sada samo uzgred pominjana, veoma je važna za sadržinu ovog eposa, a to je da je Avdo Međedović devet godina bio u turskom askeru, da je učio podoficirsku školu u Solunu, te tako njegovo znanje iz vojne doktrine i ratovanja dolazi do punog izražaja u velikim bitkama koje razrješavaju zaplet u ovom eposu, s vojskom Petra Dženerala i kasnije u sukobu s vojskom Budimskog Vezira. Iako se radnja ovog eposa događa u XVII stoljeću, Međedović je znalački upleo svoja vojnička znanja i iskustva, i prilagodi ih tom vremenu i načinu ratovanja. Budući turski asker toliko vremena, on je naučio turski jezik, zato s lakoćom barata mnogim izrazima i riječima orijentalnog porijekla, koje je vješto prilagodio i ukomponovao u svoj bošnjački jezik. Može se sa sigur–nošću reći da ni jedno drugo djelo, ove književne vrste, ne sadrži toliko orijentalizama, kao što to sadrži Međedovićeva *Ženidba Smailagić Meha*. Ova pjesma je, pored svoje dužine, ostvarena takoreći u jednom dahu, pa epizode, koje se češće javljaju, ne predstavljaju balast i ne presijecaju magistralni tok radnje. Iako ima pretjerivanja i ponavljanja, što je karakteristika epske poezije u cjelini, nema nemotivisanih pasaža koji bi bili sebi svrha.

Avdo Međedović je očigledno bio svjestan svog zadatka i misije koju treba da ima njegova pjesma (bar djelimično i bar intuitivno), jer je pjevao pred veoma zainteresovanim strancima koji su uz to plaćali njegovo pjevanje i kazivanje, zato je u tokove svoje pjesme utkao sve vrline i specifičnosti bošnjačke junačke pjesme, ponajprije *krajišnice*, i uveo manje–više sve glasovite junake i sva mjesta, naročito iz Like, Bosne i Krajine, a nekima je, kao recimo od Orašca Talu (Budalina Tale) dao nove i značajne osobine, koje prije u tolikoj mjeri u vezi s njim nijesu isticane. Od Orašca Tale je u bošnjačkoj epici poznat kao ekscentrčna ličnost, što bi se narodnim žargonom

[5] Smalilagi} Meho, Dubrovnik, 1886., verzija preuzeta od Ahmeda [ami}a.

reklo *nadrven delija* ili *naveden delija*. On se drukčije oblači od svih epskih junaka, drukčiji mu je konjski pusat i oružje (drvena batina s hiljadu klinaca), ali je uvijek tamo gdje je najteže. Djeluje smiješno i groteskno, ludo je hrabar i postupa drugačije od ostalih, uglavnom na svoju ruku, zato su ga prozvali Budalina Tale. Ne krasi ga neka naročita pamet, mejdane ne dobija lukastvom, već srčanošću i junaštvom. Često je surov i grub, po kratkom postupku presuđuje neprijatelju. (*Podaj Talu, pa podaj belaju, / Odmah Tale na kolac nabija)* – kaže se u jednoj bošnjačkoj pjesmi. Dok drugi uživaju u sjajnoj opremi i ukrašenom oružju, u dobrim konjima i raskošnom konjskom pusatu, on jaše na goloj bedeviji, ili na samaru, pa čak često, i u diobi plijena, iako je najsiromašniji među družinom, i najhrabriji svakako, dobija najmanje. U pjesmi *Izbavljenje pašine Emine*, u diobi plijena Tale dobija smiješan i uvredljiv *dar* (*Na planini šićir dijelili, Dobrom momku lijepu djevojku, / A udovcu azgin udovicu, / Adžu Talu krivonogu Maru, / Da mu Mara piša po samaru*. (Lj. Rajković – *Sa londže zelene*).

U eposu *Ženidba Smailagić Meha* od Orašca Tale dobija uz Smailagić Meha, maltene centralno mjesto, naročito u drugom dijelu eposa. Svima bošnjačkim prvacima Hadži Smail–aga šalje pisma i zove u svatove, a Tala lično obavještava. U ovom eposu Tale nije samo *junak što karara nema*, već vojni strateg, koji se vještinom rasporeda vojske i smislom za odgonetanje namjera neprijatelja, ističe čak i iznad od Kladuše Muja, koji je glavni komandant bošnjačke vojske: *Savi Mujo ruke na srdašce, / Pa zakuka: Leleh mene, majko, / Da onomad ne uptah Tala, / No da danas nama kuka majka, / Pa od danas taman do vijeka!"*

Tale nalazi načina, da kad uhvati Budimskog Vezira, natjera ga da kaže gdje su ključevi od riznica u kojima je blago koje je opljačkao od naroda: *Jali pare, murtatine, kaži, / Il evo ti onog dželat–baše, / S kojijem si nagonio turke! / Slušaj dobro, murtatine carski! / Da si blago na dobro dobijo, / Dobro bi se tebe povraćalo. / No si blago na sablju dobio, / Na sablju ga meni poklonićeš. / Znaš li, pašo, kurva te rodila! / Zlo je za zlo, a dobro za dobro, / Ili blago, ili emer dado*. Iako je siromašan, i ne krije svoje siromaštvo, Tale blago Budimskog Vezira dijeli po družini, i tu se ogledaju njegove etičke vrline i vrijednosti.

I kako rekosmo, Međedović je tokom cijelog kazivanja ovog eposa na visini naslućenog zadatka, pa je u njega zastupio sve vrijednosti bošnjačkog etosa, ličnosti i epske junake iz različitih vremena, ali je ipak naglasio najveće vrijednosti (sultana Sulejmana Veličanstvenog – Osvajača, Hadži Smail–agu i njegovog sina Smailagić Meha, braću Hrnjice, Muja i Halila, od Orašca Tala i druge bošnjačke prvake i epske junake, i nasuprot njih: Budimskog Vezira i ljutog turskog protivnika, Petra Dženerala iz Karabogdana (Moldavije u Rumuniji) – smjestio u kontekst svoga eposa, za koji se, i pored toga što je i kazan za tako kratko vrijeme, ne može reći da je improvizacija, već prije svega

rezultat pjesničkog nadahnuća i uznesenosti, da u tom trenutku stvori tu verziju. Avdo Međedović je svakako, kao vrstan pjevač–pjesnik njihovih pjesama dobro znao strukturu epskih pjesama, i učenik starijih guslara i pjevača koje smo već pomenuli, formule i klišee, koje treba popuniti sadržajima tradicionalnih priča. Na tom elementu je upravo zasnovana Parry–Lordova teza o *pjevaču priča*, koja je srećno nađen ključ za uspješno dešifrovanje nastanka Homerovih spjevova *Ilijade* i *Odiseje*. A što je taj ključ nađen upravo u tradicionalnoj epskoj pjesmi Bošnjaka Sandžaka, nije slučajnost, već neminovnost da se očuva ono što se nije smjelo izgubiti, a to je narodna svijest o sebi samom. U takvoj epskoj pjesmi bila je njegova nenapisana istorija, ugrožena religija i nipodaštavana tradicija, zato ju je čuvao kao dragocjenost koja se mora nadograđivati novim sadržajima i novim obimom.

5. *Živi jezik Avda Međedovića*

Prije no što pređemo na neke dosad nepoznate i nove priče i anegdote o Avdu Međedoviću, jer ono što bi slijedilo, nastavljajući u smjeru kako smo počeli ovaj rad, bila bi parafraza detalja i podataka iz već pomenutih izvora. Kako nam to nije cilj, istaći ćemo samo da "Ženidba Smailagić Mehe" Avda Međedovića čini ne samo prvo već i temeljno djelo iz koga treba crpsti građu za rječnik maternjeg (bošnjačkog jezika), jer ni jedno drugo djelo ne sadrži toliko jezičke raskoši i bogatstva prilagođenog duhu i mogućnostima našeg jezika, tim prije što se zna da je Avdo Međedović umro, takoreći nedavno, 1953. godine, i što je to već tada bio jezik kojim se komuniciralo, dakle, *živi jezik* koga su razumijevali njegovi slušaoci, bez rječnika i terdžumana. Ovu činjenicu moraju imati na umu svi budući jezikoslovci, pisci pravopisa i gramatika, jer jezik Avda Međedovića, bez sumnje, pokazuje siguran put u zlatonosnu ježičku žicu koja vodi u zapretana jezička vrela, koja u spoju s ježičkim inovacijama, ili "rastom jezika", figurativno kazano, daju mogućnost širokog i bezgraničnog ježičkog izraza, što nije samo nacionalno bogastvo naroda, već i njegova *zlatna sehara*, tj. duhovna riznica, u kojoj čuva svijest i znanje o sebi, ali i o svemu drugome što treba da zna.

6. *Prva riječ: "Bože nam pomozi!"*

Počinjući svoje grandiozno djelo od 12311 stihova, dužine Homerove *Ilijade* ili *Pjesme o Nibelunzima*, Avdo Međedović u pretpjevu nije posegao ni za jednim uobičajenim uvodom, tipa: *"Đe sedimo, da se veselimo, / E da bi nas i Bog veselio, / Veselio, pa razgovorio!*, kakvim inače počinju epske pjesme muslimansko–bošnjačke provenijencije, već ga je primjerio sadržini koja slijedi. Prve riječi upućuje upravo Bogu, kao svemogućem i vrhovnom Tvorcu i zaštitniku ljudskoga roda, koje Međedović u skladnoj gradaciji svodi na ljudsku mjeru i sudbinu. Tu su u prvom redu sintagme: "svake muke",

"muke ljute i dušmanske ruke", "svakog hala i belaja", "zlog druga i nevjernog druga" i na kraju "u kući loše domaćice", što je paradigma narodnoj poslovici "da kuća leži na ženi", da je to trajna i sudbinska vrijednost koja svaku uspješnu i zadovoljnu porodicu čini tvrđavom koja se brani od svekolikog zla i belaja koji nasrće na nju.

Posmatrajući nekoliko stotina sandžačkih epskih pjesama, kao i desetak najvažnijih knjiga i antologija u kojima je sabrana bošnjačka epika u cjelini, iako se može podvesti pod takozvano "opšte mjesto", ovaj *pretpjev* u Međedovićevom navodu nalazimo u najrazvijenijoj, najživotnijoj i najsugestivnijoj slici priziva svemoguće Božije pomoći u nadahnuću i stvara–lačkom činu koji je pred njim:

Prva riječ: "Bože nam pomozi!"
Evo druga: "Hoće, akobogda."
Samo da ga pominjemo često,
Pa će nama dobro pomagati,
I od svake muke zaklanjati,
Muke ljute i dušmanske ruke,
I svakoga hala i belaja;
Jer je gora od svakog belaja,
Od zlog duga i nevjernog druga.
Biće kiše, rodiće godina,
Dužan će se duga odužiti,
A zlog druga nigda do vijeka,
A u kući loše domaćice,
Od te nema gore kukavice...

Iako uvodna pjesma ne nagovještava radnju koja će se dogoditi, ona je, u stvari, svečano intonirana, svojevrsna je oda Bogu i njegovim moćima, ali je i životna mudrost: da ništa nije vječno i da sve prolazi. Ona je i pouka kako da se čovjek brani od zla. I u ovim stihovima je ukonponovan univerzalni nauk koji se vezuje za Božiju opomenu: "Čuvaj se sam, pa će te i Bog čuvati!"...

NOVAK KILIBARDA

ETNO–VJERSKI PROFILI USMENIH DESETERAČKIH PJESAMA NA JUŽNOSLOVENSKIM PROSTORIMA
(Uporedna analiza dviju pjesama – muslimanske i pravoslavne)

Predmet ovoga rada su dvije usmene deseteračke pjesme koje obrađuju istu tematiku: *Rišnjanin hadžija i Limun trgovac* (Vuk Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, III) i *Svatovsko groblje na Koritima* (Kosta Herman, *Narodne pjesme muhamedovaca u BiH*, I). Ovim tekstovima češće su se bavili istraživači, ali, koliko nam je poznato, do sada nije učinjena uporedna analiza ovih dviju istotematskih tekstova s ciljem da se pokaže projekcija vjersko–etničkog mentaliteta muslimanskog odnosno hrišćanskog pjesnika–pjevača kroz specifičnost njihovih umjetničkih rješenja. Namjera ovog rada usmjerena je u tom pravcu.

Prije analize ovih pjesama valja napomenuti uočavanje Salka Nazečića koje je podsticajno djelovalo za nastanak ovog rada. Posebno je Nazečić podsticajno djelovao da se otvori pitanje: Koja je od ovih dviju pjesama, muslimanska ili pravoslavna verzija, prvo nastala.

Nazečić je uočio da pjesme iz *Erlangenskog rukopisa*, koje obrađuju napad hajduka na muslimanske svatove, kao i pjesme iz Vukova zbornika i *Pjevanije crnogorske i hercegovačke* Sima Milutinovića Sarajlije, imaju dosta podudarnih detalja s muslimanskim pjesmama iste tematike, posebno s pjesmom *Svatovsko groblje na Koritima*. Uz to, Nazečić napominje da prozna legenda o pogibiji muslimanskih svatova na Koritima može da upućuje na tradiciju, kako veli on, "o nekom stvarnom napadu koji je tu izvršen", i konstatuje da su likovi u rečenim pjesmama "uglavnom poznati istoriji kao suvremenici". Ta *suvremenost* je za Salka Nazečića "svakako važna", ali nije komentarisao tu "važnost". Nazečić naglašava i činjenicu da je pjesma iz Hermanova zbornika zapisana od pjesnika–pjevača sa Zagorja, dakle, iz kraja kojim su tragični svatovi iz pjesme prolazili. Ipak, za našu analizu najznačajnija je sljedeća Nazečićeva napomena: "Ako se pretpostavi da je muslimanski pjesnik znao za Vukovu pjesmu *Rišnjanin hadžija i Limun trgovac*, ili bar za neku varijantu te pjesme, što bi moglo biti vrlo moguće, onda je interesantno šta je on promijenio i šta je smatrao da mora izmijeniti". Naime, Nazečićeva pretpostavka o primogenituri pravoslavne pjesme, podsticajno je na nas djelovala da raspravljamo o nastanku pjesama o kojima je riječ, odnosno da ukažemo na objektivnu mogućnost prvog nastanka muslimanske pjesme i kasnije pravoslavne korekcije prvonastalog muslimanskog teksta.

Pretpostavka da je muslimanski, odnosno bošnjački, pjesnik–pjevač znao za pjesmu iz Vukove, ili neke druge, zbirke obdržava se samo sistemom formalne logike zato što je Herman pjesmu iz Zagorja zapisao na nekolike

decenije poslije objavljivanja Vukove zbirke, u kojoj je objavljena pjesma *Rišnjanin hadžija i Limun trgovac*, a koju je Vuk zapisao od Tešana Podrugovića 1815. godine. I sve pjesme s temom o svatovskom groblju na Koritima zabilježene su prije Hermanove varijante, i to osjetno ranije. Međutim, u kompleksu istorijskih, vjersko–ideoloških, političkih i kulturoloških činilaca, koji tvore milje u kojemu je bošnjački pjesnik–pjevač saopštavao Hermanovu pjesmu, gotovo baš ništa ne znači eventualna vremenska prednost pravoslavnog teksta s datom tematikom. Devetnaesti vijek u južnoslovenskim zemljama, koje su de jure pripadale Osmanskom carstvu, a posebno na prostorima BiH, ispunjen je socijalnim vrenjima i bunama, što je udaljavalo jedan od drugoga pravoslavni i bošnjački živalj koji govori istim jezikom. Udaljavali ga toliko da se ne može zamisliti Bošnjak koji besjedi sa zbirkom hrišćanskih pjesama u kojima se slave porazi Osmanskog carstva na prostorima Balkana i u kojima se govori o hajducima kao borcima sa ideološkim smislom. Pa sve i da je Vukova zbirka došla u ruke kakvog znatiželjnog bošnjačkog intelektualca, i u tom slučaju teško bi se dalo pretpostaviti da bi njegovo poznanstvo s Vukovom zbirkom imalo bilo kakvu prohodnost do usmenog pjesnika–pjevača koji kolektivno uvjerenje svoga etnosa prenosi u usmenu deseteračku pjesmu što je namijenjena za slušanje. Ne umanjujući značaj činjenice da je Salko Nazečić otvorio problem o kojemu je riječ, može se postaviti sljedeće pitanje: Koja je strana, bošnjačka ili pravoslavna, bila zainteresovana da prva ispjeva pjesmu o svatovskom groblju na Koritima, odnosno da pjesmom reaguje, bilo na stvarni događaj, ili, kako Nazečić kaže, na "tradiciju o nekom stvarnom napadu koji je tu izvršen". No, na postavljeno pitanje najjednostavnije je odgovoriti: Za nastanak pjesme bila je zainteresovana ona strana koje se emotivno dublje dojmio događaj, odnosno zainteresovan je bio onaj etno–vjerski entitet koji je svoje moralne, ideološke, vjerske, istorijske i estetske postulate mogao u datoj pjesmi umjetnički da naglasi.

Da bi se ukazali tematski detalji događaja ili tradicije o događaju koji su prikladni za receptore bošnjačkih slušalaca usmene pjesme, odnosno tematski detalji što su bili izazovni za usmenog stvaraoca koji je u interferentnim vezama sa svojim slušaocima, valja prvo žanrovski odrediti pjesmu *Svatovsko groblje na Koritima*.

I tematski i poetološki, ova se pjesma cjelovito uklapa u krug bošnjačkih, alijas muslimanskih balada koje reprezentuje Fortisova *Hasanaginica*. Pjesma, dakle, pripada onoj vrsti usmene narativne poezije koju uočljivo predstavljaju dva tematska smjera – *junaštvo* i *tragika u ljubavi*, odnosno njihov interferentni odnos. Ta dva tematska smjera dijalektički izrastaju iz društvene stvarnosti bošnjačkog svijeta tokom viševjekovnog pripadanja Osmanskoj carevini. Svoj uspon u oblasti ekonomije, vlasti, kulture i vjere Bošnjak je postizao izvršavanjem obaveza prema državi, bolje reći osnova tog uspona bila

je na bojnom polju preko kojega je vojno organizovano carstvo širilo svoju moć. Takav ratnički život otvarao je prostore kako za junaštvo tako i za porodičnu tragiku koja se iskazivala u raznim vidovima. Pomenimo takva tri reprezentativna vida: Kult ljubavi koji paradigmatično emituje balada *Omer i Merima*, tragika supruge i majke koju tumači Fortisova *Hasanaginica*, roditeljski žrtvenički bol koji doživljava majka braće Morića. Pjesma *Svatovsko groblje na Koritima* bez ostatka se uklapa u tematski krug usmenih tekstova o tragičnim ženama, a opisom oružanog sukoba pravoslavne i muslimanske strane ona djelimično pripada i krugu pjesama junačko–ratničke tematike. Međutim, tragika nedužne isprošenice Rišnjanina Hadža, odnosno kćeri alajbega iz Mitrovice, kojoj oca zamjenjuje brižna udovica majka, superiorno je privlačila pažnju i pjesnika–pjevača i njegovih slušalaca. Može se reći da je takva motivika pjesme pretpostavljala emotivnu tenziju slušalaca, odnosno interesovanje stvaraoca da se prihvati te tematike. Kob koja snalazi nedužnu djevojku na svadbenom putu od njena roda ka domu, u koji je krenula, lako je pronalazila emotivni prijemnik muslimanskog slušaoca i pjesnika–pjevača koji kolektivni afinitet uobličava kroz svoj stvaralački akt. Odiozan odnos pjevača i slušalaca prema vinovnicima tragedije mlade žene, odnosno prema hajducima kao odmetnicima od reda i zakona, pronalazio je emotivni prijemnik koji reaguje na moralne, vjerske i estetske agense. Prema tome, tragika mlade žene na njenom svadbenom putu pročelno je bila privlačna tema za pjesnika–pjevača i njegove slušaoce, a sve ostalo što se dešavalo povodom te tragike, na neki način, je tekući životni banalitet koji sam sobom nije mogao biti izazovan za stvaraoce i njegove slušaoce. Hajdučljive planine, rizik kojemu su izloženi bošnjački svatovi dok prolaze staze i bogaze, ovlašna spremnost svatova da se odupru hajdučkom napadaču, i brutalna začetost hajduka, kojima je plijen i ubijanje sinonim, niti su bili neobični kao događaji niti privlačni za pjesnika. Embrion buduće pjesme uvijek se krio u nekom neobičnom junaštvu, u podvigu sa moralnim sjajem, ili u porodičnim događanjima sa tragičnim konsekvencama. Pjesnik–pjevač koji je prvi došao na ideju da ispjeva pjesmu o nekom događaju bio je, u najdoslovnijem značenju, predstavnik kolektivne svijesti svog etnosa kako u ideološko–političkom tako u vjerskom, etničkom i estetskom značenju. Herderovsko–grimovsko poimanje usmene književnosti bacilo je sve karte na kolektivnu svijest, na narodnog genija, a sasvim je zapostavilo pojedinca koji pravi svoju pjesmu od kolektivnog materijala i namijenjuje je kolektivu koji mu je ponudio taj materijal. Ta je škola gledala na pjesnika–pjevača kao na živu transmisiju koja fizički prenosi misao i osjećanje kolektivne duše odgovarajućeg naroda. Razumije se, suvišno je raspravljati o zabludi herderovsko–grimovske škole, jer je već utemeljeno shvatanje da usmeni pjesnik–pjevač podrazumijeva svoje slušaoce kao što njegov pismeni pjesnički sabrat podrazumijeva svoje čitaoce. Prema tome, kad se govori o nastanku

jedne usmene pjesme treba ubicirati receptore etno–vjerskog kolektiviteta i njegova pjesnika–pjevača kojih se doimala ta tematika. Sjetimo se Vukove napomene da su hajduci najradije pjevali "pjesme od hajduka". Tako su isto tokom osmanske ratničke vladavine Bošnjaci, koji su sebe smatrali "krilom od Krajine" i gazi–borcima za vatan, kalifu i padišaha, emotivno i ideološki bili naklonjeni da najradije slušaju pjesme o podvizima gazija koji carsku zemlju brane od đaura. Pjesme o junacima – Aliji Đerzelezu, Muju Hrnjici, Gojenom Alilu, Talu od Orašca, Babiću Jašaru i dr.

Ni pravoslavna ni muslimanska strana nije, tokom estradnog života usmene junačke epike na zajedničkom jeziku, pokazivala interesovanje za pjesmu u kojoj nema viteškog junaštva, morala, vjere, tragike, ljubavi i ljepote. Obje su strane jednako bile zainteresovane za te kategorije koje imaju svoje specifične vidove na objema stranama.

Napad hajduka na bošnjačke svatove bio je naširoko poznat ne samo zbog nekog konkretnog događanja nego i kao izvjesnost na prostorima koji su prilični za napad iz busije. U opštem značenju tog događanja, prikladnija je ta tema bila za priču koja, zbog svoje aktualnosti, izvjesno proživi pa se i zaboravi, a samo nešto izuzetno, u okvirima takvog događanja, moglo je ponuditi tematski siže za pjesmu. Sudbina nečijih svatova prepričala se pa i stanula, ali sudbina djevojke koju vode svatovi, odnosno djevojke koja se udaje, izazovna je pretpostavka za pjesmu. A dva smjera sudbinske tragike mogla su jednako biti podsticajna za pjesmu – tragedija žene *eo ipso* i *viteški iskaz*, bilo u akciji s ciljem da se djevojka nepovrijeđena vrati svom rodu, bilo da se njome oženi junak koji je i planirao napad na svatove. Međutim, bezmalo je nerealna mogućnost da se hajduk ženi na takav način, jer su hajduci bili odmetnici kojima je "kuća kabanica". To su građani planine tokom nesnjegovitog dijela godine i krivenici kod jataka od Mitrova do Đurđeva dana. Iz hajdučkog ambijenta nijesu izrastale mladoženje.

U pjesmi *Svatovsko groblje na Koritima* javlja se jedan istorijski realitet koji je nesvojstven usmenim deseteračkim pjesmama o hajdučkim akcijama. U pjesmi je jedan od napadača na svatove Vuk Moračanin koji, i po istoriji, pripada jedinstvenoj skupini hajduka na balkanskim prostorima Osmanskog carstva. To su tzv. Morački hajduci koji su živjeli u svojim kućama sa svojim porodicama, na svome imanju, a na carskoj zemlji. Njihovo prebivalište bila su Ljevišta u Gornjoj Morači. Uz tajnu i aktivnu podršku Cetinja, upadali su na begovska imanja, napadali vlast i trgovce, samoinicijativno napadali svatove, a kao plaćenici su vršili uslužne zločine. Njihova nepristupačna teritorija, koju su kao odmetnici od zakona naselili, bila je praktično neosvojiva. Kretale su na njih egzekutivne ekspedicije, ali uvijek su se slamale o moračke litice i vrleti. Zbog toga će se, kako pjesma kaže, i travnički vezir zakleti "na pogaču / da ne vojšti nikad na Moraču". Dakle, postojala je mogućnost da se takav hajduk, taj Vuk Moračanin, odluči na ženidbu, odnosno

na otimačinu žene koju provode bošnjački svatovi. No, ta pojedinost, koja je mogla imati događajno izvorište, nije, ipak, mogla inicijalno djelovati na postanak pjesme. Kao što će se vidjeti, spremnost hajduka na ženidbu, u ovoj pjesmi, ima svrhe samo kao umjetnički detalj za dogradnju lika tragične žene, kao glavnog junaka pjesme. Tako se sve bilo namjestilo da mogući događaj zainteresuje pjesnika i njegove slušaoce, događaj koji Salko Nazečić opravdano zamišlja kao realnu činjenicu. Da je Vuk Moračanin uspio da otme djevojku od djevera, da je povede u svoju Moraču i da tamo Hajku pretvori u Anđeliju, kako se takva otmica u pjesmama poetološki određuje, to bi bio pravi podsticaj za pravoslavnu stranu da prva opjeva tragiku svatova na Koritima. To bi bila pjesma o polomu "turskih" svatova i junačkom podvigu hajduka, odnosno o otmici nevjerničke djevojke kao moralno–viteškom činu. Bošnjačka strana opjevala je tragiku jedne žene kao posljedicu razbojničkog napada hajduka, što je bilo neprihvatljivo za pravoslavnog pjesnika. A kao što će se vidjeti, hrišćanska korekcija prvonastale muslimanske pjesme potražiće načina da razbojnički napad hajduka opravda neviteškim izazovom protivničke strane. Korigujući pjesmu, pravoslavni pjesnik protumačiće brutalni napad na svatove kao oblik pravedne osvete.

Prije nego se pokaže kako je bošnjački pjesnik–pjevač unosio u pjesmu stavke iz svoga etničkog habitusa, treba odgovoriti na pitanje: Kako je hrišćanski pjesnik mogao poznavati bošnjačku usmenu epiku koja je ispjevana zajedničkim jezikom?

Bilo je više načina, odnosno mogućnosti hrišćanskog pjesnika da se upozna s bošnjačkom pjesmom i muslimanskom usmenom tradicijom iz koje i izrasta ta pjesma.

Kmet, odnosno čipčija, takoreći svakodnevno, bio je u prilici da prati događanja na begovskom imanju od koga je zavistan. Uz to, hrišćanin je bio prisutan u vojničkoj postavi Osmanskog carstva kao morlak, derbendžija, martoloz i bašibozluk, a viđen je on i kao turski ratnik na jednom Mohaču, Sigetu, Krusima, Mišaru... Legitimitet srpske i crnogorske vazalne uslužnosti u turskoj vojsci dat je u liku Marka Kraljevića, despota Stefana Lazarevića, Petra Boškovića, Markiše Plamenca i dr. Zajednički jezik bošnjačkog gazi–ratnika i hrišćanskog rajetina značio je stalnu prohodnost duhovnih tvorevina od jedne ka drugoj strani. O ravnomjernoj intereferentnosti ne može biti riječi, ali ne treba isključiti ni prelaske duha s hrišćanske strane na muslimansku. činjenica je, svakako, da je obrnuti put bio frekventniji.

Posebno je značajna činjenica da su hrišćanski slijepi pjevači tokom ramazanskih noći u kućama bošnjačkog begovata nalazili svoje mjesto kao zabavljači. Vladan Nedić je uočio da je homerski zamašiti aed, slijepi prosjak Filip Višnjić, pjevao tokom ramazanskih svečanosti pjesme o slavi ratnika koja zadovoljava domaćine. I ne samo što je pjesnik *Početka bune protiv dahija* pjevao begovima o slavi begova, nego su na njegovu poetiku uticali

muslimanski pjevači s kojima se sretao u tim ramazanskim noćima. Tako se kod Višnjića osvjedočava mijenjanje mjesta radnje tokom pjesme, što je neuobičajeno u hrišćanskoj usmenoj epici koja prevashodno slijedi sukcesivni niz događaja u okviru date teme.

Pjesma o svatovskoj tragici na Koritima nastala je i održala se, kako to nalaže prirodni put usmene pjesme kroz prostor i vrijeme, sve dok je nije zapisao Kosta Herman i objavio 1888. godine. Razumije se, morala se ona mijenjati shodno nivou obdarenosti njenih prenosilaca, ali glavni pravci radnje i poredak likova nijesu trpjeli značajniju korekciju na njenoj usmenoj estradi. Izgleda da nije preslobodno pretpostaviti i mogućnost da je ta pjesma, nastala u Zagorju, najviše opsluživala begovsko Zagorje i, konačno, bila zapisana na Zagorju. Ovu pretpostavku može izvjesno da podupire činjenica da je njenu pravoslavnu korekciju izvršio Tešan Podrugović iz Kazanaca, iz oblasti kojoj su u geografskom, administrativnom i dijalekatskom značenju, pripadali Zagorje i Kazanci. Da je hrišćanska strana vršila korekciju bošnjačkih pjesama samo kad se za to ukazivala stvarna potreba, potvrđuje sljedeći slučaj.

U Hermanovoj zbirci ima i druga pjesma sa Zagorja koja, takođe, govori o tragici bošnjačkih svatova. To je pjesma *Svatovsko groblje na Morinama* koja nema svoju hrišćansku inačicu. A nema zato što se svi detalji teme koja je obrađena kreću u okvirima muslimansko–bošnjačke stvarnosti koja nije izazivala hrišćanskog istojezičnog pjesnika na korekciju. Na dvadeset godina prije no ju je objavio Kosta Herman, knjaz Nikola Petrović ispjevao je osmeračku baladu *Ženidba bega Ljubovića*, posluživ se doslovno tematikom pjesme *Svatovsko groblje na Morinama*. Za ovu priliku valja istaći da knjaza Nikolu, obrazovanog monarha koji je svoju tanušnu poeziju stavio u službu krupne politike, ne treba poistovjećivati sa narodnim ili usmenim pjesnikom–pjevačem. Knjaz je imao političku potrebu da obradi motiv iz bošnjačke tradicije i usmene književnosti, a značajno je to što knjaz Nikola za motiv koji će opjevati nije saznao iz štampanog teksta nego iz žive usmene riječi koja je značila komunikativni književni jezik kako u njegovoj patrijarhalno–bratstveničkoj i plemenskoj Knjaževini tako i na muslimansko–bošnjačkim prostorima koji su okruživali Crnu Goru. Ukratko, ne može biti ni primisli od sumnje da hrišćanski pjesnik–pjevač nije mogao pratiti ono što se događa na prostoru usmene tradicije kod Bošnjaka, odnosno svojih istojezičnih komšija, i sudržavljana. Knjaz Nikola je poznavao tradiciju o pogibiji svatova skorojevićkog bega, Osmana Lakešića iz Mostara, i o božjoj pravdi da ostane živa i zdrava izabranica Alije Ljubovića, bega koljenovića iz Nevesinja, koju je beg najahalac htio preoteti od mladoga potomka begovske kuće koju narodna tradicija naglašava kao prvu u Hercegovini:

Trista bega na Hercegovini,
Trista bega dvjesta alaj–bega,

A kad beže Ljuboviću dođe –
Tu ne bješe bega đavoljega!

Znala se tradicija, ali kolektivna svijest hrišćanskog etnosa nije bila zainteresovana da prepjevava tu pjesmu, jer se u njoj nijednom riječju ne dotiče hrišćanski entitet. Knjaz je s tom tematikom ispjevao pjesmu kojom je htio, hvaleći staro plemstvo kod Bošnjaka, indirektno naglasiti i primat svog starog plemstva, što je značilo svojevrsnu opomenu crnogorskim skorojevićima da je božja pravda budni sudija. S druge strane, Knjaz je mislio na osjećanje časti muslimansko–bošnjačkog življa koji će ostati u njegovoj državi, pa je pribirao njihove simpatije pjesmom o slavi begova Ljubovića – sojevića i odžakovića!

Da se za trenutak vratimo slijepim pjesnicima–pjevačima kojima je guslarska pjesma bila izvor opstanka.

Filip Višnjić, koga Gerhard Gezeman opravdano naziva srpskim aedom i rapsodom, emituje u pjesmi *Početak bune protiv dahija* i refleks žala zbog osipanja turske slave i bogatstva, što nije samo stvar dubljeg stvaralačkog uma nego i posljedica ugodnih noći koje je slijepi guslar provodio od akšama do sabaha uz bogatu iftarsku gozbu begova. Mogla je i sadaka privući genijalnog prosjaka–pjesnika ne samo materijalno nego, na izvjestan način, i duhovno. U takvom miljeu Višnjić je uveseljavao potomke gazija pjesmom o gazijama, tragičnim ženama, ljubavi jačom od smrti, o starom zemanu koji se polako izmiče ojeden bunama i socijalnim vrenjima.

Prema tome, bile su uočljivo frekventnije veze na planu razvitka usmene poezije između muslimanskog i hrišćanskog svijeta, koji zbori istim jezikom, nego što se obično pretpostavlja. U mjeri koliko su vjera i socijalni položaj razdvajali hrišćane i muslimane u jednoj Bosni ponosnoj, u istoj ih je mjeri jezik povezivao na planu interferentnosti duhovnih kretanja, posebno na magistralnim pravcima etosa, koji nadrasta etno–vjerske specifičnosti .

Ne treba ispustiti iz vida činjenicu da je vjerska tolerancija u Osmanskom carstvu, osobito u ranijim periodima osmanske vladavine u južnoslovenskim zemljama, otvarala prostore kako za prosječnog žitelja tako, i još više, za narodnog pjesnika–pjevača da cijeni juna□ke, moralne i estetske vrijednosti koje se iskazuju na muslimanskoj strani. Postulati morala, junaštva i ljepote koji imaju opšteljudsku cijenu, nijesu mogle pojedine vjere u cjelini obuhvatiti svojim zagrljajem, nego su ostali kao zajednički miraz obiju strana. Nije ovdje važan stepen svjesnosti da valja priznavati vrijednosti druge strane, svakako je značajnija intima koja se nenamjerno iskazuje u pjesmi. Tu ne ide u prvi plan pjesnikova namjera! On nije morao biti svjestan da unosi u pjesmu norme koje ne pripadaju samo njegovom etnosu i etosu, glavno je to što je on te norme imao u svom sluhu kao vrijednost koju valja isticati. Da ljudske vrijednosti s muslimanske strane valja cijeniti, elitno pokazuju sljedeći

primjeri iz širokog zbornika usmene pravoslavne književnosti.

Tešan Podrugović odmetnuo se u hajduke zbog zuluma nekakvih lokalnih turskih napasnika koji su nasrnuli ne samo na njegovo imanje nego i na čast njegove kuće. Ubio je napasnika da bi ostatak života proveo kao čovjek planine, udarajući na "Turke i trgovce" i pridružujući se lokalnim bunama kad su se zametale protiv osmanske vlasti. Ali ni takav život, ni njegov stalni oružani odnos prema osmanskim vlastima, nije ga omeo da u pjesmi *Marko Kraljević poznaje očinu sablju* izvaja uzvišeni lik Turkinje djevojke za koji se s pravom reklo da ljepotom morala i humanizma nadmaša lik Kosovke djevojke iz pravoslavne pjesme. One djevojke koja okrepljuje ranjene junake na Kosovskom razbojištu, tražeći svog vjerenika.

Starac Milija dao je u pjesmi *Banović Strahinja* moralno uzvišeni lik starog derviša, osmanskog vojnika, koji po suptilnosti morala nema pandana u vukovskom zborniku usmene epike.

U Višnjićevoj pjesmi *Početak bune protiv dahija*, po mudrosti i pameti najmarkantniji je lik starca Foča, toga jedinoga dvojnika Homerovog Nestora u našoj usmenoj epici. Starac Fočo je u Višnjićevoj poeziji umjetnička specifikacija istorije koju je pjesnik–prosjak mogao naučiti u portama fruš–kogorskih bogatih manastira, a naročito u sarajima bosanskih begova tokom ramazanskih noći. Kao da su prvi vjekovi osmanske vladavine na Balkanu, koji su u socijalnom značenju bili snošljiviji nego hrišćanske godine koje su im prethodile na istom Balkanu, sadržani u poruci umirućeg cara Murata koju mu je u pjesmi *Početak bune protiv dahija* pjesnik povjerio:

"Što je mene Miloš pogubio –
Vojnička mu sreća donijela.
Ne može se carstvo zadobiti
Na dušeku sve duvan pušeći.
No, čujte me lale i veziri:
Vi nemojte gorki biti raji...
Ne dirajte u njihove crkve,
Ni u zakon niti u poštenje,
Pa će vama dugo biti carstvo".
Al mi našeg cara ne slušasmo –
Sad će neko izgubiti carstvo!

Kod Višnjića isti Bog rješava sudbinu i srpskog i osmanskog carstva. To Višnjićevo obrazovanje odista je stečeno na mjestima koja su bila univerziteti genijalnog prosjaka–pjesnika, a to su manastirske porte i ramazanske noći. Kao da je slijepi pjesnik savjesno čitao i *Kur'an* i *Bibliju*! Knjige indžijeli kazaše Višnjićevim dahijama da su se iste simbolične prilike iščitavale na nebu Srbije i prije pet stotina godina, kada je trebalo da padne, zavađom, neradom i zločinima velikaša, razjedeno Srpsko carstvo. A kad je krvca iz

zemlje provrela od zuluma, takođe već razlomljenog Osmanskog carstva, po Višnjiću su se iste prilike pojavile na istim nebesima i nagovjestile da će "drumovi poželjet Turaka". Višnjić je, nesumnjivo, najelitniji primjer duhovne interferencije srpskog i muslimanskog življa koji istim jezikom govore.

Crnogorski pjesnik–pjevač, Todor Ikov Piper dao je lik turskog paše koji je toliko human da se sažalijeva i nad tugom ovaca koje su ostale bez svojih jaganjaca. Mihat–čobanin pobije Turke koji su mu plijenili jaganjce, pa kad uhvaćenog Mihata dovedu pred pašu, on ga ne kažnjava jer, veli paša, i njemu je žao ovaca koje pate bez svojih jaganjaca. Kao da je lik ovog osmanskog dostojanstvenika građen po propozicijama Brižit Bardo, današnjeg internacionalnog borca za human odnos prema životinjama.

Ipak, treba istaći da su pozitivni postupci muslimanske strane samo detalji u širokom zborniku hrišćanske epike na našem jeziku. Ni u jednoj od pjesama gdje se ti detalji nalaze nije osnovna tema pozitivni lik protivničke strane. Pozitivni likovi, sa vjerski suprotne strane, samo zauzimaju položaj lokalnog sižea u cjelini pjesme. Međutim, i ti detalji, koje je politički pristup nastavnim programima i tumačenjima usmene epike kao po pravilu zaobilazio, rječito pokazuju da usmena tradicija, posebno narodna poezija, realnije prenosi istine o vjekovima osmanske vlasti u našim zemljama nego što ga prenosi bilo koje istoriografsko, putopisno, memoarsko, ili drugo neko zapisanije i tumačenje. Možda je samo usmena književnost realna slika te stvarnosti. Taj realizam glasi se nepristrasnošću, odnosno homerskim odnosom prema drugoj strani. U cjelokupnoj usmenoj klasičnoj epici na jeziku Crnogoraca, Srba, Bošnjaka i Hrvata, koju na međunarodnim prostorima reprezentuje Vukov zbornik, nema ni riječi mržnje i vjerske netrpeljivosti, nego se samo doslovno iskazuje homerski odnos prema protivničkoj strani. Kao što je poznato, odnos Homera prema Trojancima uzima se kao paradigma nepristrasnosti i poštovanja ljudskih vrlina protivnika. Ne samo u *Erlangenskom zborniku*, s početka XVIII vijeka, nego i u vukovskim pjesmama o hajducima, koje je ustaničko vrijeme obasjalo svjetlošću borbe sa moralnim smislom, pjesma nije mogla prikriti narodno uvjerenje da su hajduci odmetnici od reda i zakona koji ne pitaju čija je imovina kad krenu u pljenidbu. Zlatni abažur junaštva s etičkim sjajem, koji im je ucrtalo ustaničko vrijeme, nije moglo da prikrije svu pustoš odmetnika od reda i zakona, kakvi su bili hajduci, jednako u Bosni u Morači na Poreču i u Anadoliji!

Sad da vidimo kako je muslimanski pjesnik–pjevač stvarajući pjesmu u nju unosio stavke svog etičkog, vjerskog, ideološko–političkog, pa i socijalnog, rezona koje će kasnije biti izložene korekciji hrišćanskog usmenog pjesnika.

Kao što je istaknuto, tragika jedne mlade i nedužne žene uslovila je nastanak bošnjačke balade *Svatovsko groblje na Koritima.* Pjesma počinje jednim od uobičajenih uvoda u datom žanru, u ovom slučaju Hadžo iz Risna

prosi djevojku u Alajbegovice, kćer Marić–alajbega iz "lijepe šeher Mitrovice". Naglašavanje da je djevojka bez oca ovdje je svakako odlično pjesničko rješenje koje, najvjerovatnije, nema istorijsku dokumentarnost. Marić–alajbeg nije uobličeni i frekventni lik u bošnjačkim pjesmama prema kome bi pjevači morali, po prirodi stvari, zauzimati uobičajeno određenje, nego je taj lik neutemeljen u usmenoj tradiciji i poeziji. Uostalom, i "lijepa šeher Mitrovica" nekako je iznenada uletjela u ovu pjesmu, nije to grad kojim se ozbiljnije pozabavila bošnjačka krajiška epika. Pjesnik–pjevač deseteračkog teksta o koritskom događaju ne određuje bliže šeher Mitrovicu, osim što je naglasio da je Hadžo *nadaleko* zaprosio djevojku; u Mitrovici "preko Bosne i Hercegovine". Udaljenost Mitrovice kasnije se u pjesmi logično potvrđuje nabrajanjem svatovskih konaka od polaska s djevojkom do pogibije, od Mitrovice do Korita. Ipak, treba naglasiti da je ta *daljina* Mitrovice značajna samo u tome što će poslužiti za izgradnju glavnog lika, a ne, pak, da se naglasi, u pjesmama, uobičajena tajnovitost udaljenog mjesta. Ukratko, alajbeg Marić iz Mitrovice nije kao istorijsko lice nadgrađen epskim nivoom lika da bi se prema njemu pjesnik–pjevač određivao po uzusima uklapanja u poetološke konture epskog lika koji obavezuje. Pjesniku je odmah u početku bilo potrebno da istakne nezaštićenost djevojke koja se nadaleko udaje, odnosno brižnost djevojačke majke, udovice koja preuzima dužnost djevojačkog oca. Da je na početku istaknuto kako je djevojka kćer moćnog alajbega od Mitrovice, to bi umanjilo brižnu naklonost slušalaca prema djevojci, siroti bez oca, koja će poći na daleki i neizvjesni put s mnogo konaka. Takvom saradnjom pjevača i slušalaca pjesma, o kojoj raspravljamo, vidljivo se približava Fortisovoj *Hasanaginici* čiji je tvorac vještinom vođenja radnje umanjio interesovanje slušalaca za emocionalnu problematiku ranjenog Hasanage koga u gori zelenoj oblaze mati i sestrica, ali ne i ljuba – kaduna i begovica. Pjesnik *Hasanaginice* svo interesovanje slušalaca usmjerio je na tugu majke koja mora da se rastane sa svojom djecom. Da je isprošenica risanskog mladoženje naznačena kao kćer moćnog oca, alajbega od Mitrovice, to bi utišavalo brižnost slušalaca za njeno svadbeno putovanje, na isti način kao što je pjesnik *Hasanaginice* doveo svoje slušaoce do indiferentnog stava prema Hasanagi što ga razdire misao na ženu koja ga ne oblazi. Da je Hadžo isprosio kćer Marić–alajbega, slušalac bi podrazumijevao činjenicu da moćni otac može da štiti, preduzima mjere, može da se sveti. Otmica kćeri takvoga čovjeka podrazumijeva akciju koja izmiče pustahijskom napadu odmetnika od zakona. Zorno je junaštvo ugrabiti kćer takvoga čovjeka, za takva grabljenja prilična je epska svita krajiške epike, a ne, pak, hajduci koji ne razlikuju Turke od trgovaca! Tako se naglaskom na udovicu, koja udaje svoju kćer, upravo pribavila maksimalna simpatija slušalaca prema glavnom liku pjesme. Sirotu djevojku bez oca vode svatovi pro sve Bosne i Hercegovine, putuje se mnogo konaka, prolaze se hajdučljive gore, a tamne noći pune su neizvjesnosti,

posebno za mladu koju vode svatovi. Pjesma to ovako precizira:

"Ah, moj zete, Rišnjanine Hadžo,
Nemoj slati malenih svatova,
Ni spremati jabane djevera,
Daleko je bijel Risnu sići,
Ima mnogo strašnijeh planina
I u njima gorskijeh hajduka,
Ima mnogo tamnijeh konaka.
Lijepa je Hankija djevojka,
Jabandžija mirovati neće..."

Tako opredijeljen pjesnik prema glavnom liku pjesme, odnosno prema slušaocima, čiju je pažnju uspio da pokupi i usmjeri prema glavnome liku, čini jedno pjesničko rješenje, koje bi bilo nelogično u neknjiževnom izlaganju događaja. Evo toga njegova rješenja.

Hadžo natenane isprosi djevojku. Nije bilo nikakvih peripetija, samo se konstatuje da je zaprosio i isprosio, prsten dao i svadbu odgodio dok ne pokupi svatove. Na pohodnju budućem zetu Alajbegovica ne pominje nikakvu opasnost koja može zaprijetiti njenoj kćeri na dalekom putu od šeher Mitrovice do Risna. Ode Hadžo da priprema svadbu i svatove, ali kad je bio na prvom konaku "stiže njemu knjiga šarovita / od punice Alajbegovice" u kojoj ga ona upozorava na neizvjesnosti i opasnosti na dalekom svatovskom putu. Kad tekst o kome raspravljamo ne bi bio pjesma nego kakav izvještaj o događaju, nametnulo bi se logično pitanje: Zašto Alajbegovica nije budućem zetu skrenula pažnju na rečene opasnosti dok je s njim razgovarala u Mitrovici, no mu tek naknadno sprema poruku. Međutim, ta naknadna intervencija djevojačke majke prosto je nabijena značenjima kako za dalji tok pjesme tako i za izgradnju centralnog lika. Isticanjem naknadne odluke Alajbegovice da opominje Hadža na opasnosti, indirektno se sugerira slušaocima kako je udovica, djevojačka majka ophrvana dužnostima koje su pripadale alajbegu, pa je, zauzeta i prezauzeta, naknadno uradila ono što je trebalo da uradi dok je Hadžo bio u Mitrovici. Tako se samo sobom nameće slušaocu fino, filigransko, vajanje lika Alajbegovice kao uslužnog sredstva za izgradnju centralnog lika – djevojke udavače. Takva interferentnost likova majke i kćeri sliva se u naklonost slušalaca prema djevojci koju oprema brižna majka na neizvjestan put. Prema tome, pjesnikovo rješenje da ne udaje kćer Marić–alajbeg nego njegova udovica ima izrazitu funkcionalnost u gradnji datih likova i u formiranju naklonosti slušalaca prema djevojci. Opet napominjemo da se u ovoj pjesmi, isto kao u Fortisovoj *Hasanaginici*, osvjedočava kako vrhunsko pjesničko umijeće tako i psihološka gradnja likova. Moglo bi se čak reći da ove pjesme, odnosno sva poetološka sredstva

kojima raspolažu, prilagođavaju svoju funkciju psihološkom istraživanju likova, što se ne osvjedočava tako često u usmenoj narativnoj poeziji na istom jeziku, bošnjačkoj i hrišćanskoj. Takvo vođenje radnje u pjesmi uspijeva da opredijeli slušaoca na strepnju od dalekog puta i tamnijeh konaka, od jabandžija i razbojnika koji su nagoviješteni, čija se pojava čeka u radnji pjesme. Ukazivanjem na opasni svatovski put, odmah na početku pjesme, što je dato kroz brižne majčine riječi, stameno uvjerava slušaoce da će se nagoviještena opasnost eksplicirati. Slušalac usmene epike bio je naviknut na takva nagovještavanja, što znači da se saradnja elitnog usmenog stvaraoca sa svojim slušaocima suštinski ne razlikuje od odnosa njegovog pismenog sabrata prema svojim čitaocima. Neki pisci su bestseleri, neki se pisci čitaju kroz generacije, ali je mnogo više pisaca čija su djela pohranjena u nekropolskim kutovima biblioteka. Tako je bilo i na usmenoj književnoj estradi, samo što tamo mrtvorođene pjesme nijesu ni fizički opstojale no su trajno nestajale. Umijeće i usmenog i pisanog književnika mjera je popularnosti njegove pjesme. Zvuci instrumenata uz koje se izvodila usmena pjesma i književna kritika koja prati pisanu literaturu samo su prateći činioci koji ne krče put djelu kroz prostor i vrijeme nego samo prate to djelo.

Briga udovice alajbega Marića, koja se na početku pjesme ističe, naglašena je i posebno pjesnikovim rješenjem da, tako zabrinuta majka, pridodaje svatovskoj povorci trideset pratilaca od kojih će po jedan sa svakog konaka na svadbenom putu odnijeti brižnoj djevojačkoj majci knjigu šarovitu u kojoj se javlja šta se na putu događa:

"Šćeri Hanko, moj očni vidu,
Ja ti šaljem tridest pratioca,
Gdje god budeš na konaku zlato
Vrati meni jednog pratioca
I po njemu knjigu šarovitu,
Nek zna majka šta joj radi Hanka."

Tako se umijećem pjesnika majčinska briga stalno sliva u tragični lik djevojke koja se udaje, odnosno slušaočev doživljaj tragičnog lika te mlade žene postaje analogan bri□žosti majke. Upravo, brigu slušalaca ne uslovljava samo slutnja od nagoviještene opasnosti na početku pjesme – tamni konaci, hajdučljive gore i jabandžije – nego i saosjećanje s majkom koja, i predestinantno i realno, brine za svoju jedinicu udadbenicu.

Bošnjački pjesnik, po ustaljenom običaju, pedantno naglašava porodični milje likova, pa i u ovom slučaju to se posebno osvjedočava. Rješava on da jenđija uz djevojku bude mladoženjina tetka, Hasan–pašinica iz Kotora. A za djevera odredio je mladoženjinog nedoraslog brata Muhameda "kome nema ni dvanest ljeta". Rješenje da maloljetni djever ide uz djevojku ima dva suptilna

pjesnička značenja. Mladošću djevera naglašava se brutalnost napadača koji će tinejdžeru Muhamedu prvo odsjeći ruke, a onda i glavu. Drugo je izjava smrtno ranjene djevojke da ona nije poginula od rane koju je dobila, nego od hajdučkog handžara kojim su odsječene ruke njenom mladom djeveru. Kao da se iz te njene izjave čita nadomještaj ljubavi prema ocu i bratu koju nije doživjela. Odsječene su ruke mladog djevera koji nije htio da pusti dizgine nevjestačkog konja kad su hrupili napadači, no je radije žrtvovao svoje ruke. I obezruženi nedorasli Muhamed naglašava svetinju porodičnog miljea tako što zubima uhvati konjsku uzdu kad je ostao bez ruku. Kao da se ovo fluidno rješenje doziva s činjenicom koju je slutio negdašnji slušalac, kao i današnji čitalac, da sudbinska kob prati muške rođake ove mlade žene. Narodski bi se reklo – ona je baksuznica. Da je bratinska i očeva milost, koja joj je izostala, bila i njena tiha patnja, pjesnik nagovještava rješenjem da ona, smrtno ranjena, zahtijeva od svog nesuđenog muža da je sahrani pored njenog nesuđenog djevera na Koritima:

"Nisu meni rane dodijale,
Od kubure Moričanin Vuka,
No će rane mene umoriti,
Od handžara Moričanin Vuka,
Kojim brata pogubio tvoga.
Nego Hadžo, obadva ti svijeta,
Nosi mene u kršna Korita,
Ukopaj me pokraj druma puta,
Pokraj mene brata Muhameda,
Udari nam mramor kamenove,
Nek se znade gdje smo ukopani.
Još mi selam miloj majci pošalji,
Nek se suncu i mjesecu nada,
A Hankiji nikad za vijeka."

Obično se u pjesmama pominju otac i braća kako se pozdravljaju sa svojom kćeri i sestrom kad se udaje. Indirektnim naglašavanjem da djevojka nema ni oca ni braće, pjesnik postiže umjetnički fluid koji se direktno ne materijalizuje naracijom teksta, nego natapa pjesmu kao što nevidljiva limfa natapa krv. Baš po tim nenamjernim porukama, ta indirektna naglašavanja imaju u recepciji pjesme jači efekat nego da su saopštena in directo. Zato je ova pjesma formalno epsko–narativne naravi, a suštinom svojom to je cjelovita balada.

U kontekstu tako vođene radnje, san koji sanja nesuđeni mladoženja Hadžo vrlo je efektan. Rišnjanin opremio sebe i dorina te pošao u sretanje

svatova koji mu vode izabranicu iz Mitrovice. Krenuo, ali ga iznenada "sanak obladao", prispalo mu se i na san mu došao mladi brat Muhamed, "al bez ruku i bez ruse glave". San nije simboličan nego direktan zato što ga pjesnik vaspostavlja tek poslije lokalnog sižea pjesme u kome je opisan hajdučki napad na svatove u Koritima. Već je kazano da su hajduci udarili na svatove, da je Vuk Moračanin obezružio i posjekao mladog Muhameda, da su hajduci djevojku s darovima odveli u goru Goliju. Kao što je poznato, svojstveno je bošnjačkim narativnim pjesmama da ne vode sukcesivno radnju što se, u ovoj pjesmi, ne samo osvjedočava nego i direktno naglašava:

Neka idu u goru hajduci,
Da ti sada ja od Hadža pričam.

Umjetnički je osobito funkcionalno rješenje da se san ne koristi kroz njegovu simboličnu poruku, nego se uzima direktna poruka sna zato što je slušalac već doživio ono što se snom konstatuje. Moglo bi se postaviti pitanje: Zašto se pjesnik odlučio za naknadni san? Takav san u ovoj bošnjačkoj pjesmi ima izvanredno značenje. Trebalo je mladoženju, koji je ležerno izašao u sretanje svatova, i emocionalno i moralno opredijeliti da zažeto krene u potjeru za hajducima koji su mu posjekli brata i odveli djevojku. Slušalac je već obaviješten o tom napadu, pa je naknadno trebalo i slušaoca opredijeliti da očekuje Hadžovu akciju, kao što je i Hadža trebalo pripremiti da postupa onako kako će biti analogno njegovom duševnom stanju poslije onakvog sna. I detalj o jenđiji Hasan–pašinici iz Kotora uintegrisan je u centralni tok pjesničke radnje. Nakon što je doživio san, potreseni Hadžo susrijeće tetku–jenđiju. Kaže mu ona da su hajduci razbili svatove, da su "svati prsli na četiri strane", da je, "ostala na konju djevojka / i pored nje djever Muhamede". Zaista, to je dragulj–detalj u maestralnom kolopletu pjesme. Hadžo tetku više "ni pitati neće", nego pored nje "protjera dorina" i pojuri na mjesto tragedije. Leti oranjeni mladoženja, čuo je za pogibiju a tjera ga iluzorna nada da će naći u životu djevojku i brata. Posebno je suptilno rješenje to što Hadžo ostaje u nedoumici između zlokobnog sna i jenđijine napomene da je "sama ostala na konju djevojka / i pokraj nje djever Muhamede". Pašinica, tetka i jenđija, pobjegla je kao blijeska čim su hajduci na svatove udarili. Šta postiže pjesnik rješenjem da iz krvavog masakra pobjegne samo Hasan–pašinica? Da li je pobjegla samo zato da bi Hadžo saznao za svatovsku tragediju? Iako je i zlokobni san mogao Hadžu dosta reći, izjava dobjegle jenđije ima uočljivu svrhu u umjetničkom kontekstu pjesme. Rješenje da Hadžova tetka, još Hasan–pašinica, ide za jenđiju u svatove, uslovljeno je onim strahom Alajbegovice od tamnih konaka i jabandžija koji "neće mirovati". I ovdje jedan poredak činjenica, koji bi bio nelogičan u korpusu kakvog izvještaja o događaju, prerastao je u pjesničku logiku. Naime, da se slušao izvještaj,

postavilo bi se opravdano pitanje: Zašto i Hasan–paša od Kotora ne ide u svatove svome šuraku. Mogla je Hasan–pašinica ići kao jenđija, ali i tako bliskom rođaku, Hasan–paši, bilo je mjesto među trista svatova koliko ih je iz Risna krenulo za Mitrovicu! Valjda nije bilo toliko prečih rođaka koji su uskočili u svatove prije Hasan–paše! Da rangu pašinog ugleda i položaja ne odgovaraju Hadžovi svatovi, ne bi u njima moglo biti mjesta ni Hasan–pašinici kao jenđiji! Nije valjda položaj *tetke* nadmašio sve kote koje seređaju na svojdbenoj relaciji od Hadža Rišnjanina do Hasan–paše kotorskoga! Međutim, pjesnik je i taj izostanak paše kao i pobjeg pašinice majstorski ugradio u pjesmu. Prevelik bi bio jedan *paša* za svatove koje će hajduci raspršiti "na četiri strane". Bošnjački pjesnik mogao je ne znati da u Kotoru ne stoluju paše, ali je znao za životni realizam da hajduci ne napadaju vojske kojima komanduju paše. Bošnjački pjesnik nije htio dozvoliti ni da se hajduci domognu *pašinice*, nije on hajducima htio dati takav trofej. Dakako, ima tonova ironije u opisu pašinice koja je zbrisala s razbojišta, ali bošnjački pjesnik nije drukčije mogao gledati hajduke nego kao drumske razbojnike. Kako je to Vuk Karadžić jezgrovito opisao, hajduka je, kao zločinca i razbojnika, čekao kolac kao kazna. A kad bi mu vlasti oprostile odmetništvo, samo je mogao postati pandur, ma seoski knez – nikada. Usmeni pjesnik bio je najčešće anahron kad se tiče činjenica s istorijske mape, i onih koje se traže u državnim kalendarima, ali bio je uvijek semantički precizan kada se doticao životnog realizma koji ga je okružavao. Čak i anahronizam – da u mletačkom Kotoru stoluje Hasan–paša, dokaz je da je pjesniku bila potrebna jenđija koja je iz visokog društvenog sloja, koja živi tamo negdje nedaleko od Risna. Ali on nije dozvolio da se gusari domognu pašinice. Znao je pjesnik iz begovskog Zagorja da bi to za hajduke bilo malo mnogo!

Tokom čitave pjesme, ne ispuštajući iz vida taj ambijent muslimanske kuće, pjesnik uobličavanjem smjernog i vjersko–etnički definisanog ponašanja zarobljene djevojke, dograđuje taj milje. Zarobljena djevojka, bez krika i jauka, vinom služi hajdučku družinu u planini. Dodaje im redom čašu zaklanjajući od njih lice svilenom maramom! Kao da pjesnik nije htio da dozvoliti da se razbojnici nagledaju lica djevoja□kog, lica koje muške oči nijesu gledale. Zna se već od početka pjesme da ona nema oca, nema braće, a ne kaže se u pjesmi ni da ju je Hadžo vidio kao prosilac u šeher Mitrovici. Pjesnik ne zaboravlja da i u krajnjim neprilikama života, treba da se pokaže mentalitetna i etno–vjerska smjernost muslimanske žene. I ne samo to, nego se u lik, koji se vaja iz takvog miljea, udahne i jedan amazonski manir. Uz smjernost i tišinu, iskazuje se i junački prkos. Na ciničnu opasku hajduka, koji djevojačko darovno platno "razvlače od jele do jele", i sijeku "čelikli andžarom", na opasku da bi trebalo i "djevojci dati krpu platna", ponosna jedinica pokojnog Marić–alajbega odgovara:

"Dajte meni srmajli mahramu,
Što no sam je tri godine vezla,
Da je spremim mom nesuđeniku,
Ne bi li mi jadnoj halalio,
Što je s mene brata izgubio,
I veliko blago potrošio".

Takvim njenim zahtjevom naglašava se još jednom nježnost, pa i tiha patnja, djevojke koja je bila na brizi majke udovice, čime se dopunjava gradnja centralnog lika pjesme.

Kao što je napomenuto, pjesnik–pjevač je iskoristio istorijsku činjenicu, da morački hajduci imaju kuće i porodice, da bi razgovor Moračanin Vuka i zarobljene djevojke kompletirao njen lik, što se nije moglo postići da je umjesto Vuka iz Ljevišta s djevojkom razgovarao uobičajeni hajduk iz planine. Moračanin Vuk kaže djevojci da ne sprema svilenu maramu Hadžu, jer će on zarobljenicu voditi u Moraču i uzeti je za vjernu ljubovcu. Naglašava da mu je ona "draža od očiju". Na takvu ponudu moračkog hajduka, odgovara zarobljena djevojka shodno svom etno i vjerskom vaspitanju:

"Lako, lako, od Morače Vuče,
Ja se brže mome Hadžu nadam,
Koji no će tebe oženiti,
Crnom zemljom i zelenom travom".

Ovaj iskaz djevojke ima dvostruku službu u pjesmi. Prvo, što je već i suvišno naglašavati, dograđuje se lik selektivno biranim detaljima i, drugo, služi kao izazov za hajdučko ponašanje koje je, bar za trenutak, slušalac mogao zaboraviti. Taman kad je slušalac povjerovao da je Vuka Moračanina ponijela ljepota, da ga je ljubav otklonila od razbojničke profesije, da ga je ljepota oplemenila, razbojnik se pokazuje u punoj brutalnosti: djevojku koja mu je draža od očiju udara zamahom napadača iz busije. Kad djevojka reče da će ga Hadžo ubrzo oženiti "crnom zemljom i zelenom travom" Moračanin je:

..... djevojci sile udario.
Kako ju je lako udario,
Dva joj zdrava zuba pokrenuo,
Iz lica joj krvcu otvorio.

Hajdukova grubost pokazuje da je njegova nježnost prema djevojci bila namještena. Ne bi on poveo u Moraču djevojku koja ga je ljepotom ponijela, nego goli plijen, koji je reprezentativan za pokazivanje! A da je on hajduk–razbojnik u doslovnom značenju, naglašava posebno činjenica što on

raskrvavljenu robinju niti ostavlja niti je drugome prepušta, nego je kao zaplijenjenu robu zgrabi da bi s njom ubjegao u goru zelenu:

Čim to viđe Moračanin Vuče,
Skoči đida na noge lagane,
Pa uhvati lijepu Hankiju
I baci je na pleća hajdučka
I pobježe kroz goru zelenu.

Pjesnik vodi Hadža u Korita da nađe mrtvog brata Muhameda da bi ga, snom prepadnutog i, smrću brata razgnjevljenog, uputio na hajdučku družinu koja rasijeca bijelo platno po planini i koju djevojka–robinja služi rumenijem vinom zaklanjajući lice od muških pogleda. Prispje u goru zelenu nesuđeni mladoženja Hadžo te sastavi nišan na Vuka Moračanina. Planu džeferdar, ali Hadžu je toliko "srce uzigralo" da ne pogodi cilj koji je nišanio, no drugoga hajduka, i to Pivljanina Baja. Zaista, izvanredan psihološki detalj. Stepen Hadžove uzbuđenosti mjeri se promašajem nanišanjenog cilja. Udar Hadža na hajduke ne opredjeljuje Moračanina Vuka da se on junački odupre napadaču, no razbojnik zgrabi živi plijen i pobježe. Razumije se, hajdučki amanet – da se ne ostavlja ranjeni drug i da se ne odaju jataci, koji je do kulta doveden u pravoslavnoj pjesmi *Stari Vujadin*, nije se doticao bošnjačkog pjesnika za koga su hajduci bili samo razbojnici. Nije se doticao amaneta, koji su više isticale hajdučke pjesme nego stvarnost. Moralna širina pjesnika, i njegovo poimanje istine da može i hajduk smatrati teškim grijehom unesrećenje nedužne djevojke, opredijelilo je pjesnika na srećno rješenje da hajduka, Limuna harambašu, istakne kao čovjeka koji smatra da je "grehota skuditi djevojku / a kamoli razbiti svatove". Neviteški postupak Moračanin Vuka, koji zametnu na pleća raskrvavljenu djevojku, stavljen je u funkciju dogradnje lika Hadža Rišnjanina koji je, u prvom dijelu pjesme, bio, manje–više, epizoda i pored toga što je mladoženja iz Risna otpočeo događanja koja su predmet pjesme.

Hadžo Rišnjanin nadao se za hajdukom koji bježi s robinjom na plećima. Hajduk u nevolji baca u zelenu travu dragocjeno breme, potеže kuburu "pa je sasu u njedarca Hanki". Sve što se Hadžu događalo, od realističnog sna do smrti njegove izabranice, značilo je naslojavanje njegova straha, bola, srdnje, mržnje i svih drugih duševnih previranja koji će se eksplicirati u snagu da jednim zamahom presiječe na dvoje Moračanin Vuka:

Hotijaše i dalje bježati,
Al dostiže Rišnjanine Hadžo,
Udri Vuka čelikli handžarom,
Na dvije ga pole rastavio.

Tako je Moračanin Vuk stalno narastao kao hajduk razbojnik da bi to narastanje pjesnik iskoristio za indirektno vajanje lika Hadža Rišnjanina, koji se ponaša, ne samo kao mladoženja, nego i kao junak koga je razgnjevilo zvjerstvo hajduka. Razgovor, tako osvetnički ojunačenog Hadža, s umirućom djevojkom prilično ubrzano naslojava njegov lik, a znači, s druge strane, friz na umjetnički izvajanom, odnosno psihološki iscizeliranom, liku nesuđene izabranice mladoženje iz Risna. Porukom umiruće djevojke majci zaokružava se lik tragične nedužne žene koji se kreće između želje da se ugodno opstojava u porodičnom miljeu roditeljskog, odnosno muževljevog doma i sudbine da se taj milje konstantno ruši na objema stranama. Poruka majci koju kćer izgovara na svom izdisaju, manje je izraz samarićanstva i daha sadake, a mnogo više □al te mlade žene za punom srećom. Kad tu sreću nije mogla da doživi, ona želi da je preko njene imovine osjete druge djevojke. Poručuje majci:

"Neka crne obuče haljine,
Nek mi proda luke i čitluke,
Za njih kupi ruho za djevojke."

U poretku majstorski vođene radnje i cjelovite gradnje likova, iskazuju se elementi etno–vjerskog habitusa kome pjesnik pripada, a koji su također stavljeni u službu umjetničke koherentnosti teksta. Uz sve to, kroz pjesmu prosijavaju detalji gnoseološkog značenja iz opšte obrazbe pjesnika–pjevača koji su stalno u funkciji pjesme. Te detalje možemo uslovno nazvati pratećim elementima u pjesni□koj gradnji datoga teksta.

Muslimanski pjesnik daje hajdučiju u pjesmi onako kako je naglašena u *Erlangenskom rukopisu*, zborniku usmenih pjesama iz prvih decenija XVIII vijeka. Dakle iz doba kad još nije bilo ustanaka protiv Osmanlija koji hajduke pretvaraju u junake i borce sa slobodarskim smislom. Tako se može govoriti o gnoseološkom značenju opisa hajdučije u ovom deseteračkom tekstu. Naime, hajduk u ovoj pjesmi rasijeca darovno platno, grabi ruho djevojačko, siječe ruke djetetu od dvanaest godina, puca u prsa djevojci kojoj se do maločas zaklinjao da mu je draža od očiju i da će je uzeti za vjernu ljubovcu. Odista ovo je kompletna slika hajdučije, jednako one s Balkana ili one iz Anadolije. Slijedom namjere da hajducima u pjesmi ne treba dozvoliti da prevaziđu nivo razbojnika, dogodila se ovoj pjesmi i jedna *progorelina,* kako bi za manjkavosti poetskog teksta rekla Isidora Sekulić. Upravo, brojni svatovi Hadža Rišnjanina, njih trista, dati su kao neboračkи skup; čak su ispod očekivanog nivoa svatova koji iz daleke Mitrovice vode djevojku u Risan. Kad "zagroktaše bistri džeferdari", i "zagrajaše Crnogorci mladi", svatovi ne odgovoriše vatrom koja se očekivala:

U svatima uporišta nejma,
Konji tuđi, a haljine tuđe,
Svaki čuva da se ne okalja,
Svakom svatu žao umrijeti
I juna□ke rane dopanuti,
Razbiše se kićeni svatovi
I prskoše na četiri strane.

Kao što rekosmo, u namjeri da hajducima ne priušti više junačke časti nego što je oni realno zaslužuju, pjesnik zaboravlja da je bilo normalno očekivati da će svatovska povorka biti i boračka svita, jer je Hadžo još na početku pjesme upozoren da su mrki konaci i opasni puti kojima će svatovi prolaziti od šeher Mitrovice do Risna na moru sinjemu. Također je bilo normalno očekivati da svatovi Hadža mladoženje koji je isprosio k□er alaj–bega, i u kojima je jenđija Hasan–pašinica, imaju svoja uzorita, a ne pozajmljena odijela. No, bošnjačkom pjesniku glavnije je bilo to da ne odstupi od opšteg uvjerenja da hajduci samo mogu razbojnički udarati. Bilo mu je glavnije da ne dozvoli da se hajduci sukobe sa respektabilnom boračkom silom, nego da pazi na doslovnu logičnost događajnog podteksta svoje umjetničke gradnje. Njegovi hajduci sposobni su da razbiju neboračke svatove, da masakriraju dijete, opljačkaju ruho djevojačko i nedužnoj djevojci saspu vatru u neljubljena njedra. Otuda je, dakle, za trenutak zadrijemao ovaj pravi pjesnik. A što da ne pridrijema pjesnik sa Zagorja, kad se to događalo i njegovom dalekom pretku iz Helade.

Ipak, i pored toga što je tvorac pjesme *Svatovsko groblje na Koritima* stvaralac koji sve podređuje zahtjevima poezije, a ne jemac dokumentarnosti kojom se služi za pravljenje te poezije, treba se zapitati da li je u njegovom iskustvu opstojavao neki dokaz da se trgovac Limun odmetnuo u hajduke od nevolje, a ne, pak, da se nanosi "lijepijeh haljina i oružja", kako bi to rekao Vuk Karadžić. Kao što ćemo vidjeti, u pjesmi iz Vukova zbornika, *Rišnjanin hadžija i Limun trgovac*, postoje osnovne pretpostavke da se Limun ostavio svoje trgovine zbog brutalnog nasrtaja koji je na nj učinio pustahija što ne poštuje ni osmansku vlast – Hadžo Rišnjanin. Zato je vjerovatno da je saznanje o nepravdi koja je učinjena Limunu opredijelilo bošnjačkog pjesnika da Limuna harambašu razlikuje od svih drugih hajduka koje pominje u svojoj pjesmi. Ne samo što Limun upozorava svoju hajdučku družinu da je "grijehota skuditi djevojku", što izgovara dok su Hadžovi svatovi prolazili, nego i, poslije hajdučkog krvavog žara i šićara u Koritima, on, za razliku od Moračanina Vuka koji svoje razbojničko raspoloženje zaliva vinom iz ruke robinje djevojke, razborito upozorava istoga Vuka da će ga ljuto koštati zlo koje je učinio. Atributi u Limunovom govoru indirektno odslikavaju nehajdučki mentalitet toga čovjeka:

"Zlo popio, od Morače Vuče,
Zlo popio u planini pivo,
Zar ne misliš što si učinio?
Ti razbio *kićene* svatove,
Pogubio *malog* Muhameda,
Milog brata Rišnjanina Hadža,
Odveo mu lijepu djevojku.
Ja znam Hadžo mirovati neće,
Da će brata pokajati svoga,
Potražiti lijepu djevojku."

Kao što je klasični hrišćanski pjesnik priznavao da na drugoj strani može biti morala, junaštva, ženske nježnosti i ljepote, tako je i bošnjački pjesnik, o kome raspravljamo, smogao homerske snage da i među hajducima nađe čovjeka od morala i saosjećanja. Da li je to stvar iskustvene činjenice o Limunu trgovcu koji se od zuluma pretvorio u hajduka, ili je, pak, to poštovanje kolektivne norme, koja je obuhvatala muslimanski i hrišćanski živalj što govori istim jezikom, – da je neljudskost i grjehota uzap□ivanje sreće djevojci, bez obzira koje je ona vjere –, nije značajno pitanje za raspravu o umjetničkoj konstelaciji pjesme. Značajna je, kao što smo rekli, gnoseološka emisija pjesme kao stvar za rasvjetljavanje antropološko–istorijskog kompleksa, odnosno suživota istojezičnih muslimana i hrišćana na odgovarajućim prostorima Osmanskog carstva. A što se tiče funkcije ovog detalja u tkivu pjesme, može se reći da svi njeni detalji, kao i svi lokalni sižei, u potpunoj su korespodentnosti jedan s drugim i svaki sa svakim. Kad bi se grafički predstavila ta njihova interferentnost, grafema bi bila izuzetno gusta – teško bi se gdje nazrela bjelina, osim one o neboračkom izgledu svatova.

Sada ćemo vidjeti kako se pravoslavni pjesnik–pjevač, Vukov elitni kazivač – prvo kiridžija iz Kazanaca a kasnije hajduk koji uskače i u bune protiv Turaka, Tešan Podrugović, postavio prema bošnjačkoj pjesmi *Svatovsko groblje na Koritima*.

Bošnjačku pjesmu o svatovskom groblju na Koritima Tešan Podrugović mogao je čuti samo prije svoga odmetanja u hajduke. Kao kiridžija iz Kazanaca i hrišćanin–rajetin bio je u prilici da sluša bošnjačke usmene pjesme. U Tešanovoj biografiji, koju je Vuk Karadžić objavio, ističe se da je on, pored dvadeset tri pjesme koje je saopštio zapisivaču, znao još najmanje njih stotinu, osobito onih "o bosanskim i hercegovačkim četobašama i harambašama". Dakle, u repertoar tako tematski bogatog pjesnika, prirodno se mogla smjestiti i tema koju nudi bošnjačka pjesma o svatovskoj pogibiji na Koritima. Osobito je važna činjenica koju Vuk saopštava – da Tešan nije kazivao pjesme uz guslarske zvuke, nego je pjesničke tekstove recitovao bez instrumentalne pratnje. To je recitovanje u vidu pjevušenja, nešto slično recitovanju starih

Grka kad su saopštavali poeziju. To što je Tešan recitovao a ne pjevao, važno je stoga što pokazuje da njemu pjesma nije bila izvor egzistencije kao slijepim prosjacima–pjevačima, niti, pak, znak njegove guslarske obdarenosti. Njemu je pjesma bila stvaralačka i moralna potreba. Po Vukovim dokazima, Podrugović nikada nije htio da bude hajdučki harambaša, a "kao hajduk bio je pošten čovjek". Opaskom kao *hajduk* Vuk dopunjava karakteristiku odmetnika od zakona koju je dao u svom poznatom radu o hajducima.Vuk razlikuje malobrojnije hajduke koji su se odmetnuli zbog zuluma lokalnih turskih vlasti od onih mnogobrojnijih koji se odmeću u goru zelenu da se nanose svijetlih haljina i oružja, da plijene i ubijaju. Kad takav hajduk, veli Vuk, jednom učini zlo, "otpadi se od ljudskog roda pa zlo čini dovijeka". I druge činjenice o Tešanu, koje saopštava Vuk Karadžić, važne su za sagledanje uzroka što su opredijelili pjesnika Podrugovića da koriguje bošnjačkog pjesnika–pjevača. Bolje reći da preradi varijantu koja se manje–više obdržavala u kraju kome pripadaju Zagorje i Kazanci; obdržavala se tamo gdje je postala i gdje ju je Tešan mogao komotno čuti prije nego što se odmetnuo u hajduke. Vuk naglašava Tešana kao elitni primjer kazivača koji misli o onome što saopštava, naglašava pjesnika koji će nečiju slabu pjesmu preraditi u dobru, usmenog prenosioca koji se neće ni okrenuti za pjesmom ako je krajnje loša. Odbaciće je kao *budalaštinu*, kako veli Vuk.

Tako je izvjesno da je Tešan Podrugović imao dva inicijalna polazišta da prerađuje pjesme koje čuje: jedno – doslovno stvaralačko i, drugo – moralno polazište. Čovjek kojega je zulum lokalne vlasti opredijelio u hajdučiju, imao je najdublju potrebu da traži gestove morala, odnosno junaštva s moralnim sjajem. Da traži ono čime se on razlikuje od svoje gorske družine. Zato je bošnjačka pjesma *Svatovsko groblje na Koritima* za njega bila doslovno izazovna za preradu. Kao što su postojali psihološki, moralni, vjerski i politički uslovi da se pjesma o svatovskoj pogibiji na Koritima ispjeva u bošnjačkoj sredini, tako su postojali svi uslovi da Tešan Podrugović preradi tu pjesmu shodno vjersko–etničkom entitetu kojem pripada, shodno svojoj umjetničkoj prirodi da stvara i analogno svojoj pripadnosti hajdučiji koja živi od plijena i razbojništva.

Da preradi bošnjačku pjesmu koja govori o tragici nedužne žene i vinovnicima te tragike, Tešan je bio posebno usmjeren svojim sjećanjem na događaj koji mu je iz korijena promijenio životnu sudbinu, sjećanjem koje ga je pratilo kao i disanje. Kako Vuk dokazuje, neoženjeni kiridžija iz Kazanaca, koga su prozvali Podrugović zato što je bio visok koliko jedan i pola drugoga čovjeka, ubio je Turčina braneći čast svoje sestre. Ta moralno–junačka dužnost, koju je iskazao u svojoj kući, pratiće ga stalno i u poeziji koju stvara. U Tešanovim pjesmama data je čitava galerija likova žena o koje se neko ogrješuje, žena koje su izložene nekoj surovosti. Žene su u Tešanovoj poeziji, kao po pravilu, nje□ne osobe koje obavezuju na pažnju, ljubav i zaštitu. Kad

je žena u pitanju, za Tešana je sasvim nebitno koje je ona vjere. Kao što je pomenuto, Podrugović je u pjesmi *Marko Kraljević poznaje očinu sablju* dao lik Turkinje djevojke koji po moralnoj ljepoti i humanizmu nema pandana u vukovskoj epici. Pjesmu o Marku koji prepoznaje očevu sablju u rukama otimača i krvnika Tešan je čuo, dok je kao izbjeglica boravio u Sremskim Karlovcima, od nekakvog trgovca iz Bosne. Tu će pjesmu od toga trgovca Vuk zapisati u istom mjestu i u isto vrijeme kad je od Tešana zapisivao pjesme i pripovjetke. Vuk će te dvije varijante objaviti u istoj zbirci, prvo Tešanovu s naslovom *Marko Kraljević poznaje očinu sablju*, pa onda pjesmu bezimenog trgovca s uobičajenom naslovnom napomenom – *to isto samo drukčije,* koju Vuk uvijek dodijeljuje umjetnički inferiornijem tekstu. Stavljajući na prvo mjesto Tešanovu varijantu s punim naslovom, Vuk se jasno odredio prema pjesničkim kvalitetima tih dviju istotematskih varijanata. Bosanski trgovac nije potrefio epske istine o Marku Kraljeviću koje su već predstavljale ustalje–no iskustvo usmenih pjesnika–pjevača, nije potrefio ono epsko iskustvo o Marku koje će Tešan dovesti do zavidne umjetničke uobličenosti. Kao što je u nauci primijećeno, epski torzo Marka Kraljevića, koji se može pratiti od Hektorovićeve bugarštice iz sredine XVI vijeka pa nadalje, Tešan Podrugović će prevesti u kompleksnu epsku figuru. Marko u pjesmi od bezimenog trgovca iz Bosne više se ponaša trgovački nego epsko–markovski, što će opredijeliti Tešana da preradi pjesmu svoga zemljaka s kojim se sreo u Sremskim Karlovcima. Marka iz trgovčeve pjesme Tešan je vratio njegovom epskom portretu. Tešan je iz trgovčeve pjesme uklonio i jedan anahronizam koji se nije mogao desiti usmenom pjesniku–pjevaču koji raspolaže činjenicama kolektivnog obrazovanja kome i sam pripada. Naime, bosanski trgovac vjeruje da je kralj Vukašin Mrvanjčević poginuo na Kosovu, što Tešan ispravlja, pa u pjesmi *Marko Kraljević poznaje očinu sablju* ranjenog Markovog oca pronosi Marica, rijeka na čijoj je obali istorijski kralj Vukašin i poginuo 1371. godine. Tešan će, shodno svojoj stvaralačkoj sposobnosti, fondu obrazovnih činjenica kojima je raspolagao, shodno svojoj entitetskoj pripadnosti pa i svojoj hajdučkoj potrebi korigovati muslimansko–bošnjačku pjesmu *Svatovsko groblje na Koritima*.

Posebno je interesantno i to što obje pjesme, Hermanova i Vukova, potiču iz iste oblasti – Zagorje i Kazanc takoreći dozivaju se. Tako su oba etno–vjerska entiteta iz te oblasti bila jednako zainteresovana da sami sebi saopštavaju kroz pjesmu, kao mjeru svojih kolektivnih interesa, ono što im odgovara. A u vezi s opredjeljenjem zagorskog, odnosno gatačko–kazan–s□kog, kraja da dvostruko pjeva pjesmu o događaju koji se desio na tamoš–njem ataru, značajna je napomena koju je Vuk Karadžić dao uz Tešanovu pjesmu o svatovskoj pogibiji na Koritima. Vuk veli: "Pripovijedaju da se i sad u Koritima poznaje groblje tijeh svatova, i da na jednom kamenu stoji izrezano kako je djever zagrlio snahu, a Limun ga udario mačem te mu odsjekao ruke".

Odista, niko drugi nije Vuku mogao saopštiti to "pripovijedanje" Korićana prije no mu ga je Tešan saopštio. Vuk je jednom ljuto zažalio što mu se nije pružila prilika da se tokom svoje dugogodišnje sakupljačke prakse domogne Bosne i Hercegovine. Može se komotno pretpostaviti da je Vuk s neguslarom Tešanom, u vrijeme dok je od njega zapisivao dugačke dvadeset i tri pjesme i dvije pripovjetke, nastojao da od svoga tako viđenog kazivača sazna što više podataka o kraju iz koga je Tešan, i posebno o Koritima. Tešanov ugled stvaraoca, s kojim Vuk nije poredio nikoga od svojih mnogobrojnih kazivača, obavezivao je poslovično radoznalog Vuka da saznaje što god može saznati o kraju iz koga potiče taj nedostižni kazivač–stvaralac usmenih tekstova. A detalj o koritskom mezaru na kome su urezani likovi djevojke i djevera upravo je mogao privući Tešana, ne samo kao prolaznika pored tog lokaliteta, nego i kao čovjeka na koga je likovna priča o žrtvovanju djevera za snahu mogla ini–cijalno djelovati da i sam zaštiti svoju sestru od Turčina napasnika. Kao što ćemo vidjeti, i u pjesmi koju je preradio Tešan se stavio na stranu djevojke koja je izložena hajdučkoj surovosti i na stranu njenog mladog djevera koji gubi svoje ruke da bi je zaštitio. Isto onako kao što je stao na stranu Turkinje djevojke kad je prerađivao pjesmu o Marku Kraljeviću koju je čuo u Sremskim Karlovcima od bosanskog trgovca.

Nameće se nezaobilazno pitanje: Da li je u Koritima mogao postojati muslimanski nadgrobni spomenik, odnosno nišan na tamošnjem mezarju, na kome su uklesani ljudski likovi, kad je poznato da kuranske odredbe to ne predviđaju? Odgovor na ovo pitanje značajan je za ovu raspravu zato što je Tešan osvjedočeni realista među Vukovim pjesnicima–pjevačima, realista koji vrhunski raspolaže znanjem što ga usmena tradicija obdržava kao istinu. Sljedeće činjenice pokazuju da je Tešan prilikom prerade pjesme o kojoj je riječ, i pričajući Vuku o mezarju s uklesanim likovima, ostao u granicama obrazovanja koje je uobličila tradicija.

U svom djelu *Islamska epigrafika BiH* (Sarajevo, 1988. god.) Muhamed Mujezinović kaže: "U selu Turovi, u oblasti Trnova, ima nišan na kojemu je s jedne strane reljefno isklesana zmija sa poluloptom više njezinih usta, a sa suprotne strane je lik čovjeka sa pojasom i per□inom na glavi. Iznad njegovih usta je polulopta kao i u zmije. Ovaj rijetki spomenik je visok 1,13 m, ima osnovu 35 puta 35 cm, a završava se četverostranom piramidom." (I, str. 11) "Katkada vidimo muslimanska groblja kao produženje srednjevjekovne nekropole, ili u neposrednoj blizini takve. Dobija se utisak da je stanovništvo, odnosno pojedine porodice, prešavši na islam, pokopavale mrtvace u blizini svog starog groblja." (III, str. 311). "Na jednom osmougaonom nišanu u velikom groblju u D. Bijeloj umjesto nišana obrađena je glava na koju je an face prikazano lice sa bradom i brkovima. Iznad čela je, oko glave, manja traka. To je, svakako, jedinstven nišan, a prikaz glave i lica nalazimo i na nekoliko srednjovjekovnih spomenika." (III, str. 350). Muhamed Mujezinović

kaže da je u istočnoj Hercegovini, dakle, u oblasti Zagorja i Kazanaca, u postosmanskom periodu uništeno mnogo groblja i mezara.

Prema tome, Tešan Podrugović nije bio u prilici da striktno razlikuje muslimansko mezarje od bogumilskih stećaka i srednjovjekovnih groblja s kojih su gledali isklesani ljudski likovi. Mogla se tako kamena plastika s ljudskim likovima polako uintegrisati u pjesme o svatovskoj pogibiji na Koritima. Kako se pjesma odmicala od događaja, tako se ona kitila legendarnim slojevima koji ne prigušuju osnovni realizam pjesme nego ga samo naglašavaju, kao što oreol uokviruje dati lik. Uostalom, od istorijskih lica, koja se sretaju u pjesmama o svatovskoj pogibiji na Koritima, do zapisivanja pjesama koje su opjevale taj događaj, proteklo je više od jednog kalendarskog vijeka. To znači da je od događaja do pjesme o njemu proteklo dovoljno vremena da se pjesnik prepusti legendi. Mogao je kameni urez ljudskog lika na mezaru biti inicijator za nastanak muslimanske pjesme, a mogla je, s druge strane, i već nastala pjesma uplesti u svoje tkivo asocijaciju na davno nastali kameni lik. Uostalom, Podrugović je vjerovao da je opjevani događaj u bošnjačkoj pjesmi, koju je on preradio, prethodio mezarju u Koritima. Da nije u to vjerovao, ne bi on Vuku prenosio rečeno "pripovijedanje" o grobu na kome je "izrezano kako je djever zagrlio snahu, a Limun ga udario mačem, te mu odsjekao ruke". U preradi bošnjačke pjesme Tešan maksimalno iskazuje i sebe, i etno–vjerski entitet koji ga je formirao, i hajdučiju kojoj po nuždi pripada.

Tešanovo znanje da Hadžo Rišnjanin nije uzoriti junak nego pustahija i napasnik moglo je biti inicijalni agens da pjesnik iz Kazanaca preradi pjesmu u kojoj se Hadžo nezasluženo veliča. Sasvim je vjerovatna mogućnost da je Tešan znao usmenu tradiciju o Hadžu koju je obdržavao etno–vjerski entitet kome pripada. Hadžo Rišnjanin bio je porijeklom od pravoslavnih Kovačevića iz Grahova. Iz Korjenića doselio se u Risan, ali morao se natrag vratiti kad su Mleci 1678. godine preoteli Risan od Osmanlija. Kao siledžija, Hadžo je bio dodijao i turskim vlastima, pa je po nalogu skadarskog vezira ubijen u selu Kuside kraj Nikšića. Tamo se i sada pokazuju "Adžova skakava" i "Adžov Grob". Ostalo je zapamćeno da se govorilo: "Teško Risnu kad nestane Adža / a Perastu Pivljanina Baja". Takva tradicija o najahalcu iz Risna otvorila je pravoslavnom pjesniku, odnosno, Tešanu Podrugoviću, dovoljno prostora da mladoženju iz muslimansko–bošnjačke pjesme, kome hajduci razbijaju svatove i ubijaju vjerenicu, obilježi kao uzročnika surovog napada na njegove svatove. Harambaša Limun, istorijski i epski sadrug hajduka i uskoka Baja Pivljanina, djelovao je za vrijeme Kandijskog rata upadajući iz Boke na tursko zemljište i vraćajući se s bogatim plijenom. Sve što je Tešan pridodao takvome Limunu dozvoljava mu pjesnička sloboda, a suštinski se, osvjedočeni realista Podrugović, nije udaljio od istine sem što je preuzetu fabulu nadgradio sred–stvima pjesme koja zadovoljava njegov vjersko–etnički entitet. Tešan vidi

Limuna kao trgovca koji s Glasinca goni u Mletke trgovinu od hiljadu volova, s oružjem koje svojim sjajem odgovara trgovačkoj moći vlasnika tolikog volujskog dželepa:

Goni Limun hiljadu volova,
Na Limunu svijetlo oružje:
Za pojasom dvije puške male –
Sve u čisto zaljeveno zlato,
O bedrici mača zelenoga,
O ramenu duga prekomorka
I na njoj je trideset palata,
Svaka palta od deset dukata!

Kad pjesnik kaže da trgovac Limun goni u Mletke trgovinu, ne misli doslovno na grad Veneciju nego na mletačku teritoriju koja je bila bezmalo obzinula svu Jadransku obalu. Također se oslanja na istorijski realitet i Tešanova odluka da Limun iz Risna može nabavljati bogato oružje. Znao je kiridžija iz Kazanaca, i kasniji hajduk, da je hajduke–uskoke, kakvi su bili Bajo Pivljanin i njegov sadrug Limun, mletačka vlast razmještala čak do Istre. Čas su bili u okolini Zadra, pa opet kraj Perasta. Tako je isto i bošnjački pjesnik, u pjesmi koju će preraditi Tešan, bio oslonjen na istorijsku realiju kad je riješio da Hadžo Rišnjanin snišani u Vuka Moračanina, a pogodi Pivljanina Baja. Imao je bošnjački pjesnik u svojoj obrazbi činjenicu da je Bajo poginuo od turske ruke u nekakvom okršaju s Crnogorcima. Možda taj pjesnik–pjevač poistovjećuje Moračke hajduke i Crnogorce baš zato što je on u svom saznanju imao činjenicu da je Bajo Pivljanin bio jedno vrijeme sadrug hajdučke družine iz Morače. Isto tako nije slučajno što Limun sa širokog i travnatog Glasinca goni silnu trgovinu u volovima. Izabrao je pjesnik najpriličnije mjesto – glasinačka široka pasišta, da se otuda potjera tolika rogata stoka. Tešan dobro poznaje krajeve koje opisuje prateći Hadžove svatove. Ono što bliže ne poznaje, Tešan to otprilike određuje: Hadžo je *nadaleko* zaprosio djevojku, Mitrovica je *preko Save preko vode ladne*, isprošenica je kćer *nekakva mitrovskog dizdara*. A mjesta sa svatovskog itinerera, koje je Tešan i kao kiridžija i kao hajduk mogao obilaziti, doslovno određuje, preciznije nego njegov prethodnik – bošnjački pjesnik–pjevač. Drugi konak Hadžovi svatovi učiniše na Glasincu "kod odžaka u Šain–pašića", treći u Praču "kasabu malu", četvrti na Jabuci "kod odžaka bega Pavličića", petom su noćili na Zagorju "kod Čengića dvorca bijeloga". Za prvi konak samo se kaže da je bio u "bijelu Zvorniku", a šesti, sedmi, osmi i posljednji – deveti konak, određuje samo po golim imenima mjesta gdje se konačilo. Tako, on bliže ne određuje jedino ono što mu nije poznato i ono što mu je prepoznato, dok mjesta koja se pamte po

čuvenim odžacima pominje nerazdvojno od njihove elitne prepoznatljivosti. Tešanu dobro poznata mjesta na kojima su učinjena četiri posljednja konaka su Zagorje, Čemerno, Vrbica i Cernica. Kako su se svatovi primicali Koritima, koja su tik do njegovih Kazanaca, Podrugović je precizno mjerio vrijeme koje se troši od konaka do konaka, što nije bio slučaj kod bošnjačkog pjesnika–pjevača koji, vjerovatno, nije prošao Tešanove kiridžijske, a zasigurno ni njegove hajdučke puteve.

Kako je Tešan, shodno svom stvaralačkom metodu, korigovao svoga bošnjačkog prethodnika na prostoru geografije i istorije, tako je revnosno razgrađivao njegova pjesnička rješenja koja nijesu odgovarala stvaralačkoj vokaciji pravoslavca i hajduka.

Odluku bošnjačkog pjesnika da od siledžije iz Risna pravi junaka mladoženju, Podrugović je korigovao tako što je Rišnjaninu Hadžu dao ulogu uzročnika hajdučke surovosti na Koritima. Posebno je Tešan, taj pošteni čovjek među hajducima, morao osjećati hajdučku prepoznatljivu surovost kao nezasluženu ličnu karakteristiku, a posebno ga je pritiskala krajnje negativna slika hajdučije koja je neminovna u muslimansko–bošnjačkoj epici. Pošto se na osmanskoj strani hajdučki plijen ne opraštа ni u životu ni u poeziji, Tešan nije mogao prihvatiti pjesničko rješenje da se napasnik i divanija, koji je dosadio i osmanskim vlastima, pretvara u junaka od ugleda. Tešanu se, dakle, otvarao realni prostor da Hadža postavi na teren krajnje podlačke pljačke. Od mora bogati trgovac Limun, koji je potjerao zamašiti espap u Mletke, ne daje nikakvog povoda Hadžu da ga opljačka, to će Rišnjanin učiniti iz objesti. Tako će nekadašnji kiridžija, koji je zbog jednog nasilnika Hadžova tipa otišao u hajduke, imati intimnu potrebu da opisuje svijetlo oružje Limuna trgovca koji na primorski đumruk goni ništa manje no hiljadu volova! Tih "hiljadu volova" ustvari je istinita hiperbola, ako tako može da se kaže. Da bi se istakla vrijednost Limunova oružja, koje će mu prevarom opljačkati Hadžo, a što će trgovca odvrći u hajduke da vrat lomi "po lošu zanatu", pjesnik je povjerio Limunu tako bogatu trgovinu od hiljadu volova. Samo tako trgovački zamašit Limun mogao je Hadžu obećati kompletno oružje kao dar, onakvo oružje kakvo je i sam Limun nosio. Kad mu je Hadžo prevarom uzeo oružje, "za njim Limun jadan pristajaše", s rajetinskom molbom ali i sa obilatom kesom:

"Bogom brate, Rišnjanin–hadžija,
Ne nosi mi svijetla oružja,
Tvrdu tebi moju vjeru dajem –
Dok ja prodam hiljadu volova,
Hoću tebe bolje učiniti,
Načiniti pa ga pokloniti".

Limun bogoradi pred silnikom kao što je bogoradio i Novak kulučar u

Tešanovoj pjesmi *Starina Novak i knez Bogosav* kad je na njega nasrnuo obijesni turski mladoženja. Interesantno je da su nasilnici u oba slučaja mladoženje. Grubost obijesnih tlačitelja Tešan je podatkao neumjerenim raspoloženjem mladoženje, što znači da uz obijest, kao izraz karaktera, ide prepotentnost kao mogući izraz snage i mladosti. U svakom slučaju, Tešan nije zaboravljao, nego je upravo isticao, hajduke koji od zuluma odlaze u goru zelenu, onako kao što se i sam od nevolje pohajdučio. Njegovi najistaknutiji hajduci u pjesmama – Starina Novak i Limun trgovac, dijele njegovu životnu sudbinu. Zulum im je svoj trojici razorio domove i odveo ih u hajdučiju. Kao što Limun moli Hadža Rišnjanina da mu povrati oteto oružje, tako je i Tešanov Starina Novak ponizno molio obijesnog turskog mladoženju:

"Molim ti se Ture mladoženja,
I tako ti sreće i junaštva,
I tako ti sretnoga veselja –
Prođi mi se, hajde putem s mirom,
Vidiš da sam čovjek siromašan"!

Podrugović je na realnom istorijskom tlu i kad ne pravi razliku između hajduka i uskoka, a kad su u pitanju sadruzi Bajo Pivljanin i Limun harambaša. Kad ga je Hadžo prevarom opljačkao, Limun se zareče da će se, čim proda volove i pokuje sebi u Zadru novo oružje, odvrći u hajduke, i to kod svoga pobratima Baja Pivljanina u Perastu:

"Ja oćerah na more volove,
Dok ja prodam hiljadu volova,
Pobolje ću načinjet oružje,
Al ti više trgovat neću.
Ja imadem bogom pobratima,
U Perastu Pivljanina Baja,
I u njega sto dvadeset druga,
Odvr□ć ću se k njemu u hajduke."

Nije anahronizam ne razlikovati uskoke i hajduke kad su Limun i Bajo u pitanju. Bajo se Pivljanin prvo odvrgao u hajduke, i to zbog zuluma lokalnog napasnika, a onda se produžio u primorskog uskoka. Poslije svršetka Kandijskog rata, mletačke su vlasti 1670. godine odredile Baju i njegovim hajducima okolinu Perasta kao mjesta za uskočko obitavanje. Ali zbog buntovnog ponašanja te grupe hajdučkih uskoka, Porta je zahtijevala od Venecije da ih raseli iz peraštanske oblasti. I mletačke su ih vlasti prvo odselile u Istru, a onda ih vratile u Zadar, gdje je Bajo s družinom ostao, kao mletački plaćenik, sve do početka Morejskog rata. Godine 1684. Bajo i

njegova grupa odaslani su u Kotor da bi djelovali na svom prvobitnom terenu. Većina njih, na čelu s Bajom, poginuće na Vrtiljerci 1685. godine u odbrani Cetinja na koje su Turci nadirali.

Tešan, shodno Hadžovom neviteškom ponašanju, rješava da ga uplaši Limunovim odlaskom u hajduke, pa Hadžo–mladoženja za pune četiri godine ne pomišlja da pošalje svatove po djevojku koju je isprosio u šeher Mitrovici. Pete godine dolazi Hadžu prijekorno pismo od oca djevojačkog, "nekakvoga mitrovskog dizdara". Tek poslije prijekorne knjige, strašljivi mladoženja kupi hiljadu svatova da idu po njegovu djevojku. Ne bi se reklo da je Tešan odredio toliku gomilu svatova da bi se istaklo hajdučko junaštvo koje će uslijediti u Koritima, nego, izgleda, pjesnik–hajduk se tim brojem svetio neviteškom Hadžu, određujući isti broj svatova koliko je bilo i Limunovih volova. Svatovi iz Risna, a volovi s Glasinca!

Tešan neće da djever uz djevojku bude dvanaestogodišnji Muhamed iz bošnjačke pjesme, no ga zamjenjuje mladim Durmiš–begom, bratom Hadžovim. Ne odstranjuje Tešan iz pjesme Hasan–pašinicu, koja je bila jenđija u tekstu njegova prethodnika, da bi je zamijenio nekom drugom, nego on tu svatovsku ulogu jednostavno zapostavlja. Tešan nije htio da izlaže hajduke u Koritima riziku da od njih, pored Hadžove djevojke, strada i druga nedužna žena.

Tešanu je toliko stalo da naglasi ljudski moral novopečenog junaka Limuna, kao, po moralnim skrupulama, svoga prethodnika u hajdučiji. Zato Limun neće da udari na svatove kad prolaze kroz Korita na putu za Mitrovicu. Opravdava on svoju suzdržanost izostankom Hadža iz svatova. A kad su Hadžovi svatovi proveli djevojku kroz Korita, osvetnik Limun složi se sa Bajom Pivljaninom da pravi hajduci nijesu razbili svatova "i đevojci sreću ukinuli / otkako je gavran pocrnio". Stepenom te visoke moralnosti i humanizma pjesnik mjeri moralnu uniženost Hadža Rišnjanina koji se junači kad pljačka, a koji je premro od straha kad se opljačkani Limun zarekao da će mu se osvetiti. Savjet iskusnoga hajduka Baja, koji se također od nevolje pohajdučio, Limun prihvati, iako se zarekao na osvetu. Bivši bogati trgovac odluči da se osveti napasniku kad on krene u posjetu tazbini, kad Hadžo "ode u punice".

Tešan, koji uvijek saosjeća sa ženama koje pate, preuzima iz muslimanske pjesme brižnost djevojačke majke:

Za đevojkom mati pristajaše,
Pa đevojci tiho besjedaše:
"Đe god, šćeri, na konaku budeš,
Odsvakle mi sitnu knjigu vrati
Da ja znadem đe ste zdravo bili".

Iz pjesme svoga prethodnika Tešan je preuzeo zlokobni san, ali ne onaj koji sanja Hadžo mladoženja, nego ga pjesnik povjerava djevojci, da ga odsanja na posljednjem konaku, u Cernici. Njen san ne nudi direktnu poruku, kakav je Hadžov san, nego ima simbolično značenje, što je kompozicijom Tešanove pjesme cjelovito uslovljeno. Dok je bošnjačkom pjesniku san poslužio za gradnju pozitivnog lika Hadža Rišnjanina, odnosno tim je snom on pripremao Hadža za junaka i pravednog osvetnika, kod Tešana san služi da se naglasi tragika nedužne djevojke, stradalnice prema kojoj pjesnik svojim pozitivnim odnosom ne ustupa prvijenstvo bošnjačkom pjesniku kome je ona u pjesmi centralni lik. Bošnjački pjesnik stvorio je baladu o tragici jedne žene i o brutalnosti hajdučke družine, a Tešanova pjesma govori o hajducima koji su Hadžovom drskošću usmjereni da se svete, a koje je za konkretni napad na Koritima opredijelio svatovski svirač, Ciganin koji provocira hajduke da ne smiju udariti na svatove. U mnogobrojnim svojim pjesmama Tešan Podrugović ne zaobilazi ničije pozitivne osobine, bez obzira na etno–vjersku pripadnost onih koji te osobine imaju. Kod bošnjačkog pjesnika svatovski čauš Alija provocira hajduke da ne smiju udariti na svatove, a kod Tešana tu provokatorsku ulogu ima najnebitniji član svatovske povorke, svirač Ciganin. Tom zamjenom Tešan je krajnje devalvirao značenje provokatora kao ličnosti, a, s druge strane, surovost hajdučkog udara na svatove ublažava se činjenicom da su svatovi izloženi potcjenjivanju od strane, po značenju, zadnjeg učesnika Hadžovih svatova. Hajduke, kojima je "duga šara i otac i majka", potcjenjuje lice koje umjesto oružja udara u tamburu! E pa to je malo mnogo za odmetnike koji s oružjem i "sanak borave". Tako Tešan čuva obraz i Turaka i hajduka, a Ciganinu daje da radi njegov posao. Možda nije slučajno ni to što ime djevera iz muslimanske pjesme, *Muhamed,* zamjenjuje, ni po čemu značajnim imenom – Durmiš. Kad su moral, vjera, pravda i ljepota u pitanju, Tešan Podrugović nastupa u ime tih kategorija kao opšte ljudske vrijednosti.

Dok bošnjački pjesnik naglašava neboračko lice Hadžovih svatova, da bi se tako hajducima uskratila čast od borbe s junacima, Tešan pridodaje Hadžu hiljadu svatova koje će Bajo i Limun, sa svojih dvjesta i četrdeset hajduka, "rastisnuti na četiri strane / kao vuci bijele jaganjce". Od svatova niko nije utekao, ostala je samo "na drumu đevojka" i djever Durmiš–beg, koji je "oko nje saklopio ruke".

Kao što je rečeno, bošnjački pjesnik posebno je hajduke unizio smrću djevera Muhameda, djeteta od dvanaest godina, pa će zato Tešan djeversku ulogu povjeriti mladom begu Durmišu koji će, shodno svojoj momačkoj snazi i porodičnoj obavezi, radije ostati bez ruku nego da snahu prepusti hajduku Limunu koji je već naziva svojom djevojkom. Tešan je, po svom običaju, riješio da uda Hadžovu izabranicu za Limuna; bolje reći naznačio je mogućnost da bi se to i dogodilo da sudbina nije odlučila drugačije. Bošnjački

pjesnik rješava da Vuk Moračanin, hajduk koji se može oženiti zato što stanuje u naseljenom mjestu, odlučuje da zarobljenu djevojku vodi u svoja Ljevišta. Isto tako Tešan ima realno stajalište kad daje Limunu pravo da Hadžovu izabranicu nazove svojom djevojkom. U Tešanovoj pjesmi se jasno kazalo da se Limun odmeće u grad Perast kod svoga pobratima Pivljanina Baja, a Perast nije ni planina ni hajdučka pećina. To što Limun naziva djevojku svojom, naglašava se kao važna činjenica u poretku pjesme zato što ta činjenica pokazuje da Limun nema nečasnu namjeru prema zarobljenici. On jednostavno nju vidi kao svoju buduću ljubu koju je pravedno dobio, ona mu dođe kao nadomještaj za uvredu koju je nedužnom trgovcu gusarski nanio Hadžo Rišnjanin. Valja napomenuti da Tešan ima pjesmu *Hajka Atlagića i Jovan Bećar* u kojoj violentni ljubavnik tri dana i tri noći druguje s erosom u begovskim sarajima, na dušecima s begovom kćeri Hajkom! Ali Tešan takvoga bećara pretvara u mladoženju koji grabi blago i hatove te s obljubljenom djevojkom bježi u Ravne Kotare. Tamo će se vjenčati s njome, tamo će od Hajke napraviti Anđeliju, da bi srećna nevjesta poručila svojoj majci kako je mjera njenog odbjega od vjere i roditelja – plahovita ljubav Jovanova! Istim smjerom mogao je krenuti iz Korita i Limun harambaša da mu je to sudbina dozvolila! Dakle, sva rješenja iz drugih Tešanovih pjesama lako su čitljiva i u njegovoj preradi bošnjačkog deseteračkog teksta kojoj je Vuk Karadžić dao naslov *Rišnjanin Hadžija i Limun trgovac*. Kao i u bošnjačkoj pjesmi, poslije razbijanja svatova u Koritima, Tešanovi hajduci idu s djevojkom i darovima u goru zelenu, u planinu Kobilju Glavu. Tamo piju rujno vino, a služi ih zarobljena djevojka "zlatnom čašom i bijelom rukom". Sve je i kao kod bošnjačkog pjesnika, "samo malo drukčije" – kako bi rekao Vuk Karadžić Hajduci kod Tešana ne razvlače kroz planinu bijelo ruho djevojačko, niti se od prethodnog pjesnika preuzima haremska smjernost djevojke, koja maramom ukriva lice od muških pogleda. Također Tešan ne daje ni jednu riječ zarobljenoj djevojci; kao da je tom odlukom htio da kaže: Pravedna je osveta izvršena, djevojku će uzeti Limun za vjernu ljubovcu, nema svrhe da djevojka iz svoga zarobljeničkog položaja bilo što zbori. Uostalom, bošnjačkom pjesniku, kao što je naglašeno, bilo je potrebno da djevojka glasno žali svog mladog djevera i da tako ožalošćena prkosno kaže Moračanin Vuku da će ga drskost koštati glave. Bošnjački pjesnik je u početku teksta naglasio da djevojka nema oca i braće, no je prepuštena brizi majke. To će biti psihološki značajna činjenica u daljem toku pjesme, kad se pokaže da očevu i bratinsku ljubav, koja joj je izostala, djevojka nadomješta ljubavlju prema mladom djeveru koji se za nju žrtvovao. Osjećajući taj umjetnički koloplet svoga prethodnika, Tešan precizira da djevojku udaje "mitrovski dizdar", a ne pak udovica alaj–begovica. To je Tešan uradio da bi izbjegao rješenje svoga prethodnika koji je osmotrio djevojku kao sirotu bez oca i kao bezbratnicu koja izostalu ljubav prema ocu i braći nadomješta žalom i bolom

za nedoraslim, a junačkim djeverom Muhamedom. Stoga je kod Tešana izostala relacija: djever – djevojka – djevojka – djever. Kod bošnjačkog pjesnika djevojačka tuga za djeverom realna je činjenica i zato što je Muhamed nedorasli dječak. Durmiš–beg, međutim, ostao je kod Tešana bez ruku i glave vršeći junačku i bratsku dužnost, dok je u bošnjačkoj pjesmi nedorasli Muhamed samo detalj porodičnog miljea kojim se posredno naglašava surovost hajdučkih napadača.

Na kraju pjesme Tešan je osobito naglasio pustahijski karakter Hadža Rišnjanina kao uzročnika hajdučke pravedne osvete i krivca za tragediju jedne nedužne žene. Da je Hadžo više nasrtljivac i pustahija nego junak, vidi se po tome što on ne juriša na hajduke kao potreseni čovjek što je ostao bez brata i vjerenice, i čijih je hiljadu svatova satrveno. Ne juriša Hadžo na neprijatelja kao epski junaci, ne zaziva nekoga na junački megdan, nego skriven i zaklonjen gađa iz puške Limuna harambašu. Ali:

Ne pogodi Limun harambašu,
No viš njega lijepu đevojku,
Baš đevojku među obje dojke.

Hadžo nije uzbuđen kad gađa, kao što je bio kod bošnjačkog pjesnika, on kukavički nišani u Limuna. Ne vide ga hajduci kad gađa, kao što će se i poslije pogibije djevojke, koju će on ubiti svojom rukom, kukavički ponašati. Doslovno se u pjesmi kaže da se "sakri Rišnjanin Hadžija". Ni smrt djevojke i brata nije uzbudila filistra i prevaranta! Ne dozvoljava mu Tešan ni da bude dobar nišandžija. Nije Hadžo Nikac od Rovina koji pušku moli samo da ga vatrom ne prevari, a on nju "za oko ni pitati neće". Nije Hadžo bojovnik koji je u prilikama "đe prah gori pred oči junačke" svještio da precizno pogađa ono u šta nišani. Napomenom da se Hadžo *sakrio* pjesnik postiže dva cilja: neviteški Hadžo treba da kao nenišandžija pogodi djevojku i, drugo, takvom pogibijom djevojke odstranjuje se ona sramota iz bošnjačke pjesme koju je učinio hajduk Vuk Moračanin sasipanjem vatre iz kubure "u njedra djevojci". U bošnjačkoj pjesmi djevojku lišava života, i to namjerno, odmetnik od zakona, čovjek sa hajdučkog pustopolja koji živi od plijena. A djevojka u Tešanovoj pjesmi gine od nesuđenog đuveglije, slabog nišandžije i prevaranta. Ne dirajući ni u jedan prostor pjesme svoga prethodnika, koji obavezuje Tešana na pristup životu kakav se osvjedočava u njegovim drugim pjesmama, pjesnik je likom Hadžije iz Risna vraćao svom prethodniku milo za drago! Bošnjački pjesnik daje hajducima ulogu producera tragedije jedne nedužne žene, a Tešan uzročnika njene tragedije nalazi u Hadžu iz Risna koji je pun svakojakog nesojluka. Realizam od koga su pjesnici polazili, i pored svoje normirane etno–vjerske pristrasnosti, pokazuje da su oba u pravu. U pravu su kao pjesnici koji umjetničkom istinom nadograđuju stvarne događaje.

Tešan je ispustio Hasan–pašinicu, jenđiju u muslimanskim svatovima, i tako uklonio jedan anahronizam. Bošnjački pjesnik sačuvao je pašinicu od hajduka kako se ne bi izložio riziku da odmetnicima priušti šićar, koji je prevelik za njih, i da bi pašinica odnijela Hadžu puste glase o svatovima. Izostavljajući Kotor, grad iz koga bošnjački pjesnik dovodi Hasan–pašinicu u Hadžove svatove, Tešan je ispravio svog inovjernog kolegu koji je uobražavao da svi gradovi na primorju pripadaju Osmanskom carstvu.

U Tešanovoj pjesmi funkcionalno je rješenje da nedužna djevojka pogine od puške koju je Hadžo prevarom oteo Limunu, drskošću koja će odvesti Limuna u hajduke. Ta prevara upravo je zametnula tragično kolo koje će se razmrsiti pogibijom na Koritima. Takvo pjesnikovo rješenje može da se doživi kao Božja kazna – puška nepravedno oteta donijela je otimaču nesreću.

Moralnoj pustoši hajduka, koji prvo udara djevojku a kasnije joj sasipa vatru iz kubure u njedra, što je osobito naglašeno u bošnjačkoj pjesmi, Tešan u svojoj preradi parira rješenjem da ima hajduka koji nijesu kao Vuk Moračanin. Njegov harambaša Limun pokazuje nježnost prema umirućoj djevojci, čime se potvrđuje iskrenost njegove izjave – *moja djevojka*. Kao što se u bosanskoj pjesmi udarcem i ubistvom djevojke naglašava laž Vuka Moračanina kad se kune zarobljenici da mu je "draža od očiju". Kad se oko smrtno ranjene djevojke okupiše Tešanovi hajduci, "uze Limun za ruku djevojku", a ona umrije.

Iz izloženog, nadamo se, može se vidjeti da poetološka armatura pjesama i moralni nivo pjesnika–pjevača čine genus proximus pjesama *Svatovsko groblje na Koritima* i *Rišnjanin Hadžija i Limun trgovac*. Etno–vjerske prepoznatljivosti tih pjesama njihova je diferentia specifica.

DUŠICA MINJOVIĆ

VARIJANTNOST MOTIVA MURTATINA U BOŠNJAČKO–MUSLIMANSKOJ USMENOJ TRADICIJI

Motiv murtatina u bošnjačko–muslimanskoj usmenoj tradiciji jeste realizacija toposa ustanovljenog u kulturno–istorijskoj prošlosti Bošnjaka–Muslimana, a kao delovanje svesti o činjenici da je Otomansko carstvo u znatnoj meri propalo zahvaljujući postojanju murtatina (izdajica). Mnogo je primera u bošnjačko–muslimanskoj usmenoj tradiciji koji se, ako ne celim svojim bićem, a ono jednim delom, oslanjaju na motiv murtatina koji u usmeno književnim ostvarenjima dobija različite oblike – varijante. Za ovu priliku kao ogledni materijal poslužiće tri teksta – epska pesma "Gazi Husrev–beg vodi svatove u Stambol"[1], ep "Ženidba Smailagić Mehe"[2] i usmena priča "Potonji gospodar Hercegovine".[3]

Motiv murtatina nalazi se u pesmi "Gazi Husrev–beg vodi Svatove u Stambol". Ova činjenica potvrđuje se u stihovima:

"Pa mu opet beže besjeđaše,
Evo jada Đerzelez Alija:
ne smijemo do Stambola sići,
murtati će naske opanjkati."
(st. 223–226)

Ti murtati ustvari su bili grupa pd trideset vezira bliskih caru u Stambolu.

Motiv izdajstva na isti način uslovljava posledice u pomenutoj pesmi i u

[1] Kosta Horman, *Narodne pjesme Muslimana u Bosni I Hercegovini, Sabrao Kosta Horman, 1888-1889, I*, prir. Djenana Buturovi}, Sarajevo, 1976. Svi stihovi iz pesme "Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stambol" u ovom radu navode se prema navedenom izdanju.

[2] Avdo Meledovi}, *@enidba Smailagi} Mehe (juna~ki ep)*, prir. Enes Kujund`i}, Sarajevo, 1987. Svi stihovi iz epa u ovom radu se navode prema navedenom izdanju.

[3] *O merhametu i gaziluku - muslimanski primjeri ~ojstva u juna{tva*, prir. ^edo Ba-}ovi}, Podgorica, 2002.

epu "Ženidba Smailagić Mehe". I u jednom i u drugom slučaju carske izdajice organizuju presretanje svatova i napad na njih. Završetak u oba primera isti je, svatovi srećno prispevaju u svoj dom, a nevernici bivaju kažnjeni.

O podmuklim i zlim namerama u pesmi "Gazi Husrev–beg vodi svatove u Stambol" uglavnom saznajemo na osnovu onoga što oni u jednom trenutku čine, u času kada Husrev–beg stiže u Stambol. Ova situacija najbolje se odslikava u stihovima kada trideset vezira "opanjkava" kod cara Gazi Husrev–bega, bega Ljubovića i Aliju Đerzeleza, i u dijalogu cara i Ćuprilić–vezira:

"Pa u misli u kojoj bijaše,
dok odaji, poletješe vrata,
I uljeze Ćuprilić–vezire,
Pred sultanom stade na nogama,
Pa mu ode sultan govoriti:
Lalo moja, Ćuprilić–vezire,
sve mi hvališ od Bosne Bošnjake,
al' Bošnjaci jedni hijaneti,
izdaju mi zemlju kaurima.
Kad to čuo Ćuprilić–vezire,
Ljuto pisnu vezir u odaji,
Pa sultanu poletio ruci.
Poljubi ga u skut i u ruku,
Pa Ćuprilić caru govoraše:
Nemoj care, slušati murtata,
ti onakih ne imaš junaka."

(st. 592–607)

Jedino murtatsko zverstvo za koje čitalac saznaje u ovoj pesmi jeste samo izdajstvo vezira koje se pre svega zasniva na govoru (veziri "opanjkavaju" Bošnjake kod sultana), a to zverstvo se u radnji realizuje pozivanjem Idriz–Arapina da sačeka i pomete svatove.

Dakle, kulturno–istorijska činjenica i epsko–tradicionalni element stalnog postojanja murtata u pesmi "Gazi Husrev–beg vodi svatove u Stambol" realizovan je najviše kroz spoljnu manifestaciju ove činjenice, bez dubljeg zadiranja u unutrašnji svet samih vezira–izdajica, u njihovu psihologiju, nagone koji se u njima javljaju. Drugim rečima, narodni pesnik–pevač jednu činjenicu poetološki realizuje uglavnom kroz radnju, bez usložnjavanja likova. Time je i zadovoljen jedan od osnovnih postulata epske tehnike spevavanja koji se prevashodno temelji na radnji.

Istu kulturno–istorijsku i epsko–tradicionalnu činjenicu postojanja murtatina oličenog u liku vezira realizuje i Avdo Međedović. Ono što je bitno u odnosu na prethodno pomenuti primer, jeste da Međedović to izdajstvo ne pripisuje većem broju vezira, već samo jednom, Budimskom. Time činjenica prerasla u motiv gubi na kvantitetu (smanjuje se broj), ali dobija na kvalitetu

tako što se lik vezira–murtatina potpuno psihološki izgrađuje. Vezir Budimski u epu "Ženidba Smailagić Mehe" nije samo eksponent jedne naopake pojave iz vremena Sulejmanovog carstva, već je on i jedan psihološki sasvim iznijansiran lik koji upoznajemo iz najmanje dve vremenske perspektive. Prva vremenska perspektiva seže duboko u prošlost kada je vezir tek došao u Budim i počinio silne neljudskosti o čemu se čitalac obaveštava iz priče, predistorije koju izgovara Fata Mehu o sebi i svojoj porodici. Druga vremenska perspektiva se odnosi na sam trenutak događanja radnje epa kada Meho i Fatima na sopstvenoj koži i leđima osećaju svu neljudskost i podlaštvo vezira Budimskog.

Smatramo da je za psihološko nijansiranje lika značajnija prva vremenska ravan koja seže u prošlost u kojoj je pored motiva izdajstva istaknut i jedan potpuno nastran mentalni svet koji se u liku vezira Budimskog nataložio.

Sultan je vezira poslao u Budim kao svog izaslanika:

"Kad je onda ferman doletijo,
Što ti pređe pričah za vezira,
Đe ga sultan za Stambol sprema,
Da nas od zla brani svakojega,
I sa š njime pašu janjičara,
S vojskom carskom i sa topovima,
Da zaštite Budim i Krajinu,
I čuvaju od din–dušmanina."
(st. 3371–3378)

U ovim stihovima Međedović ustvari iskazuje osnovne postulate vla–davine Osmanlija na balkanskom i bliskim balkanskim prostorima – zaštita Balkana i Krajine i očuvanje dina–vere. Na ovaj način Međedović je iskazao i sopstveno uverenje koje je izgradio kao pripadnik bošnjačko–muslimanskog naroda pod okriljem Otomanskog carstva. O stavu Međedovića prema Bosni kao krilu od krajine Novak Kilibarda kaže: "Avdo Međedović doslovno govori o Bosni i Bošnjaštvu kao krilu od Krajine i s odbojnošću govori o turskim murtatima koji će upropastiti Carstvo, ako ga ne spasi ta Bosna i Bošnjaštvo."[4]

Međutim, ponašanje i namere sada već vezira Budimskog pesnik–pevač najbolje iskazuje u stihovima koji reprezentuju vezirove reč i delo:

"Ko god šćedne kmene u sadate,
Uzmite mu ime i prezime!
Pitajte ga šta će kod vezira!

[4] Novak Kilibarda, "O muslimanskoj epici",u: *Almanah, ^asopis za prou~avanje, za{titu i prezentaciju kulturno-istorijske ba{tine Muslimana-Bo{njaka*, br.5-6, Podgorica 1999, str.25

Ako šće'ne sa nekakvom dovom,
Da se žali da je zulum težak,
Poseć'te hi, ne dovodite hi!
Oni drugi što će k mene poći,
Kako kara–akšam mrki dođe,
Hujdurisa pedeset sejmena,
Po noći hi baca u Dunavo,
Nek hi ribe jedu iz Dunava!
One treće što s dvora ne kreće!
Pitajte ga ko je i kako je!
Ako rekne: Hoću kod vezira,
Da konušmu sa vezirom gradim,
Svežite ga, u zindan bacite."
(st. 3467–3481)

Iz navedenih stihova da se zaključiti da pred nama, a u svesti pesnika–pevača Međedovića, nije samo vezir–murtatin–izdajica, već jedna potpuno izopačena i nakazna ličnost koja je samo na zločin spremna. Ovakvim raslojavanjem lika Međedović je vezirovo izdajstvo još više žigosao uvođenjem psiholoških dimenzija. Drugim rečima, pesniku–pevaču nije potrebno da samo istakne jednu kulturno–istorijsku činjenicu koja zauzima status toposa, već i da joj da novo značenje, čime prerasta u motiv koji objašnjava kakva je svest mogla biti činilac tako negativnih pojava.

Lik vezira Budimskog još više dobija na svojoj razvratnosti i mentalnoj izvitoperenosti, čime se i njegov negativitet u istorijskom kontekstu povećava, kada se zna da je on zaručivanjem Fatime za Petra Dženerala sa njim hteo da stvori savezništvo koje je direktno bilo upereno protiv Bosne i Bošnjaka–Muslimana.

Motiv murtatina u specifičnoj varijanti obrađen je i u narodnoj pripoveci "Potonji gospodar Hercegovine". Temporalizacija radnje u pripoveci je jasna: "Godine hiljadu osam stotina pedeset i prve odbrojavao je u Mostaru zadnje mjesece i dane svoje vladavine hercegovački vezir Ali–paša Rizvanbegović, prozvan još i Stočević ili Stočanin po svom porodičnom feudu, gde je nekad stolovao kao kapetan."[5] Iz navedenog se i radnja, uz pomoć prisećanja na istorijske prilike i okolnosti da jasno lokalizovati. Kao dominantan lik u pripoveci javlja se Ali–paša Rizvanbegović, prozvan Stočević. Interesantno je da je u ovoj pripoveci izdajstvo vrlo jasno i nedvosmisleno konkretizovano i smešteno u pre svega realan istorijski kontekst. "Raja je roptala i sve teže podnosila namete i kuluke, a tako i muslimanska sirotinja. Nijesu Ali–pašu gledali lijepim okom ni muslimanski lokalni gospodari – silne age i begovi,

[5] Videti napomenu 3, str. 60

ponosni ajani, ili kako su sami sebe zvali – 'sultanovi sinovi'. Odavno mu je radio o glavi i stolici stari, ali ugledni i još moćni beg Hasan Resulbegović, kapetan Trebinja, nekad najbliži saradnik i prvi dvorjanin, koji mu ni poslije toliko godina nije mogao zaboraviti šaptanje sa popom sa Cetinja, niti pogibiju aga i begova na Bašinoj Vodi, što su išli kao poslanici na pregvore sa Vladikom. Kažu da je tada samog Hasan–bega spasio čuveni vilenjak Mato Glušac, te se beg povrnuo s pola puta u svoje Trebinje."[6]

Kao prva forma motiva murtatina može se izdvojiti ona koja je izazvana na nivou samog vezira, i njegovog međusobnog odnosa sa Smail–agom, nikšićkim Mušovićima... Do izražaja u ovoj formi realizacije motiva dolazi istorijsko–psihološka svest čovekova u jednom vremenu i prostoru. "Smetali su Ali–paši i Smail–aga, što se počeo glasiti junaštvom u čitavom dunjaluku i nikšićki Mušovići sa njihovim zorom i gospodstvom, i Ali–beg Ljubović, i Mula–aga Tanović, i Muka Ljuca, i Bašaga Redžepašić."[7] Drugim rečima, motiv vezira murtatina nije uslovljen tek pukom epskom potrebom potkrepljenom istorijskim faktima bez razrade, što je slučaj u pesmi "Gazi Husrev–beg vodi svatove u Stambol", ili razradom jedne naopake ljudske svesti uklopljene u istorijsku činjenicu, kao u epu "Ženidba Smailagić Mehe", već je po sredi spajanje istorijsko–psiholoških fakticiteta u jednu sublimiranu celinu koja osvetljava kako jedno istorijsko vreme tako i ljudske nagone u ljudima koji se na odtređenom položaju i u određenim prilikama nalaze. Zapravo, narodni pričalac je u ovom slučaju spojio jedan burni period iz prošlosti Crne Gore i konstantu ljudske svesti, a to je čovekova surevnjivost. Prema tome, i taj vid sukoba među turskim vladarima i glavarima jeste jedan vid realizacije motiva murtatina.

Ovaj nivo se u drugom stupnju proširuje. "Suviše odmetala su se ple–mena, ne priznavajući ni njega, ni sultana, i ne plaćajući harača, ni druge poreze."[8] Videvši neslogu među glavarima narod se sve više odmetao. Kao da nije znao kome da veruje. Vezir Ali–paša Rizvanbegović, prozvan još i Stočević kao da je postao jedna vrsta spone između sultana u Stambolu i naroda. Za narod je Ali–paša Rizvanbegović bio simbol sultana i Carstva, ali imajući priliku da vidi ko cara predstavlja mogao je narod caru vrednost odreći.

Treći vid realizacija motiva murtatina u priči "Potonji gospodar Her–cegovine" u vidu nagoveštaja ili eha vezan je za lik Omer–paše Latasa. "Drhtala je nesretna raja od sve tri vjere, jer je znala da dobra biti neće. Omer je vodio sa sobom, pored redovnih trupa, i ostrvljeni bašibozuk, koji ne poštuje

[6] Isto
[7] Isto
[8] Isto

nikakve svetinje, niti regule, a gladan je pljačke i žedan krvi. Teško su ih u zaptu držali i turski oficiri, od kojih je većina sačinjavala Murtat–tabor, sastavljen od poturčenih Njemaca, Poljaka, Mađara i pripadnika drugih naroda – propalih plemića, lakomislenih avanturista, revolucionara, ljudi bez duše i otadžbine."[9]

Prva dva vida motiva murtatina u priči odnose se na egzistirajuće, a treći na dolazeće vreme. Spajanjem konkretnih istorijskih prilika i gotovo nepromenljivih, do konstantnosti dovedenih ljudskih poriva koji govore o sujeti i vladarskoj i junačkoj pohlepi narodni pričalac je izgradio verzije, varijante motiva murtatina.

Na kraju bi trebalo razmotriti i jedan dodatni elemenat u razvijanju motiva murtatina koji je karakterističan za priču "Potonji gospodar Her–cegovine", a ne srećemo ga u navedenoj epskoj pesmi i epu. Zapravo, i u epskoj pesmi i u epu murtati zavrsavaju smrću, i to tako što doslovno bivaju, kao zločinci, kažnjeni za svoja dela – nedela. Ni u epskoj pesmi ni u epu nemamo priliku da oslušnemo njihov doživljaj smrti . Međutim, u narodnoj priči smrt Ali–paše Rizvanbegovića, nazvanog i Stočević dobija specifične, čak verske obrise. Interesantno je da je Rizvanbegović svestan da mu smrt za dela koja je počinio sleduje. O njegovom predsmrtnom času pričalac priča: "Prisjećao se ubojne vrve na ravnicama Egipta protiv Mehmed Alije i Ibrahim–paše, kapetana Gradaščevića po Bosni, opsade Stoca od strane bosanskih ajana i onih časova kada se na njega izlila najveća carska milost i kada mu je otac padišaha Abdul–Medžida, rahmetli Mahmud–Han podario carski ferman da je vezir nad svom Hercegovinom. A okupljenom i uplašenom narodu, koji su na silu skupili da ga dočeka, kad je pristigao iz Carigrada, kazao je: Evo vam Stambol – Mostar i evo vam cara u Mostaru."[10] Taj retrospektivni pasaž narodnog pričaoca ustvari ima funkciju da sa jedne strane rasvetli položaj u kome je Ali–paša Rizvanbegović bio, i da na neki način pojača tragiku lika u trenutku sadašnjem, u predsmrtnom času.

Ipak, u liku Ali–paše Rizvanbegovića, pored svega onog iskonskog što je kao čovek–vladar u sebi nosio na kraju izbija jedna potpuno ljudska crta zaodenuta u ruho islamske vere. To potvrđuju reči urezane na njegovom pečatu: "Reditu bi ma kasama Allahu li abduhu Ali", ili: "Zadovoljan sam sa svim onim što mi odredi Gospod. Njegov rob Ali". Za Ali–pašu Rizvanbegovića život je, pa tako i smrt nešto od Gospoda određena i predodređena, pa stoga on i smrt podnosi i prihvata dostojanstveno.

Da zaključimo. U epskoj pesmi "Gazi Husrev–beg vodi svatove u Stambol" istorijska činjenica o postojanju murtatina našla je svoj e mesto uobličeno u motiv bez dubljih razlaganja i obrazlaganja likova. U epu

[9] Isto, str. 61
[10] Isto, str. 62

"Ženidba Smailagić Mehe" Avda Međedovića istorijski fakat o postojanju murtatina dobio je motivski oblik obrazložen nakaznim porivima u ljudskoj ličnosti koji i ne moraju biti svojstveni svakom čoveku–vladaocu. U narodnoj priči "Potonji gospodar Hercegovine" motiv murtatina najsveobuhvatnije je izgrađen jer je učvršćen istorijskim činjenicama zaodenutim u psihološke mehanizme svojstvene svakom čoveku, a naročito vladaocu i onima kojima se vlada uz diskretno prisustvo verskih aspekata. Tako je jedan, inače čest motiv u bošnjačko–muslimanskoj epskoj tradiciji, dobio svoje različite varijante.

JEAN–LOUIS MAUNOURY

UZVIŠENE RIJEČI I IDIOTLUCI NASRUDIN HODŽE *

Odustati od svake stvari koja dolazi iz razuma
Sada je stiglo vrijeme ludosti.
Dželaludin Rumi

Jedan vrlo stari tekst dodjeljuje Nasrudin Hodži titulu "kompletnog idiota". Ne treba pogrešno razumjeti: takva kvalifikacija nije kuđenje nego pohvala. Ona ne znači da je Nasrudin kompletan idiot prema uobičajenoj upotrebi termina nego prije "savršeni idiot". Kako drugi prihvaćaju nadahnuće on bi postigao krajnji stadij uzvišenih idiotluka.

Ali, koje vrste idiotluka? Postoji li oblik gluposti ili neznanja u kome bi se moglo svjesno na neki način biti najbolji.

Evo jednog od "bisera" koje nam predlaže naš junak: Nasrudin je čitavog dana mislio na braveće ražnjiće koje mu je njegova žena Hatidža spremila za večeru. Kada je stigao navečer ni traga od ćevapa. Mačka je bila ta koja ga je ukrala i pojela, tvrdi gospodarica kuće. Nasrudin je onda zgrabio mačku koja je spavala u uglu, on ju je /rukama/ odvagao, zatim, konstatirao jednakost težine životinje i komada nestalog mesa i objavio je ovu zagonetku: "Ako je to mačka koju ja držim gdje je otišlo meso; ako je to meso, gdje je mačka?"

Naravno, ako bi se izvagala Hatidža, zagonetka bi se riješila! Nasrudin nije bio budala, ali njegova metoda, koja isključuje, ili radije zaobilazi racionalni princip mjere, koji samo izvire iz relativnog, – tu metodu čini izranjanje istine iz apsurda – ili iz vrijednosti koja se samo na svoj vlastiti

---

* Odabrala i s francuskog prevela ***Lada Buturovi}***

Ovaj tekst nalazi se kao uvodni tekst pod naslovom "Introduction" /Uvod/ uz knjigu: *Sublimes paroles et idioties de Nasr Eddin Hodja*, recueillies et prÕsentÕes par Jean-Louis Maunoury. PhÕbus, (Paris, 1990.). Naslov knjige prenijeli smo na naslov Uvoda.

Nakon ove knjige Jean-Louis Maunoury objavi}e jo{ dvije: drugu po redu 1994. i tre}u 1998. Pripremili smo takoler prevode njegovih izvanrednih studijskih eseja koji prate kao Uvodi i ove knjige.

Bilje{ke o piscu ovih tekstova i antologi~aru ovih izvrsnih antologija, francuskom prozaisti i romanopiscu Jean-Louis Maunouryu da}u uz prevod tre}eg eseja.

način odnosi prema apstraktnom. On se pretvara da ne razlikuje očiglednost od laži, zaobilazeći tako raspravu koja bi se mogla zaključiti samo u trivijalnosti ogorčenja i prigovora, tako utemeljeni bijahu ovi posljednji da bi utoliko bolje rasprsnuli izlišnost apsurdnosti, laži – svih laži. Taj podmukli preokret normalnog reda stvari sigurno ne donosi ovoj stvari "rješenje" (kradljivac–lažljivac nije kažnjen...). Ali se otkriva u punoj svjetlosti, na očigled čitaoca svjedoka, u vidu prividno nerješive zagonetke, izlišnost svakog ljudskog poduzetništva.

Evo nas začuđujuće neobično u prisustvu *koana* (zagonetaka koje pristaše *zena* /meditacija/ vide kao teme meditacije), ali *koana* gdje je akcenat stavljen na podrugljivost, na smiješno, na čitavu situaciju konflikata koji će nas pozvati izvan toga da se smijemo i našoj tzv. sposobnosti da shvatimo relativnost pod izgovorom da smo čak sposobni da izmjerimo privide situacija.

Otkrivačica stanja duha koji živi je ona priča u kojoj Nasrudin Hodža nalazi na zemlji komadić ogledala. On ga uzima, gleda se u njemu i nalazi da je ružan. Tada ga žestoko baci dalje vičući mu: "Izvan moga pogleda! Sada razumijem što su te odbacili!"

Pripisati svoju ružnoću ogledalu izgleda apsurdno zdravom duhu. Je li to jednostavan izraz humora? Neka bude dopušteno da se posumnja u to. A šta da je Nasrudin u svojoj ludosti imao pravo? A koje ogledalo ima moć nakon svega da odrazi stvarno lice onoga ko se u njemu gleda i da nas pozove kradomice da sebi postavimo ovo drugo pitanje: Kako vidjeti suštinsku stvarnost koju nosimo u sebi a da ne pribjegnemo nekakvom ogledalu, a da ne prolazimo iluzornu retoriku privida?

Slično je kada Nasrudin kopa rupu u svojoj bašti i ispunjava je ka–menjem. Neki susjed ga je ironično pitao šta namjerava da uradi od zemlje koju je iskopao. Nasrudin mu je odgovorio da će načiniti drugu rupu gdje uvjek može smjestiti zemlju. "Ali reci mi, zemlja koju ćeš iskopati iz druge rupe, šta ćeš uraditi od nje? Hoćeš li je staviti u treću", upita susjed podrugljivo. "Slušaj, zaustavi ga Hodža, nemam vremena da ti objašnjavam svoj plan detaljno".

Tako on vrlo logično tvrdi da zna rješenje tog neriješivog problema. Imamo li zaista posla sa jednim čovjekom jednostavnog duha koji ne vidi apsurdnost svoje metode ili sa učiteljem koji zna nešto što drugi ne zna, koji bi tražio da mu se pokaže stvarnost van dosega običnog razumijevanja? Ali koja realnost? Beskorisno da se lupa glavom. Više vrijedi prvo se smijati, prvo se otvoriti prema smijehu koji te priče provociraju, prihvatiti da se uđe u pomamnu logiku zanosa koja oslabljuje prihvatljive granice istinskog i lažnog, inteligenciju od gluposti. Možda bi nam neko drugo poznavanje donijelo još više.

Zapadni duh bi morao da se tu pronađe i da uživa u tim prividnim lakrdijama, kako se to radi na istoku već vijekovima. Ove priče su, ustvari,

vrlo malo poznate kod nas, dok se one sa kraljevskim uživanjem praktikuju od svakoga u Maloj i Centralnoj Aziji (od Armenije do Mongolije), u arapskom svijetu i čak u nekim dijelovima Evrope (naročito u Ukrajini i u balkanskim zemljama koje su podložne uticaju islama. Ovdje i tamo, poznavaoci i pristaše "božanskog hodže" su čak pokušali da ga "naturalizuju". Međutim, izgleda da se može vrlo malo opovrgnuti da je on bio porijeklom iz Turske, preciznije iz Anadolije. Prema najprihvatljivijim informacijama on je stvarno mogao živjeti u toj regiji u 13. st. naše ere. Može se čak ići dalje sa preciznim datumima: da je bio rođen 1209. (605. po Hidžri) i da je mogao umrijeti 1284. (683. po Hidžri) u Akšehiru, bivšem grčkom Filomenijumu (Philomeniumu), gdje je mogao provesti gotovo čitav svoj život. Još se može tamo vidjeti njegovo turbe, u čijoj unutrašnjosti su spomenuti ovi datumi – i koji su dati kao historijski.

Ovaj dosta obični grob je bio sagrađen na početku našeg vijeka /20. vijek/ kao zamjena za drugi, mnogo stariji koji je podignut, po legendi, prema planovima samog Nasrudina. Bio je običaj da se tamo ide na hodočašće i svaki vjernik je mogao da pukne od smijeha kada ugleda to zdanje. Sastoji se od jedinstvene kupole koju podržavaju četiri stuba sa tri strane koje su otvorene svim vremenskim neprilikama. Jedino je fasada ozidana i izbušena ozidanim vratima koja čuva ogroman katanac! Na samom grobu Hodžinom, u centru zdanja je izbušena mala rupa iz koje Hodža nastavlja da gleda svijet.

Druga mjesta, druge epohe traže privilegije da su ga vidjeli da živi, ali odsustvo pisanih izvora čini iluzornim da se tu može vidjeti dovoljno jasno da bi se uspostavio početak istine. Čak se i tvrdilo da je Nasrudin samo fikcija koju su pričaoci izmislili kasnije, i koji su joj, potom, po mjeri oblikovali biografiju.

Za te rasprave ima vrlo malo interesovanja i mudrije je u onome što se smatra istinskim, čak tamo gdje se legenda smatra dostojnije počašćenom jer, nakon svega, ni jedan drugi grad osim Akšehira se ne može podičiti da nam pokaže njegov grob!

Samo ime Nasr–Eddin ("Potpora Religiji", nadimak kalauz koji može odgovarati prvom vjerniku koji se pojavi), ne daje nam više indikacija. Titula Hodža, koja mu je pridodata, odgovara, manje ili više tituli učitelja i ukazuje najviše, kao prvo, na učitelja medrese. On daje, omogućava makar i najmanje da se razmišlja kako ćeretanja naše budaletine sadržavaju neku poruku koja je dostojna da bude zapamćena… u isto vrijeme kada se on podruguje – široka dvoznačnost – kada se izrugiva pravim pojedincima religijskog znanja, njima u Perziji se daje titula molaha.

Izuzev onoga što pričaju same priče, a one su veselo ispunjene nesu–vislostima i činjeničnim kontradikcijama, predstavljeni događaji iz njegovog života se svode na malo pojedinosti. Mogao je imati teološko obrazovanje u

medresi u Konji, zatim je mogao obavljeti bezbrojna zanimanja, na njegov vrlo specijalan način: sudac, mujezin, učitelj, hodajući propovjednik. Ali nam se naročito pokazuje u odjeći jednostavnog seljaka, i luckastog i lukavog, vezanog za svoj komad zemlje i mjerkajući komad zemlje svoga susjeda, a jednako ostajući zaokupljen hirovima svoje žene i svoga magarca.

Interesantno je primijetiti da ova tradicija smješta Nasrudina u vrlo izuzetno vrijeme i mjesto u istoriji Turske. Grad Konja je već čitav jedan vijek bio glavni grad seldžučkih sultana. Oni su dominirali jedno vrijeme u neku ruku ogromnim muslimanskim carstvom, uz to malo pocijepanim, koje se širilo od Avganistana do Mramornog mora, od kineskog Turkestana do granica Egipta. Ali, vođstvo ili duhovna prošlost su ipak ostali pod apanažom bagdadskog kalife. To je bila sjajna epoha na ekonomskom i kulturnom planu. Sultan Alaedin /Ali/ I kome se Nasrudin morao obratiti, smatralo se, da je bio savršeno književno obrazovan – nametnuo je perzijski jezik na dvoru, vjeran u ovome tradicijama svoje porodice koja je dugo vladala u Isfahanu.

Dva velika mislioca i pjesnika islama su živjela u Anadoliji upravo u to vrijeme, Junus Emre i naročito Dželaludin Rumi koji je uz to prozvan Mevlana (naš učitelj), osnivač reda Mevlevija (poznati kao plešući derviši), čije turbe se nalazi danas još uvijek u Konji.

Dosta priča o Nasrudinu, među najsočnijim ga pokazuju u duelu sa velikim tatarskim osvajačem Timur Lenkom (Tamerlan), "Željeznim še–pavcem". Ovdje je anahronizam očigledan. Ako je tačno da je Timur osvojio Tursku, to je bilo dosta nakon Hodžine smrti, na kraju 14. vijeka. Pa ipak bi se moglo pomisliti da je prolaz osvajača ostavio tako žestoko sjećanje da su Nasrudinu povjerili *post mortem* zadatak da učini da se zaboravi sramota – ili da je barem učini podnošljivijom u ponosnom sjećanju Turaka. Tako, mi ga vidimo kako odolijeva osvajaču svojim lukavstvima punim promućurnosti, pa i drskosti, i tim neuporedivim oružjem apsurda, protiv koga sam državni razum ne može ništa. Više turskih starih rukopisa potvrđuju čak da je, na Timurovom dvoru, mogao obavljati dvostruku i nevjerovatnu funkciju lude–savjetnika.

Ali ne budimo oni koji beskorisno ograničavaju: nevažna je ovdje autentičnost i apokrifnost, prihvatljiva i nevjerovatna, jer mi očigledno imamo posla sa korpusom na početku nepisanim /usmenim/, prepisivanim i bogaćenim, ubuduće iz generacije u generaciju maštom pričalaca ili pisara.* Sami Turci ne prepoznaju u ovom djelu fiksni oblik i oni predlažu njegova izdanja koja regrupišu dvije do tri stotine priča, i više. To je ono što su shvatili, svako na svoj način, engleski, njemački, francuski ili ruski izdavači, koji su ih vadili od prošlog vijeka iz antologija različitog obima, više ili manje vjernim, više ili manje obilježenim duhom vremena. Za neke od njih ne manjka

* Misli se na sve zbornike pri~a o Nasrudinu - prim. prev.

interesovanja. Sve, avaj, imaju kao zajedničko da traže da predstave Hodžu iz prihvatljivog aspekta. Tako su tradicionalno izbrisane najgrublje crte, sirovi erotizam, ponekad skatološki, erotizam lika: kao da je trebalo pod svaku cijenu pretvoriti u anđela onog koji je tako tvrdoglavo prizivao u sebi zvijer i činio je da govori do te mjere glasno i jasno. Nakon što smo potrošili vrijeme /u nastojanju/ da pregledamo sve izvore pojavila nam se nužnost da radimo na ovome djelu na način njegovog ogoljavanja i skidanja šminke: malo poput onog kada se pronalazi prvobitna patina kamena, nakon što su se nasilno odvojile različite naslage žbuke, za koje se pretpostavlja da čine da se zaboravi upravo njihova grubost. Stalno nas je vodio u tom poslu koji je bio manje prevod nego strpljivo uspostavljanje – model, ponuđen od strane narodnih pričalaca, koji još uvijek ostavljaju tragove na prašnjivim putevima Anadolije. Mi ne krijemo pred sobom da ovaj pristup nije pristup nauke: samo pristup "poetske" simpatije koja se usuđuje da prizna svoj entuzijazam i koja traži da ga podijeli, varajući najmanje u terminima govora. U stvari, ne treba zaboraviti da odgovara da se pričaju ove priče "u situaciji" koja dopušta da se pojavi dosluh s publikom koja nema ništa da nauči o stvarnostima sirovog /prirodnog/ i za koju Nasrudin ostaje u svim smislovima riječi savremenik. Samo smo sebi dopustili da predložimo izbor koji pretenduje vrlo subjektivno da probere najbolje od ovog obilja, mada ne maskirajući ni jedan od njegovih aspekata – i da mu donesemo tzv. sređivanje – slijedeći u ovome lekciju nekih od turskih najstarijih zbornika šala – klasirajući različite priče prema takvoj vezi za koju nam se svidjelo da je otkrijemo među njima i rizikujući ovdje i tamo srodnosti za koje nam se učinilo da su sočne. Tako smo sukcesivno konfrontirali našeg Hodžu sa hiljadu i jednom preprekom njegovog obaveznog puta na ovom svijetu: Nasrudin i on sam, Nasrudin i Timur (ili Nasrudin i moćni uopće); Nasrudin i njegova žena, njegova djeca, njegovi učenici; Nasrudin i kadije, i religiozni; Nasrudin i njegov magarac (ogromna materija!)... Onoliko tema koliko smo htjeli skupiti, ne posvećujući se logici slijeda tekstova u knjizi više nego sto je bilo potrebno da bi se postigla dinamika rada /cjeline/.

Kad smo došli dovde bilo bi možda mudro da se zaustavimo i da zadržimo za sebe neke misli koje su se mogle roditi tokom ovog rada. Otklonićemo tzv. skromnost (uz rizik da ćemo postići da Hodža umre od smijeha u svom grobu, toliko je bio nemilosrdan što se tiče analitičara svake vrste), ubijeđeni uprkos svega da zapadni čitalac ima potrebu za nekim znakovima da bi upotpunio zbunjujući okus tih priča.

Mnoge usmene tradicije, prenošene u početku /samo/ usmeno, koriste, kako se zna, likove ili komične figure u simultane ciljeve subverzije i očuvanja. Sav smijeh je podijeljen i ne može a da to ne bude, jer smijati se sam je isto tako zabavno kao i prejedati se u svom uglu – u isto vrijeme stavlja, distancira ono što zabavlja, tj. uvijek konačno sam sebe i uz to /cilj je/

uspostaviti zajednicu ljudi koji se smiju. Iz tog istog smijeha nastaje dvostruki tok kojim se prihvata utoliko bolje ono što jeste i da, uz to čovjek vjeruje da je sposoban da se, barem za trenutak, oslobađa iz svega.

Osobe, likovi poput Renara u Francuskoj i Tilla Espieglea u Njemačkoj, zasmijavaju, prije svega, svojom sposobnošću da odbiju uspostavljene vlasti i da namagarče ljude u svrhu vlastitiog profita. Dajemo im ime: "promućurne čiče".

Promućurni čiča se uvijek drži na oštrici brijača, na opasnoj liniji zakonskog i zabrane što daje njegovim avanturama miris jako zavodljive opasnosti. Mi imamo posla sa osobom krajnje ambivalentnom: u isto vrijeme "prepredenjakom" koji vara svijet oko sebe, i "huljom" koja nije daleko da zasluži vješala. On izaziva zakone umjesto nas: ti zakoni nam daju na znanje da su oni uvijek posljednja riječ, čak i ako se podmukli prepredenjak često slaže da im se podruguje. Radi se o tome da se pokaže da boriti se protiv poretka stvari je moguće u izuzetnom slučaju, ali nemoguće u apsolutnom. Drugačije rečeno pravilo je samo podnošljivo zato što je čovjek uvijek slobodan da ga oskrnavi; ali, ono može biti oskrnavljeno samo izuzetno, jer inače to pravilo ne bi bilo pravilo. Kušajući drskost, junakovu perverznost, slušaoci se smiju zbog vlastite nemoći da tako isto rade. Može se smijati na taj preokret vrijednosti zato što se zna da na kraju krajeva ništa neće biti preokrenuto. Istinski preokreti kada se dogode su možda veseli, ali nisu smiješni. Guignol, lutka, marioneta, nasmijava dok tuče žandara, jer to radeći pretenduje da tuče čitavu žandarmeriju, silu koja se podruguje udarcima njegova štapa. I bez sumnje postoji nešto zakopano ili sasvim sakriveno u tom smijehu, nešto očajničko, zato što je očajničko to da se jedino na imaginaran način može podrivati poredak. Smijati se skupa znači očajavati skupa, a da se to ne prizna: "razonoditi se", drukčije rečeno odustati da se djeluje protiv svijeta čija se kohezija tajno proživljava kao opresija.

Suptilniji i zaista subverzniji je smijeh koji "budala" provocira. Ako drskost lukavog čiče graniči ponekad sa nesvjesnim, sa ludošću i kuša se kao takva od strane slušalaca željnih da vide da on vratolomno rizikuje djelima u koja se običan svijet nikad neće usuditi da upusti sa ludakom, naivčinom, jednostavnim, malo "udarenim", – svi ti termini ukazuju na biće čija veza sa svijetom izmiče običnim principima praktičnog razuma, zdrave logike – mi time tako dopiremo do višeg oblika nesvjesnog, očišćenog, prirodnog. Njegova prostodušnost, njegova čistoća percepcije, njegova moć čuđenja mu omogućuju da uspostavi odnose između stvari koje prividno nemaju ništa zajedničko među sobom, da izrekne očigledno, stvarno činjeničko stanje, oslobođen konvecija viška nametnutog značenja. Da, imamo posla sa "ludakom" koji govori i radi "gluposti", ali nam otkriva na taj način osnovnu pozadinu stvari i značenja – u smislu u kojem ClÕment Rosset može napisati da je stvarnost glupa. "Sve stvari, sve osobe su tako lude čim postoje samo za

sebe same, tj. da su u nemogućnosti da se pojave drugačije nego tamo gdje jesu: nesposobne, dakle, prvo da se odraze, da se pojave u dvostrukom ogledalu"[11]. Budala bi tako imala rijetku sposobnost da govori u svoje lično ime o svojoj posebnosti mada nikada ne napuštajući domen univerzalnog. Oslobođen pogleda drugog, njega uopšte nije briga za zabrane, mješavine kultura, pristojnost. Ta "budala" nije "luđak" čija bi djela i riječi izlazile iz ozidanog prostora bez otvora prema realnom; on pametno pokušava da sruši zidove, da otvori neočekivane perspektive. Radi se o "vidovitoj" budali koja svakome otkriva neprimjećene krajolike, čak kada ti krajolici pokazuju, također, da su oni naš svijet.

Smijeh koji on provocira i u kome on uglavnom učestvuje je beskrajno tajnovitiji, dublji, jer smijući se idiotu, ja se upravo smijem vlastitoj omašci. Ne uspijevam da kažem: "Kralj je go", nego čak nisam ni vidio da je bio go. Smijeh nevinog je skinuo kralja i tako ga ogolio. Ne smijem se zbog svoje nemoći da savladam poredak koji mi je nametnut od strane drugih, nego se smijem lažnom poretku koga sam sam uspostavio. Susrećući se sa tom budalom imao sam sreću da za trenutak zaobiđem vlastitu glupost. Uhvaćen u zamku, u isto vrijeme nasmijani subjekat i objekat podrugivanja, iznenada me spopao nezatomljivi smijeh ludog "smijeha".

Ta mlada budala se često smatra kao prosvjetljeni, kao oduševljeni. Smetajuća svjetlost koju on projecira na stvari dolazi mu s druge strane. On se može tako pojaviti u izvijesnim tradicijama kao božanski instrumenat, kao usta preko kojih Bog šalje ljudima dio sakrivene tajne, jer ta jednostavna lukavost daje uostalom čar da se razumije.

Nasrudin je očito takav idiot što ga ne sprječava da se, kada je to potrebno, igra lukavih čiča. Iznenađuje nas, između ostalog, kod njega, to postojanje dvije ličnosti koje su prividno nepomirljive, što mu daje identitet najuznemirenijih. I naša zbunjenost se povećava kada ga u istoj priči vidimo da ima dvije uloge u isto vrijeme. Ne zna se više da li se njegovo lukavstvo sastoji upravo u tome da bude budala ili da li je njegova glupost takva da razoružava bolje od ikakvog lukavstva logiku suparnika. Tako toga dana kada su ga iznenadili kod mlinara kako prebira krišom po vreći pšenice koja je ukradena iz drugih vreća, seljaku koji ga je vidio kako to radi on hitno odgovori: "Ne brini se, ja sam malo blesav!" Na što drugi logično prigovori: "To što si blesav te ne sprječava da radiš suprotno." A drugi odgovara: "Ja sam blesav, ali ne toliko da ne prepoznajem svoju vreću."

Jasno je da Nasrudin, definišući se sam kao idiot, dokazuje da on to nije – ili da je on isto tako nešto drugo. Pa ipak nije li to naivno priznanje nedjela glupošću kao dokazom. Sve se dešava kao da pravi motiv spora nije ne biti u

[11] ClÕment Rosset, Stvarnost - traktat ludosti /Le Réel - TraitÕ de l' idiotie/, Paris, Éd. de Minuit, 1977.

pravu nad svojim suparnikom, niti čak iznaći pogodan izlaz u neodgovornosti koja se priznaje budali... nego jednostavno vidjeti kako se drugi zbunio gubeći tlo pod nogama, i svi skupa sa njim. Stoga je u logici poznate ličnosti da igra lakrdijaša kod Timura. Kraljeva "luda" je sama u toj nužnoj dvosmislenosti: ako nije dovoljno budala, ne zabavlja, ako nije dovoljno mudar, njegove šale neće imati dovoljno slasti, neće izvršiti pun učinak. Plešući stalno na zategnutom konopcu, ovaj akrobat se mora pokazati dovoljno virtuozan da bi sačuvao do kraja magloviti identitet, da bi nam dao istim pokretom i autentično i lažno.

Takav je stvarno Hodžin slučaj. Njegova ludost je stvarna, a ne lažna, i u isto vrijeme ona je kao preuzeta, željena. Kad se sve uzme u obzir, on nije tako "zaostao", nije ostao, začuđujuće, u djetinjstvu, nego se vratio: savršen duh, odrastao koji je pronašao put istinske nevinosti. Pri pameti je, ne sumnjajmo u to, a ipak ne ispušta priliku da nešto odvali, kako se to već kaže. Ne, on nije obična "bezazlena budala" kojeg vole da zafrkavaju rasijani, već strašna i čudesna "budala na kvadrat". Ne budala koja posjeduje, a da nije ni svjesna tajnovite mudrosti nego, "potpuni" čovjek koji je zadobio mudrost putem ludosti. Mogu se tako smatrati njegove gluposti uzvišenima jer, ma kako nerazumne da su, one se ukorijenjuju na onoj visini koju zdrav razum nikada neće doseći.

Neka se ne ide zbog toga da se prevari i da se traži, na svaki način, u tom djelu "jaka" didaktička namjera. Daleko i od pomisli da bude izaslanik s neba, Nasrudin namjerava da djeluje prije svega zbog sebe samog: primum vivere. Ako njegove riječi i njegova djela otkrivaju glupost, predrasudu, razmetljivost, taštinu, kukavičluk, konformizam, pohlepu, ako je nemilosrdan na potkupljivost sudija, na licemjerstvo religioznih, na bahatost moćnih ili na dvoličnost njegovih skromnih susjeda, činjenica je da je on veliki poznavalac u toj oblasti, on sam koji ne ispušta nikakvu priliku da se pokaže kao veseljak, lijenština, proždrljivac i lopov po potrebi. Kao da se radi manje o žigosanju naših kontradikcija nego da se prisjeti one važnije, a to je naša abnormalna prisutnost u sred svijeta koji pokušava na sve načine da osujeti naše želje. Lukavstva koja on koristi su uzalud okrutna, ponižavajuća, nasilna ponekad, ona samo ciljaju na slučajnog neprijatelja, mada su uperena izvan prividne mete, na apsurdnost čitavog teatra gdje se čovječanstvo pokreće. I zatim, ako on vara svoga sugovornika, ako mu se podruguje, to je konačno da bi mu se priključio, da bi ga pozvao da dijeli njegov veliki smijeh, da uđe s njim u ples – i, da bi prestao da se ruga onom koji se ruga. Ako se desilo da sam izvrši neko nedjelo, on utišava bijes i ogorčenje svoje žrtve, prelazeći smjesta na priznanje, bez uvijanja odajući sve. Osjeća se, na taj način ustanovljena, između njega i njegovih oponenata transparentna klima iznenađujuće sklona najnepriličnijim, a ipak najsjanijim otkrivanjima. Tako u svim prilikama, i ma kakva da je logika koja joj se suprotstavlja, Nasrudin je učitelj, ima uvijek

posljednju riječ. Čak – naročito – ako se pokaže da nije u pravu, njegova greška prevladava uprkos svih razloga. Ne može a da se ne bude zaprepašten njegovim čvrstim samopouzdanjem: nemoguće je da ga se "uhvati", da mu održite lekciju, jer iako je lekcija prisutna, on preuzima na sebe da je sam sebi održi. On je taj koji je na mjestu a drugi su u kontradikciji, čak i kad privid tvrdi suprotno. Tako kao onog slavnog poznatog dana kada su pokazivali na njega jer je zajahao konja natraške, našao je načina da se opravda "Nisam se popeo natraške, popeo sam se desnom nogom kao obično, ali šta hoćete, zadesio sam se na konju koji je ljevak." Kako svladati takva nametljivca koji se poigrava do te mjere sa zakonima svijeta čija magična riječ izgleda da se okreće oko tajne ose, "koja se razlikuje" i koja sluša nevidljivi istok?

To stanje duha koji se spontano slaže sa preokretom svega nije možda tako udaljeno od onoga što sufijski mistici zovu "put krivnje". Neki učitelji, u stvari, da bi pokazali da je samo vrlina nemoćna da dostigne "Jedinog", ne oklijevaju da se otvoreno postave, nasuprot uobičajenoj mudrosti, idući dotle da se priključuju klanu pijanica i kurvara, dotle da javno izgovaraju bogohuljenja i protuistine, zabrinuti da odbace u njima i izvan njih lažna zadovoljstva sretnog diskursa koji ima reputaciju "istinskog" – koji je sam prepreka na putu za autentičnim izvršenjem sebe. Nek se pazi onaj koji se susretne sa takvim učiteljem na putu! Nema mogućeg izlaska nasuprot onome čije sve geste uzvikuju: "Dole maske!"

Zavodljiva interpretacija kao ova htjela bi od Nasrudin Hodže načiniti jednu vrstu sveca nekonformistu. Ali gotovo suviše dobro misleća. Važno nam je puno više da znamo da je naš čovjek savremenik i bliski susjed velikog Dželaludina Rumija i da nas podsjeti da su sufije uvijek voljele da prenose priče božanskog Hodže, da ih bogate, da im darivaju značenje. Dolazi onda intuicija da Nasrudin Hodža prisustvuje na svoj način u prenošenju njihove poruke. Sufijski mističar – i Rumi o tome svjedoči vrlo upadljivo u svom poetskom djelu – u stvari je "Allahova budala", koji gori od ljubavi koja ga uznosi od njega samog i čini da gubi razum ili barem "zdrav razum" koji služi poput mjere opreza mlakim dušama. Božanski pijan, on uspijeva da izbriše u svom srcu granice ličnog, uspijeva da dostigne drugu viziju svijeta, u kojoj ono što izgleda očigledno postaje lažno, gdje druga istina se nameće kroz narav. Jer taj božanski čovjek, taj rob Jedinog, oslobođen je grijeha kao od vrline, od dobra kao od lošeg. On se priklanja drugim zakonima koji izgledaju suludi, čak i bezbožni običnim ljudima. Tako preuzmajući riječi Davida Leeminga[12], Nasrudin bi bio ako hoćete "komična Rumijeva sjena", njegova dvostruka luda. Njegova funkcija bi se sastojala da potvrdi apsurdnost porukom učitelja koji pokazuje kao mjerilo ono što nadilazi diskurs velikog mistika.

[12] D. Leeming, "The Hodja", in Parabola, vol. 4, n° 1 - "The Trickster", f évrier 1979.

Nasrudinove gluposti, izražene hotimice, mogu se tako shvatiti kao znakovi koji se preokrenu zbog većeg znanja, poput antifraze dijaloga sa božanskim (to uostalom posvjedočuje vrlo slobodan, gotovo drzovit način koji on ima kada se obraća Bogu). Tako zadobijaju značenje brojne nejasne priče kao ona poznata koja nam ga uvodi zaokupljenog da pronađe pod svjetiljkom raskrsnice prsten koji je izgubio u mračnom uglu, stotinu koraka odatle – suluda gesta koju on opravdava izvanredno vješto: "Pa ja najviše volim tražiti tamo gdje je svjetlo!" Isto tako, sve te priče gdje on ogoljuje čudno svoj identitet, gdje se može vidjeti npr. u sred noći, kako ruši kamenom figuru koja se miče, prijeteći na dnu bašte, da bi shvatio da se radi o vlastitoj košulji koja se suši, i kad uzvikne: "Kakva sreća što nisam bio u njoj!" (Ali ko je akter ovdje, a ko je cilj?). A da se ne zaborave njegove svađe sa magarcem, tim drugom dobrih i loših dana, koga naizmjenično tuče i laska mu, koga gubi, traži, ponovo dobiva, ponovo gubi, kupuje, prodaje i koji se stalno vraća poput mačka iz pjesme: dirljiva i podrugljiva slika te životinjske ljušture koju sam mudrac je prisiljen da prekraja, premda mu ga je dosta.

Sviđa nam se, konačno, čitajući te parabole da zaspemo, da se sjetimo da se islam u tim vremenima najvećeg uzleta nije bojao da posjećuje "veselo znanje", dajući o sebi sliku koja je vrlo malo u skladu sa strogim kanonom o kojem su sanjali i o kom još uvijek sanjaju licemjeri koji tužno čine zakon. Naše stoljeće bi trebalo da se toga sjeti, a kome bi Nasrudin imao još više da kaže.

Ali mi ne činimo našeg Hodžu više propovjednikom nego što jeste, i stavljamo naglasak naročito na taj dotok neprimjerenog komentara koji bi konačno mogao njemu zasmetati. Jednog dana mladi čovjek je došao da vidi hodžu u želji da postane njegov učenik. "Učitelj" ga je upitao u kom svojstvu je tu. Da bi legitimirao svoj korak, on nije propustio da izloži svoje zasluge, i dodao je: "Niko drugi bolje od mene nije proučio učitelje". Oštar je bio Hodžin odgovor: "Jadni dječače, kakva šteta da se prvo učitelji nisu tobom pozabavili!"

Prepustimo, dakle, prvo mi Hodži da on prouči nas!

ALIJA DŽOGOVIĆ

NEKE JEZIČKE OSOBINE MEVLUDA HAFIZA SALIHA GAŠEVIĆA

Pouzdano se ne zna tačan datum rođenja hafiza Saliha Gaševića. Zna se da je rođen u Nikšiću, da je bio "istaknuti turski činovnik"[1] i da je bio muhadžir u Sandžaku. Ipak, nešto više podataka o Gaševiću donosi Alija Nametak u knjižici "Gaševićev Mevlud".[6] On u Predgovoru ove knjižice bilježi da je Salih Gašević rođen "oko 1855. godine u Nikšiću, u Hercegovini, odakle se 1877, kada je ovaj grad pao pod crnogorsku vlast, preselio u Donji Kolašin, u mjesto Šahoviće, gdje je bio kajmekam (kotarski predstojnik).[7] Tu se, pored ostalog, bavio književnim i prevodilačkim radom. Preveo je, sa turskog jezika, Mevlud Sulejmana Čelebije i štampao ga 1878/79, kao i drugi put 1893/94. godine.[8] Alija Nametak kazuje da je Gašević napisao i jedan mali ilmihal.

U Šahovićima se Gašević razbolio, pa je prenesen u Bijelo Polje na liječenje, gdje je umro 1899. godine, "po predanju uoči ramazanskog Baj–rama".[9] Sahranjen je kraj Čaršijske džamije u Bijelom Polju.

U svom Predgovoru Alija Nametak donosi i ovaj podatak: "*Latinica*, koja je pristupačna i onima koji nisu učili arapsko pismo u mektebu, potiskuje u novije vrieme *arebicu*, pa se zato i ovakvo izdanje Gaševića Mevluda više traži nego ono tiskano *bosanskom arebicom* što ju je za naš jezik preudesio merhum Hadži Mehmed Džemaluddin Čaušević. Kako je Gaševićev 'Bosanski mevlud' napisan *crnogorskom dijalektu*, a ovaj njegov mevlud se najviše čita i recitira, (...) to sam ja odstupio", transponujući tekst "iz arapskog pisma u latinicu, pa sam izvršio neke manje dijalekatske izmjene, kako bi ga naš sviet bolje

[1] Hafiz Salih Ga{evi}, *Mevlud* (Predgovor anonimnog izdava~a), 1976, str. 3.

[6] Alija Nametak, *Ga{evi}ev Mevlud* (Predgovor), VI izdanje, HAK (Knji`ara H. Ahmed Kujund`i}), Sarajevo, 1943, str. 1.

[7] A. Nametak, isto.

[8] A. Nametak, isto.

[9] A. Nametak, isto.

razumio..."[10] Vršeći ove izmjene, Nametak je odstupio od lingvističkih principa, pa se njegov izmijenjeni tekst Mevluda ne može uzimati za analizu jezičkih osobina Gaševićevog originala, posebno ne primjeri sa refleksom dugog jata (ï) koji u izmijenjenom tekstu ima sekvencu *ie*, kako ju je iz Gaševićevog *originala pisanog arebicom* transkribovao Alija Nametak. U narodnim govorima Sandžaka zasvjedočen je i ovakav refleks dugog jata (ï), a moglo je biti da ga je i sam Gašević ovako transkribovao arabicom. U analizi jezičkih osobina Gaševićevog Mevluda ukazano je i na ove komparativne osobine u tekstovima mevluda i narodnih govora u Sandžaku.

Alija Nametak je zabilježio da je Gašević svoj Mevlud štampao, prvi put, 1878/79. godine. Međutim, u Predgovoru izdanja iz 1976. godine (gdje je potpisano samo Izdavač) stoji informacija o Gaševiću: "Kroz svoj život bavio se i naukom.[11] Kao rezultat toga spjevao je i ovaj 'Mevlud' oko 1873. godine. Gaševićev 'Mevlud' je prvo djelo te vrste na (...) srpskohrvatskom jeziku. U toku vremena spomenuto djelo doživjelo je više izdanja. To je najbolji dokaz da su ga muslimanske mase dobro prihvatile".[12]

Da napiše ovaj mevlud, Gašević je, sem sopstvene želje, bio podstican insistiranjem kolašinskih "prviša" (prvaka), koji su cijenili i njega i njegovu učenost.

U Predgovoru Mevluda (koji je sačinjen od dvanaest distiha), Gašević daje skromne podatke o sebi i o tome šta ga je motivisalo da napiše ovaj lijepi hvalospjev Muhamedu "u čast njegovog rođenja". Uvod Predgovora, svakako je napisan po islamskoj vjerskoj tradiciji po kojoj se pjesnici, potvrđujući svoju pobožnost i zahvalnost, prvo obraćaju Allahu i Pejgamberu. Gašević, takođe, piše po tom klasičnom islamskom poetskom modelu. S obzirom da je bio vrlo učen, on je poznavao i druge mevlude koji su bili napisani prije njega na turskom, arapskom i persijskom jeziku i, svakako, da je govorio ove jezike i čitao knjige koje su mu na ovim jezicima bile dostupne. Pominje se Mevlud na turskom jeziku Sulejmana Čelebije, ne samo da je uticao na Gaševića već i da je Gaševićev Mevlud neka vrsta slobodnijeg prevoda kojem je Gašević udahnuo ljepotu bošnjačkoga jezika. Po svemu je ovaj mevlud sličan drugim mevludima, jer nijedan autor nije odstupao od prvobitne sadržine i kanona, pa je literarna inovacija mogla biti samo jezičko–stilskog karaktera. Gašević je bio dobar poznavalac svoga maternjeg (bošnjačkog) jezika i njegovih poetsko–izražajnih mogućnosti. Dakle, cijena jezika je velika, a Gašević i oni "prviši" osjećali su i znali kolika je ljepota kondenzovana u stilofoniji i semantici bošnjačkog jezika. Uz to, Gašević je svakako dobro poznavao i lirsku i epsku usmenu bošnjačku tradiciju i ljepotu narodnoga jezika i

[10] A. Nametak, isto.

[11] Hafiz Salih Ga{evi}, *Mevlud* (Predgovor anonimnog izdava~a), 1976, str. 3.

[12] Hafiz Salih Ga{evi}, isto.

bošnjačkog pjesništva.

U drugom dvostihu svoga Predgovora Gašević pominje Abdul Hamid hana, što je također bila ustaljena pjesnička praksa da se apostrofira i ime sultana koji je na carskom tronu u vrijeme kada se piše neko djelo.

Gašević ističe i razloge koji su ga motivisali da napiše ovaj mevlud: "Moliše me kolašinski prviši // 'Nama mevlud bosanski napiši'". Jer: "'Mi smo željni znati Mevlud šta kaže'..." Oni ("prviši") su ga, svakako podsticali da napiše mevlud: "'Bosanski nam Mevlud gradi molimo'". Gašević je insistiranje "prviša" prhvatio sa poštovanjem i radošću, jer je samo pjesnik istinske inspiracije mogao da napiše djelo takvih poetskih i jezičkih vrijednosti.

Na kraju Predgovora Gašević nam, u finom distihu, saopštava: "Mu–hadžir sam, vatan mi je bio Nikšić, // Ime mi je hafiz Salih Gašević".

Dijelio je sudbinu sa svojim narodom, narodu je ostavio svoj lijepi Mevlud – da se pominju Allah i Pejgamber, kao i pjesnik Mevluda – hafiz Salih Gašević. Neka mu je rahmet, kao i onome šejhu Muhamedu Užičaninu koji u muhadžirluk sa sobom ponese najbolju Knjigu – Kur'an, a sve drugo ostavi. Bog je vječan, kao i Njegova Knjiga.

Kod poznavalaca Gaševićevog Mevluda i mnogih bošnjačkih filologa uvijek se ističe, pored ostalog, i njegova jezičko–poetska ljepota, a posebno ona želja "prviša", svakako i cijelog bošnjačkog naroda, da na svom lijepom bošnjačkom jeziku imaju mevlud.

Jezik Gaševićevog Mevluda je bošnjački, odnosno sve–bošnjački. Iako je Gašević porijeklom Nikšićanin, a kasnije živio u Donjem Kolašinu (Šahoviće), njegov jezik, niti jezik Mevluda, nijesu lokalistički ograničeni niti se u svom djelu primjećuju lokalne dijalekatske jezičke usitnjenosti i pretjerivanja. Osnovno je, da je jezik Mevluda "lijepi bošnjački jezik". Nje–gove fonetsko–fonološke, morfološke, sintaksičke i leksičke osobine su opšteg karaktera u zajedničkom jezičkom korpusu Bošnjaka Sandžaka. Te osobine izložićemo u daljem tekstu ovoga rada.

1. Jezik Mevluda, kao i njegovog autora, dosledno je ijekavsko–jekavski. Kontinuante kratkog i dugog jata (ĭ, ī) imaju dosledne fonetsko–fonološke odgovarajuće reflekse. Na primjer:

a) Refleks kratkog jata (ĭ): bješe, bjelje, bježi, vidjeh, vidje, vidjela, vidjeli, vjetar, gdje, grješnika, mjesta, ovdje, svjetlica, svjetskoga;

b) Refleks dugoga jata (ī): vrijeme, grijeha, grijehe, dijete, cijela, lijepo, naprije, naprijed, poslije, prostrije, svijet, smijem, snijega, svijetu, svijetlo, svijetlosti.

c) Pored standardnih refleksa kratkoga i dugoga jata, evidentirani su i ovi primjeri: đe (x 2), viđe, poslje – što je rezultat jotovanja; griješni, griješnike, svijetsko – rezultat analogije; cio, dio. Isti likovi zasvjedočeni su i u narodnim govorima Sandžaka.

Morfološki lik *biješe* (imperfekat) može biti pravopisna omaška ili re–

zultat pogrešne vokalizacije sa arabice u latinicu (vokal *e* umjesto vokala *a*).

Upotrijebljeni su, po jednom, morfološki likovi *vidio, žudio.* Isti refleks jata nalazimo i u narodnim govorima Bošnjaka Sandžaka i Crne Gore. Nasuprot ovome, Gašević dominantno upotrebljava: vidje, vidjeh, vidjela, vidjeli, i sl. Dakle, ikavski refleks kratkog jata zasvjedočen je samo u obliku muškoga roda radnog glagolskog pridjeva (vidio, žudio).

Evidentirani primjeri *cio, dio* upotrijebljeni su samo u ovom morfo–loškom liku.

d) U "Gaševićevom mevludu" štampanom 1943. godine u Sarajevu, koji je priredio Alija Nametak, refleks dugoga jata ima sekvencu *ie*: sviet (x 4), svietu (x 2), sviest, sniega. Ista sekvenca, u ovom izdanju, upotrijebljena je i u primjerima: griešne, griešni dobriema.

Ovo izdanje ima i sljedeće karakteristične likove: biše (3. lice aorista, pl.), bijaše (x 2; imperfekat); vide (aorist), vidio; vrime (umjesto vrijeme).

U Predgovoru ovoga izdanja Alija Nametak veli da je "izvršio neke sitnije dijalekatske izmjene, kako bi ga naš sviet bolje razumio".[13] Otuda su neki primjeri, prvenstveno ikavizam *vrime*, rezultat njegovih "izmjena". U tom kontekstu je i sekvenca *ie*. Transkribujući tekst iz arabice u latinicu, Nametak je neopravdano odstupao od jezičkog Gaševićevog originala.

Može se zaključiti da su refleksi kontinuanta jata u Gaševićevom Mevludu uglavnom stabilni. Odstupanja od književnog standarda su rijetka i rezultat su uticaja narodnih govora, transkripcije i pravopisno–štamparskih propusta.

2. Gaševićev Mevlud ima ove alternativne morfološke likove: sa–def//sadef, emar//emer, selavat//salavat, biješe//bijaše, salazit//silazit. Ovi alternativni oblici mogu biti rezultat transkribovanja vokala iz arabice u latinicu ili distribucije znakova za vokale u originalnom tekstu Mevluda.

3. Gaševićev Mevlud ima i alternativne morfološke likove u funkciji prisvojnog pridjeva čija je baza imenica Bog:

a) Božji (x 3), božji, Božjeg, Božjega;

b) Božiji, Božija, Božije (x 2), Božijega.

Ovi alternativni morfološki likovi karakteristični su i za narodne boš–njačke govore u Sandžaku i Crnoj Gori. Prisutni su i kod starijih i današnjih pisaca – u svjetovnoj i vjerskoj literaturi. I Gašević je, svakako, ostao u arealu usmene i pisane komunikacije ovih, i sličnih, likova.

4. Spirant *h* je stabilan u svim pozicijama i u svim leksemama gdje mu je mjesto po etimologiji, dakle u leksemama orijentalnog i leksemama domaćeg bošnjačkog porijekla:

a) Allah, Salih, Abudl–lah, Havda, Haša, Ashabi–safa, habib, đunah, han,

[13] A. Nametak, isto.

hurija, mahšer, merhaba, hizmet, šuhbe, hajir, rahmet, sahibija, hurmetom, Hava, Muhameda, resulel–lah, hevaji, šehadet, ihtimam, hamila, halifa, muhadžir, halis, Ibrahim, Ummihani, hošđeldiju, itd,

b) hoće, hodi, hvališe (ne fališe, kao u narodu), haljina, hiljade, odmah, grijehe, grehote, njihovijem, hajde, hajd (u sintagmi: hajd polazi), hoću, njih, trudih, njegovih, prihvati, uhvati (u narodnim govorima je: prifati, ufati), itd.

c) Jednom je upotrijebljen priloški lik *lahko* (jednom i *lako*), što je karakteristično za literaturu na bošnjačkom jeziku, kao i za neke izoglose bošnjačkih narodnih govora.

d) Po jednom su upotrijebljeni likovi aorista: znado, posluša (1. lice sing.) – bez finalnog *h.* Ipak, u Mevludu su ovakvi likovi usamljeni, mada je u narodnim govorima uobičajena morfološka struktura bez finalnog spiranta *–h.*

e) Leksema *merhaba* upotrijebljena je više puta i samo u ovoj izvornoj morfološkoj strukturi. Nije zabilježena metateza konsonantske grupe *rh* u ovom leksičkom liku (u funkciji pozdrava) kako je uobičajeno u govornoj komunikaciji sandžačkih Bošnjaka (me*hr*aba). Ovime se potvrđuje Gaševićevo jezičko i literarno obrazovanje.

Lik *hajd* u sintagmi *hajd polazi* (bez finalnog vokala *e*) svakako je rezultat pjesničke metričke norme (jedanaesteraca u kojima su sročeni stihovi Mevluda), što je također potvrda da je Gašević bio upućen u tajne versifikacije, konkretno metrike, orijentalnog duhovnog pjesništva, njegove pjesničke tradicije i zakonitosti, osobito mevluda čija je melodija recitovanja i pjevanja uglavnom, na svim orijentalnim jezicima, ista, pa i na bošnjačkom jeziku. Svi mevludi su sročeni iz rimovanih distiha, što je u skladu sa melosom i pojedinačnim i horskim pjevanjem u krugu slušalaca.

Gašević je jednom upotrijebio lik *zeru*, mada bi se očekivao lik *zehru,* kako je u narodnim govorima Sandžaka (Mevlud je pisan za vrijeme boravka u Donjem Kolašinu, odnosno u Šahovićima). Nije potvrđena sekundarnost spiranta *h* u likovima *ze(h)ra, ze(h)rica.*

5. Vokalska sekvenca *–ao* u Mevludu rezultira u pravcu *–o*: poso, odabro, proplako, ko (=kao), došo, otišo, mogo, osto, isko, natako, itd. Uglavnom je tako i u govorima Bošnjaka u Sandžaku, mada su u upotrebi i standardni likovi sa sekvencom *–ao*. U nekim sredinama ovakvi likovi postaju dominantniji. Kod Gaševića imamo starije stanje ovoga tipa asimilacije.

U tekstu Mevluda koji je priredio Alija Nametak jednom je upotrijebljen lik *zaplaka* (u primjeru: Odkako *sam ja* ovako *zaplaka;* u funkciji perfekta). Za govore Bošnjaka Sandžaka ovaj tip asimilacije vokalske sekvence *–ao* nije tipičan, svakako ni za Gaševića. S obzirom da je ovaj lik usamljen, može biti rezultat transkripcije vokala iz arabice u latinicu.

6. Alternacije pokretnih vokala u funkciji su pjesničkog metra stihova. Gašević je vrlo principijelan stihopisac.

Vokalske alternacije zasvjedočene su u primjerima: kad//kada, nek//neka, nikad//nikada, Božjeg//Božjega, svakog//vaskoga, tad//tada. Dakle, u kategorijama priloga, zamjenica, pridjeva, kako je inače i u standardnoj gramatici. Međutim, Gaševićev Mevlud ima samo alternaciju vokala *a*. Ostali pokretni vokali se ne pojavljuju.

7. U Mevludu su upotrijebljeni alternativni morfološki likovi sađe (aorist), salazit (inf.), izać (inf.), umjesto siđe, silazit, izić. Alternacija vokala *a* : *i* karakteristična je i za narodne govore Sandžaka, pa u nekim izoglosama ovi likovi egzistiraju paralelno ne samo u aoristu i infinitivu već i u prezentu (sađem//siđem), imperativu (sađi//siđi), radnom gl. pridjevu (sašao//sišao), futuru (saći ću//sići ću).

8. Konsonantska grupa *–st* u finalnoj poziciji je stabilna. Na primjer: milost, prst, sviest (u izdanju A. Nametka).

U narodnim govorima Sandžaka konsonant *t* u ovoj poziciji se uglavnom gubi.

9. Evidentiran je vokativ *milostniče* (x 3; izd. A. Nametka). Nije izvršeno uprošćavanje suglasničke grupe *stn* u *sn*, kako bi se moglo očekivati. U narodnim govorima biće *milosniče*.

Jednom je evidentiran i genitiv sing. *milostnika* (u istom izd.).

Izdanje Mevluda iz 1976. godine ima likove *milosnika, milosniče,* što može biti rezultat intervencije anonimnog izdavača, odnosno primjeri sa neizvršenim uprošćavanjem sugl. grupe *stn* mogu biti rezultat pravopisa koji je 1943. godine bio aktuelan u Sarajevu. Nije potvrđeno kako je u Gaševićevom originalu pisanom arabicom.

10. U izdanju iz 1943. godine evidentiran je genitiv *svetca* (x 2) i dativ *svetcu*. U narodnim govorima uprošćena je suglasnička grupa *tc* (po principu gubljenja dentala *t* ispred afrikate *c*), pa će biti *sveca, svecu.*

I ovi primjeri mogu biti rezultat "izmjena" A. Nametka, u duhu on–dašnjeg pravopisa.

11. Takođe u izdanju iz 1943. godine evidentirani su primjeri: *srdce* (x 3; nom. sing.), *srdcem* (instr. sing.), ali i *srce* (x 1). Neizvršena fonetska promjena u okviru suglasničke grupe *dc* takođe može biti rezultat Nametkovih "izmjena" i usaglašavanja sa aktuelnim pravopisnim normama. U narodnim govorima u Sandžaku biće *srce, srcem*, pa se ne može očekivati da bi i Gašević drugačije postupio pišući svoj Mevlud.

12. Umjesto prednjonepčanog *ć* u Mevludu je suglasnička grupa *tj* u primjerima: dole*tj*e, odle*tj*e, pole*tj*e, polje*tj*e, što je rezultat neizvršenog jotovanja. U narodnim govorima biće alternacije: dolete//doleće, odlete, polete//poleće.

13. Prednjonepčano *lj* (q) u liku po*lj*etje (aorist) rezultat je jekavskog jotovanja, kao *ljepota, proljeće*. U narodnim govorima Bošnjaka Sandžaka imamo alternacije: poleće//poljetje, lepota//ljepota, proleće//proljeće.

14. Evidentirane su priloške odrdbe za vrijeme: *potlje, najpotlje* (umjesto *poslije*). Suglasnička grupa *tlj* (tq) rezultat je niza fonetskih promjena.

15. Jednom je upotrijebljen pridjevski lik *sretan.* U narodnim govorima, alternativno sa ovim morfološkim likom, biće i *srećan,* kod muslimanskog stanovništva čak i u dominantnijoj upotrebi. Kod Gaševića može biti rezultat uticaja mješovite konfesionalne sredine.

16. Ime najvećeg islamskog svetilišta u Mevludu je upotrijebljeno više puta, u ovim mofrološkim likovima: *Kjaba* (više puta) i *Ćaba* (dva puta). Lik *Kjaba* bliži je izvornoj arapskoj morfološkoj strukturi, ali je u narodnim govorima Bošnjaka skoro uvijek *Ćaba.*

U kontekstu ovih alternacija su i likovi *Meka* i *Mećа* (ime svetog islamskog grada u Saudijskoj Arabiji). Morfološki lik *Mećа* zasvjedočen je u izdanju iz 1943. godine (A. Nametka), dok se lik *Meka* nalazi u izdanju iz 1976. U sandžačkim narodnim govorima frekventniji je lik Meka, ali je u upotrebi i lik *Mećа*.

U ovom kontekstu je i leksema *kitab,* koju je Gašević upotrijebio u Mevludu. U narodnim govorima dominantan je lik *ćitab.*

Lekseme *melek* (nom. sing.) i *melaika* (gen. pl.) Gašević je upotrijebio u Mevludu u ovakvoj morfološkoj strukturi, koje su bliže arapskom etimološkom izvoru. U izdanju Mevluda iz 1943. godine A. Nametak je iste lekseme transkribovao sa arabice u latinicu kao *meleć* i *melaića.* U sandžačkim narodnim govorima uobičajene su forme: melájće, meleće, mèleć (nòminativi sing.); melećа//mēlećà, mel□jćeta//melájćèta, melájća (nominativi pl.); mēl□ć□, mel□jćêt□//melájć□t□, mel□jćâ//melájća (genitivi pl.) – svakako u dijalekatskoj akcentuaciji. U ovom kontekstu je, u natroponimskom sistemu Bošnjaka, i žensko ime *Melećа//Mēlećа,* mušk̀o ime *Málić*, i sl.

U stihu "Bogu dragom vazda *šukur* na Islam" Gašević je upotrijebio leksemu *šukur* u ovom morfološkom liku, dok je u narodnim govorima uobičajeniji lik *šućur*.

Alternacija konsonanata *k : ć* rezultat je njihove fonološke prirode u glasovnim sistemima arapskom i bošnjačkom, pa u tom kontekstu i njihove transkripcije iz arabice u latinici (ili ćirilicu).

17. Jednom je upotrijebljena imenica *plaća* (kao alternacija liku *plata*) u primjeru: "Duši će nam plaća biti za hizmet". U Mevludu je leksema *plaća* upotrijebljena u značenju *nagrada,* što više odgovara duhovnoj literaturi.

18. Gašević je u Mevludu upotrijebio nestandardni leksički lik *rijet* (inf.) umjesto *reći* ("Dragi moji, što ću vam ja *rijet*"). Ova leksema nije tipična za narodne govore, ali je zasvjedočena u pisanoj bošnjačkoj vjerskoj literaturi (kod alhamijado i drugih pisaca). U Gaševićevom Mevludu je svakako knjiški utjecaj.

19. U Mevludu su upotrijebljeni dijalekatski likovi aorista *viđoh* (x 1) i ..... (x 1), koji su najvjerovatnije rezultat utjecaja narodnih govora. Međutim,

češće su upotrijebljeni likovi *vidjeh, vidje* i sl. oblici aorista u singularu i pluralu.

20. Leksema *prihvfati* ("Kat haljina iz dženeta *prihvfati*") svakako je štamparski propust. Ne može se utvrditi da li je kod Gaševića u izvornom tekstu pisanom arabicom bilo *prihvati* ili *prifati*. Međutim, u sarajevskom izdanju A. Nametka iz 1943. godine nalaze se likovi *prifati, ufati, dofati* ("Kat haljina iz dženeta *prifati*", "I buraka najboljega *ufati*", "Kad hoćaše on do kosa *dofati*"). I pored nekih fonetskih i pravopisnih "izmjena", Alija Nametak je bio vrlo principijelan u transkripciji arabice, pa se može očekivati da i Gaševićev tekst ima ove dijalektizme (gdje je suglasnička grupa *hv* zamijenjena bezvučnim frikativom *f*, u procesu uprošćavanja).

U narodnim govorima u Sandžaku u upotrebi su obe varijante.

21. Imenica *bajrak* upotrijebljena je u Mevludu više puta i samo u ovom morfološkom liku. Nije evidentirana metateza suglasničke grupe *jr* u *rj* u ovoj leksemi. Alternativni lik *barjak* netipičan je za govor Bošnjaka Sandžaka i Crne Gore, pa ga ni Gašević nije upotrijebio.

22. Jednom je upotrijebljen imenički nestandardni lik *nejmanja* (genitiv deverbativa *nejmanje* = *nemanje*), u stihu: "Iz *nejmanja* ovaj svijet on stvori". U narodnim govorima nekih sandžačkih krajeva i Crne Gore (kod Bošnjaka, i više u gradskim sredinama) ovaj deverbativni lik je uobičajen. Sekundarna fonetska pojava sonanta *j* potvrđena je, takođe u narodnim govorima, u oblicima prezenta: nêjmam, nêjmaš, nêjm□, nêjmamo, nêjmate, nêjmaju, kao i u ženskim profilaktičnom imenu *Nêjma* (pored *Némka* – deverbativnog antroponima dobijenog sufiksacijom).

Alternacija i lingvistička koegzistencija ovih likova sa sekundarnom pozicijom sonanta *j* i standardnih likova iste funkcije mogu biti utjecaj govora bosansko–hercegovačkih muhadžera koji su dolazili u Sandžak, odnosno utjecaj vjerske, i druge, literature nekih bosansko–hercegovačkih pisaca Gaševićevog vremena.

23. U Mevludu su zasvjedočene i lekseme sa neizvršenim jednačenjem po zvučnosti, mjestu i načinu artikulacije konsonanata. Izdanje iz 1976. godine ima morfološke likove *obkoli* i *makbul* (u primjerima: "Obkoli se naša kuća ko Ćaba" i "Njegovo je svašto makbul kod Boga"). Druga leksema je orijentalizam, pa je Gašević vjerovatno bio motivisan etimološkim principima, što je činio i u drugim slučajevima.

Međutim, u sarajevskom izdanju Mevluda iz 1943. godine zasvjedočeno je više primjera neizvršenih jednačenja i daljih fonetskih promjena suglasnika i uprošćavanja suglasničkih grupa, i to u leksemama: i*zk*oračim, i*zč*ekat, o*dt*ada, o*dk*ada, sla*dk*o, sr*dc*e, ra*zt*opi, po*dp*uni. Ovo najvjerovatnije može biti rezultat pravopisnih normi koje je A. Nametak primjenjivao transkiribujući Gaševićev tekst iz arabice u latinicu.

Gašević je jednom upotrijebio leksički lik *hošđeldiju*, bez izvršenog

jednačenja po zvučnosti u suglasničkoj grupi *šd*, vjerovatno držeći se principa izvorne ortografije (etimologije, prijevoda sa turskog jezika, i sl.). U narodnim govorima Bošnjaka, u funkciji pozdrava, egzistiraju ove morfološke strukture: ho*žd*eldija, ho*žd*eldiju, ho*žg*eldan, ho*žb*olduk, ho*ld*edija, ho*ld*ediju, ho*ld*edan. Alternacije suglasničkih grupa *žd, žg, žb, ld* rezultat su etimologije i transpozicije konsonanata u glasovni sistem Bošnjaka.

24. U izdanju iz 1976. godine ima leksema *štimali* umjesto *stimali* (u primjru: "A svakako Muhameda *štimali*"), što se može smatrati greškom izadavača. Gaševiću je lik *stimali* (inf. stimati) i njegov semantički sadržaj, bio dobro poznat, jer je bio stabilan u govornoj i pisanoj komunikaciji. Leksička "tuđica" *štimali* (i drugi varijantni oblici) nije mogla biti inkorporirana u jezički korpus Mevluda niti sa svojom osnovnom niti figurativnom semiotikom.

25. Suglasnička grupa *hć* alternira sa morfološkom sekvencom *hoć*– u oblicima imperfekta pomoćnog glagola *htjeti*, u primjerima: "Misk i amber *hćaše* miris udarit" "Kad *hoćaše* on do kosa dofatit", i dr. U narodnim govorima javlja se i alternativna suglasnička grupa *šć*, u koegzistenciji sa prethodnim, u oblicima imperfekta (hoćaše, hćaše, šćaše), aorista (ne *hće*, šta ti *šće* to), imperativna (šćedni), radnog gl. pridjeva (šćeo, hćeo – u sva tri roda sing. i pl.), infinitiva (šćeti, hćeti).

Alternacije ovih suglasničkih grupa u Mevludu rezultat su govorne komunikacije u sredinama u kojima je Gašević živio.

26. Gašević je nastojao da sve riječi iz arapskog jezika, i drugih ori–jentalnih jezika, etimološki i ortografski izvorno napiše, što se vidi u lekse–mama sa udvojenim istim konsonantima: Allah, Muhammed, ummet, Ummi–hane, Abdul–lah, džennetu, musannifu, Rebiul–evvel, itd. Ukoliko u nekim leksemama nema potrebnog (etimološkog) udvajanja istih fonema, onda to može biti pravopisni propust priređivača ovoga izdanja Mevluda, što se može zaključiti iz sličnih i drugih primjera.

26. Gašević je jednom upotrijebio prilošku leksemu *mnogome*, umjesto *mnogima*, u stihu: "I u muci *mnogome* si pomogo". U okvirima ne–promjenljivosti//promjenljivosti priloga, u narodnim govorima Sandžaka koegzistiraju oba morfološka lika, mada je alternacija sa vokalom *i* domi–nantnija u odnosu na alternativ sa vokalom *o* u penultimi.

27. U Mevludu je jednom upotrijebljen lik aorista *otiđe* (3. lice sing.) umjesto *ode.* U narodnim govorima, kod Bošnjaka, ovaj morfološki lik vrlo često je u upotrebi, paralelno sa analoškim oblicima *uniđe* (aorist), *uniđi* (imperativ), i sl. Ova fonetsko–morfološka osobina u kontekstu glagolskih oblika nepravilnog građenja (I gl. vrsta), tipičnija je za govore u gradskim sredinama a manje u seoskim arealima.

U jeziku Gaševićevog Mevluda osjetan je utjecaj urbane dijalekatske leksike i morfoloških alternacija.

28. Jednom je upotrijebljen glagolski kompozit *ujašeš* (prezent) umjesto *uzjašeš* ("Evo tebi da *ujašeš* Buraka"). Alternativna upotreba prefiksa *u//uz*, u ovoj glagolskoj leksemi, u funkciji perfektizacije, evidentna je i u narodnim govorima, što je moglo da ima utjecaja i na Gaševićevo jezičko osjećanje i literarnu praksu.

U ovom kontekstu je i glagolski lik *zaduljit* (infinitiv) u primjeru: "*Zaduljit* će da kazujem druge ja", umjesto alternativa *oduljit* (ili *odužit*). Upotrijebljeni prefiksalni lik *zaduljit* netipičan je u narodnim govorima, dok je njegov alternativ *oduljit* arealska pojava. U okviru prefiksalne tvorbe glagola, sem alternacije vrlo produktivnih morfema *za//o(d)*, u Mevludu su evidentne i druge kompozitne glagolske derivacije, često lokalnog dijalekatskog karaktera.

29. U Mevludu je jednom upotrijebljen glagolski iterativni lik *dvaju* umjesto motivnog *daju* ("Muhamedu hošđeldiju *davaju*"). Infiksalna derivacija (formantom *–ava–*) u ovom prezentskom liku može biti rezultat Gaševićeve stroge pjesničke metrike (rimovanih jedanaesteraca).

Istu funkciju, u kontekstu versifikacije Mevluda, ima alternativni prezentski lik *dadem* umjesto *dam* ("Da ti *dadem* što god imam murada"). U narodnim govorima, ali i kod Gaševića, alterniraju prezentski likovi *dam* i *dadem*, analogno *znam* i *znadem*, mada su u usmenoj komunikaciji dominantniji likovi *dam, znam, imam,* i sl. Alternativna promjena (po vrstama) i derivacije glagolskih oblika nepravilnog građenja u Mevludu sem distinktivne ima i stilogenu funkciju.

30. Gašević je u Mevludu jednom upotrijebio imenički lik *nebesa* (nominativ), kao i jednom stari oblik lokativa *nebesim* ("Što god vidje *na nebesim* robova"). Ovako upotrijebljen lokativ (bez vokala *a* u finalnoj poziciji) može biti rezultat metričkih principa Mevluda.

Stari padežni likovi ove imeničke lekseme, čiji se obličkі nastavci proširuju suglasnikom *s*, nijesu tipični za narodne govore Sandžaka. Međutim, u narodnim govorima arhaičnom supletivu *nebesa* alternira lik *neba* (nom. pl.), analogno imenici *čuda* (nom. pl.).

Singularni lik *nebo* u Mevludu nije upotrijebljen nijednom.

31. U stihu "Kad hoćađe on do *kôsa* dofati", imenički lik *kôs□* upotrijebljen je u funkciji genitiva plurala (dugi silazni akcenat obilježio A. Nametak, ali bez oznake za kvantitet na genitivnoj ultimi). Stilema *kôs□* ima u ovom mevludskom stihu, pored osnovnog značenja, i semantički sadržaj metafore–slike. Gašević je bio ne samo dobar pisac, ili prevodilac, već i pjesnik naglašenog lirskog senzibiliteta.

32. U Mevludu je jednom upotrijebljena imenička riječ *večer* u funkciji priloške odredbe za vrijeme, u okviru priloške sintagme *ponedeljnik večer*, u primjeru: "Ponedeljnik *večer* dođe jedan glas".

Imenički lik *veče* nije evidentiran, iako je u narodnim govorima u dominantnijoj upotrebi.

33. Gašević je u Mevludu dva puta upotrijebio leksemu *ponedeljnik,* umjesto *ponedeljak.* U narodnim govorima koegzistiraju obe morfološke alternacije. Analogno, u narodnim govorima je i *utorak//utornik.*

Gašević nije upotrijebio leksički lik *ponedjeljnik* (sa jekavskim reflek–som *–je–*, kao *nedjelja*). U govorima Bošnjaka Sandžaka dominiraju likovi *ponedeljak//ponedeljnik, nedelja* (sa ekavskim refleksom kratkog jata). Iako u sandžačkim narodnim govorima preovlađuje ijekavsko–ekavski refleks starog glasa jat, u Gaševićevom Mevludu, uz manje izuzetke, imamo dosledne ijekavsko–jekavske jatovske reflekse (up. t. 1).

Sem alternativnog leksičkog lika *ponedeljnik*, u Mevludu su upotri–jebljene i ove izvedene imenice: *pomagač* (x 2), *naputač, pomagalac, po–moćnik, milosnik, pejgamberluk, ašikluk, sedžbu.* Tvorbene morfeme *–ač //–(a)lac* javljaju se u koegzistentnoj alternaciji, produktivna morfema *–(n)ik* alternira sa morfemom *–(a)lac* (u narodnim govorima i sa morfemom *–ak*), morfema *–luk* prirodno pokazuje produktivnost u srastanju sa orijentalizmima, dok je morfema *–bu* (derivacija za akuzativ)//*–ba* (up. sa leksemom *šuhba*) u tekstu Mevluda usamljena i nedefinisana u spoju sa tvorbenom osnovom motivne riječi orijentalnog porijekla.

U narodnim govorima ove morfeme javljaju se u istoj tvorbenoj funkciji. Morfema *–ba* je i produktivna (srdžba, molba).

Specifičan tvorbeni model predstavlja leksički lik *biserli,* u mevludskom stihu "Od *biserli* zubova mu vidjela". Morfema *–li* orijentalnog porijekla pokazuje svoju produktivnost i u narodnim govorima i u narodnim pjesmama (biserli zubi, srmali jelek, mermerli sokak, "Mejra šeta mermerli sokakom", šećerli usne, šerbetli usne, zorli djevojka, i sl.). Kod Gaševića ova morfema je u tvorbenoj funkciji srasla sa motivnom imenicom *biser*. U ostalim izloženim porimjerima takođe sa imenicama iste značenjske kategorije (gradivne): mermer, srma, šećer); izuzev leksičkog lika *zorli.* Leksički likovi sa tvorbenom morfemom *–li* u sintagmama *biserli zubi, srmali jelek, mermerli sokak, zorli djevojka* imaju odredbenu funkciju (deskriptivnu, koju imaju opisni i njima srodni pridjevi).

Gašević je osjećao ljepotu jezika i njegovo tvorbeno (morfološko) i stilogeno bogatstvo.

U istom mevludskom stihu upotrijebljen je padežni oblik *zubova* (genitiv pl.) umjesto *zúb□.* U narodnim govorima alternira i ovaj lik (sa infiksom –ov– iza nenepčanog suglasnika *b,* odnosno u poziciji između imeničke osnove i nastavka za oblik). Tako je i u cijeloj vertikali pluralne paradigme, analogno leksičkom liku *grad*, i sl.

Prošireni padežni oblik *zubova* sadrži varijanta Mevluda koju je 1943. godine priredio A. Nametak. U stihu koji se razmatra ovaj lik je, pored ostalog, i u funkciji mevludskog jedanaesterca. U izdanju iz 1976. godine cio stih je iz arabice transkribovan drugačije. U kontekstu distiha on glasi: "*Od*

svijetlosti biser zuba njegovih // U po noći iglu naći mogo si". Može biti da ga je anonimni izdavač pretočio u "savremeniju" poetsko–jezičku formu, jer ovaj distih u redakciji Alije Nametka ima arhaičniju jezičku strukturu: "Od biserli zubova mu vidjela, // Po noći se jeste mogla nać igla". I svakako je, linglivstičkim osobinama, bliži Gaševićevom alhamijado originalu.

Jezičko–strukturalnu arhaičnost ima i stih "Što radimo *rđavila,* ne ruži!", u redakciji A. Nametka. Isti stih u izdanju anonimnog priređivača iz 1976. godine glasi: "Za grijehe, Ti nas Bože ne ruži". Pluralni leksički lik *rđavila* zasvjedočen je i u narodnim sandžačkim govorima, pa ga je i Gašević upotrijebio u Mevludu. Nominativ sing. ove imeničke izvedenice dobijen je od pridjevske motivne riječi *rđav* i tvorbene morfeme *–(i)lo*, svakako po analogiji prema glagolskim imenicama *rumenilo, bledilo,* i sl.

34. Imenica *ćoše* u Mevludu ima morfološki lik za ženski rod: *ćoša* (nom. sing.). Svakako sa dugim uzlaznim akcentom *(□óša)*, što se može pretpostaviti analizom strukture i semantičkog sadržaja padežne sintagme *ćoša ćoši* (u stihu: "Ćoša ćoši sve do Kjabe govori"). Iz ovoga se, također, pretpostavlja i deklinacija ove imenice, po modelu promjene imenica ženskog roda na *–a*: ćóša, ćóš□, ćóši, itd. Međutim u stihu "Prema Ćabi u *ćošetu* bijaše" ova imenica ima deklinaciju II imeničke vrste (imenice srednjeg roda sa završnim vokalom *e* u nominativu, čiji padežni nastavci proširuju osnovu konsonantom *t*). Upotrijebljen je priloški predikativ *u ćošetu*, sa sintaksičkom adverbijalnom funkcijom za oznaku mjesta. Prema ovom lokativnom liku, pretpostavljaju se i ostali padežni oblici u paradigmi: ćoše, ćošeta, ćošetu, ćošetom, u ćošetu.

Alternativna varijanta ove imeničke lekseme sa proširenom osnovom konsonantom *t* dominantna je u narodnim govorima Sandžaka. Alternativ *ćoša*, upotrijebljen u oba izdanja Mevluda, može biti knjiški utjecaj.

35. U mevludskom stihu "*Rasturi se* duvar, a ja pogledah", također zasvjedočen u oba izdanja, upotrijebljen je prefiksalni aoristni lik *rastupi (se),* u sintaksičkoj konstrukciji "Rastupi se duvar" (= rasturi se, raspade se, raspolovi se, i sl.). Ova glagolska leksema, i njena motivna (polazna) riječ, nijesu uobičajene u narodnim govorima. Semantički sadržaj motivnog glagola (inf. tupiti) u narodnim govorima ima drugačije komponente.

Ova prefiksalna glagolska leksema u Mevludu može biti lokalnog di–jalekatskog karaktera, neproduktivna i svedena na suženu izoglosu.

36. U mevludskom distihu "Na svaki čas: 'Allah, Allah!' vikati, // Bog će nama vazda poso lakšati" upotrijebljen je glagolski lik *vikati* (inf.) sa značenjem *govoriti, reći.* Transpozicija semantičkih sadržaja ove glagolske lekseme zasvjedočena je i u narodnim govorima Sandžaka. Međutim, infi–nitivni lik *lakšati* u ovakvoj morfološkoj strukturi nije uobičajen u govornoj komunikaciji. Umjesto ovog motivnog glagola u upotrebi je njegov alternativni prefiksalni lik *olakšati.* Imperfektivni glagolski lik *lakšati* u Mevludu ima stilogenu funkciju.

36. U oba razmatrana izdanja Mevluda zasvjedočena je neuobičajena leksema *last* (u stihu: "Merhaba, ej, muki *last* si, merhaba"). U fusnoti, A. Nametak je ovu leksemu pojasnio kao *lakoća*. Ipak, u ovom mevludskom stihu morfološki lik *last* nije u funkciji imenice već pridjeva čija se osobina otkriva pomoću predikata. U rečeničnoj konstrukciji ovaj leksički lik je u funkciji dopunskog konstituenta predikatske sintagme *last si*. Pripisana osobina neiskazanom zamjeničkom subjektu *ti* izrečena je pridjevom *last*, a veza sujbekatskog pojma i te osobine precizirana je enklitičkim likom pomoćnog glagola *jesam (si)*.

Ovakva sintaksička konstrukcija razmatranog stiha ima ekspresivnu funkciju.

Leksički lik *last* nije zasvjedočen u narodnim govorima. U tvorbenom procesu, kao motivna riječ, mogla je biti priloška morfema *las(no)*. Adjek–tivizacija priloške lekseme *las(no)*, odnosno njeno pretvaranje u pridjev *last* (lak, –a, –o) rezultat je Gaševićevog dijalekatskog jezičkog osjećanja.

U istom mevludskom stihu evidentna je imenička leksema *muki* (lik sa neizvršenom palatalizacijom) dativske strukture i dopusne semantičke situacije u okviru sintagme *muki last si,* kao padežna jedinica u rekcijskom obliku i funkciji nepravog objekatskog konstituenta.

37. U stihu ekspresivne semiotike "Merhaba, ej, za mučene *mobeni*", u izdanju iz 1943, evidentna je leksička struktura *mobeni*. U fusnoti je dato objašnjenje priređivača A. Nametka: "koji se moli za mučenike". Ova leksema ima osnovu motivnog glagola *mol(iti)*, analogno glagolskoj imenici *mol(ba)*. Morfološki lik *mobeni* rezultat je fonetskih procesa promene sonanta *l* u vokal *o* i progresivne asimilacije udvojenih vokalnih fonema.

Po morfološkoj strukturi lik *mobeni* je pridjevska riječ, koja je, u raz–matranom stihu, u funkciji imenice (poimenični pridjev). U morfološko–sintaksičkom kontekstu, ova leksema ima značenje motivnog glagolskog konstituenta.

38. Kao gramatička kategorija pridjevi su u Gaševićevom Mevludu, u kontekstu sa imenicama i glagolima, vrlo zastupljeni. Najčešće su upotri–jebljeni u deskriptivnoj i posesivnoj funkciji u sintagmatskim strukturama sa imenskim riječima osobne (vlastite) semiotike: Allah, Muhammed, Pej–gamberova majka Amina, njegov otac Abdul–lah, Muhammedovo rođenje, i sl.; zatim uz imenice opštega značenja: rodbina i susjedi Muhammeda i njegovih roditelja, opis svečanosti i radosti, duhovne i fizičke osobine djeteta, itd.

Upotrijebljeni pridjevi imaju standardne kategorije roda i broja, ka–tegoriju određenosti i neodređenosti, komparaciju i kongruentni padežni sistem (deklinaciju) u kontekstu sa imenskim riječima. Pridjevski likovi i njihove derivacije ne izlaze iz okvira standardne morfologije i sintakse. Ukoliko se jave pojedinačna odstupanja, ona su minimalna, dijalekatskog

karaktera i u poetskoj stilogenoj funkciji. Pored standardnih likova u kategoriji komparacije pridjeva (na primjer: studenije, bjelje, ljepše, najbolji, najljepši), jednom je upotrijebljen lik *prežudan* (u stihu: *Prežudan* si, milostniče, kod Mene" – u izdanju iz 1943). U narodnim govorima zasvjedočeni su primjeri predobar, prelijep, presrećan, prevelik, premali – dakle u kategoriji opisnih i njima srodnih pridjeva. Poredbeni lik *prežudan* (pridjev subjektivne ocjene), i njemu morfološki slični likovi "označavaju u najvećoj mjeri zastupljenu osobinu označenu osnovnim pridevom".[14] Kompozitni lik *prežudan* dobijen je prefiksacijom osnovne pridjevske lekseme koja za bazu ima motivni glagol *žu(djeti).*

U mevludskom stihu "S robovima *dobriema* pridružiti" (izd. 1943), evidentan je instrumental *dobriema*. Ovaj arhaični pluralni dijalekatski pridjevski lik kod Gaševića je usamljen, a nije tipičan ni za govore Bošnjaka Sandžaka. On je tipičniji za ortoepiju i starije literarno nasljeđe nemus–limanskog stanovništva. Analogno ovom morfološkom liku, u Mevludu je evidentan i zamjenički instrumentalni derivat *njihovijem.*

39. Zamjenički likovi upotrijebljeni su u Mevludu uglavnom u svojoj standardnoj morfološkoj strukturi, i imeničke i pridjevske. U sistemu njihove deklinacije nema arhaičnih ili lokalnih dijalekatskih likova koje nalazimo kod drugih autora vjerske literature, na primjer kod nekih sandžačkih alhamijado pisaca. Gašević nijednom nije upotrijebio enklitički dijalekatski lik *hi* umjesto *ih*, već duži oblik *njih.* Ipak, u sistemu zamjenica mevludskoga teksta evidentni su neki diskutabilni likovi morfološkog i sintaksičkog karaktera. Tako, na primjer, u frekventnoj su upotrebi zamjenički likovi *tko, netko, nitko, svatko* (složeni oblici neodređenih imeničkih zamjenica). Alternant imeničke upitne zamjenice *ko* upotrijebljen je dva puta, alternant odrične imeničke zamjenice *niko* samo jednom. Međutim, u narodnim govorima Sandžaka zastupljene su forme *ko, neko, niko, svako.* Gaševićevi primjeri u Mevludu najvjerovatnije su rezultat njegove učenosti i utjecaj knjiga autora iz krajeva u kojima je upotreba ovakvih zamjeničkih oblika karakteristika govora.

U Mevludu je jednom upotrijebljen zamjenički lik *tkogod* (kompozit imeničke zamjenice *tko* sa rečcom *god*, u funkciji neodređene zamjenice). U narodnim govorima je *kogod, štogod.*

U mevludskom stihu "Njegovo je *svašto* makbul kod Boga" upotrijebljen je kompozitni lik opšte imeničke zamjenice *svašto* umjesto *svašta*, kako je u narodnim govorima. Također, u stihu "Devletliji *svašta* reče merhaba", upotrijebljen je lik opšte imeničke zamjenice za stvari umjesto lika opšte imeničke zamjenice za lica *svako.* Moguće je da Gašević, pišući ove stihove, nije osjetio semantičku distinkciju zamjeničkih likova *svašto, svašta*, analogno

[14] @ivojin Stanoj~i}, Ljubomir Popovi} i Stevan Mici}, *Savremeni srpskohrvatski jezik i kultura izra`avanja*, Beograd, 1989, 148.

tome ni semiotiku lika *svako,* kao ni logički kongruentni tok u stihu – rečenici.

U Mevludu su zasvjedočeni i sljedeći nestandardni oblici pokazanih zamjenica: *ve* (x 2), *vi* (x 2), *vu* (x 1); umjesto: ove, ovaj, ovu (u sintagmama: za *ve* rutbe, za *vi* dolazak, na *vu* dovu). Može biti da su ovi likovi demostrativnih zamjenica rezultat versifikacije (metrike) koju Gašević dosledno neguje. Međutim, može biti i uticaj nekih dijalekatskih zamjeničkih izoglosa. Najvjerovatnije da je do ovakve strukture razmatranih likova upućivačke funkcije došlo asimilacijom vokalske foneme *o* prema vokalskoj fonemi *a* u sandhiju (na primjer: *za ove # za ve*), jer se ova osobina ne manifestuje u drugim pozicijama. U narodnim govorima Sandžaka zasvjedočen je zamjenički lik *ovi* umjesto *ovaj* (*ovi* čoek, *ovi* dolazak), i to na širem dijalekatskom prostoru. Nestandardni likovi *ve, vi, vu,* kao i drugi iz kategorije demonstrativnih zamjenica sa vokalskom fonemom u inicijalnoj poziciji, zasvjedočeni su u nekim izoglosama kosovsko–resavskog dijalekta, ali oni nijesu mogli imati utjecaja na Gaševića.

U kontekstu morfološko–semantičke diskusije o izloženim demon–strativnim zamjeničkim likovima, identifikovan je i dijalekatski lik *ovi* (umjesto *ovaj*) u stihu: "Pomislite *ovi* sviet hoće proć" (u izdanju iz 1943).

Gašević uglavnom dobro razlikuje semantiku i funkcije padežnih oblika svih kategorija riječi u sistemu deklinacije i u ovom kontekstu nema većih odstupanja od standarda. Nekongruentni i alternativni likovi najčešće su rezultat metrike mevludskih stihova. S obzirom na dijalekatske specifičnosti deklinacije, on dobro razlikuje funkcije genitiva i dativa, te akuzativa i lokativa zamjeničkih likova *tebe//tebi, sebe//sebi.* Međutim, u jednom stihu Mevluda stoji sintaksička struktura: pejgamberluk *na tebe* (umjesto: *na tebi*). Sa aspekta transpozicije semantičkih sadržaja, ova sintagma može da znači: pejgamberluk prelazi na tebe (sa ranijih pejgambera).

Gašević često teži ka sažetosti stiha, a osobito ispunjava metričke principe, koji jesu značajni s obzirom da se svaki mevlud piše da bi se recitovao i pjevao uglavnom po utvrđenoj melodijskoj šemi. Odnosi i funkcije riječi u sintagmi su takvi da je potrebno raščlanjivati strukturu i smisao pojedinih stihova. Na primjer: "Najboljega *sebe sebi* vidio" trebalo bi da znači: sebi sam stvorio tebe (kao) najboljega. Ili: tebe sam vidio najboljega sebi. Zato Gaševića treba oprezno čitati i tumačiti njegov jezik.

U Mevludu je zasvjedočena i genitivna sintagma *svog habiba* umjesto očekivane dativne sintagme *svom habibu* (u stihu: "*Svog habiba* na čelo mu nur dade"). Ovakva sintaksička konstrukcija može biti utjecaj morfološko–semantičke transpozicije sa turskog jezika (Mevluda Sulejmana Čelebije), na šta upućuju i udvojeni zamjenički oblici: *svog* sa enklitičkim likom *mu.* U razmatranom stihu udvojen je lik posesivne zamjenice *svog* (akuzativ umjesto dativa *svom*) i enklitički lik lične zamjenice *mu* (dativ). Ova sintaksička osobina može biti i rezultat rekcijske dopune glagolskom liku *dade,* gdje je

sintagma *svog habiba* u funkciji objekatskog konstituenta.

Ponovljen *balkanizam* zasvjedočen je i u stihu "Nemoj mislit da si *ti* ovdje *ti* garib". U rečenici prohibitivne semantike i njenom zavisnom sin–taksičkom konstituentu udvojen je nominativ lične zamjenice *ti* (odnosno zamjenički lik subjekta).

Kao sintaksičko–morfološka osobina, balkanizmi se javljaju i u nekim sandžačkim narodnim govorima.

Jednom je zasvjedočen morfološki arhaičan zamjenički lik *vaskog* umjesto *svakog* (genitiv složene imeničke zamjenice *svako*). Ovaj i slični oblici zamjenica mogli su biti u upotrebi u Gaševićevo vrijeme, analogno likovima *vas, vaskolik* (umjesto: *sav, svekolik*), kao u primjerima: vas cijeli svijet, vaskolik umet, i sl. Ovi likovi, sa neizvršenom metatezom po modelu *vas>sav,* različite semantičke alternacije, mogu se čuti u nekim sandžačkim narodnim govorima.

40. U sistemu konjugacije, u Gaševićevom Mevludu zastupljene su, uglavnom u relativnoj semantičkoj funkciji i nejednakoj frekvenciji, ove kategorije: glagolska vremena, glagolski načini i glagolski pridjevi. Upotreba aorista i prezenta je najzastupljenija, s obzirom na način pričanja mevludskog poetskog sadržaja koji treba da izvrši snažan utisak na slušaoce, a to se postiže narativnim aoristom i prezentom. Vrlo je zastupljen imperfekat, posebno u stihovima kada radnju treba smiriti i osluškivati njene pjesničke slike i muzičke intonacije. Infinitiv i perfekat su takođe zastupljeni u većoj mjeri, a u manjoj mjeri i ostali glagolski oblici (imperativ, futur I, radni i trpni glagolski pridjev). Nije evidentiran nijedan primjer potencijala, futura II, niti priloga vremena sadašnjeg i priloga vremena prošlog. U podjednakoj mjeri zastupljeni su perfektivni i imperfekativni glagoli, a u sistemu tvorbenih morfoloških alternacija zasvjedočena je i vrlo produktivna perfektizacija i imperfektizacija. Glagolski likovi su vrlo često u stilogenim anaforskim i epiforskim pozicijama, čime se postiže lingvistička i poetska ekspresivnost u procesu individualne ili kolektivne interpretacije mevludskih stihova. Pozicionom distribucijom glagolskih oblika i njihovom semantičkom polivalencijom postignuta je dinamična narativnost, slikovitost i jezičko–stilska intonacija, što je od osobitog značaja za prigodnu ritualizaciju Mevluda.

Infinitivi, kao i drugi likovi glagolskih oblika, uglavnom su raspoređeni na finalnim pozicijama stihova, dok su unutar stiha ređi. Takvim raz–mještajem, po strukturi sličnih glagolskih leksema, postignuta je čistija i neusiljena rima, što je u funkciji realizacije specifičnog mevludskog melosa, koji je utvrđen ne samo za bošnjačke verzije već i za sve druge u islamskom svijetu.

Jedna od dijalekatskih karakteristika Gaševićevog jezika u Mevludu jeste vrlo frekventna upotreba tzv. *krnjeg infinitiva*, odnosno infinitiva bez finalne vokalske foneme *–i*. Odnos upotrebe infinitiva bez *–i* u finalnoj poziciji i

infinitiva sa formantom *–ti* je nejednak. Svakako, nijesu u pitanju samo strogi principi pjesničkog metra, već i dominantna upotreba krnje infinitivne morfološke strukture u Mevludu. Da bi se stekao pojam o funkcionalnosti infinitiva i odnosu njegovih finalnih morfema, ekscerpirani su samo neki karakteristični primjeri:

a) spominjat, oduljit, donosit, orosit, silazit, odlazit, nalazit, poslat, opaćit, izbacit, dočekat, pričekat, mislit, dolazit, polazit, oblazit, vidjet, hodit, ostat, besjedit, olakšat, rijet (= reći), proć, doć, itd.

b) spominjati, oprostiti, vidjeti, zboriti, vikati, lakšati, moći, itd.

Krnji infinitiv frekventan je i kod ostalih alhemijado pisaca.

U sandžačkim narodnim govorima koegzistiraju obije infinitivne forme.

Relativni prezent najčešće ima narativnu i kvalifikativnu funkciju, zatim vremensku (temporalnu) i modalnu. Gašević upotrebljava i konstrukciju sa veznikom *da + prezent,* kao zamjenu za oblik infinitiva, te sa posebnom funkcijom uz glagole koji znače želju, htjenje, stanje i sl.

Aorist, s obzirom na njegovu zastupljenost u Mevludu, ima široku relativnu funkciju, a najčešće pripovjedačku (ekspresivnu) i modelnu. Njime se motiviše dinamičnost pripovijedne radnje i ekspresivnih izraza, eksponiraju stavovi uvjerenosti i sigurnosti, aktuelizuje se stav govornog lica, i sl. Narativnim aoristom izlaže se i genealogija Muhamedova od Adama i Have do njegova rođenja.

Imperfekat je najčešće upotrijebljen u narativnoj i kvalifikativnoj funkciji, s osobitom stilogenošću i semiotikom. U Mevludu ove sintaksičke kategorije imperfekta imaju specifičnu poetsko–jezičku intonaciju besjedničkog saopštavanja. Sa morfološko–fonetskog aspekta, kod Gaševića je karakterističan imperfekat pomoćnog glagola *htjeti*, čiji oblici alterniraju sa standardnim i dijalekatskim likovima, što pokazuju, pored ostalih, i ovi mevludski stihovi: "Kad *hoćaše* on do kosa dofati", "Misk i amber *hćaše* miris udarit" (up. t. 25). Mnogi primjeri u Mevludu potvrđuju da je imperfekat u Gaševićevo vrijeme bio vrlo živa kategorija i u jeziku umjetničke književnosti i u narodnim govorima. Morfološko–semantičke osobine nekih likova imperfekta u Mevludu rezultat su Gaševićevih afiniteta prema literarnom i narodnom jeziku, što ilustrije i ovaj primjer: "Mnogi burak *pasijaše* on vidje". Kod alhemijado pisaca imperfekat nije rijedak glagolski oblik, prvenstveno u relativnoj funkciji, ali i kao indikativna sintaksičko–semantička varijanta. Obe komponente zastupljene su i u narodnim govorima Sandžaka.

S obzirom na frekventnost prezenta, aorista i perfekta, pluskvamperfekat je sasvim rijedak u Gaševićevom mevludskom tekstu. Identifikovan je sljedeći primjer: "Đe *je* emer *bio* Božji on *došo*". Udvojenost subjekatskih konstituenata i razmještaj riječi u stihu u funkciji je rimovanih jedanaesteraca, što je evidentno i u ostaloj alhemijado literaturi. Nije evidentiran nijedan primjer pluskvamperfekta sa imperfektom pomoćnog glagola *biti*. Sa aspekta

sintakse glagolskih oblika, pluskvamperfekat je uvijek u funkciji relativa. Tako je i u narodnoj govornoj komunikaciji.

Po svojoj morfološkoj strukturi i sintaksičkom karakteru, perfekat radni i trpni glagolski pridjev, imaju sve osobine normativne gramatike, pa u tom pravcu ne postoje motivi za lingvističku diskusiju. U izdanju Mevluda iz 1976. godine nije evidentiran nijedan oblik krnjeg perfekta (konstrukcija bez pomoćnog glagola), međutim u izdanju iz 1943. zasvjedočena su dva primjera, u distihu: "Halis srdcem ko Allaha *spomen'o*, // Odmah đunah svaki njemu *odpan'o*". U semantičkom kontekstu razmatranih stihova, ovi posebni morfološki likovi perfekta mogu biti i u funkciji radnog glagolskog pridjeva. Također u izdanju iz 1976. godine, ove morfološko–semantičke stileme zamijenjene su prezentskim: "Halis srcem ko Allaha *spominje*, // Odmah od njeg svaki đunah *otpadne*". Ova i druga neujednačenosti u tekstovima izdanja Gaševićevog Mevluda rezultat su tzv. "dijalekatskih izmjena", koje je primjenjivao i Alija Nametak, a svakako i kasniji priređivači. Dakako, ove i slične morfološko–sintaksičke razlike mogu biti posljedica fakultativnog pristupa mevludskom tekstu i pismu njegovog originala (arabici).

Gašević u Mevludu često upotrebljava složene oblike futura I, i do–minantno u konstrukciji sa punim prezentskim oblikom pomoćnog glagola *htjeti* i varijantom infinitiva bez finalnog vokala *–i* (hoće proć, hoće dočekat), ređe u istoj konstrukciji sa infinitivom kojem je u finalnoj poziciji morfema *–ti* (hoću hoditi). Upotrijebljeni su i oblici futura I sa kraćim prezentskim oblicima pomoćnog glagola *htjeti* i okrnjenim infinitivom (olakšat će, oduljit će, što ću njemu besjedit). Prosti oblici futura I u Mevludu su rijetki.

U kontekstu sintaksičko–semantičkih aspekata, futur I je, u mevludskom tekstu, u funkciji relativnih značenjskih kategorija.

U sandžačkim narodnim govorima koegzistiraju prosti i složeni oblici futura I. Međutim, netipične su konstrukcije sa punim prezentskim oblicima pomoćnog glagola *htjeti*. Ova futurska konstrukcija može biti posljedica utjecaja alhamijado i druge vjerske literature, prvenstveno one pisane u Bosni, koju je Gašević dobro poznavao.

U mevludskom tekstu imperativ je upotrijebljen u znatnom odnosu prema ostalim glagolskim oblicima. Njime se najčešće označavaju želja i zapovijest da se izvrši neka radnja iz kodeksa islamskog vjerskog života. S obzirom na literarno–vjerski karakter Mevluda, imperativ je uglavnom u funkciji relativa (narativne, gnomske i sl. semiotike).

41. Gramatičke kategorije osnovnih i rednih brojeva, upotrijebljenih u Mevludu, imaju sve karakteristike standardne deklinacije. Nije zasvjedočena neka posebna simbolika brojeva. Upotrijebljeni su u konkretnoj informativnoj funkciji (kao datum, količina, pozicija u nekom redosljedu, i sl.).

42. Gramatička kategorija priloga i priloških izraza u Gaševićevom Mevludu zastupljena je u brojnim morfološko–sintaksičkim strukturama i

funkcijama. U ovoj lingvističkoj diskusiji biće razmatrani neki karakteristični primjeri.

U stihu "Pa Džebrail govori mu *isprva*", kompozitna leksema *isprva* upotrijebljena je u priloškoj funkciji, analogno strukturi *odprva//o otprva, otprve*. Ove morfološke konstrukcije zasvjedočene su i u narodnim govorima i u alhamijado literaturi (sa neizvršenim ili izvršenim jednačenjem suglasnika po zvučnosti). Kompoziti *isprva, otprva* rezultat su leksikalizacije – tvorbenog procesa sjedinjavanja gramatičkih morfema u jednu riječ (ovdje: predlog + oblik rednog broja). Novodobijene morfološke strukture imaju priloške gramatičke oznake (adverbijalnu funkciju za način vršenja radnje).

Takođe, u mevludskom stihu "*Sprva vazda* spominjati svog Boga", upotrijebljena je priloška sintagma *sprva vazda* kao adverbijalna oznaka vremena vršenja radnje. Semantički sloj morfološkog kompozita *sprva* kongruira sa semantičkim sadržajem drugog člana sintagme (*vazda*). Međutim, ovaj stih, kao i kompozitna leksema sprva, mogu imati i drugu semantičku vrijednost: Prvo, vazda (treba) spominjati svog Boga. Ovako shvaćena leksema *sprva* imaće i drugačiju funkciju.

U stihu "Ako *po čem* Muhameda ne vidim" sintagmatska struktura *po čem* ima oznaku pretpostavke (alternativ: ukoliko, možda, ako li) u uslovnoj rečenici. U kontekstu šire sintagmatske konstrukcije *ako po čem,* dvočlani konstituent *po čem* sadrži uslov za realizovanje rečenične situacije, odnosno ima funkciju odredbe uslova. Enklitički zamjenički lik *čem* (umjesto punog lika *čemu*) u Mevludu je u funkciji pjesničkog jedanaesterca. Sintagmatska konstrukcija *po čem* (predlog + oblik imeničke zamjenice za stvari *čem/čemu*) semantički se transformiše u stilemu koja označava budući uslov iskazan i relativnim prezentom u ovom stihu. U izdanju iz 1943. godine ova dvočlana konstrukcija transkribovana je iz arabice kao kompozit *počem*, čime se proširuju njegova semiotika i funkcija u okviru uslovne rečenice.

Morfološki kompozitni lik *pozdravo* ima prilošku funkciju u distihu "Kad je majka Muhameda rodila // *Pozdravo* je Ćaba sedžu činila". Ovaj, i slični morfološki likovi, evidentni su i u narodnim govorima Sandžaka, pa ih je i Gašević upotrebljavao sa osjećanjem jezičkog iskustva i stilogene mjere.

U stihu "Briga ode, život dođe *na novo*", struktura priloške semiotike *na novo* ima dva leksička člana, što ne odgovara logičnom toku rečenice niti funkciji adverbijala postalih od drugih vrsta riječi. Ova morfološka konstrukcija zasvjedočena je u oba izdanja Mevluda, pa se najvjerovatnije nalazi i u originalnom tekstu pisanom arabicom. Gašević je svakako osjećao njenu semantičku i stilogenu vrijednost, ali je manje bio obazriv prema pravopisnoj normi. Očekivao bi se morfološki priloški lik *nanovo*, kao rezultat srastanja (kompozicije) dveju posebnih riječi u jednu. Gašević je svakako osjećao i akcenatsku vrijednost ovog kompozita (*nanovo*, umjesto *na novo*).

Morfološko–semantičku analizu zavređuju još neke priloške stileme u

Gaševićevom Mevludu. U stihu "Jer u njega ima grijeha *podosti*" upotrijebljen je kompozit *podosti* umjesto *podosta*, kako je inače u narodnim govorima Sandžaka (*dosta, podosta*). Razmatrani leksički lik *podosti* može biti knjiški primjer, a zasvjedočen je i u nekim urbanim izoglosama. Srastanjem morfema *po + dosti* dobijen je, po modelu komparacije, kompozit *podosti* sa značenjem količine višeg stepena u odnosu na njegov pozitiv. Po istom tvorbenom modelu dobijen je i priloški lik za način *prejasno* u stihu: "A burak mu odgovara *prejasno*". Komparacijom je označen najviši stepen načina vršenja glagolske radnje. Prepozicijske morfeme *po–, pre–* u funkciji komparacije nekih priloga evidentne su i u narodnim govorima Bošnjaka Sandžaka i Crne Gore (podaleko, podalje, poviše, predaleko, previše, prerano, predobro, prelijepo, preblizu, previsoko, premalo, i sl.). Ovaj specifičan tip komparacije u funkciji je književnog jezičkog standarda i normativne gramatike.

U Gaševićevom Mevludu zasvjedočena je i komparacija priloških odredaba za vrijeme: *najprije* (x 2) i *najposlije* (x 1). Ovi priloški superlativi upotrijebljeni su u stihovima: "Kada bude Božije ime *najprije*", "Bog stvori Muhameda *najprije*", "Pejgamber se on rodio *najposlije*". U ovom kontekstu je i priloški superlativ za vrijeme *najpotlje* (u stihu: "Neće ružan izać poso *najpotlje*").

Gašević je u Mevludu upotrijebio morfološki priloški lik za mjesto *amo* umjesto *ovamo* ("Hodi *amo* koji žudi i želi"). Ovaj morfem evidentan je i u nekim izoglosama sandžačkih narodnih govora.

Priloška sintagma za oznaku vremena upotrijebljena je u stihu "*Na čas svaki*, 'Allah, Allah!' vikati".

Fond razmatranih priloških riječi i priloških izraza u Mevludu odraz je Gaševićevih afiniteta prema svom bošnjačkom jeziku i njegovoj stilogenoj funkciji u pjesništvu, osobito u alhamijado poetici.

43. Kategorija predloga i predloških konstrukcija upotrijebljenih u Mevludu ima morfološke oblike i sintaksičke funkcije uglavnom onakve kakve su opisane u normativnoj gramatici. U sistemu predloško–padežnih konstrukcija ovi konstituenti tvore sintaksičko–poetsku polisemiju i stilofoniju u fakturi mevludskog teksta. Diskutabilni su samo neki primjeri. U stihu "Sve sam ja to *porad* tebe stvorio" upotrijebljen je predloški kompozit *porad* (po + rad//radi) uz genitivni zamjenički lik *tebe* kao oznaka odnosa cilja i namjene. Ovaj predloški kompozit zasvjedočen je i u narodnim sandžačkim govorima. U ovom kontekstu, diskutabilna je funkcija predloga *u* upotrijebljenog u stihovima: "Jer *u* njega ima grijeha podosti" i "Haša, nije zbor *u* Boga k'o *u* nas". Upotrijebljen je u genitivnoj sintagmi kao oznaka mjesta. U narodnim govorima, u ovoj sintaksičko–semantičkoj poziciji, tipičnija je upotreba predloga *kod*.

44. U kategoriji veznika i njihovih sintaksičkih funkcija ne postoje oponiranja gramatičkim standardima. Veznici su, morfološki i funkcionalno, u

mevludskim stihovima upotrijebljeni stilogeno i u pravoj leksičkoj mjeri. U stihu "Njegov ummet, *goli bosi*, polazit će" izostavljen je veznik *i,* što asindetskoj sintagmatskoj strukturi *goli bosi* pojačava ekspresivnost, a istovremeno je i u funkciji mevludske metrike.

45. U oblasti sintakse mevludskih stihova, evidentna je pjesnička gra–matička norma stilogene lirske semiotike. Rečenica, sa svojim sintaksičkim konstituentima, međusobni odnosi rečeničnih struktura, kongruencija riječi u rečenici, inverzija, rečenična polisemija u funkciji su književno–umjetničkog karaktera i poetike Gaševićevog Mevluda.

U nekim stihovima pjesnik je upotrijebio *dva subjekta* ("Đe je *emer* bio Božji *on* došo", "*Pejgamber* se *on* rodio najposlije"), što može biti rezultat utjecaja narodnih govora i vjerske literature, strogih metričkih principa, ali i stilskog aspostrofiranja subjekatskih konstituenata, odnosno agensa. Udvajanje subjekata, i drugih konstituenata, u rečenici, zasvjedočena je i kod mnogih pisaca vjerskih pjesama i spjevova, osobito kod alhamijado pjesnika. Moguć je i utjecaj arapske sintakse i arapskog vjerskog pjesništva.

S obzirom na versifikacijsko–poetsku strukturu mevludskih stihova, u mnogim rečeničnim konstrukcijama i izrazima nema gramatičkog subjekta već je umjesto njega, u rečeničnoj sferi, evidentan semantički (logički) subjekat kao latentan sintaksički konstituent. Vrlo često su neizrečeni i ostali rečenični konstituenti, posebno u stihovima eliptične jezičke strukture, impersonalnim (bezličnim) rečenicama i izrazima, stilemama relativne i druge hipotaksičke semiotike. Time je relevantni sintaksički kod, odnosno skup lingvističkih činjenica, u funkciji poetske egzaltacije i ritualne ekspresivne intonacije. U ovom kontekstu i sa aspekta estetike, Mevlud je spjev visokih poetsko–jezičkih kvaliteta i funkcionalnog literarnog stila. Njegov pjesnički jezik rezultira iz izvornog narodnog bošnjačkog jezičkog sistema. Originalan je i polisemičan. Njime se mogu iskazivati i najrafiniranije kur'anske metafore i refleksije.

I pored opšte literarne (poetske) ljepote Gaševićevog Mevluda, neki morfološko–sintaksički likovi karakteristični su konstituenti lingvističko–stilskog konteksta.

Jednom je Gašević upotrijebio arhaičniji oblik instrumentala prisvojne zamjenice *njihovijem* (Molimo te *njihovijem* hurmetom). U izdanju iz 1943. godine ima i lik *tvojijem* (*Tvojijem* Te milostnikom molimo). U istom izdanju evidentan je i instrumentalni pridjevski lik *dobriema* (S robovima *dboriema* pridruži). Ne isključuju se pravopisne intervencije izdavača (A. Nametka 1943. godine i Anonima iz 1976) prilikom transkripcije iz arabice, ali je zasvjedočeno da u govoru Bošnjaka Sandžaka diskutabilni oblici egzistiraju paralelno, pa su mogli biti i u govoru Gaševića.

U izdanju iz 1943. godine ima stih "Po noći *se mogla jeste nać* igla", gdje je uz glagol modalnog nepotpunog značenja (lik *mogla*) upotrijebljen infinitiv

nać (krnji infinitivni oblik) u funkciji dopune. U ovoj poetskoj konstrukciji upotrijebljen je pun oblik pomoćnog glagola *jeste* (3. lice sing. prezenta) umjesto enklitičkog oblika *je*. Relativni perfekat (modalna varijanta) označava stav govornika prema hipotetičkoj radnji (*se mogla jeste nać*). Sem u stilogenoj funkciji, ova sintagmatska struktura je i u funkciji pjesničkog jedanaesterca.

U izdanju iz 1976. godine diskutabilni stih transkribovan je (ili modi–fikovan) ovako: "U po noći iglu naći mog'o si". Moguća je namjera Anonima da ovaj sintagmatski stilem učini savremenijim.

U istom izdanju, u stihu "I ko tebi *sadikane* robuje", upotrijebljena je dijalekatska morfološka struktura *sadikane* u priloškoj stilogenoj funkciji. U dodatku Tumač manje poznatih pojmova, na kraju Mevluda, Anonim je ovu leksemu protumačio kao *iskreno.* Međutim, ona nije u funkciji priloške odredbe za način već priloške odredbe za vrijeme. Morfološki je dobijena po tvorbenom modelu *sad–i–kane* (prilog za vrijeme + spojni vokal *–i–* + partikula *–kane*). Stilogeno, ova leksema je u funkciji iznošenja ličnog stava govornog lica prema sadržaju i semantici stiha. U narodnim govorima zasvjedočeni su analogni primjeri: dolekane, gorekane, ovdjekane.

46. U Gaševićevom Mevludu u visokoj mjeri, kao morfološki oblici i sintaksički konstituenti, zastupljeni su *orijentalizmi*, prvenstveno iz arapskog jezičkog korpusa, zatim turskog i persijskog. Naravno, to je razumljivo, jer je mevlud vrsta pobožnog spjeva (hvalospjev Muhamedu), pa se arapskim leksemama i specifičnim i originalnim stilemama duhovnog karaktera svaka tvorevina ove vrste približava kanonu pisanja izvornog uzora.

Gašević je dobro poznavao i jezike i duhovnu literaturu arapsku, tursku i persijsku. Strogo se držao i drugih poetskih principa mevluda, što su činili i ostali alhemijado pisci (kao hafiz Seid Zenunović). Neki su, pak, pokušavali da pjesnički osavremene mevlude i druge pobožne spjevove (na primjer, dr Safet–beg Bašagić) unoseći u djelo više jezičkih, versifikacijskih i stilogenih inovacija.

47. Arapske *polusloženice* Gašević piše vrlo obazrivo, što pokazuje da je bio dobro upućen u prirodu arapskog jezika, njegove morfološke osobine, ortografiju, metaforičnost i metonimičnost leksike, leksičku polisemiju i simboliku, kao i druge lingvo–stilemske vrijednosti. Ekscerpirane su samo neke karakteristične polusloženičke strukture iz Gaševićevog Mevluda: hak–Allah, resulel–lah, sudretul–munteha, Ummi–hane (jednom), Abdul–lah, Kur–anu (jednom, umjesto Kur'anu), itd.

48. Ime najveće islamske svete knjige Gašević piše uglavnom sa apostrofom (Kur'an), rijetko sa polusloženičkom crticom (Kur–an), nijednom u drugim morfološko–pravopisnim strukturama (Kuran, Koran). Gašević je strogo brinuo o svojoj leksemi, s obzirom da su u nekim sredinama, i govorima, u upotrebi destruktivni morfološki likovi. On je osjećao specifičnost

arapskih fonema i arapske ortoepije.

49. Upotreba velikog slova u mevludskom tekstu nije ujednačena. S obzirom na pravopisne principe pisanja arabicom, koju su primjenjivali alhamijado pisci, priređivači Mevluda su bili dužni da njegov tekst prilagode savremenim pravopisnim norma.a

Iz mevludskog ekscerpirani su neki primjeri koji se tiču upotrebe velikog slova: Allah, hak–Allah, Bog, bog (?), Božiji, Božijega, Božjega, božji (?), Božjega poslanika, Pejgamber, pejgamber (?), Devletlija (Muhamed), Ti nas Bože, molimo Te, Ja (božje ime), Ti, Mi, Meni, Tebe, Tvoja, ja Menan, Mene, Bajrak (misli se na Muhamedov bajrak), bajrak, Ashabi–safa, Burak (ime muhamedovog konja), burak (?), sirat (ćuprija preko koje se prelazi u dženet), mahšer, i sl.

Tendencija je da se u transkribovanom mevludskom tekstu božje ime piše sa velikim slovom, bez obzira u kojoj je vrsti riječi i morfološkom obliku realizovano. To su uglavnom kategorija imenica (božjih imena), posesivnih pridjevskih struktura u kojima je sadržano božje ime, zamjeničkih likova kojima se upućuje na Boga (Ja, Ti, Mi, Mene, Meni, Tebe, Tvoja, Te), kao i odrednice kojima se upućuje na Muhameda. Za neke druge primjere nije dovoljno jasno kada su sintaksički i stilogeno u funkciji vlastite imenice a kada u funkciji apelativa (bajrak, burak, ashab, sirat, mahšer, dženet i sl.).

Kur'an i Kjaba//Ćaba pisani su sa velikim slovom. Takođe i lična imena: Muhamed, Abdul–lah, Amina, Emina, Ummi–hana, Adem, Havva, Ibrahim, Ismail, Mustafa, Abdul–Hamid, Džebrail. Nazivi mjesta: Kudus (Jerusalim), u Meki, Nikšić, Kolašin. Ktetici su napisani sa malim slovom: mekanski, bosanski, kolašinski. Sa malim slovom napisano je *kitab* (u funkciji apelativa *knjiga*). Sa velikim slovom napisano je "*Fatiha*" (naslov molitve) i *Miradž* (jedno poglavlje u Mevludu). Sa velikim slovom napisano je *Islam*.

50. Pravopisno–tehnički propusti, koji se u Mevludu mjestimično po–javljuju, rezultat su odnosa priređivača prema tekstu pisanom arabicom. U svoje vrijeme Gašević nije mogao imati standardizovan pravopisni kodeks, jer ga u današnjem smislu nije ni bilo (posebno za varijantu pisma *arabicu*). Pravopisne norme zavisile su od jezičko–književnog obrazovanja pisaca, njihovih literarnih kontakata i dogovora. Svakako, Gašević je poznavao, i primjenjivao, pravopisne norme orijentalnih jezika koje je govorio.

Izvjesne (priređivačeve) korekcije bile su potrebne u domenu pravopisa, posebno u nekim sintaksičkim strukturama u okviru stihova, u sintaksičko–kongruentnom polju leksičke inverzije i rečeničnih konstituenata, čuvajući pjesnički metar i njegovu versifikacijsko–fonološku čistotu. Time bi i Mevlud dobio u poetsko–jezičkom kvalitetu i jasnoći stihova, lirsko–epskoj naraciji i ekspresivnoj stilskoj intonaciji, koji su značajni za interpretaciju i slušanje.

51. Misaoni tok pričanja vjerske sadržine u Mevludu ponegdje je narušen tautologijom, pleonaznom, slučajnom inverzijom, što može biti rezultat

utjecaja orijentalnog uzora. Međutim, sa aspekta poetike i stilistike, Gaševićev Mevlud je kvalitetno djelo. Odlikuje se bogatstvom i raznovrsnošću jezičko–stilskih oblika: metafore, metonimije, komparacije, alegorije, aluzije, personifikacije, epiteti, epifore, anafore, anepifore, aliteracije, asonance, čista rima, sindet, asindet, polisindet, pjesničke slike, melodijski fon, i druge stilsko–versifikacijske strukture, što afirmiše Gaševićevo jezičko i pjesničko iskustvo i umijeće.

Gaševićev Mevlud je djelo ugodnog razgovora na lijepom bošnjačkom jeziku.

SONJA TOMOVIĆ–ŠUNDIĆ

"BIHORCI" ĆAMILA SIJARIĆA

Nema velike književnosti a da kroz nju ne postaje očigledna bliskost pisanja i življenja. Literatura potvrđuje život, život se potvrđuje literaturom. Jezik umjetnosti možda prije nego nauka i folozofija u stanju je da slikovito izrazi slojevitost života u njegovim beskonačno različitim oblicima i pojavama. Gotovo je karakteristično da su umjetnici poput biljnog svijeta neraskidivo vezani za tlo iz koga potiču, da upravo na temelju poznatog – zavičajnog iskustva onog neposredno doživljenog grade univerzalnu priču o čovjeku. Zato je za Ćamila Sijarića, kao i za mnoge prozaiste iz doline Lima, presudna bogata riznica narativne kulture u kojoj se njeguje kult riječi i različiti oblici narodnog stvaralaštva.

Teme iz sandžačkog kraja, podneblja iz koga je ponikao Sijarić, postaje prvi put predmet književnog interesovanja. Za literaturu zatvoreni svijet muslimanskog sela postaje tematski okvir prisutan u glavnim smjerovima njegovog ukupnog pripovjednog i romansijerskog opusa. U književnoj optici istorija pojedinačnih sudbina postaće sinonim za sudbinu čovjeka uopšte, a pisac gotovo njen melanholični hroničar. Umijeće da izabere prave isječke iz života, da predstavi imaginarni svijet književnosti kao nerazlučiv od stvarnog, prepoznatljivim stilsko–jezičkim izrazom, svrstava Sijarića u galeriju talentovanih pisaca.

U piščevoj biografiji posebno su zanimljiva dva detalja koji odmah padaju u oči. Prvo, kao dijete imućne zemljoradničke porodice, Sijarić je završio Medresu u Skoplju. Činjenica da je završio vjersku školu uticala je na tip njegovog obrazovanja, kao i na duhovno sazrijevanje. Upoznavanje sa islamskom religijom i vjerskim knjigama posredno će uticati na njegovu literaturu, u prvom redu na roman "Bihorci", postavši ona ključna spiritualna projekcija. Pored uticaja medrese na njegovu duhovnu biografiju, za Sijarića je presudan momenat pronalazak adekvatne književne forme i odluka da se posveti proznom književnom govoru. Prije II svjetskog rata on objavljuje samo poeziju, ali tek nakon rata (1953) sa pričama iz Sandžaka "Ram Bulja" i romanom "Bihorci" (1956) pronašao je odgovarajuću književnu formulu.

Samo u plodnoj pripovjedačkoj i romansijerskoj produkciji pisac je stvorio umjetničko djelo značajne književne i estetske vrijednosti.

U toku tri decenije književnog rada Ćamil Sijarić je napisao šest romana i sedam knjiga pripovijedaka. Od prve knjige priča "Ram Bulja" do posljednje knjige pripovijedaka "Rimski prsten", pisac će vješto koristiti ili živo predanje bihorskog kraja ili istorijske teme, kao u romanu "Mojkovačka bitka". Međutim, njegova književna opservacija, čak i kad je nastala na istorijskoj podlozi natopljena je snažnim emocionalnim nabojem – lirskom deskripcijom. Živopisni književni izraz osniva se na poetskom impulsu sadržanom u njegovom književnom djelu, što bitno opredjeljuje njegovu glavnu estetsku i kreativnu koncepciju.

U romanu "Bihorci" Sijarić je čitalačkoj publici predočio specifičan tematski krug, osobeni prostor Sandžaka poslije I svjetskog rata. – Svijet hermetičan za izvanjce uspješno je transponovan u svijet literarne fikcije. Roman je izabran na anonimnom konkursu sarajevske "Prosvjete" između 150 rukopisa i odmah je pozitivno ocijenjen od strane kritike i kulturne javnosti. Opšte je prihvaćeno mišljenje da je riječ o novini u našoj književnoj produkciji u jezičkom i tematskom smislu. Pritom, jasno su uočavane osobine koje čine samu suštinu Sijarićevog naratorskog postupka i poetike. U prvom redu isticano je piščevo odstupanje od pravila tradicionalne romaneskne forme, strogih kompozicionih tokova, nedostatak fabule i sl., a zatim nepostojanje glavne ličnosti oko koje se rotira cjelokupna radnja romana. Tri lika: Hadžija, Halimača i Hatka ili Halimača, Hadžija, Zemko izdiferencirani su kao nosioci labavo povezane strukture romana.

Ono što je bitno u Sijarićevom književnom postupku jeste razlaganje realističkog modela naracije što ga približava modernim pripovjednim obrascima. Jasna poetska objektivizacija i izolacija pažljivo odabranih scena u romanu rezultira mozaičkom strukturom koja sugeriše panoramski postavljenu podlogu događaja i likova. Sam pisac će reći: "Ja sam više u stanju, to je kritika rekla, da atmosferu stvorim, sredinu, milje, tu pozornicu, da je oživim i ljude na njoj da oživim, kroz radnju, ili oko radnje, ali što se događa u njihovoj psihi, ja baš nisam imao uvida..." U fluidno organizovanom tekstu "Bihoraca" dočarana je atmosfera – prostor u koji su uronjeni likovi, ambijent gdje se odigrava radnja i kreću njeni glavni akteri. Prizvuk melanholije u opisu monotone i vlažne prirode, koju prati duševna melanholija postaće dominantno raspoloženje koje elegičnim ritmom boji cijeli tok priče, a za same junake odgovarajuća pozornica, prirodna kao vazduh koji se udiše. Zato je kritika istakla da je roman "Bihorci", prije svega, roman atmosfere, u kome se one najdublje psiho–motivacione sile u junacima samo naziru – naslućuju iz njihovih postupaka. Ipak, ovakav pristup omogućava Sijariću, da se prikloni ne toliko izgradnji i individualizaciji likova, koliko da optimalno prostudira kolektivni mentalitet čovjeka iz Sandžaka.

Međutim, iako je u kompozicionom smislu pisac stvorio elastičnu strukturu, u romanu ipak postoji glavna figura oko koje se u duhovnom smislu sabira literarna građevina. Hadžija je centralna ličnost, sa njim počinje i završava roman, jer on jeste središte oko koga se pletu raznovrsne linije događaja. Bez obzira na to što nije uvijek, ili gotovo nikad, pokretač radnje, što je najčešće u funkciji Halimačinih ili Hatkinih pravaca kretanja, Hadžija je posredno ili neposredno povezan sa gotovo svim važnim događajima kao ličnost oko koje se prave najraznovrsnije špekulacije. Hadžijin lik je neophodan za odvijanje same radnje i njen smisao, zatim u pogledu uticaja na druge likove i naročito kroz meditativnu sintezu i sabiranje empirijskih iskustava, što kao lajt–motiv vibrira u pozadinskim slojevima romana.

Sijarić otvara priču in medias res: "A stara Nurka je govorila: O Hali–mačo, o rode moj, de nabavite selu hodžu. Izaći će selo iz vjere, podivljaće o Halimačo." Motiv o kupljenom hodži uvodi se kao dominantan već na početku. U muslimansko–planinsko selo Rašlje iz pitome limske doline doveden je učeni Hodža, ali ne iz vjerskih pobuda već imajući u vidu ličnu korist i praktične ciljeve. Dakle, s jedne strane Hadžija, obrazovan i fizički i duhovno impozantan, a s druge strane Halimača i Rašljani – strogi i surovi u svojim koristoljubivim zahtjevima. Od početne scene dolaska do samog kraja Hadžija se drži pasivno u pogledu toka realnih događaja, što je u književnoj kritici protumačeno kao hipertrofija životne i emotivne snage usljed radikalnog odvajanja od prirode i čulnosti. Površinski gledano, zaključak je tačan.

Međutim, riječ je prvenstveno o dva različita koncepta života, jedan koji reprezentuje Hadžija i drugi za koji se strastveno zalažu ostali likovi u romanu. Brižljivo analizirajući različite tipologije likova, Sijarić ih je upečatljivo iznijansirao prema kriterijumu različitog viđenja smisla življenja. Na jednom polu imamo Hadžiju, koji temeljito razmišlja o ljudskom udesu – ličnoj i društvenoj nesreći, a sa druge strane čitav šarenoliki svijet podređen jedino surovim nagonima, interesima i instinktu golog održavanja života. Hadžija se čak i fizički razlikuje od ostalih: "I sokak sine od Hadžije, od njegove bijele čalme, od zelene dolame, od žutih čizama. Ništa ljepše plotovi nijesu vidjeli. Cvijet se negdje otkinuo, pa pošao – čist, lijep – takav se činio Hadžija, mahali kad ga gledaju sa prozora, sa vratnica, kroz čvor na crnim čađavim vratima." Koliko njegov fizički izgled imponuje, toliko i njegove duhovne osobine nadrastaju sredinu u koju dolazi. Ipak, Hadžija je pasivan, on jedini. Zašto? Nedostatak volje – želje za akcijom, slabost karaktera ili nešto treće? Ništa od svega toga. Riječ je o čovjeku čvrste vjere, a za takve ljude je karakteristično da sve na ovom svijetu mjere isključivo višim zakonima postojanja. Prema tome, Hadžija niti je slabić, niti lišen strasti, niti karakterno neizgrađen već samo takav da vjeruje da čovjek, pored pripadanja prirodi, pripada, prije svega, jednom uzvišenom poretku stvari. Takvo uvjerenje prati živo osjećanje

prikrivene stvarnosti i shvatanje da se za njeno vječno pridobijanje moramo duhovno pripremiti i pročistiti.

I dok se Rašljani guše u paklu svakodnevnih i najčešće sukobljenih interesa, Hadžija smireno otpočinje dan sa prvom kur'anskom molitvom, koja je sadržana u fatihi, onom muslimanskom vjeruj: Bissmillahir – Rahmanir – Rahim, preko koje se vjernik duševno i duhovno uzdiže do Boga. U početku seljani veoma poštuju Hadžiju, jer je on čovjek sa Ćabe, zna ćitabe, ali istovremeno iz toga će se izroditi razlog uzajamnog nepovjerenja. Dok će Hadžija dosljedno ostati vjeran samo vječnosti i vječnom životu, dotle će njegovi zemljaci biti potpuno posvećeni i slijediti jedino vlastite interese u konkretnim životnim planovima. Zato je ubijeđen u kur'ansku maksimu: "To su oni ljudi koji su prodali Onaj svijet za ovaj svijet."

Pisac je dosljedno izgradio karakter neporočne čistote – ovaplotio ga u Hadžiji, a potom je otisnuvši ga u istinski život učinio strancem tom istom životu. Hadžijino ponašanje logično proističe iz njegovog vjerskog učenja. Prva među dužnostima vjernika je proučavanje Svetih knjiga, poštovanje vjerskih zapovjedi i neprekidna molitva – prizivanje imena Allahovog koja treba da uvede dušu u prostor Božije milosti. Poučen istočnjačkom mudrošću, za Hadžiju je ovaj svijet samo privid – put ka višem svijetu – Ahiretu u kome se jasno razlikuju raj i pakao. Budući da smrt otvara otvara vrata drugog života u Kur'anu se ističe: "Zaista vjernici i dobročinitelji će imati dženete blagodati" (31,8) ili u vilajetu. "Tko uradi dobro djelo, sebi ga je učinio, a tko učini zlo djelo, protiv sebe je učinio" (2,15). U skladu sa takvim shvatanjem života, Hadžija je u stalnom molitvenom zanosu – upućen na transcendenciju. Oslobođen tjelesnih želja za okolinu postaje hladan do bestrasnosti. Vješt u nebeskim stvarima, nevješt je u svakodnevim intrigama i životu. Posvećen suštastvenim pitanjima egzistencije, razumio je da su moralna radnja, molitva i vrlina jedini siguran način da se domognemo vječnosti. Zato u svijetu konačnih vrijednosti Hadžija izgleda čudan i nerazumljiv.

Sijarić je stvorio lik čije je nepristajanje na realne životne tokove prirodno, kao što je prirodno da tako komponovan karakter lako postaje meta raznovrsnih i egoističnih ciljeva okoline. Ravnodušnost sa kojom Hadžija pristaje dobrovoljno na svoju sudbinu satkana je u duhu modernog romana. I Zemko, također, naglašeno podnosi tegobe života, moralne i fizičke ali iz sasvim drugih pobuda. Za Hadžiju postojanje je misterija, a podloga za mistifikaciju leži u savršenstvu vječne harmonije i svjetlosti. Bez patosa i velikih emocija Sijarićev junak neprekidno ponavlja istu temu: "I ispriča tiho, u kratku bradu, kako će doći jedan dan, kada će ljudi izgubiti vezu s onim što su bili, dići će se sa zemlje običaji, nestaće vjera u jednoga boga i povjerenja među ljudima, pa će bog – eh tog časa poslati deliju sa zelenom sabljom i udri, sijeci. I on će posjeći sve što glavu ima – ostaviće samo vjernike. Taj dan iščekati ... završi Hadžija i dođe mu da nešto zaplače..." Kao i za

Selimovićevog Ahmeta Nurudina, osnov Hadžijinog ponašanja je kur'ansko stanovište da je čovjek koji ne vjeruje u Boga uvijek na gubitku. Tu orijentaciju na ispunjavanje Božijeg zakona i iščekivanja pravednog Božijeg suda Sijarić podstiče religioznim vizijama junaka, ali i mitološkim predstavama i mitološkim načinom mišljenja. Iz takvih vizija u kojima se jasno uočava junakova zagledanost u vječnost proističe njegova nezainteresovana pasivnost za sve što je u ljudskom svijetu prolazno i konačno.

Hadžija je motivisan da živi u Rašlju jedino u perspektivi skorog odlaska na Ćabu. A iz tog ugla privid njegove životne nesnalažljivosti gasi se pred nepogrešivim sudom o magistralnim pitanjima. Umujući o smrti, on kaže: "O smrti!... Eto... čovjek!... Živ... živ i zdrav, hodi i radi – i – hop, umre ... legne u zemlju ... go, bos, sam i bez briga zemaljskih, bez laži – hodite crvi. A vi se svađate i bijete ... a oko šta – komadića zemlje!, svi ćete imati gdje da legnete, ne bojte se. " Razumijevajući značenje činjenice o propadljivosti svakog bića koje je osuđeno na iščezavanje, on napominje na istinu. U Kur'anu čitamo: "Zbilja Onaj svijet bolji je za tebe od svijeta ovoga." Zemaljske brige postoje samo kao iluzija u kontekstu vječnosti. Zato je Hadžija odlučan da živi ravnajući se ne prema vidljivom već prema principima nevidljivog koji se samo naziru u vidljivom.

Pisac je uspješno kontrastirao dva modela postojanja, jedan koji predstavlja Hadžija i cjelovito je okrenut prema višem svijetu i drugi čiji je zagovornik Halimača, a utemeljen je na snažnoj potrebi da se čovjek grčevito drži za zemaljski plan. Situiran u metežu različitih interesa između Halimače i kaplara, Hatke, Kolašinke i ostalih seljana, ostaje usamljen – povučen kao derviš u mir unutrašnjeg života, prepušten drugima da donose odluke u njegovo ime: "Hadžija je gledao u svoje noge. Njemu bi bilo najmilije da ga ta ženidba mimoiđe. Ali kako ? I on veli isto onako kao što je zimus rekao: da sve prepusti Halimači, jer nevješt je on u tim stvarima, a eto tu je, nek čini od njega što mu drago." Spremnost i strpljivost kojom prihvata Halimačine lukave odluke pisac je brižljivo psihički iznijansirao. Dok za Halimaču postoji jedino zakon posjedovanja i upravljanja drugima, sadržan u riječi "Ja" i "moje", dotle je za Hadžiju jedino postojeće samo harmonija unutrašnje molitve gdje se postiže duhovna ravnoteža i jača moralna snaga. Na taj način u unutrašnjosti više ne postoji ništa što bi se moglo identifikovati kao Ja.

Sijarić je posebno zadržao pažnju na odnos između Hatke i Hadžije. Kao glavni ženski lik, Hatka predstavlja piščevu inkarnaciju žene. Hatka je prototip ženskog stvorenja po mjeri tradicionalne zajednice. U svojoj prostodušnoj čulnosti ona se kreće u svijetu muške požude, između oca i sina (Halimače i Derdeneza), naoružana jedino bezazlenim povjerenjem. Naviknuta na sirotinju i bijedu posnog života, žena u Rašlju živi samo u kratkom iščekivanju porodične sreće, kada prestaje svaka pomisao o lagodnom životu: "Jer tako je

suđeno ženama. Kratke radosti, kratke tuge, kratak korak do vode, do tora, do njive..." Žena je podređena muškarcu kao dominantnom polu, riješena da prihvati poziciju bez riječi protesta. Međutim, pisac smišljeno mijenja tok Hatkinog života sučeljavajući je sa potpuno neobičnim likom. Već u prvom susretu Hatka reaguje kao žena, dakle estetski: "Kuku moja majko što je lijep. Kao da je sad iz dućana..." A Hadžijina reakcija na Hatkinu ljubav je očekivana: "Neka je, rob se božji zabavlja na zemlji, ište ljubav." Sa onostranim iskustvom ljubavi, ubijeđen da postoji samo Jedan obožavani i traženi, on je u potpunosti neprijemčiv za njene zemaljske verzije. Slično reaguje u prvoj bračnoj noći sa Kolašinkom, kada je nevjesta, protivno običaju, sama skinula duvak. Hadžija priča o svojoj majci, a nevjesta, da sakrije nelagodnost, pominje hladnu Lješnicu. I nakon ponovnog Hatkinog dolaska, kada ona napominje da je vidjela čitav svijet, a zapravo samo bihorska sela: Vrbicu, Kalicu, Petnicu, Goricu, Ivanje, Sipanje... njihov odnos će ostati sterilno čist. U humorističkom uglu Sijarić sagledava različite životne pozicije. Hatka misli o još nerođenom djetetu, a Hadžija deklamuje o danu u kome će svi grijesi biti pravedno ispitani, pa i ona Hatemura Sinanova. Pritom Hadžija nepovjerljivo ističe: "Ja ženo – ne znam da si ti moja", a Hatka odgovara: "Ti pitaj svijet ako ne znaš." Što je Hadžija psiho–fizički sve udaljeniji, Hatkina opsesivna privrženost raste. Ipak, u neravnopravnoj borbi sa nevidljivom suparnicom, nemoćna da izazove ma i najmanji erotski znak kod Hadžije, Hatka je konačno odustala, pobijeđena nadmoćnijim silama. Snažna poput bihorske zemlje, žena – Hatka naviknuta samo da pruža, ostaje do kraja ipak samo svoja, slijedeći nesvjesno arhetipski obrazac ponašanja koji se, utemeljen u običajnom predanju, prenosi sa generacije na generaciju.

Sijarić je majstorski naslikao područje Bihora i njegovu seosku sredinu, predstavivši nam gotovo eteričnu projekciju. Uvid iza scene, da bi se razotkrilo kako zaista funkcioniše takav svijet ostvariv je jedino u oku darovitog posmatrača. Novonastala panorama događaja konstruisana je od pravilno izabranih fragmenata koji nam daju cijelu skalu različitih ma–nifestacija života. Rašlje je divlje i neukrotivo, a Rašljani sujevjerni i bo–jažljivo opsjednuti održavanjem sopstvene egzistencije. Taj svijet je na prvi pogled daleko od uobičajenog shvatanja civilizacijskih normi, zapravo je veoma strogo strukturiran iznutra. Patrijarhalni model ponašanja ima gotovo slične zakone svuda gdje se javlja, a obilježava ga jasna običajna svijest, i norme koje se preuzimaju iz istorijskog nasljeđa, jaki srodični i krvni savezi. U nepredvidivim istorijskim okolnostima smjenjuju se vojske, upravljači a odlazak Bihoraca u Tursku prate često zloslutni glasovi o teškoćama njihovog snalaženja. Jedino što opstaje je, dakle, Bihor i slika mrtve i mirne rašljanske mahale koja preuzima ulogu globalnog simbola–metafore za dosljedno preklapanje sumorne vizije prirode i ljudskog svijeta. Takav neizvještačeni svijet izvorne snage u kome prebivaju junaci podložni jedino utvrđenim

navikama, nemirnim i siromašnim godinama teških seljačkih poslova čini kompleksnu dramu postojanja tako složenom. Upornim podsjećanjem na istinitost i lažnost života obnavlja se kontinuirano jedan od glavnih piščevih zahtjeva da prikaže pravo lice tog svijeta.

Sijarićeve naratorske sposobnosti su vjerovatno najsnažnije zablistale u njegovom romanu prvijencu – Bihorci. Jezik romana je čist, sveden, ispunjen arhaičnim terminima i izrazima. Osporavajući klasičnu konvenciju pisanja sa jednom dominantnom fabulom i kontinuiranom radnjom bez dramskih čvorišta pisac je dobio slobodu kretanja u različitim pravcima. Simbolička stilizacija koncentrisana oko mudro odabranih detalja, koji svi zajedno sačinjavaju kaleidoskop ljudske sudbine lako korespondira sa humorno–satiričnim piščevim uglom posmatranja. Nadahnut "istočnjačkom estetikom" sa jasnom književnom filozofijom Ćamil Sijarić je uspio da stvori prepoznatljiv književni rukopis izazovan za tumačenja i interpretacije.

MILIKA PAVLOVIĆ

KAMEN NA OKUĆNICI
O poeziji Redžepa Nurovića
(i, povodom njegovih knjiga, o izdavačkom "dizajnu" u kulturi danas)

Ima kamen na mojoj okućnici,
okamenjen tu kad je iskrio prapočetka plamen.
Mojoj je trsi bio temelj kućni
i nišan na groblju
otkako je kamen.

("Kamen")

Ko je Redžep Nurović?

Odgovor, moj odgovor, iz punih usta, glasi: pjesnik. Može i: Pjesnik. Ko, sa imalo sumnje i podozrenja, pogleda na moj odgovor, pozivam ga da sam pročita i, pod Nurovićevim ekslibrisom, provjeri istinitost mojih usta.

Ne bi bilo lako toliko otmeno i tako literarno, uvjerljivo i pjesnički uzvišeno, pohvaliti priče i pjesme Redžepa Nurovića, pa da ta hvala stane na ravnu nogu sa ljepotom, uvjerljivošću i otmenošću Nurovićevoga štiva. Ta "hvala", iz bilo čijih usta, mogla bi biti nedostatna u svojoj stilskoj formulaciji (stereotipna, frivolna, infantilna), ali mi se čini da ni na koji način ne bi mogla biti pretjerana, u smislu afirmativnog kritičkog suda o poeziji ovoga autora. Možda je izlišno priznanje nadmoći Nurovićeve rečenice nad recima koje ispisujem, ali neka i to priznanje bude argument iskrenosti ove izjave o njegovoj "rečenici". "Izjava" se odnosi na dvije Nurovićeve prve knjige – Šta bi mi ostalo, poezija ("Almanah", Podgorica, 1997) i Pendžeri (kratke priče, u stvari pjesme u prozi), "El–Kelimeh", Novi Pazar, 2002. godine.

U pjesmi "Kamen" (prva njena strofa citirana je na početku ovog zapisa) Nurović je kamen pretvorio u "glavnu ličnost" svog pjesničkog vjeruju. Transponira ga kao "porodičnog" pretka–utemeljitelja svetosti doma i svetilišta groba. Na okućnici Kamen stoji domaćinski, uspravno. Dosto–janstveno ćuti, i označava gdje je njegova okućnica i njegov vatan, kao što nad mezarom, takođe ćutke, pokazuje na kome mjestu počiva prah njegovog

ukućanina. Kasarnskim jezikom bi se reklo – "mrtva straža". Tek po "pravilu" neizbježnosti, neminovnosti samoodbrana, "dejstvuje".

Tema identiteta, čovjekove slobode i integriteta, poetskom asocija–tivnošću etablirana je kao jedinstven "serum protiv bjesnila". Ako manita psa ne možeš preduhitriti, ili mu izbjeći da te ne ugrize, ostaje ti jedina mogućnost (i pravo) na samopomoć, da koristiš lijek protiv ugriza. Za takve rane melem se hrani u porodičnoj posudi od "kamena na okućnici". U farmakološki sastav "seruma" uvršteni su svi pra i svi post elementi – zemlja, voda, vatra, vazduh, duga, jutro, akšami, voćnjaci i behari, spućeno konjče što sanja zelen busen, topola u poplavi, neponovljivi Ramizaga i tetka Hata, Zarkina koza, Šemsine oči, Zuhrini uzdasi, i čitav sliv večernjih kikota Halimačinim sokakom. Kakva apoteka!

To, dakle, više nije kamen, već zavještanje. Čita se i prenosi "s koljena na koljeno". Čitanju "zavještanja" potomci će se učiti na okućnici. Na drugome mjestu, u drugim licejima i akademijama, nastava iz toga predmeta veoma je reducirana, apstraktna ili sasvim izostavljena.

U pomenutoj pjesmi Nurović je dobronamjerno "opovrgao", inače tačno i poetično zapažanje Frensisa Ponža, da se u prirodi jedino kamen ne obnavlja. Neprestano biva manji. Odronjava se, sipi, pretvara se u prah, prelazi u vlastiti "vječnost", kaže pjesnik iz Monpeljea. Ali slavuj iz Jošanice, uspjelim poetskim obrtom, preobrazio je kamen u stablo na okućnici. Stablo, neiskorjenjivo i plodotvorno. Osobito rodno u godinama kad svi drugi usjevi i ljetina izdaju. Kamen na jošaničkoj okućnici je artikulisana riječ, glas, zvuk, melodija, dovoljno čujna i razgovijetna poruka. Čitaocu biva lako razumljiva pjesnikova zahvalnost "kamenu na okućnici". Svoj motiv on doživljava i promišlja alegorijski – kao čuvara, hranitelja i branitelja smisla i ljepote postojanja, kao anagram individualnog i kolektivnog jesam, ispisanog glasom molitve ili gestom i stavom otpora. Bez takvog, nurovićevskog "kamena", mnoge (čak i sve) lijepe slike davnine, njihovo moralno i filozofsko značenje, ne bi postojale ili bi, na svakoj drugoj (drugačijoj) istorijskoj podlozi iščezle, i naše bi oči bile više nego napola prazne. Podsjetimo se, na trenutak, "okućnica" Helade, drevnog Egipta, Mesopotamije, Acteka, Inka, Indije. Koliko je, na tim istorijskim atarima civilizacije i duhovnosti, "kamenja" progovorilo, prohodalo, zazvučalo i prolistalo. Zasluga pripada snazi stvaralačke mašte i čarobnjaštvu umjetničkog nadahnuća.

Gotovo da i nije poznata okomitost takvoga stepena niz koju bi se "kamen sa okućnice" survao bestraga, ma pod kojim uglom se vrtjela ova "kuglica blata" na kojoj stanuje ljudski rod. Da su, recimo, trščane kolibice Irokeza bile isklesane od "kamena" nurovićevske granulacije, ko zna da li bi ih i Njujork mogao tako bez ostatka zgnječiti.

Kamen na okućnici ne ćuti. Ne ćuti ni nad grobom. On pokazuje, ovdje poljanu opstanka, ondje – predio vječnosti, urnu praha. Nurović je proosjećao i

elegantnim poetskim govorom izrazio tu "kamenu" sponu koja mitskom snagom povezuje "oba svijeta". Pjesnik duboko osjeća "melanholiju kamena", onaj njen vid koji se zove melancholia misanthropica, strah od ljudi. Kamen na njegovoj okućnici kao da podrhtava od toga straha. U podtekstu ove slike, kao njena "legenda", stoji jasna, riječima nekazana, ali faktografski neopoziva istina. Ona glasi: ljudi nemaju, niti su kadgod imali, razloga da strahuju od kamena. U daljem prevođenju na vanliterarni jezik, ta istina može se transkribovati do jasnoće, do razumljivosti i za slabovide ili maloumne. Tek ako bude, stihijom ili rušilačkom rukom, iščupan iz svog prirodnog zgloba, ili djelovanjem tih sila bude lišen oslonca, nađenog stvaralačkom rukom i umom, i kamen će se pretvoriti u osvetnika.

Takvom poetskom transpozicijom motiva na temu smisla postojanja i međuljudskoga ospoljavanja, Nurović pred čitaocem otvara široko asocija–tivno polje zapitanosti o čovjeku. Sa tog ekrana nameće se misao da samo naizgled ljudsko biće ima svega dvije ruke. One prikrivene, ruke za oroz i kamu, za piromaniju, pljačku i krađu, i za sve druge vidljive moralne prljavštine, u "pogodnim" klimatskim uslovima izniknu i izvriježe. Svaka od takvih ruku neumorno obavlja dograbljeni animalni posao, uvijek na ispodanimalnom nivou. I misao koja za ovo slijedi nije prijatno saznanje: čovjek ne vodi porijeklo od svega jedne životinje.

Nurovićev kamen na okućnici, tu stigao na predačkome brodu i na talasima pjesnikovih vizija i nadahnuća, jedino iz te pozicije uspješno brani našu evoluciju od uvreda i poniženja. I kamen je tu stekao smislenost i snagu, nasuprot krokodilskoj stranici života i njegove evolucije. Ljudolika hobotnica ne može da ga sa toga mjesta jednom za svagda slisti. Tako je pjesnička okućnica Redžepa Nurovića osvojila status ni malo apstraktnog mjesta na kojemu se i kamen obnavlja. To je ona prethodno pomenuta Nurovićeva pjesnička "replika" i "polemika" sa Ponžom o kamenu. Tu, u Jošanici:

On nije zatočen kamen u kamenu...

("Kamen")

Ovdje je prirodno slobodan i slobodno "neprirodan". Očovječen i zaštićen koliko se najviše može (ne koliko je nepovredivo) od onih rukolikih pandži sa zlatnim arkanovskim verigama o vratu. I tu izbija asocijacija na ubijenog nilskog aligatora u čijem su želucu nađene dvije zlatne grivne neopreznih ljepotica. Istina, Jošanica nije Nil, ali svi danas preživjeli naši ljudi osvjedočili su se da i kod nas gmižu nilske aždaje.

Uzgred, čini se logičnom i sljedeća paralela. U izražajnom pjesničkom jeziku Nurovića, i na platnima slikara Aldemara Ibrahimovića, osjeća se blisko misaono i emotivno srodstvo. Ibrahimovićeve metafore u boji i Nurovićeve u stihu, i poruke koje tim sredstvima emaniraju ova dvojica stvaralaca, odlikuje bogata sedimentnost karakteristika jedinstvenoga miljea, jedinstvene duhovnosti narodnoga kolektiva iz kojega ovi stvaraoci dolaze. Bošnjačko–

muslimanska kultura i umjetnost, jedina među kulturama slovenskoga Balkana, imala je odvažnosti da sa spinozinske tačke, u kojoj se "krajnosti dodiruju" – sa oboda dvaju kontinenata – pogleda na Istok, na Orijent, u Aziju, a da pri tome ne postane "azijatska", i da se, istodobno, cijelim licem okrene evropskome Zapadu, ne postajući katolička, ne ostajući pravoslavna, i ne bolujući kolonijalnu boljku evropocentrizma.

Gotovo da je jedino mitološkim rječnikom i jezikom primjereno tumačiti pojavu nove, obnoviteljske stvaralačke energije u biću naroda–mučenika, nedužnog i nevinog u tragediji. Iz ranjene nevinosti bošnjačkoga naroda, kao i u sličnim istorijskim nesrećama drugih naroda, izbijaju duhovni izdanci čiji izraz i glas podsjeća na bogojavljenska obasjanja iz svetih knjiga. Ovdje nije moguće nabrojati sva imena toga bljeska. Uzimam nehotimičan grijeh na dušu pominjući samo neka od njih – Sarajlića, Sidrana, Rebronju, Bašića, Dizdarevića, Crnišanina, Tanovića (i, razumije se, pjesnika o kojem je i ovaj tekst) uz blistavu plejadu njihovih umjetničkih predšastvenika – Kulenovića, Selimovića, Sijarića i drugih. Osobito dug, bezmalo neiscrpan, bio bi spisak imena darovitih slikara, vajara, kompozitora, odličnika pozorišta, filma i arhitekture. Ta će energija, bez sumnje, umjeti artikulisati svoju umjetničku i naučnu istinu i svoju kritičku misao o vremenu i zbivanjima posljednje decenije prošloga i prvih godina ovoga vijeka. Na pitanja, koja čekaju otvorena kao otvorene rane, cjeloviti i istiniti odgovori još su, na žalost, pod embargom. Jedno od ovih pitanja, možda najdelikatnije i najneugodnije, i preko sveg prigušivanja i gurkanja u stranu, uporno izbija i sablasno pritiska savjest ljudsku.

Ako već, kao očevici, sa "lica mjesta", poznajemo u jednome vijeku dvije neskrivljene kolektivne tragedije – obje na istome kontinentu, veoma međusobno srodne po svojim ciljevima, metodama i brutalnostima – da li je, pri tome, logično negirati i postojanje kolektivnog počinioca tragedija? Može li se izvedba nasilja takvih razmjera, pa i odgovornost za to, reducirati isključivo na grupicu njegovih projektanata, iako grupicu snabdjevenu mandatima kolektivnog povjerenja? Kako istorijska nauka može opravdati tako ponižavajući status "kolektiva", tretirajući ga isključivo kao zapregu pod fijakerom njegovih izabranika? "Kolektiv", dakle, nema bolji ulogu do li da tegli pravcem koji mu zapovijeda kočijaš, kamdžija i dizgini?! Takvu "podjelu rada" u istorijskome procesu (ne samo domaća) istoriografija nameće kao nauku istorije! Ruku na srce, ili je to rđava nauka, ili je potpisnik ovih redova njen "nikakav đak". Bio bi podvig obnove naše savjesti doživjeti da se, iz neke svenarodne ankete, na to pitanje, uporedo, čuje javno pokajanje naroda–grješnika, i odgovori naroda–stradalnika. Meditacije ljudi iz "neinvolviranih" sredina i sa distanci, onih "objektivnih" analista, "nepristrasnih" i "neemotivnih" opserviraca, već su poznate kao bljutave, neke i do povraćanja gadne.

Vratimo se, ipak, Nurovićevom lirskom govoru.

Tragično osjećanje u njegovoj lirici i govori jezičkim formama tragedije, lakonski iuzvišeno. On nije "pjevač", pjevač žanra estrade. Riječ je o talentu čija je osjećajnost, u svakome retku, osjetljivost muzičkog instrumenta. Dirka, u dodiru sa talasima stvarnosne pragme. Ti se udari, odjeci i brujanja čuju i vide – u pjesničkim slikama, u ritmu, u metaforici, u jezičkoj arhitektonici stiha i prozne rečenice, podjednako.

"Kad u snovima ne bi gorjele / Šemsine oči", okućnica pjesnikovoga djetinjstva i mladosti bila bi luka bez svjetionika. Rošava hridina u pomrčini. A "tapije", koje ima "na Zuhrine uzdahe", ponijeće, kao legitimaciju plemenitosti, sa ovog na "drugi svijet". Biće mu to, vjeruje, viza za "nasta–njenje" u vječnosti, podalje od "džhenemskoga mraka". Iz takvog pjesnikovog "ljubavnog idealizma" umjetnička istina glasi: istinska, čista ljubav možda nije sasvim ona platonska, ali jeste sasvim "neprofilni sektor".

Kod ovog početnika nema ničeg početničkog. Ni epigonstva. Ni plagijata. Nurović osvaja povjerenje potpunom literarnom zrelošću i odgovornošću. Spisateljski špekulant, literarni kradljivac, a takvih je "knji–ževnih" džeparoša i protuva danas nabroj koliko i pušača marihuane, ne može da govori jezikom Redžepa Nurovića, u zbirci "Šta bi mi ostalo": "Oči mu kao prezuveni opanci"; ljudi tegobni "kao redovu ranac"; "katkad progickaju ženska dupeta"; sa zaljubljenih u zagrljaju "ispod žalosne vrbe" mjesec je "povukao svoje tmuše" (drski, bestidni mjesec!); "Napolju spućeno konjče / sniva busen zelene trave"; "Kasaba se raspukla – radosni na jednu stranu, / tužni na drugu"; o bezbrižnosti djetinjstva: "Tada je svaka Drina bila prava"; radoznala dječurlija gledaju pridošlice: "Činilo nam se da su doselili iz dvije knjige: / Mejra iz neke o lanetu, / Hrusto iz junačkoga epa"; ne može se čuti ni razaznati da li je u vodenici oteta djevojačka nevinost jauknula ili pjevala, jer sve se zbilo "kad je kamen mljeo / kamenu po glavi".

Ili u kratkim pričama "Pendžeri" (nesumnjivo, pjesme u prozi). Pjesnička metafora "prozor", u Nurovićevoj filozofiji jezika, ne stoji na zidu, već na jednom od stepenika filozofskoga stubišta. Nije tu da bi se kroz njegovo okno gledalo napolje, no da bi se zagledalo unutra. U nutrinu. U suštinu.

O muci pisanja (odgovorno) – "olovka u mojoj ruci... gumena varalica u ustima odojčeta"; očev plač liči mu "na kamen koji se otapa"; država "u kojoj niko nikom nije smio biti što drugo osim brat" survana je u ambis, a njeno rušenje nas je "više koštalo nego njena izgradnja"; "o ratu ni najbolji pisci nijesu ništa napisali što liči na rat"; "na tvojoj ti je zemlji i glava skuplja, valja makar dvije tuđe"; o spokojstvu i miru "na balkanski način", o ratovima: "Pritaje se. A pouzdano se zna, i kad nije rat, ko bi s kim ratovao – da je rat. U zatišju svi navale, ko što umije i koliko može, te rađaju, grade, uče, pišu, pjevaju, glume, i šta još, da sljedeći rat imade više da pohara"; "Kroz pendžere, naše ili tuđe, stvarne ili umišljene, prozreli smo ostatak svijeta";

"Odveli su me iz škole, s radnog mjesta, ispred dječice kojoj sam držao čas o čovjekoljublju. Osvrnuo sam se, ali više nijesam vidio školu – ukazao mi se samo njen pendžer pun dječijih glavica". Dakle, prozor koji vodi naš pogled u utrobu mnoštva značenja, ili svih značenja, u dubinu smisla i nade. I, najzad: "Ipak, kuću sam napravio. Sve mi je po planu, sem pendžera."

Takvim jezikom može da govori samo potpuna, kreativna pjesnička individualnost. Ovaj nivo nikako nije dostupan najamnicima sezonske kulture niti medijski lansiranim klepetalima sajamske i revijalne "beletristike" – blebetristike.

Ponavljam: kod pjesnika, o kojemu je govora u ovome osvrtu, izostalo je sve što bi se moglo označiti kao početništvo, epigonstvo ili plagiranje. Za svjedoka uzimam "Poplavu". Ova pjesma, završnom strofom i poentom, može pobuditi, kod poznavalaca Jesenjinove lirike, izvjesne asocijacije na njegovu pjesmu o keruši. Da je, kojom srećom, ruski lirik živ, uz to da je i po godinama mlađi od Nurovića, k tome da "Poplavu" može čitati na njenom izvornom jeziku, Jesenjinova bi keruša svoje pobacane kučiće oplakivala pod lukom duge, "lijepe kao djevojačka obrva", na obalama Nurovićeve Jošanice. A sad čujte mojeg "svjedoka":

POPLAVA

Zasukala se topola
do pola gola
u poplavi,
najžešćoj u zadnjih sto godina,
i između života i smrti se klati...
Odnese povodanj kravu muzaru,
i jagnje,
i pile,
ali velika žalost bi
kad Zarkina koza Vitoroga
glavom plati...

Kad se sve smiri,
sunce pomilova preplašene Vrtine.
Izvi se duga iz Jošanice,
lijepa kao djevojačka obrva,
pa rekoše jedni
da je to moć Prirode,
drugi
da je kuvet Boga.
Samo zarka viče po selu:

"ljudi, eno je šarena ćuprija
od Vitorogina roga!"

Monumentalna "lirska" freska na temu narodne tragedije.

Držim da su otklonjene i posljednje sjenke eventualne sumnje u zasnovanost prethodno izrečenih "izjava" o blistavom pjesničkom daru lukarskog učitelja Nurovića. "Kameni–temeljci" ovdje saopštenih tvrdnji o tome nijesu moja, već njegova zasluga. Mislim da pred takvom poetskom poplavom moraju poleći ustave ma čijeg podozrenja, ma koliko zlobive surev–njivosti, čega je danas na pretek. Konačno, po narodski – ako laže koza, ne laže rog.

U povodu "opreme" Nurovićevih knjiga

Upadljivo tanušan obim manuskripta Nurovićevih knjiga o kojima je riječ, navodi na pomisao da se autor pobožno pridržavao onog "asketskog" načela samokritičnosti što ga je, vrlo davno, promovisao veliki pjesnik Ma–jakovski: "Bolje tanje, a bolje." Ovo mjerilo kod nas ni prije, danas pogotovo, nije prohodalo, ili se za njega, čak i ne zna. Uz jedva nekolika, doista časna izuzetka, naše nove izdavače impresioniraju "mrsni" mesarski kriterijumi, pijačna mjera autorske "ponude" – obim, debljina, težina na kantaru. Galantniji sponzor, iz neke od političkih i ideoloških loža, i za tako utovljene buruntije svojih štićenika naručiće ekskluzivnu opremu korica. Našim mladim ljudima je, prije svega, do "imidža", što je samo naša "nasljedna estetika". I stariji su se držali pravila "odjelo–vidjelo". Stransko slovo "imidž", bez kojega se, doduše, ovdje niko i ne može "praviti Englez", ne može dokazati svoju učenost, u stvari je samo "prijevod" pomenute crnogorske poslovice na engleski. Najzad će sajamsko–knjižarskim sokakom progickati (Nurovićev glagol) skupocjeno odjevena (knjiga?! Ne, no: "knjiga") praznina, krojački i frizerski nalickana duhovna sirotinja. Kako sve to podsjeća na onog ubogog primitivca koji je kupio i obuo uglancane cipele za mrtvace, pa na pola puta do kuće obosio.

Ne kažem da je "odjelo – vidjelo" sasvim lažna, ali, iako narodna, nije ni dovoljno istinita poslovica. Načelno, to je "pravilo prikrivanja", ali prikrivajući i otkriva baš ono što nastoji prikriti. Nije nužno previše iskosa zagledati pa da se pod tim "pravilom" zapaze tri današnja tužna vida siro–maštva, kao tri "nova udruženja" u procesu naše "evropeizacije" – puni džepovi praznih glava (vesela ordija), prazni džepovi umnih glava (društvo, tegobno "kao redovu ranac"), prazne glave i prazni džepovi (beznadežno bratstvo).

A oprema knjige? Šta li to bješe, šta li mu to znači?! Zar i u tome hramu ne vrijedi pravilo "prema svecu i tropar"? Ne, ne vrijedi. Sve svetosti u našoj

kulturi, izgleda mi, ili su do bola oskrnavljene ili porušene, kao mostarski Most. Pogledajte "vizuelni" izgled Nurovićevih plaketica. A ispod tog sirotinjskog kostima, između tih tranjica i dronjica od korica – poetska raskoš i izobilje. Elem, zaludu si i "svetac", ako ti "tropar" odmjeravaju politički trgovci kulturnom bižuterijom. Prava, dobra knjiga je ponižena i uvrijeđena "nevinost bez zaštite". Dijeli i snosi sudbinu ljudi – dobrih, pravih, nevinih. Stradalništvo im je zajedničko, i na domu i na putu. I na lomačama. Najbolje umjetničke i druge stvaralačke vrijednosti kao da u ovo vrijeme proživljavaju mazohističku etapu nekog ciničnog "sokratizma". I sa Sokratovoga ramena visila je dronjica, a na nogama landarale tranje. Bure je bilo sav Diogenov komfor. Siranov ružan nos nije snizio uzvišenost njegovog pjesničkog duha i karaktera. Isus je na krstu i danas go. I Atina je, zdravicom kukute, ubila Sokrata. Ne mislim da je za sada izgledno očekivati pojavu domaćeg Sokrata – mislioca, ali je Atina uvijek moguća, na svakome mjestu.

I tako redom. Božanstvene ilustracije kao utjeha do utjehe. Ilustracije, međutim, ne mijenjaju svijet. Ne poboljšavaju položaj i život ni najdarovitijih stvaralaca. Da je darovitost na cijeni, valjda bi se našao mecena da Nurovićeve knjige odjene u koricu i povez molitvenika. U platno sa zlatotiskom. Džepni format. Sa zlatotiskom. Takve su "molitve" ljekovite. Vrijedi ih imati pri ruci. Pročitavati ih – na putu, pred san, u razdanje, za utjehu i nadu, za obnovu blagosti i odbranu od demona.

Ono što neuropsihijatar Jung smatra dvjema komponentama pjesničkog djela – psihološku i vizionarsku – Nurović je sintetizovano ostvario, osobito u pjesmama "Poplava" i "Kamen". (Sad Poplavu, sad Kamen uzimam kao paradigme ukupnog poetskog bića dviju Nurovićevih knjiga.) U objema pjesmama je govor o, svima nama poznatim, prirodnim pojavama i predmetima fizičke prirode. Jungovsko "psihološko polje" Nurović je promišljeno odabrao, kao blindram i brižljivo "preparirano" slikarsko platno, za podlogu na koju će autor nanijeti onaj "vizionarski sloj" svog pjesničkog izraza (umjetnička istina, misaona poruka). I u jednom i u drugom sedimentu riječ je o silama drugačije destruktivnosti od prirodnih stihija. Govori se o demonskim udarima, čije porijeklo nije iz sfere "nesvjesne prirode". Oni dolaze iz namjernog "ljudskog plana" (agresivnost, genocid, patološka mržnja i niz drugih iracionalnosti). Na pozadini prirodnih stihija, kao "likovnoj podlozi", Nurović eksplicira poetsku misao o čovjekovom demonizmu, beslovesnijem, odioznijem i strahotnijem od zuluma "viših sila". Njegov umjetnički podvig ogleda se upravo u tome što nam sve to saopštava razgovjetnim lirskim izrazom, blagim tonom,

mekim zvukom, nježnom melodijom, ritmom i metaforikom punom ljubavi, jecaja i sjete. I o zlu nezlobivo. Time je odbranio i spasio integritet svoje vlastite pjesničke i ljudske individualnosti. On ne nudi recepte niti prstom pokazuje izlazna vrata iz ludnice. Pjesnik nije činovnik, ne izdaje rješenja. Ukoliko, pak, iskrenost i čestitost pjesnikovih misli i osjećanje uopšte, a kod Nurovića ona su postojano oslonjena na moralno načelo: kud riječ, tamo i duša – ako ove vrijednosti iole doprinose oporavku i iscjeljenju ucvijeljene nevinosti i poniženog smisla življenja, ako poezija na takve rane prinosi bar dašak topline i olakšanja, Hipokrat može i pjesnika Nurovića smatrati svojim dobrim učenikom.

SELIM RESULBEGOVIĆ, FUAD MAVRIĆ

PROJEKAT ISLAMSKI CENTAR U BARU

Projekat "Islamski centar u Baru", autorsko djelo arhitekata Fuada Mavrića i Selima Resulbegovića iz Ulcinja, ukupne površine 2.717,50 m² je prvonagrađeni rad na konkursu koji je raspisao Islamski odbor iz Bara. Objekat je zamišljen kao jedinstvena cjelina koja bi u svojim sadržajima obuhvatio džamiju, obrazovno–administrativni dio sa gasulhanom, kulturni dio i dvije odvojene stambene cjeline. Projekat je prema stručnom mišljenju Centra za islamsku arhitekturu BiH, odnosno Zukić Kemala, direktora CIA i Šišić Fatime, stručnog saradnika, ocijenjen kao "vrlo studiozno urađen i da uglavnom zadovoljava potrebe ovakvog objekta, te da je i tehnički i grafički kvalitetno i detaljno obrađen". O ovom objektu je svoje stručno mišljenje iznio i arh. Nikola Drakić, jedan od najboljih znalaca ur–banizma Bara.

Mišljenje arh. Nikole Drakića

U prostoru iskonskom ambijentu na blagim padinama ispod starog grada Bara, u vjekovnom suživotu razumijevanja i tolerancije trojstva dvije hrišćanske i islamske, iz zelenog mora prastarih maslinjaka izranjaju vitka tijela minareta objekta džamije, stremeći ka nebu u veličanstvenom dekoru koji čini zaleđe tvrđave i objekata starog grada i fantastični masivi Rumije i Lisinja. Objekat džamije u starom Baru, djelo autorskog tima arhitekata Resulbegovića Selima i Mavrić Fuada iz Ulcinja, koji je pozitivno ocijenjen i prvonagrađen od strane stručnog tijela Centra za islamsku arhitekturu BiH, predstavlja na neki način "pionirski" opus u poslednjih 60–tak godina u projektovanju i građenju ovakvih objekata na tlu južnocrnogorske regije, pa u tom smislu zavređuje posebnu pažnju. Svojim obimom i sadržajem čini jednu složenu cjelinu funkcija sa centralnim molitvenim prostorom snažno

podržanim i dopunjenim predprostorom – otvorenim atrijumom, takođe u funkciji molitve i pratećim sadržajima u kolonadama koje zatvaraju atrijum. Kubusom masa apsolutno obogaćuje i poštuje ambijent, a arhitektura plastike i morfologije gabarita prezentuje dio bogatog nasljeđa istočnjačke arhitekture – mediteranskog basena namjenskog obilježja i istovremeno u sebi nosi pečat autohtonog graditeljskog nasljeđa koje arhitekte autori nose u sebi, i dostojno posjeduju i prezentuju u rješenjima arhitektonike objekta kroz plastiku detalja funkciju kolorit i drugo). Objekat svojom neizbježnom monumentalnošću, rastresitom strukturom koja se prožima sa ambijentom, arhitektonskom plastikom i ukupnim koloritom predstavlja značajno arhitektonsko djelo na crnogorskim prostorima.

OSMAN LAVIĆ

RUKOPISI BIBLIOTEKE ISLAMSKE ZAJEDNICE U BARU

"Na ovoj našoj orijentalno–okcidentalnoj međi na Balkanu, gdje su slojevi i nanosi civilizacija nailazili i taložili se, brojni narodi ostavili su svoj trag. Prije svih oni koji su na ovome tlu bili i bitisali, zatim oni koji su ove prostore osvojili i njima gospodarili, ali i oni čije silne vojske ovu zemlju nikada nisu gazile i čiji zveket svijetloga oružja ovi prostori, srećom, nikada nisu čuli. Bez obzira da li su kontakti raznih naroda sa ovim prostorom bili rezultat pobjeda ili poraza, invazija ili progona, seoba ili hodočašća, komercijalnih putovanja ili diplomatskih misija, potrage za naukom ili avanturom, u transverzalnom pravcu istok–zapad ili tangentalnom smjeru sjever–jug i obratno, dovodili su do susreta udaljenih naroda pri čemu su jedni drugima davali i uzimali dio kulturnoga nasljeđa.

Tako je intereakcija raznih naroda i različitih kultura bogatila prostore Balkana novim literarnim, naučnim i umjetničkim ostvarenjima. To svjedoči bogat arheološki materijal, istina još uvijek više pod zemljom nego u muzejima, brojni – većinom još neobrađeni – dokumenti u sanducima po tavanima i podrumima, prašnjave stare knjige po rafovima i stalažama".

Prva djela autora koji su pisali na orijentalnim jezicima susrećemo u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima već početkom druge polovine XV vijeka, u vrijeme kad je prvi turski namjesnik Isa–beg Ishaković iz svoga Saraja podno Bistrika upravljao komadićem Bosne, a posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević vladao ostatkom iz svoga Bobovca nad Sutjeskom. To izravno potvrđuje njegova vakufnama koju je 1469. godine legalizirao sarajevski kadija. Sa širenjem osmanske vlasti i prihvatanjem islama na novim prostorima, stizala je literatura do Dalmacije, Like i Slavonije sa raznih strana, različitim putevima i na mnogovrsne načine: sa progonom Jevreja i muslimana sa Pirinejskog poluotoka; sa softama koji su se školovali na Istoku iz Istambula i Kaira, sa trgovcima koji su poslovali sa Sumom i Misirom, sa hadžijama koje su se vraćale iz Meke, Medine i Kudusi–šerifa, a slali su je i ljudi rodom sa naših prostora koji su uspješno službovali daleko i rodnoga

ognjišta se sjećali često. Koje teme tretira, u kojoj sredini i do kada je prisutna? Stizala su ona djela zbog kojih je bilo vrijedno prihvatiti sve rizike i izložiti se svim mogućim poteškoćama koje su nametali vrijeme, prostor i prilike kroz koje su ove knjige pronosile. Bila su to djela koja su već ranije stekla popularnost i važila kao nezamjenjiva literatura u oblasti arapskog jezika i književnosti, vjerskih znanosti, povijesti, geografije, filozofije, misticizma, matematike, astronomije, medicine i farmakologije. Kao druga faza ili ono što se dešavalo uporedo sa pristizanjem djela razne sadržine i tematike u naše krajeve jeste činjenica da su se domaći sinovi, veoma brzo uključili u taj novi civilizacijski krug i počeli prepisivati, komentarisati postojeća pristigla djela, ali nerijetko i pisati potpuno nova koja nimalo, po svom značaju, raznovrsnosti tema i obimu ne zaostaju za onim nastalim u, tada, dominantnim kulturnim centrima osmanskog carstva. Rukopisi su najčešće preživljavali sudbinu mjesta i ljudi koji su imali tu privilegiju posjedovati ih, tako da je na njima ostao biljeg svih bura koje su bile veoma česte na ovoj balkanskoj vjetrometini. Poplave, česti požari, ratovi, hajdučije, memljive magaze ili neuslovni tavani u kojima su bili smješteni učinili su da danas imamo samo mali broj od kulturno–civilizacijskih dostignuća kada je u pitanju knjiga na prostorima Balkana. Pa i ovo što imamo danas pred sobom zorno svjedoči o kulturnim gibanjima i stremljenjima naših predaka. Svjedoči da su se na ovim prostorima ravnopravno izučavale gramatike arapskog jezika od čuvene elfije Ibn Malika, Džurdžanijeve sintakse arapskog jezika, pre–ko djela iz islamskog prava (fikha) i to svih njegovih oblasti, obredoslovlja, šerijatskih rješenja na osnovu izvora i analogije (fetve), nasljednog prava, obrazaca za pisanje sudskih isprava i sl. Naravno, tu je nekoliko primjeraka u svakoj muslimanskoj kući nezaobilaznih prijepisa Kur'ani kerima, od njih jedan sa veoma lijepim iluminacijama. Ovdje, u formi kataloške obrade, predstavljamo, po broju primjerka skromnu, ali po sadržini djela, vrijednu kolekciju rukopisa, koja se danas ljubomorno čuva u prostorijama Odbora IZ–e Bar, izražavajući zahvalnost za omogućavanje uvida u ovu kolekciju kako bi je učinili dostupnom široj čitalačkoj publici.

RIFAT ALIHODŽIĆ

MOST NA RIJECI BISTRICI, DESNOJ PRITOCI LIMA KOD BIJELOG POLJA

Rijeka Bistrica je desna pritoka Lima nizvodno udaljena cca 12 km od Bijelog Polja. Nedaleko od samog ušća, u selu Gubavac, na lokaciji zvanoj Lozna luka, nalazi se lijep i rijedak kameni most, koji po tipu gradnje, nesumnjivo potiče iz vremena vladavine otomanske imperije na ovim prostorima.

Komparativnom analizom sa sličnim mostovima, nastalim na području Balkana, može se tvrditi da je izgrađen krajem XVII ili početkom XVIII vijeka.

Razlozi za izgradnju mosta na ovom lokalitetu mogu ležati u činjenici da leži na najkraćoj trasi koja povezuje Kolašin, Berane i Bijelo Polje sa Sjenicom, Prijepoljem, Pribojem, Višegradom i Sarajevom, a takođe sa Novim Pazarom, što čini dobru vezu za Mitrovicu, Skoplje i Istambul.

Što je inače karakteristično za mostove iz perioda turske imperije, i ovaj most nema ravnu niveletu, već takozvana "magareća leđa" (kao most na rijeci Crnojevića, most na Ribnici, most na Žepi, Arslanagića most u Trebinju, carevom Ćuprijom u Sarajevu, mostom u Mostaru...). Most nije impresivnih dimenzija, sa tri luka premoštava rijeku Bistricu u rasponu od dvadesetak metara, a ukupno ima dužinu oko trideset.

Interesantno je napomenuti da most premoštava i vodeničku vadu koja se nalazi sa lijeve starne Bistrice. Vada je na mostu premoštena jednim kamenim svodom koji nije nametljiv, već je uspješno uklopljen u konstrukciju i kompoziciju mosta. Vodenica se nalazi cca 150 metara nizvodno, još postoje autentični kameni zidovi, ustava i badnjevi. U revitalizovanom obliku, mogla bi se zajedno sa mostom uključiti u turističku ponudu Bijelog Polja. Uzgred rečeno, na desetak kilometara uzvodno od mosta nalazi se već poznata pećina u Đalovskoj klisuri, koja je takođe značajna po svojim prostornim karakteristikama, podzemnim jezerima i pećinskim nakitom.

U sadašnjem stanju, most predstavlja rekonstruisanu verziju, gdje su, sedamdesetih godina, sanirane sve četiri kamene stope mosta, od kojih su dvije

u vodi, a druge dvije u priobalnom dijelu. Takođe, izvršeno je ojačanje trupa sa armirano betonskim jezgrom, tako da je on stavljen u funkciju teškog saobraćaja. I dan danas, predstavlja jedinu moguću komunikaciju brojnih sela sa desne strane rijeke Bistrice prema Bijelom Polju. Kako je vidljivo, dograđene su i niske armirano–betonske ograde umjesto autentičnih kamenih.

Rekonstrukcija mosta, realizovana sedamdesetih godina ovog vijeka, rađena je iz korisničkih motiva, a ne u cilju cuvanja istorijske baštine te nijesu primijenjeni principi revitalizacije ovog objekta, ali je ipak sačuvana njegova suština. *Rekonstrukciju su projektovali Ahmet Begović, dipl. ing. građ. i Velizar Luković, dipl. ing. građ. iz Bijelog Polja.*

Ojačavanjem stopa armirano–betonskom konstrukcijom, došlo je do "gutanja" jednog dijela kamene konstrukcije, i to onog koji izlazi iz linije dodira vertikala–krug, što svakako utiče na sadašnji izgled sa stanovišta vitkosti mosta. Ovaj momenat je sigurno uticao i na stinjest lukova (odnos visine–strijele luka prema njegovom otvoru).

Na fotografijama mosta iz šezdesetih godina vidi se da su postojale i dvije rozete između lukova, koje kod ovog mosta nijesu imale ulogu pro–puštanja velikih voda kod ekstremnih vodostaja i ulogu olakšanja konstrukcije. Nijesu prolazile po cijelom trupu, već su bile samo estetske prirode. *O postojanju ovih rozeta pisali su Nadežda Katanić i ing. Milan Gojković iz Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture (Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvadukta u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, Beograd 1961. god).*

Most premoštava rijeku pod pravim uglom, sa tri luka, od kojih srednji sa prečnikom od 10 metara čini most posebno elegantnim, iako je u kamenoj konstrukciji to dosta teško postići. Dva krajnja luka, simetrično postavljena u odnosu na osovinu, nijesu baš u adekvatnoj proporciji sa centalnim lukom, što se pažljivijom analizom korita može opravdati, jer su očigledno traženi najadekvatniji oslonci za srednje stubove u inače šljunkovitom tlu plahovite rijeke.

Gledajući sa gornje strane mosta, uočljivo je prisustvo cijevi za insta–lacije, koje su vidljive, i na brutalan način skrnave pogled na njega.

Korisna širina kolovoza iznosi 300 cm. Manji lijevi luk (gledajući nizvodno) ima prečnik cca 352 cm, a desni 364, dok je srednji cca 1000 cm. Različitost manjih, simetričnih otvora, vjerovatno potiče od deformacija nastalih u toku duge upotrebe i izvođenih sanacija.

Sva tri svoda izvedena su od dvorednog radijalnog zida, prvog – ura–đenog uglavnom od fino obrađene sige a drugi, koji ima ulogu arhivolta od tesanog krečnjaka. Prisustvo krečnjačkog tesanika u lukovima, zajedno sa sigom upućuje na tvrdnju da je rekonstrukcija vršena i na njima.

Osnovni luk ovih arhivolta su nejednaki, što im daje posebnu ljepotu. Stari neimar je mogao isti konstruktivni efekat postići sa kamenim lukovima

veće debljine, ali uvođenjem arhivolta od druge vrste kamena naglašena je ljepota i elegancija konstrukcije.

Donje – svodne površine lukova vidi se konstruktivno pravilan raspored "vezaca" i "dužnjaka", koji ujedno čine i konstrukciju svodova.

Za razliku od fino obrađenih kamenih elemenata na lukovima, bočne fasadne ispune do trupa mosta urađene su od lomljenog ili djelimično pri–tesanog kamena, što ne umanjuje njegovu estetiku, jer taj međusobni odnos djeluje kontrastno, što još više naglašava eleganciju kamenih svodova.

UZEIR BEĆOVIĆ

MEHMED ZEKERIJAH – ZEKI ĆINARA

Pljevaljski kraj davao je istaknute ličnosti iz svih oblika ljudske djelat–nosti. Znatan broj bio je i među teolozima hrišćanske i islamske vjerois–povijesti. Isticali su se znanjem, ugledom u svojoj sredini, humanitarnim radom, posebno u razvoju skladnih međuljudskih odnosa i razumijevanja među ljudima, bez obzira na bilo koju pripadnost. Na taj način doprinosili su da se Pljevlja, sa svim svojim specifičnostima spoznaju i cijene na širim prostorima. Jedna od takvih ličnosti dvadesetog vijeka, koja je uživala veliki ugled i zauzimala najuticajnije položaje u bivšoj Jugoslaviji, između dva svjetska rata, bio je muftija Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara.

Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara rođen je 15. maja 1878. godine u Pljevljima, u uglednoj i veoma bogatoj porodici. Rodna kuća mu se nalazi iza Doma kulture, u bivšoj Hadži–arap mahali, u ulici Nikole Pašića broj 5, gdje su Ćinare imale više kuća i bašti. Imao je još nekoliko kuća u gradu, zemljišne posjede u Kominima, na Stražici i drugim mjestima u okolini grada.

Osnovnu školu i ruždiju završio je 1894. godine u Pljevljima. Naredne godine odlazi u Carigrad, gdje se posvećuje muslimanskim teološkim studijama. Od 1895. do 1908. godine završio je studije i uzeo Idžazetnamu od muderisa Husejna Nedžmudina Prizenlije.

Nakon toga, položio je muftijski ispit 1909. godine, pred Ders–vekilom Jeni–šeherli Aliefendijom, Menšurom Šejhul – islama Mehmed Zijaudinom.

Na osnovu Sporazuma postignutog između poslanika Turske imperije u Beogradu, s jedne, i Ministarstva inostranih djela Kraljevine Srbije, s druge strane, i na zahtjev Ministarstva, Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara 1909. godine (21. rebiulevela 1327. godine po Hidžri), postavljen je za Niškog muftiju, jer je i sam izrazio želju za tom funkcijom.

U Nišu i njegovoj okolini, u tom vremenu, od svih srbijanskih gradova, gdje su živjeli Muslimani, brojčano ih je bilo najviše. Zato je za sjedište muftije, kao vjerskog muslimanskog poglavara, odabran Niš.

Dva dana kasnije 1909. godine (23. rebiulevala 1327. godine po Hidžri), po odobrenju Šejhul islama muraselom Rumeliskog Kadi–askera, postavljen je za Niškog kadiju, sa ovlašćenjem da raspravlja šerijatske sporove među Muslimanima u cijeloj Kraljevini Srbiji. Na ovoj dužnosti Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara ostao je do kraja aprila 1914. godine.

Na ovim poslovima ispoljio je izuzetnu stručnost i pravednost, pa je kao takav bio priznat i poznat, i kod naroda i kod vlasti.

Dekretom Šejhul–islama Nesib Abdurahmana, 1909. godine, a na osnovu Sultanske irade, odlikovan je velikom vjerskom titulom Brusa Haridž – Muderisi. To mu donosi još veći ugled i poštovanje, ali i priznanje za njegov korektan rad.

Dekretom Predsjednika Vlade Kraljevine Srbije, krajem jula 1914. godine, postavljen je za vršioca dužnosti Vrhovnog muftije u Beogradu, a za Vrhovnog muftiju u Beogradu postavljen je Ukazom kralja Aleksandra I, od 22. marta 1921. godine, na kojoj se dužnosti nalazio do 1929. godine. Kao Vrhovni muftija u Bogradu, imao je petnaest okružnih muftija u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Potom je, iste 1929. godine, postavljen za Vrhovnog šerijatskog muftiju, sa sjedištem u Skoplju.

I na ovoj visokoj funkciji, pored niza drugih poslova koje je obavljao, ispoljio je značajnu aktivnost, kako u Beogradu tako i u Skoplju, naročito na iznalaženju mnogih rješenja za bolji zajednički suživot pripadnika svih vjeroispovijesti. Isticao je u svakoj prilici one primjere iz života ovih naroda koji ih spajaju, a ne razdvajaju, potkrepljujući to kuranskim i biblijskim porukama.

U međuvremenu, izvršio je Bi–at posljednjem Halifi Abdul – Medžidu, 24. aprila 1922. godine.

Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara uspostavio je prisnu saradnju i pri–jateljstvo sa svojim zemljakom, skoro vršnjakom, takođe visokim crkvenim dostojanstvenikom patrijarhom Varnavom – Petrom Rosićem. Zajedno su uspjeli da od regenta Aleksandra dobiju ratne reparacije – novac za izgradnju Pljevalja. Na žalost, odobreni novac je propao, zbog neaktivnosti pljevaljskih poslanika toga vremena. Šteta, i to velika, ne samo zbog koristi i značaja za Pljevlja već zbog njih samih, kao najvećih dostojanstvenika hrišćanske i islamske konfesije dvadesetog vijeka, koji su, tim gestom imali najbolje namjere da nešto značajnije urade svome gradu i narodu.

Kada su u aprilu 1941. godine bugarske okupacione trupe ušle u Skoplje, otjerale su muftiju Mehmeda Zekerijaha – Zekija Ćinaru, kao nepoželjnu ličnost u njegovo rodno mjesto Pljevlja. Da to nije uradio, bio bi ubijen. U Pljevljima boravi od 1941. do 1944. godine, gdje je sa svojom porodicom dao značajan doprinos u otporu neprijatelju i njegovim pomagačima. Na ponudu okupatorskih vlasti da kao ugledna vjerska ličnost i nadalje prima platu, u iznosu koji je imao prije okupacije, jer je i dalje Vrhovni šerijatski muftija, sa

prezirom je to odbio. Živio je od ušteđevine i skromnih prihoda sa porodičnog imanja. Ovaj njegov gest imao je znatnog uticaja na sugrađane da bojkotuju i odbijaju saradnju sa okupatorom i njihovim pomagačima.

Od prvih dana NOP–a njegovi sinovi Dželal i Dževad i kćerka Nevzada aktivno su uključeni u Narodnooslobodilački pokret, kao skojevci. Nevzada je prva Muslimanka iz pljevaljskog kraja, koja je otišla, zajedno sa svojom braćom, u partizanske jedinice. I ovaj postupak porodice Ćinara imao je velikog odjeka među muslimanskim stanovništvom da se aktivnije i masovnije uključe u Narodnooslobodilački pokret.

No, muftija Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara stalno je bio na meti i pod prismotrom okupacionih snaga, pa su ga Nijemci osudili na smrt, kako zbog njegovog držanja tako i zbog odlaska sinova i kćeri u Narodnooslobodilačku borbu. Obaviješten o tome, preko svojih prijatelja koji su to saznali, muftija Ćinara odlazi na Kosovo, gdje se u okolini Prištine skriva od okupatorskih vlasti, koje su ga uporno tražile radi izvršenja smrtne kazne. Na Kosovu je dočekao oslobođenje zemlje. Tadašnje vlasti su ga zadržale u Prištini, gdje je obavljao povjereničke dužnosti. Po Ustavu donesenom 1946. godine Šerijatsko pravo izgubilo je svako značenje i Šerijatski sud je ukinut, a njegov poglavar Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara otišao je u zaslužnu penziju. Potom je otišao u Skoplje, gdje je živio sve do smrti 1956. godine.

Mehmedova kći Nevzada dočekala je oslobođenje zemlje takođe na Kosovu, gdje je dala značajan doprinos na planu kulturno–prosvjetnog djelovanja, posebno među ženama, kao i na planu skidanja feredže. Muftija Mehmed Zekerijah Ćinara prihvatao je savremene tokove u životu, pa je imao i neprilika zbog toga, posebno od strane konzervativnog dijela stanovništva, a ponajviše zbog toga što je njegova supruga išla bez feredže, za razliku od tadašnjih muslimanskih žena. On je lično imao u životu imidž savremenog evropejca, visokog intelektualca, bez predrasuda u životu. Sinovi su mu izašli iz rata kao oficiri i živjeli su u Beogradu, gdje je Dževad nedavno umro. Dželal je bio oficir avijacije, do nedavno živio u Beogradu, a sada živi u rodnim Pljevljima. Kćerka Fakira živi u Skoplju. Nevzadin muž Hakija Mahmutović bio je oficir JNA, a potom golootočki zatvorenik po liniji IB–a. To se odrazilo na ovu familiju, tako da Nevzada sada živi u rodnoj kući svoga oca Mehmeda Ćinare, sa skromnom penzijom i nezaposlenim sinom.

Muftija Mehmed Zekerijah Ćinara redovno je dolazio u svoj rodni grad, razgovarao sa sugrađanima, interesovao se o razvoju Pljevalja. Krasile su ga odlike skromnosti, poštenja i ljudske solidarnosti. Bilo je zadovoljstvo sa njim razgovarati o bilo kojoj temi, a o temama koje nijesu bile u njegovom dometu nije htio ni da komentariše. Najvjerovatnije zbog tih odlika, već je skoro zaboravljen u svojim Pljevljima, kako on tako i njegovi najbliži.

Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara nosilac je značajnih odlikovanja i priznanja. Pored već pomenute visoke vjerske titule, za patriotsko držanje u

toku prvog svjetskog rata odlikovan je Karađorđevom zvijezdom, najvećim odlikovanjem između dva svjetska rata. Od kralja Jugoslavije odlikovan je Ordenom Svetoga Save III, II i I stepena sa lentom, a od Sultata Rešada ordenom Osmanlije IV stepena. Za zasluge u toku NOB–a, poslijeratne obnove i izgradnje i njegovog djelovanja na planu jačanja zajedništva, predsjednik Tito ga je odlikovao Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem. Nosilac je i drugih priznanja i titula. I ova priznanja govore o kakvoj je ličnosti riječ, kojeg su cijenili, pored naroda, i najveći državnici.

Govorio je nekoliko stranih jezika.

Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara ostaće u istorijskim analima kao visoki vjerski dostojanstvenik i posljednji Vrhovni poglavar Šerijatskog sudstva u Kraljevini Jugoslaviji, ali i mnogo šire.

O ovom dostojanstveniku se ne zna mnogo u njegovom rodnom gradu. Njegov portret objavljen je u publikaciji "Muslimani u Jugoslaviji" 1930. godine. Od pljevaljskih istraživača o njemu se jedino bavio dr Enes Pelidija. Stoga bi bilo neophodno bolje rasvijetliti njegov lik i obilježiti njegovo ime nekim djelom koje će trajati. Bar u Pljevljima, jer je to zaslužio.

Manje poznate riječi:

– *vekil*: punomoćnik, zastupnik vladara

– *ders*: predavanje, izlaganje, nastava

– *halif*: titula duhovnog poglavara Muslimana, koji se smatra nasljednikom Muhameda, vršili su svjetovnu i vjersku vlast

– *idžazetnama*: diploma, svjedodžba o završnom ispitu, naročito teo–loškom

– *jeni*: nov

– *kadija*: sudija, nadležan državni organ koji vrši sudske poslove na području jednog kadiluka, na osnovu stvarne i teritorijalne nadležnosti

– *muftija*: turski vrhovni sveštenik i vrhovni sudija, pravno lice koje je ovlašteno da izdaje pravna mišljenja fetve u skladu sa šerijatom, tumač zakona na osnovu Kurana

– *muderis*: profesor medrese, sveučilišni profesor, veliki stručnjak

– *menšura*: plemićka povelja, ovlašćenje

– *murasela*: službeno kadijino pismo – poslanica

– *rebiulevela*: treći mjesec računanja vremena po Hidžri

– *Rumelski Kadi–asker*: Vrhovni sudija za evropsku Tursku. Drugi Kadi–asker bio je za teritoriju Osmanske imperije – svega su bila dvojica ovih funkcionera

– *fetva*: pravno rješenje turskog muftije o nekoj spornoj stvari, naročito u slučaju koji nije zakonom predviđen; Rješenje najvećih muslimanskih

pravnika, zbornici sudskih rješenja

– *Šejhul–islam*: vrhovni muftija, vrhovni poglavar Muslimanske vjerske zajednice u sultanskoj Turskoj

– *šeherli*: gradski

SAIT Š. ŠABOTIĆ

MUSLIMANSKI KOMITSKI POKRET I UČEŠĆE ŽENA U NJEMU

Komitski pokret muslimanskog stanovništva sa šireg područja neka–dašnjeg Novopazarskog Sandžaka još uvijek nije naučno proučen u dovoljnoj mjeri. Podaci o učešću muškog dijela stanovništva su znatno brojniji od podataka koji govore o učešću žena u tom pokretu. Ono što se zna za sada, samo su šturi, fragmentarni i uzgredni podaci pojedinih istraživača koji su uglavnom rasvjetljavali učešće muškaraca u odmetničkom, odnosno komitskom pokretu. Dio podataka o učešću i djelovanju žena u komitskom pokretu, izvan arhivskih fondova, živi uglavnom u narodnom pamćenju i predanju, odnosno, sjećanjima starijih pamtiša, sa čijim se nestankom gubi i taj dragocjeni trag.[15] Prilikom korišćenja ovakvakvih izvora, istoričar mora biti krajnje oprezan iz razloga što među kazivačima žive kako istinite, tako i neistinite priče, koje mogu odvesti na stranputicu. Ni ovaj rad, u kome će biti riječi o naznačenoj problematici, nema pretenziju, niti to može, da dã cjelovitu i potpunu sliku o muslimankama koje su zajedno sa muškarcima četovale, doživljavajući to kao sasvim normalnu pojavu i u ženskom dijelu populacije. Želja nam je da dio podataka, do kojih smo došli bilježeći usmena predanja od raznih kazivača, a koja smo potkrijepili objavljenim izvorima i brojnim podacima iz literature, pokušamo izložiti i sistematizovati, kako bi oni poslužili kao eventualni prilog prilikom opsežnijeg i temeljitijeg rada o ulozi, mjestu i značaju djelovanja žena među muslimanskim komitima.

* * *

[15] Usmena istorijska predanja su svojom sadr`inom dosta bliska realnosti, {to ne zna~i i da su potpuno realna.

Predanja pripadaju usmenoj proznoj knji`evnosti. U istorijske usmene predaje obi~no ulaze dogalaji koji su bitno uticali na `ivot odrelene zajednice. Predanja pamte i pojedince tj. odrelene, izuzetne li~nosti li~nosti, koje su se u vremenu svoga djelovanja odlikovale ugledom, juna{tvom, dosljedno{}u i drugim osobinama koje su ih izdvajale u sredini koja ih je okru`ivala. Na prostoru Crne Gore i melu muslimanskim stanovni{tvom `ive tematski raznovrsna i vrlo brojna usmena predanja, koja do sada nijesu zasebno i cjelovito istra`ivana.

Zameci hajdučke, a potom i komitske djelatnosti na području Novopazarskog Sandžaka, sežu u daleku prošlost,[16] ali se njihovo intenzivnije narastanje i aktivnost može naročito pratiti od Berlinskog kongresa 1878. godine.

Odlukama Berlinskog kongresa Crna Gora i Srbija su stekle državnu samostalnost i teritorijalno proširenje upravo na onim područjima koja je do tada nastanjivalo muslimansko stanovništvo. Austro–Ugarska je kao velika sila, stekla mogućnost da pored okupiranja Bosne i Hercegovine, svoje trupe stacionira u većim mjestima Novopazarskog Sandžaka. Dobro je poznato da je ta teritorija za Austro–Ugarsku bila od prvorazrednog značaja za sprovođenje njene politike na Balkanu. Austro–Ugarska je zbog toga nastojala da spriječi svaku propagandu koju je Srbija željela da plasira na područje Novopazarskog Sandžaka za koji je bila živo zainteresovana.

Zaposijedanje Bosne, 1878. godine, od strane Austro–Ugarske i teri–torijalno širenje Srbije prema jugu, bili su događaji koji su ostavili teške utiske na muslimansko stanovništvo u evropskom dijelu Osmanskog Carstva. Prije svih u teškom položaju su bili stanovnici Novopazarskog Sandžaka jer se među njima širila propaganda da će ih sultan predati Austrijancima. To je izazvalo do tada neviđeni selidbeni talas muslimanskog stanovništva koje je krenulo prema *"domovini koju nikada prije nijesu vidjeli"*.

Stanje u Novopazarskom Sandžaku uoči ulaska austro–ugarskih trupa u varoši Priboj, Pljevlja i Prijepolje, opisivali su mnogi domaći i strani novinari koji se uglavnom slažu u tome da među stanovništvom "vlada izvjesna uzrujanost".[17] Sredinom septembra 1879. godine, austro–ugarske trupe su zaposjele pomenute varoši, pa se muslimansko stanovništvo našlo praktično "između dvije vatre". Česti pogranični sukobi sa obje strane i obje granice, još više su pogoršavali ekonomsku i političku krizu čije su posljedice bile vrlo duboke. Učestali šverc oružja dolivao je "ulje na vatru" i unosio neviđenu imovinsku i ličnu nesigurnost. Muslimansko stanovništvo je osjećalo mržnju prema Austro–Ugarskoj i uvijek je strahovalo da ona ne zaposjedne i ostali dio Sandžaka.[18] Nevolje tog istog stanovništva dodatno su povećane samim početkom XX vijeka. Naime, 1902. godine Novopazarski Sandžak, kao administrativna jedinica, prestao je da postoji. Iz njegovog sastava izdvojeno

---

[16] O tome pogledati radove Bogumila Hrabaka, *Haramije, odmetnici i ustanici u starim Ra{kim oblastima od 1450-1700*, Novopazarski zbornik 3, Novi Pazar 1979; Bogumil Hrabak, *Novi Pazar i okolina u po~etnoj fazi dekompozicije Otomanskog Carstva (1560-1580)*, Novopazarski zbornik 17, Novi Pazar 1993; Bogumil Hrabak, *Pomeni hajdu~kih akcija na Kosovu i u Srbiji u XV, XVI i XVII vijeku*, Godi{njak Arhiva Kosova XIII, Pri{tina 1975.

[17] Vijesti o pomenutom stanju objavio je be~ki list "Politi~ka korespondencija", a ~lanak su potom preuzele i "Srpske novine" iz Beograda, br. 119. od 31. maja 1879. god.

[18] Avdija Avdi}, *Politi~ke prilike u Novopazarskom Sand`aku krajem XIX i po~etkom XX vijeka*, Novopazarski zbornik 3, Novi Pazar 1979, 54.

je više kaza i formiran je Sjenički sandžak, dok je Novopazarska kaza priključena Prištinskom sandžaku.[19] Stanovništvo je sa nevjericom pratilo ove događaje. Malo iza toga, počevši od 1903. godine, uslijedio je niz revolucionarno–agrarnih pokreta seljaka (tzv. Raoničke bune), što je sve skupa vodilo još većem degradiranju stanovništva u svim sferama života. Muslimansko stanovništvo bilo je dodatno pogođeno donošenjem interne odluke Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 4. oktobra 1904. godine kojom se svim nadležnim organima nalaže da se "zemaljski jezik" (Landessprache) ima svuda službeno zvati srpsko–hrvatskim ili hrvatsko–srpskim a ne bošnjačkim kako je to bilo do tada. Izbijanje Mladoturske revolucije i aneksija Bosne i Hercegovine 1908. u stvari predstavljaju samo kulminaciju svih naprijed navedenih zbivanja. Uz sve nedaće, stanovništvo je bilo pogođeno gladnim i nerodnim godinama. Naime, 1907. i 1908. godina, bile su gladne i nerodne što je još više pogoršalo položaj seljaka obje konfesije.[20]

Gaston Gravje zbog toga na jednom mjestu piše: "...čivčije muslimani nisu ničim povlašćeni niti manje izrabljivani od Srba".[21] Dolazak velikog broja muhadžera na prostore Sandžaka dodatno je pogoršao položaj ionako siromašnih seljaka. Ni pokušaji centralne osmanske vlasti da slanjem na teren čuvenog Šemsi–paše Biševca, koji je trebao da energičnim mjerama osigura vlast, nijesu urodili plodom.[22]

Položaj stanovništva nije se bitnije promijenio ni nakon povlačenja austrougarskih trupa iz Novopazarskog Sandžaka 28. oktobra 1908. godine.

Narastanje nasilja, ubistva i razni oblici tortura, doveli su do omasov–ljavanja muslimanskih komitskih grupa, naročito nakon 1912. godine. Prve komitske čete muslimanskog življa javile su se u sjeničkoj i vraneškoj nahiji. Kretale su se od Sjenice i Pešteri do rijeke Tare i od Pljevalja i Jabuke do Lima. Na navedenom prostoru tada aktivnije počinju krstariti muslimanski odmetnici iz bratstava Kaljića, Mehonjića, Hrapovića, Boškovića, Krieštoraca, Mujčinovića, Martinovića, Velića i drugih.[23] S obzirom da je to

---

[19] Iako je administrativno ukinut, Novopazarski Sand`ak }e nominalno egzistirati i poslije 1902. godine, moglo bi se re}i do na{ih dana.

[20] Vukoman [alipurovi}, *Kulturno-prosvjetne i politi~ke organizacije u Polimlju i Ra{koj 1903-1912*, Nova Varo{, 1972, 305.

[21] Gaston Gravje**,** *Novopazarski sand`ak*, Novi Pazar 1977, 5 (reprint izdanje); Pogledati i Radomir P. Guberini}, *Bihorska buna 1901. godine*, Ro`ajski zbornik 8, Ro`aje 1998, 61-67.

[22] Vukoman [alipurovi}, *Raoni~ka buna*, knj. I, Sjenica 1969, 48-51.

[23] Vukoman [alipurovi}, *Raoni~ka buna*, knj. I, Sjenica 1969, 49-51, 264, 451-452; Vukoman [alipurovi}, *Raoni~ka buna, II*, Priboj 1970, 24-25, 29-30, 52; Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku (1878-1925)*, Novopazarski zbornik, 11, Novi

vrijeme kada je osmanlijska vlast bila potpuno potisnuta sa tog područja, te da su Srbija i Crna Gora na njemu uspjele uspostaviti zajedničku granicu, komitski pokret muslimanskog stanovništva u tom vremenu poprima oblike borbe protiv novouspostavljene vlasti sa kojom se muslimansko stanovništvo teško mirilo.[24] U svom izvještaju Ministarstvu inostranih djela Kraljevine Srbije od 01. 09. 1912. godine, Sreten Vukosavljević (učitelj, rodom iz Prijepolja, jedno vrijeme povjerenik ministarstva na carinarnici Javor), kaže: "Polovinom avgusta bila je sva vlast u sjeničkoj, bjelopoljskoj i vraneškoj nahiji u rukama tih četa".[25]

Cjelokupan ovaj proces obilježen je masovnim iseljavanjem musli–manskog stanovništva. Sačuvani istorijski podaci govore da je selidbeni talas bio naročito masovan sa područja sjeverne Crne Gore, naročito iz Bihora, Bijelog Polja i Pljevalja. Seobe su bile usmjerene prema maloazijskom i azijskom dijelu Osmanskog Carstva. Pedantni istraživači ove problematike govore da se tokom aprila 1914. godine za iseljavanje iz okoline Bijelog Polja prijavilo 416 porodica sa 2080 lica. Iz Pljevalja i okoline iselilo se 340 porodica. U maju mjesecu za iseljavanje u Tursku, prijavilo se iz Bihora 30 narodnih prvaka sa 550 članova porodica. Tokom juna i jula 1914. godine, oko 128 domaćinstava sa 1500 članova iselilo iz plavsko–gusinjskog kraja. Iz opština Šahovići, Mojkovac i Ravna Rijeka iselile su se 453 porodice koje su iza sebe ostavile 310 kuća.[26] Sa područja Bihora namjeravalo se iseliti u tom periodu 720 porodica sa 4500 lica.[27] Glavni uzrok iseljavanja, prema riječima bihorskih prvaka, bile su "nekažnjene nepravde nanesene od pojedinih predstavnika vlasti".[28]

Sagledavajući cjelokupan pomenuti proces iseljavanja, prema mišljenju istoričara Branka Babića, "ima osnova za realnu pretpostavku da se iz crnogorskog dijela Sandžaka iselilo 8–10.000 muslimana od aprila do jula 1914. godine".[29]

Agresivna imperijalistička politika Austro–Ugarske dovela je do izbijanja Prvog svjetskog rata. Tom prilikom pokrenuto je niz novih pitanja na prostoru o kome govorimo. Osjećajući složenost odnosa između velikih sila, a poučen

---

Pazar 1987, 153; Raif Hajdarpa{i}, *Prilog izu~avanju komitskog pokreta u Sand`aku*, Almanah, 5-6, Podgorica 1999, 149.

[24] Godine 1911. na podru~ju Novopazarskog Sand`aka `ivjelo je 126.972 muslimana i 90.461 nemusliman (Gaston Gravje, *Novopazarski sand`ak*..., 17).

[25] Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku*..., 153.

[26] Safet Band`ovi}, *Iseljavanje muslimana iz Srbije i Crne Gore u Tursku u XX vijeku*, Almanah, 5-6, Podgorica 1999, 135.

[27] Branko Babi}, *Migracije u novooslobo|enim krajevima Crne Gore 1912-1915*, Jugoslovenski istorijski ~asopis, 3-4, Beograd 1973, 166.

[28] Hakija Avdi}, *Polo`aj Muslimana u Sand`aku*, Sarajevo 1991, 84.

[29] Branko Babi}, *Navedeni rad*, 167.

ranijim iskustvom iz sličnih situacija, dio muslimanskog stanovništva ponovo se odlučuje na seobu. Podaci o broju raseljenih lica su različiti, ali je evidentno da se radilo o znatnom dijelu stanovništva.[30]

Ratne prilike bile su teške, a da nevolja bude još veća, ponovo dolazi do oživljavanja akcija odmetnika koji su u anarhičnom stanju pokušavali pribaviti koristi za sebe. U takvim okolnostima naročito je stradao nezaštićeni narod.

Promjenljiva ratna sreća i znatno veći austro–ugarski vojni efektivi, učinili su da krajem 1915. godine uslijedi povlačenje srpske vojske sa svoje teritorije, te da na istoj dođe do uspostavljanja austro–ugarskog okupacionog sistema. Već u novembru iste godine Sandžak je bio okupiran od strane Austro–Ugarske vojne sile. U to vrijeme Otomanska Carevina je ušla u rat na strani Centralnih sila. Vješto proturajući propagandu da je Prvi svjetski rat poveden za uništenje muslimanstva i podgrijavajući lažne nade o navodnom obnavljanju osmanske vlasti na području Sandžaka, Austro–Ugari su pozivali sve one koji znaju "za din i iman" da pođu u rat kako bi tako spasili svoju vjeru. Austro–Ugarskoj je pošlo za rukom da u dva navrata izvrši mobilizaciju muslimanskog stanovništva, "dobrovoljaca" tzv. đurumlija, koji su najvećim dijelom upućeni na Istočni front sa namjerom da pomognu Osmanlije u borbi protiv Rusa. Dio dobrovoljaca je upućen u Arabiju. Prema mišljenju poznatog istoričara r. Ejupa Mušovića, ljudi koji su tada mobilisani, u suštini nijesu bili nikakvi dobrovoljci, "jer su silom mobilisani, a lažno ime trebalo je kod masa da prikrije suštinu stvari".[31] Prva mobilizacija đurumlija obavljena je 1916. godine, a sabirni centri u Sandžaku su bili u Pljevljima, Prijepolju i Novom Pazaru. Kako odziv đurumlija nije bio dovoljno dobar sprovedena je i druga mobilizacija tokom 1917. godine. Prikupljanje mladića za vojsku u Novom Pazaru vršio je Rizo Murtezić o čemu rječito svjedoči i pjesma koja kaže:

"Došla Raška od brega do brega
Nit' od kiše nit' od bela snega
Već od suza pazarskije cura.
Bajrak vezle pazarske devojke
Bajrak vezle Riza–bega klele:
Bog ubio Rizah–efendiju
Što pokupi mladu đurumliju.
Te ostaše cure isprošene,

[30] Uporedi: Mustafa Memi}, *Plav i Gusinje u pro{losti*, Beograd 1989, 215-216; \orlije \oko Pejovi}, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd 1962, 295; Safet Band`ovi}, *Kameni svjedok*, Novi Pazar 1999, 99.

[31] Ejup Mu{ovi}, *Etni~ki procesi i etni~ka struktura stanovni{tva Novog Pazara*, Etnografski institut SANU, Beograd 1979, 106.

Isprošene, al' ne odvedene:
Dva đurđina dva Čavića sina
Al' čatkija Halko kafedžija
Al' šekajin Muftić Faik.
Činka safa Muftiću Mustafa
Biberlija Ibro efendija....[32]

Prema podacima istoričara Raifa Hajdarpašića, ukupno je bilo 1800 đurumlija starosti od 18–50 godina. Spiskovi đurumlija iz Sandžaka čuvaju se u Arhivu Predsjedništva Republike Turske.[33] Za mnoge od đurumlija to je bio put bez povratka.

Obezglavljeno stanovništvo zatečeno u vihoru rata nije znalo šta mu je najbolje činiti zbog čega su se javljale razne ideje. Jedna od njih bila je da se Sandžak pod okriljem Austro–Ugarske priključi Bosni, dok je drugi dio bio za to da se Sandžaku obezbijedi autonomija opet pod patronatom tada moćne Austro–Ugarske Monarhije. Da bi se te dileme razriješile došlo je do održavanja konferencije u Sjenici između 8. i 25. avgusta 1917. godine u čijem radu je učestvovalo 25 ljudi. Na konferenciji je došlo do usvajanja rezolucije koja je predviđala priključenje Sandžaka Bosni i Hercegovini jer je to smatrano "jedinim razumnim rješenjem našeg pitanja".[34] Na drugoj strani Austro–Ugarska je u stilu politike *"divide et impera"*, željela da Plav i Gusinje pripoji Kosovu, odnosno tzv. "Velikoj Albaniji".[35] Sve je to činjeno iz razloga da bi se stanovništvo okupiranih krajeva što lakše držalo u pokornosti. Zavodeći strogu disciplinu, okupatorske vlasti su kažnjavale sve što je bilo upereno protiv njih. Teški uslovi života (nedostatak žita za prehranu, nemogućnost valjane obrade zemlje zbog ratnih uslova itd.), navodili su ljude na dovitljivosti raznih vrsta. Zbog šverca novčanih isprava austro–ugarske vlasti su, po svoj prilici 1917. godine, uhapsile već tada prekaljenog komitu Jusufa Mehonjića i zatvorile ga u zatvoru u Šahovićima iz koga je on uspio

---

[32] Op{irnije o pjesmi o |urumlijama vidjeti: Senko Ra{ljanin, *Tragom pesme o |urumlijama*, Zbornik radova XXXV kongresa folklorista Jugoslavije, Ro`aje 1988.

[33] Raif Hajdarpa{i}, *Bosna i Bo{njaci Bihora*, Sarajevo 1997, 101 (obratiti pa`nju na napomenu 94). Iz Bihora je tada u |urumlije po{lo vi{e osoba me|u kojima i Nasuf Red`ov Bo{njak, Ago i [e}o Muli}, Kasum Rebronja (svi iz Godu{e), Jusuf Ramov Filurija-Bo{njak iz Hazana, Agan Hajdarpa{i} iz Vr{eva, Hafiz Ibrahim Meki} sa Crni{a i dr.

[34] Safet Band`ovi}, *Kameni svjedok...*, 102. Interesantno je napomenuti da je nakon okon~anja Prvog svjetskog rata su|eno svim u~esnicima koji su prisustvovali Sjeni~koj konferenciji. Ve}ina je osulena na zatvorske kazne razli~itog vremenskog trajanja, ali su 1920. godine svi pu{teni zbog progla{enja amnestije za politi~ke osulenike.

[35] Mustafa Memi}, *Plav i Gusinje u pro{losti...*, 221; Interesantno je re}i da predstavnici Plava i Gusinja nijesu uzeli u~e{}a u radu Sjeni~ke konferencije.

pobjeći nakon čega se odmetnuo u šumu.[36] Sa tim činom započinje nešto intenzivnije obnavljanje djelovanja muslimanskih odmetnika koje je bilo usmjereno na zaštitu nezaštićenog stanovništva, kako od austro–ugarskih vlasti, tako i od raznih odmetničkih grupa pravoslavnog stanovništva. U isto vrijeme na području Plava i Gusinja u komitskoj družini poručnika Boška Đuričanina djelovao je i veći broj Muslimana–Bošnjaka.[37] Nesređene prilike omogućavale su djelovanje kako muslimanskim, tako i komitama pravoslavcima. U tom periodu dolazilo je do međusobnih ubistava, terorisanja kao i ispoljavanja drugih oblik nasilja. S proljeća 1918. godine neki Bulatović je uspio da sa svojim pristalicama dođe do sela Savin Bor u Gornjem Bihoru i tom prilikom ubije 9 pripadnika bratstva Rastoder. Negdje u jesen 1918. godine, u vrijeme kada još nije bila stvorena Kraljevina SHS, odmetnička grupa Zarije Kuča formirana od ljudi sa Police i okolnih sela, napala je kuću Rašida Ličine u Gornjobihorskom selu Radmanci radi pljačke i ubistva. Iste godine u mjestu Stenice ubijen je trgovac iz sela Dašča Rijeka, Škrijelj Elez.[38]

* * *

Proboj Solunskog fronta avgusta 1918. godine omogućio je početak intenzivnijeg djelovanja protiv austro–ugarskog okupacionog sistema koji će ubrzo doživjeti svoj kraj. Krajem novembra bila je, od pomenute vlasti oslobođena čitava Crna Gora, dakle i sva mjesta u crnogorskom dijelu Sandžaka. Ubrzo po oslobođenju na cjelokupnom južnoslovenskom prostoru su uslijedili događaji od posebnog istorijskog značaja. Proglašenjem ujedinjenja Kraljevine Srbije sa Državom Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, za sve južnoslovenske narode je započeo novi život koji će se u njihovoj zajedničkoj istoriji odvijati pod istim "državnim krovom".

* * *

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i uspostavljanje hege–monističke politike srpske buržoazije, bila je nova epizoda u seriji gro–zomornih nacionalnih i socijalnih ugnjetavanja širokih narodnih masa. Novostvorena država je bila heterogena zajednica i za svo vrijeme njenog postojanja nju su potresala tri vrlo bitna a neriješena pitanja: nacionalno, socijalno i seljačko. Stanovništvo Kraljevine SHS pripadalo je različitim

---

[36] Revija "Sand`ak", Novi Pazar, 24. 12. 1990, 18 (~lanak mr Avdije Avdi}a, *San-d`a~ki odmetnik Jusuf Mehonji}*).

[37] Mustafa Memi}, *Plav i Gusinje u pro{losti*..., 221-222.

[38] Salija Adrovi}, *Gornji Bihor*, Berane 1995, 91.

vjeroispovijestima i nalazilo se pod različitim režimima duhovne jurisdikcije. Najviše je bilo pripadnika pravoslavne vjeroispovijesti – 5 593 057, rimokatolika je bilo 4 708 657, dok je islamskoj zajednici pripadalo 1 345 271 stanovnika (prema podacima popisa iz 1921. godine).[39] Nacionalni kolorit Kraljevine SHS usložnjavan je postojanjem Crnogoraca, Makedonaca i Muslimana koje je tada malo ko prepoznavao kao nacionalne posebnosti. Oni su ipak tražili ravnopravno mjesto u novoj državnoj zajednici. U takvim okolnostima među crnogorskim, muslimanskim i albanskim stanovništvom javio se odmetnički pokret čiji su pripadnici htjeli na svoj način riješiti neriješena pitanja. Najbrojniju grupaciju sačinjavali su crnogorski komiti koji su bili protivnici bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije. U krajevima naseljenim Albancima takođe se pojavio prilično razvijen odmetnički (kačački) pokret koji je bio pod uticajem Kosovskog komiteta čije su težnje bile usmjerene na ujedinjavanju svih Albanaca u jednu državu. Muslimanski komitski pokret koji se pojavio skoro istovremeno kao i prethodna dva, koji su imali jasnu političku profilaciju, nije bio jasno definisan u političkom smislu riječi. Muslimansko stanovništvo Sandžaka bilo je izloženo raznim oblicima terora vlasti, nekada i prisilnom iseljavanju, zbog čega je 1918. godina u tim krajevima ostala upamćena kao *"godina uz plajčku"*, *"kad je bilo pljačkanje"* i slično. Djelovanje muslimanskih komita tada, kao i kasnije, bez precizno definisane političko–socijalne platforme, odvijalo se uglavnom pod izgovorom odbrane muslimanskog stanovništva od nasilja režima i njegovih pristalica. Zbog takvog djelovanja muslimansko stanovništvo je komite smatralo "nacionalnim borcima za islamska prava i svojim zaštitnicima".[40] Protiv komitskih grupa su bile organizovane brojne potjere i zasjede koje su im željele učiniti kraj, raspisivane su javne ucjene za glave mnogih odmetnika ali im je bilo nemoguće stati na kraj, prvenstveno zbog činjenice što su komiti znatno bolje poznavali teren koji je imao loše komunikacije i što su na tom istom terenu živjeli brojni povjerljivi i odani jataci koji su im pomagali u brojnim nevoljama. U ovom kontekstu bilo bi vrlo karakteristično navesti jedan podatak koji govori o tome da su pored ostalih jataka, čuvenom sandžačkom komiti Huseinu Boškoviću, jataci bili i kaluđeri manastira Sveta Trojica kod Pljevalja.[41]

---

[39] Branko Petranovi}, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 32-33.

[40] Ovakav stav se mo`e vidjeti iz izvje{taja Okru`nog na~elstva iz Pljevalja koje je aktom pov. br. 407, od 7. oktobra 1921. godine podnijelo svoj redovni tromjese~ni izvje{taj ministarstvu unutra{njih djela (Pogledati: [erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima u Crnoj Gori i Srbiji1919/1929.*, I dio, Almanah 9-10, Podgorica 2000, 269-270.

[41] Mustafa Memi}, *Bo{njaci (Bo{njaci-Muslimani) Crne Gore,* rukopis, 162; Husein Bo{kovi} je bio ranjavan ~etiri puta. Zbog te`ine rane koju je zadobio ~etvrti put morao je i}i na lije~enje u Italiju. Tu je upoznao nekoliko crnogorskih emigranata. Prema kasnijoj izjavi

Već naprijed smo pomenuli ime jednog od najpoznatijih vođa sandžačkih komita, a to je Jusuf Mehonjić koji je sebe nazivao "glavom" sandžačkih komita. U družini koja je četovala sa njim bili su: Hakija Mehonjić (Jusufov brat), Mahmut Jejna, Arslan Jejna, Arslan Bučan, Husein Karadan, Husein Viličić, Nuško Ljuca, Belo Ljuca, Murat Ljaljević, Hajro Ašanin, Meho Hadžović, Huso Šabotić, Azem Međedović, Nazif Škrijelj, Uzeir Dautović, Etem Ljaljević, Bajro Pupalović, Zaim Bjelajac, Arslan Kurgaš i dr.[42] Pored njih poznati komiti sa područja Sandžaka u to vrijeme bili su: Husein Bošković, Hajdar Dautović, Vejsil–Vejso Đukić, Jusuf Adrović, Sait Adrović, Perko Varaga, Radoš Đukić, Mijailo Dulović, Todor Dulović, Vučeta Dulović, Nikodim Čorbić, Smajo Dupljak, Džemo Salemović, Feriz Salković, Agan Kojić i dr. Recimo i to da su komitske čete obično brojale 20–70 ljudi.

* * *

Intenzitet djelovanja komitskih družina bio je različit. Zavisno od po–litičko–socijalnih prilika koje su takođe varirale, dešavalo se da djelovanja komita budu pojačana ili nešto umjerenija.[43] U periodu između dva svjetska rata ekonomsko–socijalne prilike na prostoru nekadašnjeg Novopazarskog Sandžaka bile su jako loše. Ovaj kraj je u sastav Kraljevine SHS ušao kao vrlo zaostao u svim pogledima. Njegova površina iznosila je 7.096 km². Administrativno–teritorijalnom podjelom države ozakonjenom članom 95. Ustava iz 1921. godine i potvrđenom 26. aprila 1922. donošenjem Uredbe o podjeli zemlje na oblasti, teritorija Novopazarskog Sandžaka se našla u sastavu Užičke oblasti sa sjedištem u Užicu i Raške oblasti sa sjedištem u Čačku. Veća mjesta Užičke oblasti bila su Pljevlja, Bijelo Polje, Nova Varoš, Priboj i Prijepolje, dok su u Raškoj oblasti značajniji centri bili Novi Pazar,

---

jednog od njih, Bo{kovi} je imao namjeru da izvr{i atentate na predsjednika albanske vlade kao i na predsjednika jugoslovenske vlade Nikolu Pa{i}a (vidjeti: [erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljeih dokumenata…* II dio, Almanah 11-12, Podgorica 2000, 246-248).

[42] Pogledati: Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku (1878-1925)*, Novopazarski zbornik 11, Novi Pazar 1987, 156-157; Avdija Avdi}, *Sand`a~ki odmetnik Jusuf Mehonji}*, Revija "Sand`ak", Novi Pazar 24. 12. 1990, 18-19.

[43] Ejup Mu{ovi}, *Hajdu~ija i komite u Sand`aku*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevi}a", VI, Prijepolje 1978, 88-92.

Sjenica i Tutin. Novopazarski Sandžak bio je podijeljen na sljedećih osam srezova: bjelopoljski, pljevaljski, deževski, mileševski, novovaroški, pribojski, sjenički i štavički.

Cjelokupna privreda je na ovom području imala naturalni karakter. Stanovništvo se uglavnom bavilo ekstenzivnom zemljoradnjom i stočarstvom, oko 89,3%, a bila je često prisutna i nelegalna sječa šumskog fonda. Trgovinom i kreditnim prometom bavilo se svega 1% stanovništva.[44] Djelimično sprovedena agrarna reforma koja je ukinula feudalni sistem, nije dala bitnije rezultate. Što se tiče kulturnih prilika slobodno se može reći da su i one bile na vrlo niskom nivou tj. vrlo zabrinjavajuće. Procenat pismenih bio je vrlo nizak. Najčešće zbog nemaštine roditelji nijesu bili u stanju da školuju svoju djecu. Prema podacima popisa stanovništva iz 1931. godine na teritoriji Sandžaka bilo je 76,4% nepismenih lica starijih od deset godina. Pritiješnjeno svim navedenim neprilikama stanovništvo Sandžaka je bilo prepušteno samo sebi i nije bilo u stanju da se aktivnije organizuje u cilju boljeg napretka. Uz sve navedeno potrebno je reći da ni sama država nije pokazivala neki značajniji interes da bi područje Sandžaka izvukla i pomjerila sa margina društvenog, ekonomskog i kulturnog razvitka. Mnogi istraživači ove problematike smatraju da je jedan od bitnijih uzroka pojavljivanja komitskog pokreta među muslimanskim stanovništvom na ovom prostoru upravo nesređeno ekonomsko–političko i socijalno stanje. Ovakvu ocjenu potvrđuje i već pomenuti tromjesečni izvještaj Načelnika Bjelopoljskog okruga ministarstvu unutrašnjih djela pov. br. 53, od 6. februara 1922. godine, u kome on kaže: *"Masa naroda je neprosvećena. Podjednako trpi pravdu i nepravdu, a kad oseti da više nemože trpeti, nezna da se koristi zakonskim pravom, već se laća oružja i odmeće od vlasti da sam sebi pribavi satisfakciju..."*.[45] Odgovarajući na nasilja vlasti nasiljem, mnogi pojedinci su bili prinuđeni da se odmetnu u šumu, prilazeći najčešće drugim nevoljnicima koji su spas potražili u odmetničkim četama.

Prije donošenja Ustava Kraljevine SHS, 28. juna 1921. godine ("Vi–dovdanski ustav"), svim građanima Kraljevine SHS, bile su zagarantovane osnovne demokratske slobode i ravnopravnost bez obzira na vjersku i na–cionalnu pripadnost. Međutim, izgleda da su te garancije više imale dekla–rativni nego stvarni odnosno praktični značaj. Pored Crnogoraca i Makedonaca,

---

[44] O privrednim i drugim prilikama u Sand`aku u meluratnom periodu pogledati: Ejup Mu{ovi}, *Tutin i okolina*, Etnografski institut SANU, Beograd 1985, 71-83; Safet Band`ovi}, *Marginalije o stanovni{tvu Novog Pazara i okoline prema statisti~kim podacima izmelu dva rata (1918-1941)*, Novopazarski zbornik 11, Novi Pazar 1987, 165-174; Safet Band`ovi}, *Privredne prilike u Sand`aku s posebnim osvrtom na Ro`ajski kraj (1918-1941)*, Ro`ajski zbornik 8, Ro`aje 1998, 69-82.

[45] [erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata*, II dio, Almanah 11-12, 233.

pravo na poseban nacionalni status nijesu imali ni Muslimani što je znatno otežavalo njihov položaj. Upravo zbog toga već 1919. godine Jugoslovenska muslimanska organizacija na čelu sa dr Mehmedom Spahom, zahtijeva da Muslimani dobiju poseban status u cilju njihove bolje nacionalne afirmacije i izjednačavanja u pravima sa drugim narodima koji su živjeli u Kraljevini SHS, odnosno od 1929. godine Kraljevini Jugoslaviji.[46] Ovakvi i slični zahtjevi bili su puka nada koja je većinu muslimanskog stanovništva, iako je ono bilo u teškom položaju, držala u mirnom stanju. Pojedinci se, međutim, nijesu mirili sa takvim činjenicama. Zbog opšteg nesigurnog, nestabilnog i nesređenog stanja, naročito na području Novopazarskog Sandžaka, ponovo dolazi do oživljavanja komitskih akcija među muslimanskim stanovništvom. Vlasti Kraljevine SHS brzo reaguju organizujući brojne potjere za odmetnicima uz pomoć policije i vojske, ali najčešće bezuspješno. Zbog takvih ishoda, a smatrajući da njihovi rezultati zavise od stanovništva na terenu, pripadnici potjernih grupa i jedinica su se krajnje bahato odnosili prema muslimanskom stanovništvu.[47]

U teškom položaju bilo je i pravoslavno i albansko stanovništvo sa pomenutog područja pa ga je istovjetan položaj približavao muslimanskom stanovništvu. U takvim okolnostima februara 1919. godine došlo je do zajedničke pobune muslimansko–albanskog stanovništva u plavsko–gu–sinjskom kraju i Rugovi u znak protesta protiv zloupotreba vlasti. Buna je kratko potrajala i svirepo ugušena. Broj žrtava je bio priličan. Po nekim podacima on je prelazio brojku od preko 450 nastradalih. O tim događajima pisao je i Čedo Ćulafić koji kaže: "Mnogi su završili po potocima, a i danas se poznaju mrlje krvi po zidovima džamije Redžepagića".[48] U jednom dokumentu, pov. br. 261 od 05. III 1921. godine, Načelnik andrijevičkog okruga Popović, se obraća Načelniku cetinjskog okruga sapštavajući mu da iz sreza *"Plav–Gusinjskog ima 406 muslimana, koji su prilikom Plavo–Gusinjske pobune 1919. g. odbegli u Albaniju, gde se i sada nalaze".*[49] Na području Bihora pojedini pravoslavci, nagovoreni i potplaćeni od vlasti i režima, upuštaju se u nečasne radnje putem kojih je režim nastojao da stvori nepremostivi jaz između pripadnika ove dvije konfesije. Već pomenute 1919. godine ubijen je u Bukovoj Strani, potesu između sela Vrbice i Police, ugledni vrbički domaćin Đule Adrović. Malo kasnije pravoslavci iz sela Hazana su

---

[46] Atif Purivatra, *Nacionalna koncepcija Jugoslovenske muslimanske organizacije*, JI^, IV, Beograd 1969, 141-143; Ejup Mu{ovi}, *Muslimansko stanovni{tvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 161.

[47] Ejup Mu{ovi}, *Hajdu~ija i komite u Sand`aku...*, 87-90.

[48] Citirano prema Mustafa Memi}, *Plav i Gusinje u pro{losti*, Beograd 1989, 227 (Citat je M. Memi} preuzeo iz rukopisa ^eda]ulafi}a pod nazivom "Prokletijski meterizi").

[49] [erbo Rastoder, *Skrivana strana istorije - crnogorska buna i odmetni~ki pokret 1918-1929*, knj. III, Bar 1997, 1698.

napali selo Dobrodole i ubili jednog starca i dvije žene.[50] Ipak, nastojanja vlasti se nijesu mogla ispuniti do kraja jer je stanovništvo obje konfesije iz graničnih krajeva Bihora i Police, nastojalo da nađe zajednički jezik ako ni zbog čega drugog, a ono zbog skoro istovjetnog ekonomsko–socijalnog položaja.

Teško stanje tokom 1919. godine muslimansko stanovništvo južnog dijela Sandžaka je nastojalo popraviti putem Memoranduma koji je upućen Ljubi Davidoviću, predsjedniku Vlade Kraljevine SHS, 11. avgusta 1919. godine, putem koga je tražena zaštita od strane države. U Memorandumu se navodi da oni koji su napustili zemlju nemaju i ne smiju gdje da se vrate na svoja ognjišta jer *"...nema dovoljno žandarma, da bi bili zaštićeni".* U Memorandumu se dalje navodi da *"...naše komšije pravoslavni ne poštedješe ni naše vjerske svetinje i naš obraz. U Sandžaku je ostala malo koja džamija, a da nije opljačkana...".*[51] Sličnih obraćanja državnim institucijama i uglednim javnim ličnostima bilo je mnogo, ali ona nijesu davala očekivane rezultate zbog čega je komitovanje i dalje bilo prisutno na terenu Sandžaka i šire.

Komitska družina Jusufa Mehonjića je sredinom ljeta 1920. godine kod mjesta Bijela Stijena, nedaleko od Bistrice (Bijelo Polje), presrela načelnika okruga prijepoljskog, Budimirovića i uspjela da razoruža i njega i njegovu pratnju.[52] Većinu članova pratnje, komiti su tri dana držali u šumama Bistrice nakon čega su pušteni kućama. Načelnika Budimirovića Mehonjić je zadržao u zarobljeništvu. Tom prilikom mu je ispričao da se u komite odmetnuo zbog nepravdi koje se čine nad muslimanskim stanovništvom u Kolašinskom i Bjelopoljskom kraju, te da za stradanje 1500 Muslimana nije niko odgovarao. Budimirović se pravdao da sa tim nema nikakve veze, niti da o takvim zloupotrebama vlasti zna. Mehonjić ga je potom natjerao da svojom rukom napiše pismo Oblasnom odjeljenju unutrašnjih djela Kraljevine SHS, u kome stoji da Mehonjić traži 120 dukata otkupnine kao i da se *"prestane sa maltretiranjem Bošnjaka u svim krajevima".* Ukoliko navedeni uslovi ne bi bili ispunjeni *"biću likvidiran i ja i moja družina".* Nakon nekoliko dana Mehonjić je dobio pozitivan odgovor (*"novac će biti isporučen tamo gdje sami kažete"*).[53]

Stanje se bitnije nije mijenjalo ni narednih godina. Zbog svog teškog položaja muslimanski prvaci su se često obraćali raznim državnim institu–cijama pa i samom kralju. U Peticiji upućenoj kralju Petru I Karađorđeviću 3.

---

[50] Salija Adrovi}, *Gornji Bihor*..., 91.

[51] Memorandum je objavljen u listu "Pravda" (11. oktobar 1919.) koji je izlazio u Sarajevu, a dokumenat je u cjelosti objavio i Hakija Avdi}, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kola{inu*, Stocholm 1997, 120-122.

[52] Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku*..., 159.

[53] Raif Hajdarpa{i}, *Bosna i Bo{njaci Bihora*..., 132-133.

maja 1920. godine od strane Muslimana iz Bosne i Hercegovine se kaže da su Muslimani odani Kraljevini SHS, ali da oni protestuju zbog nastojanja da budu pretvoreni u građane drugog i trećeg reda: *"Muslimani su prepušteni bedi. Lična sigurnost muslimana u mnogim krajevima je silno ugrožena. Odnos činovništva, sudova je drugačija nego prema Srbima...Mi ne tražimo privilegije ali ne možemo trpeti poniženja i zapostavljenost. Hoćemo pravdu, jednakost i slobode koje uživaju druge konfesije, a ne nemilo i neželjeno nezadovoljstvo muslimana".*[54]

Velika politička obespravljenost i teško socijalno stanje vodili sa ka narastanju komitskih družina naročito na području Pešteri, zbog čega je vlast morala pojačati svoju djelatnost u cilju njihovih uništenja. U već pomenutom dokumentu iz 1921. godine, Načelnik andrijevačkog okruga Popović, Načelniku Okruga Cetinje, pored ostalog saopštava da *"Iz ovog okruga ima osamnajest odmetnika... Glavne vođe istih su: Bejto Adžnajrović, Šeljko Kurtić, Aso Ferović i Medo Ferović – svi iz Plava".*[55] Tokom maja 1922. godine najaktivnija je bila komitska grupa Feriza Salkovića na području Raškog sreza u kojoj su djelovali i Beko Hajrović i Amir Kacović.[56] Početkom juna mjeseca 1922. godine petnaestak odmetnika je u srezu pećkom u planini Koprivnik napalo čobane uspjevši da im zaplijene 202 ovce. Žandarmi su brzo reagovali i uspjeli preoteti 77 ovaca. Već 15. juna komiti se ponovo oglašavaju. Akcijom u selu Peroš u srezu štavičkom, odmetnici su uspjeli jednom domaćinu oteti konja vrijednog 11.500 dinara. Dva dana kasnije (17. juna), braća Džankovići, odmetnici iz sela Crniša, srez štavički, napali su na kuću Rašida Bahtijarevića iz sela Paljeva radi pljačke. Tom prilikom je ranjena Rašidova žena, a organizovana potjera je ostala bez uspjeha.[57] Grupa odmetnika je 21. juna otjerala iz sela Suvi Do 40 goveda[58] što je izgleda natjeralo učitelja Jera Popovića koji je službovao u pomenutom selu da se 25. juna 1922. godine obrati školskom nadzorniku, obavještavajući ga da tih dana Pešterom krstari stotinak odmetnika, istovremeno pozivajući da vlasti nešto hitno preduzmu.[59] Odmetnici, međutim, nijesu odustajali od svojih namjera. Brojna družina Jusufa Mehonjića, njih 70, je 7. jula 1922. godine stigla u Rugovu preko planina Nikajskih i Bogićevice. Po izvršenoj pljački stoke,

---

[54] Citirano prema Ejup Mu{ovi}, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, 141-142.

[55] [erbo Rastoder, *Skrivana strana istorije - crnogorska buna i odmetni~ki pokret 1918-1929*, knj. III, Bar 1997, 1698.

[56] Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku...*, 158.

[57] Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku...*, 159.

[58] Avdija Avdi}, *Sand`a~ki odmetnik Jusuf Mehonji}...*, Revija "Sand`ak", Novi Pazar 24. 12. 1990, 18.

[59] Ejup Mu{ovi}, *Tutin i okolina...*, 76-77.

odmetnici su se sjutradan vratili preko Bogićevice u Šalju (Albanija).[60]

U obračunima sa odmetnicima ceh je obično plaćalo nedužno sta–novništvo. Brojne policijske snage pod komandom generala Tomića, vojvode Milića Krstića i Koste Pećanca, koje su gonile muslimanske odmetnike nastojeći da na pomenutom terenu zavedu red i izvrše prikupljanje oružja, nijesu štedjele ni nedužne seljake. Smatrajući da u mnogome pomažu odmetnike te jedinice, čiji su pripadnici radi uspješnijeg djelovanja "bili obučeni u seljačka odijela sa dugačkim kabanicama", su samo u toku jednog dana u jutarnjim časovima 1923. godine u selu Starčeviću kod Tutina ubile 27 muslimanskih lica među kojima je bilo i 5 žena.[61] Pod plaštom gonjenja Jusufa Mehonjića i njegove družine, pripadnici jedinice Koste Pećanca su maltretirali i pravoslavno stanovništvo, tražeći im novac.[62]

Tokom 1923. godine najveću aktivnost ispoljavala je komitska grupa na čelu sa Ferizom Salkovićem.[63] Grupa je djelovala u tutinskom kraju napuštajući ga povremeno radi zajedničkog djelovanja sa četom Jusufa Mehonjića. Tako je dio Salkovićeve grupe, udružene sa Mehonjićevom, presreo na Piloretama, između Raške i Novog Pazara, policijskog načelnika novopazarskog sreza Sušića sa namjerom da ga ubiju. Međutim, Sušić je bio prepredeni policajac pa je na pitanje odmetnika ko je u kolima, rukom pokazao na jevrejskog trgovca Morica iz Novog Pazara koji je putovao sa njim. Komiti su brzo reagovali i ubili trgovca misleći da je on Sušić. Drugi dio komitske grupe uspio je istovremeno opljačkati neke magazine na Ušću (Peštersko Ušće – napomena autora).[64]

Rasplamsavanju muslimanskog komitskog pokreta u periodu od 1919. do 1923. godine,[65] pored loših ekonomsko–socijalnih i plitičkih prilika, koje su bile karakteristične za sve balkanske zemlje, išle su na ruku nesređene prilike u Albaniji i djelovanje Kosovskog komiteta.[66] Iako međunarodno priznata od

---

[60] Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku*...,, 159.

[61] Ejup Mu{ovi}, *Tutin i okolina*..., 78; Mesrur [a~i}, *Pleme Ku~i u @abrenu*, Beograd 2001, 96.

[62] Safet Band`ovi}, *Iseljavanje muslimanskog stanovni{tva iz Jugoslavije u Tursku izmelu dva svjetska rata*, Almanah, 17-18, Podgorica 2001, 183.

[63] Feriz Salkovi} je bio `andarm u slu`bi Austro-Ugarske za vrijeme Prvog svjetskog rata. Dok je obavljao taj posao desilo mu se da je bio prinulen da ubije svog rolaka iz sela zbog ~ega je morao da se odmetne od vlasti kako bi izbjegao zatvorsku kaznu.

[64] Ejup Mu{ovi}, *Tutin i okolina*..., 77.

[65] Problemom muslimansko-bo{nja~kog komitovanja i ka~aka bavio se i dr Bogumil Hrabak koji na jednom mjestu, pored ostalog, ka`e: "Najve}u podr{ku lokalnog muslimanskog svijeta imali su ka~aci u Sand`aku, tako da je njihova akcija 1921. li~ila na ustanak". (Bogumil Hrabak, *Ka~aci u biv{em Novopazarskom Sand`aku (Staroj Ra{koj) 1918-1928*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevi}a", XVII, Prijepolje 1997, 236.).

[66] Kosovski komitet je nastao 1919. godine sa ciljem pripajanja Albaniji onih krajeva u kojima su `ivjeli Albanci, prije svega djelova Kraljevine SHS i Gr~ke. Najistaknutije li~nosti

1913. godine, Albanija se sve do 1925. suočavala sa teškim političkim problemima. Poslije poraza Centralnih sila 1918. godine, Albanija je prošla put od bezvlašća, preko sukoba različitih interesa međusobno suprotstavljenih političkih koncepcija do uspostavljanja republikanskog oblika vladavine. Londonska konferencija ambasadora velikih sila decembra 1921. godine potvrdila je nezavisnost Albaniji u granicama iz 1913. godine. Upravo tada Bajram Curi, kao centralna ličnost Kosovskog komiteta, poziva muslimanske odmetnike sa prostora Novopazarskog Sandžaka da dođu u Albaniju, namjeravajući da ih upotrijebi u borbi protiv Ahmet–bega Zogua koji je bio jedan od najistaknutijih albanskih prvaka koji su se sastali početkom januara 1920. godine u Lušnji, sa ciljem suprotstavljanja italijanskom tutorstvu nad Albanijom koje je Italija uspjela obezbijediti tajnim dogovorom sa Grčkom juna 1919. godine. Formirajući Namjesničko vijeće od četiri člana, kongres albanskih prvaka je Ahmet–bega Zogua proglasio za ministra unutrašnjih poslova.

Godine 1921., katoličko pleme Miridite, uz podršku veterana iz redova poražene ruske vojske generala Vrangela i Kraljevine SHS, je pokušalo da osnuje svoju zasebnu republiku. Trupe koje su bile pod komandom Ahmet–bega Zogua su ugušile ovaj ustanak, a samom Ahmet–begu je pošlo za rukom da do kraja 1923. godine obezbijedi vlast na čitavoj teritioriji Albanije.

Zbog formiranja jake opozicione struje koja je narasla u Ustavotvornoj skupštini, a koju je predvodio katolički klerik Fan Noli, na izborima 1923. godine Ahmet–beg Zogu nije uspio da ostvari većinsku premoć, što je još više zaoštrilo ionako nesređene prilike u Albaniji. U takvom konfuznom stanju krajem maja 1924. godine započinje ustanak u sjevernoj Albaniji na čijem čelu je stajao Bajram Curi. Ustanicima se na početku osmijehnula ratna sreća pa su uspjeli da zauzmu Skadar i Peškopeju, da bi 10. juna iste godine ušli i u Tiranu. Značajnu podršku ustanicima su u borbama protiv režima bega Zogua, pružili i pripadnici muslimansko–bošnjačkih komitskih četa. Sam Jusuf Mehonjić, kao "glava sandžačkih komita" bio je tokom trajanja ustanka 1924. godine komandant bataljona. Istu dužnost obavljao je i komita Husein Bošković.[67] Zbog uspješnog vojevanja protivnika, Ahmet–beg Zogu je bio primoran da napusti Albaniju i skloni se na teritoriju Kraljevine SHS. Novu vladu formirao je Fan Noli proklamujući ukidanje ostataka feudalizma i uspostavljanje demokratije. U početku Fan Noli je uživao italijansku podršku okupljajući oko sebe raznoliku koaliciju. Međutim, opšte političke prilike u Evropi u to doba (priznavanje SSSR–a) i neuspjeh u dobijanju stranih zajmova, uticali su na slabljenje pozicija Fan Nolija u zemlji i inostranstvu.

Komiteta, koji je djelovao uz podr{ku Italije, bili su Bajram Curi, Hasan-beg Pri{tina i Hasan beg Vu~itrnac.

[67] Mustafa Memi}, *Bo{njaci (Bo{njaci-Muslimani) Crne Gore*, rukopis, 161-162.

Vlada je polako počela da gubi podršku seljaka, zemljoposjednika i nacionalista.

* * *

U vrijeme postojanja komitskog pokreta muslimanskog stanovništva na prostoru istorijskog Novopazarskog Sandžaka i šire od 1918. do 1926. godine, pored muškaraca, kao glavnih nosilaca aktivnosti, karakteristično je i učešće žena koje su ravnopravno sa muškarcima dijelile sve nedaće koje su ih nalazile na zajedničkom putu. Takve pojave mogu se zapaziti i u crnogorskom i albanskom i u muslimanskom komitskom pokretu. Među crnogorskim komitkinjama najpoznatija je Jelena Šaulić, dok je među albanskim komitkinjama poznata Šote Galjica, supruga komite Azema Bejte. U sva tri komitska pokreta uglavnom se radilo o ženama mlađe starosne dobi.

Učešće žena u muslimanskom komitskom pokretu nije bilo masovno. One žene koje su na neposredan način učestvovale u nekoj od brojnih komitskih družina, našle su se u njima iz različitih pobuda. Dio njih se u četi našao u pratnji svoje braće i zbog slobodarskog duha; druge su se udale ili su već bile udate za komite pa su, poštujući patrijarhalne principe, bile odani i vjerni saputnici svojih supružnika.

Pored onih žena koje su neposredno učestvovale u pokretu, četujući, i kojima smo ovdje posvetili našu pažnju, bilo je i onih koje su bile uključene na posredan način. Za sada je o njima teško bilo šta reći jer su saznanja o tome vrlo mala.

U pomenutoj komitskoj grupi Jusufa Mehonjića djelovale su dvije žene.[68] Istoričar Raif Hajdarpašić u svojoj knjizi "Prošlost kao budućnost", Sarajevo 1990. godine, na strani 60. piše: "Interesantno je da su u hajdučko–komitskoj četi Jusufa Mehonjića bile i dvije žene, Umihana i Zejna, ali nismo mogli utvrditi iz kojega su mjesta i iz kojih porodica. Čak nismo mogli utvrditi ni njihovu ulogu u grupi komita. Da li su one bile ljubavnice Mehonjića ili prave komite, to je nepoznato". Istoričar Avdija Avdić takođe spominje Umihanu i Zejnu i u već navedenom članku "Sandžački odmetnik Jusuf Mehonjić", kaže: "Umihana, udata za Bajra Čokovića, živjela je u selu Cerovu kod Bijelog Polja. Ona je bila u komitskoj družini Jusufa Mehonjića".

U knjizi "Sinovi Sandžaka", autori Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković, pominju samo sljedeće: "U društvu Jusufa Mehonjića nalazile su se i dvije hrabre žene, Umihana i Zejna. Umihana je bila udata za Bajra Cokovića i

[68] Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku...*, 159.

živjela je u selu Cerovu kod Bijelog Polja".[69]

U knjizi "Bosna i Bošnjaci Bihora", autor Raif Hajdarpašić na strani 136. piše: "Interesantno je napomenuti da su u redovima komita Jusufa Mehonjića bile i dvije žene Umihana i Zejna, a to su sestre poginulih komita. Istražujući ovu građu, nismo mogli ranije utvrditi šta je bila njihova uloga u komitovanju. Došli smo do podataka da je Umihana živjela do 1989. godine u Prijepolju, a beogradske "Večernje novosti" donijele su članak 27. 05. 1989. godine, o njenoj smrti i opisale njihovo komitovanje".

Kao što se primjećuje o Umihani se nešto i kaže, u mjeri koja je dovoljna da izazove makar i znatiželju, dok o Zejni nemamo nikakvih informacija osim da je bila u istoj komitskoj družini sa Umihanom i drugim komitama iz društva Jusufa Mehonjića.

Naša saznanja o naznačenom problemu su sljedeća. Boraveći na području Brodareva (opština Prijepolje) u selu Poda u ljeto 1998. godine radi prikupljanja usmenih predanja o naznačenoj problematici, u razgovoru sa nekoliko mještana o prošlosti tih krajeva, saznali smo i nešto o Umihani i Zejni. Naime, dragocjene usmene podatke saopštio nam je Ramiz Kolić, Umihanin rođeni bratanac, star 67 godina koji o svojoj tetki kaže: "**Umihana** je rođena u selu Mioče, neko kaže i Maoče, ne bih ti znao reći koje godine, u kući moga đeda Đula Kolića kojega su zvali, zbog bogatstva njegovoga, Đulaga Kolić. Umihanina majka se zvala Šeha i bila je rodom od Kujovića iz Metanjca kod Bijelog Polja. Umihana se još kao dijete isticala svojom vrednoćom i otresitošću. Njen otac Đule imao je još petoro djece. Bio je imućan domaćin. U Mioče je doselio kao dijete nakon zauzimanja Kolašina od strane Crnogoraca. Svojim radom je uspio da stekne za porodicu, a i malo poviše, tako da je mog'o i drugome da zajmi. Kad je stvorena Kraljevina (misli se na Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca – S. Š.), Đulagu su zatvorili da bi mu oduzeli bogatstvo. Neđe devetnaeste godine, znajući da je domaćin u zatvoru, njegov kum Todo R. je došao sa nekolicinom ljudi da opljačka kumovo žito. Bili su oni maskirani, ali su ih ukućani osjetili. Nije im bilo svejedno izać' pred napadače i još naoružane, jer to je nejač još nepristigla. Al' nekako ih je trebalo osujetiti u tim njihovim namjerama. Najprisebnija i najodvažnija je bila Umihana, koja se nekako privukla ambaru sa žitom koji je bio cilj napadača. Uspjela je da se dokopa lopate za vijanje žita i njome udari jednog od napadača i onesposobi ga. Hitro mu je strgla masku sa lica i ugledala porodičnog kuma Toda. No, nije se zbunila. Brzo je dokopala njegovu pušku i počela pucat' na njegove drugove, čime je odbila napadače od kuće. Ovaj događaj je bio višestruko nezgodan za nju. S jedne strane pročulo

[69] Harun Crnovr{anin, Nuro Sadikovi}, *Sinovi Sand`aka*, Frankfurt 1996, 45 (prim-je}uje se da se i prezime Umihaninog supruga pogre{no navodi jer on je ^okovi}, a ne Cokovi}).

se to njeno junaštvo, a sa druge moglo je koštat' glave, ne samo nju no i druge ukućane. Kako je njen otac povremeno bio komitski jatak, ubrzo su došli i komiti da bi ponudili svoju zaštitu. Jedan od članova komitske družine bio je naročito oduševljen Umihaninijem junaštvom i izgleda da mu se ona tu dopala, pa je odlučio da joj ponudi brak. Ubrzo je Umihana bila oteta od komita, pobjegla je sa njima i tako se udala za Azema Međedovića koji je isto bio komita. Da bi među ostalim muškijem komitama bila što manje primijećena ona je obukla muško odijelo i počela kazivat' da se zove Ibrahim, na ime mlađeg brata kojega je znala većina komita jer su svraćali u Đulaginu kuću.[70] A ona je bila mlada i ličela je na njega pa se to mlogo nije ni primjećivalo. Potrajalo je to tako jedno vrijeme dok neko nije primijetio pa su u jedno vrijeme morali kazat' o čemu se radi. Nijesu im komiti pravili probleme, no su ih podržali. U tome braku oni su imali jednu ćerkicu (i pored svih napora njeno ime nijesmo uspjeli saznati – S. Š.), koja nije dugo živjela, no je umrla. Taj Umin muž, Azem, je poginuo, a ona se preudala za Bajrama Čokovića i živjela je sa njim do skoro u Bijelo Polje".[71]

Razgovor koji smo obavili sa Kolićem bio je značajan i zbog toga što smo uspjeli saznati da u Bijelom Polju živi i radi jedan od Umihaninih sinova iz braka sa Bajramom Čokovićem, a to je Osman Čoković, penzioner, koji se danas bavi novinarstvom. Želja da što više saznamo o njegovoj majci navela nas je da odgovor potražimo lično od njega. Uz pomoć književnika i novinara Kemala Musića, takođe iz Bijelog Polja, uspjeli smo obaviti razgovor sa Osmanom, koji je na njega teško pristao iz razloga što je smatrao da su dosadašnja pisanja o toj problematici nedorečena što je stvaralo prostor za izvođenje pogrešnih zaključaka, pa i onih koji se odnose na učešće žena u komitskom pokretru. Na insistiranje književnika Musića razgovor je ipak obavljen i Čoković nam je dopunio kazivanje Ramiza Kolića.[72] Radi lakšeg praćenja teksta navodićemo djelove razgovora za koje smatramo da predstavljaju proširivanje saznanja o Umihani.

"Moja majka Umihana je "prezvana"[73] pa se u matičnim knjigama vodi kao Uma. Tačan datum njenog rođenja je nepoznat, zbog toga što su matične knjige u kojima je upisana zapaljene u toku Drugog svjetskog rata, ali prema

---

[70] Iz sela Mio~a bio je i ~uveni komita Husein Bo{kovi} {to je vjerovatno uticalo da se na njegovo poznavanje doma}ina i prilika u selu mogla osloniti ve}ina pripadnika komitske dru`ine.

[71] Razgovor sa Ramizom Koli}em rolenim 1936. godine obavili smo jula mjeseca 1998. godine u selu Poda gdje je on stalno nastanjen.

[72] Razgovor sa Osmanom ^okovi}em obavio je knji`evnik Kemal Musi} u Bijelom Polju krajem novembra 2000. godine. Razgovor je snimljen na traci i ona se nalazi kod autora ovog rada.

[73] Termin "prezvana" upotrijebljen je u smislu "promijenila je ime", u ovom slu~aju upotrijebljen je hipokoristik imena Umihana, tj. njegova skra}ena verzija – nadimak.

onome što se može naći u naknadno otvorenim, stoji da je rođena 12. aprila 1900. godine u selu Mioču.[74] Kao dijete je čuvala ovce u planini Rakov Potok kod Sjenice, gdje je sa stadom izdizao njen otac Đulaga Kolić.

Držali su po 150 ovaca i znatan broj govedi. Interesantno je reći da je još kao čobanica prvi put upoznala Bajrama Čokovića pa će se tih dana, kasnije kada bude u braku sa njim, često prisjećati.

Svoje imanje u Mioču Đulaga Kolić je prodao 1913. godine i sa po–rodicom preselio u selo Livadice kod Bijelog Polja. Tu je Uma stasavala uz ostalu braću i sestre. Negdje sredinom 1919. godine bila je oteta od strane komita Jusufa Mehonjića radi udaje za komitu Azema Međedovića koji je bio iz "sela Bare" (i pored napora nijesmo uspjeli precizno ubicirati o kojim se Barama radi jer ih na prostoru o kome govorimo ima više). Azem je bio čovjek od velikog povjerenja Jusufa Mehonjića, uz to izuzetne momačke ljepote i hrabrog srca. Vjenčanje Umihane Kolić i Azema Međedovića obavljeno je kod hodže, ali se ne sjećam naziva mjesta gdje se to desilo. Prema kazivanju moje majke, ona je **u četi zatekla još dvije žene** koje su takođe bile udate za komite, ali se ni njihovih imena ne sjećam.

U braku sa Azemom, Umihana je ostala sve do njegove pogibije sredi–nom 1923. godine u selu Metanjcu kod Bijelog Polja. On je poginuo u sukobu sa jedinicama Koste Pećanca. Inače, u tom kratkom braku, oni su imali jedno dijete, jednu djevojčicu koja je po rođenju ubrzo umrla od nekakve bolesti. Po Azemovoj smrti, Uma se vratila kući. Za očekivati je bilo da ima problema sa vlastima, ali da toga ne bude postarao se njen otac Đulaga Kolić, koji je podmićivao lokalne vlastodršce.

Što se tiče njenog komitovanja i direktnog učešća u komitskom akcijama, tu bih vam mogao kazati sledeće: Vremena su bila teška, narod obespravljen, a i međusobno zavađen. Kad ovo kažem, mislim da je i tada postojala određena vjerska i nacionalna netrpeljivost koja se najčešće završavala međusobnim obračunima. Umihana je kao mlada žena, žena odvažnog komite i sama učestvovala u oružanim akcijama koje je preduzimala njena komitska četa. Junaštvom se smatralo zaplijeniti što više stoke, duvana, oružja ako se do njega moglo doći ali uglavnom od bogatih domaćina, bez obzira na vjersku pripadnost. U tom smislu karakterističan je jedan primjer koji mi je majka često navodila. Imena ne bih pominjao iz razumljivih razloga. Naime, jedan dobrostojeći domaćin Bošnjak (misli se na nacionalnu pripadnost domaćina – S. Š.), iz okoline Sjenice, sarađivao je sa vlastima i izgleda potkazivao komite. Oni su to saznali i odlučili da ga osujete u tome. Došli su kod kuće i to u vrijeme kada je bilo veselje kod pomenutog domaćina. Komiti su uspjeli da ga nekako izmame van kuće i da ga pretuku. Ostavili su ga u životu, ali su mu

[74] Umihanin sin Osman nam je ustupio li~nu kartu svoje majke koju smo uspjeli skenirati (snimak je u posjedu autora rada).

uzeli cjelokupnu stoku i zlato koje je posjedovao uz prijetnju da će ga koštati života ako nastavi da ih potkazuje vlastima.

Vrlo bi bilo karakteristično reći da su se prilikom kretanja po terenu često susretale muslimanske komitske čete sa četama komita pravoslavaca. Prema kazivanju moje majke, njena družina se najčešće nalazila sa družinom komite Todora Dulovića.[75] "Sjeli bismo kad bi se sreli, ispušili po duhan, porazgovarali o tome đe nas čekaju patrole, obećali da nećemo jedni protiv drugih, pozdravili bi se i svak' na svoju stranu", tako bi mi to ona objašnjavala. Često je govorila da je borba bošnjačkih komita bila uperena protiv Karađorđevića režima, odnosno ona bi to kratko rekla "protiv džandara", koji su u stvari bili oličenje tog režima.

Koliko god da su žene bile vrijedne, nijesu cijelo vrijeme mogle biti sa muškarcima u četi jer je to zahtijevalo posebne napore zbog stalnih pokreta čete. Žene komitkinje su zime obično provodile u Skadru gdje su živjele u iznajmljenim kućama. Troškove su snosili komiti i to novcem do koga bi dolazili preprodajom zaplijenjene stoke i drugog do čega bi došli. Iz Skadra bi komiti najčešće donosili duhan i prodavali ga preko svojih jataka na terenu.

U drugi brak Uma je stupila ubrzo po povratku iz komitske čete. O njenom komitskom životu se govorilo kradom (krišom – S. Š), što govori da je u njenom društvu bilo rizično biti zbog opasnosti prisustva špijuna. Ipak, ona je bila privlačna za one koji su bili zainteresovani za brak sa njom. Njen budući muž Bajram Čoković se poput drugih momaka interesovao za nju, ali ključni momenat, koji je Umu opredijelio da se uda za njega, se desio na jednoj svadbi, kada je Bajram bacio kamen sa ramena "za ukop dalje od svih" koji su tog dana bacali kamena, što je bila tradicionalna ceremonija na tadašnjim svadbama. Ubrzo je došlo do zakazivanja svadbe. Po dolasku u Bajramovu kuću Uma se suočila sa velikim iznenađenjem. U kući je zatekla "podrugu" (njen muž je znači već imao ženu – S. Š.). Iako surovi, običaji su se morali poštovati. Uma je nastavila život sa Bajramom Čokovićem i u braku sa njim imala je šestoro djece, od koje je danas u životu dvoje, kći Emira i ja, sin Osman, oboje nastanjeni u Bijelom Polju. Dodao bih da je Uma umrla 28. avgusta 1984. godine u 85–toj godini života i da je sahranjena na groblju Bijeli Kamen na vrhu Babića Brijega. Mezar sam joj nedavno opremio.... Godine čine svoje.... Nekada sam mnogo više detalja znao o ovome. Dosta toga sam zaboravio, ali i

---

[75] O komiti Todoru Dulovi}u vidjeti: [erbo Rastoder, Skrivana strana istorije – crnogorska buna i odmetni~ki pokret 1918-1929, knj. I – IV, Bar 1997, knj. I, 377, 378; knj. II, 669, 670; knj. III, 1294, 1320, 1417; knj. IV, 1935, 1936, 2044, 2089; Todor Dulvi} je ogla{en za odmetnika 12. avgusta 1920. godine. Tada je imao 35 godina. U dokumentu (br. 7020, Cetinje 12. avgust 1920.), iz koga saznajemo da je Dulovi}, pored ostalih, ogla{en za odmetnika, daje se i njegov li~ni opis pa se ka`e da "je star 35 godina, lica dugog, kose smeđe, brkova malih, crnih, stasa srednjeg, o~iju konopljastih" ([erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata...*, I dio, Almanah 9-10, Podgorica 2000, 243-245).

ovoliko će, nadam se, biti od koristi" – završava svoje kazivanje Umihanin sin Osman Čoković.[76]

U naporima da nešto više saznamo o drugoj pomenutoj **komitkinji Zejni,** nijesmo mnogo postigli. Nesigurnu pretpostavku "da je sestra komite" i "da bi mogla biti od Viličića", iznio nam je već pomenuti Ramiz Kolić. Svi ostali pokušaji da nešto više saznamo o njoj ostali su bezuspješni. Skloni smo ipak iz tri razloga vjerovati da bi ona zaista mogla biti od bratstva Viličića; prvo jer je u Mehonjićevoj četi djelovao i komita Husein Viličić iz sela Komaran kod Brodareva; drugo jer je kao komita djelovao i hodža Šućro Viličić, takođe iz Komarana čija je sestra **Fatima** bila **komitkinja**, ali je povremeno boravila u četi, a mnogo više se starala o pribabvljanju hrane, informacija i drugog potrebnog materijala za komite;[77] i treće, zbog toga što u svom kazivanju Osman Čoković kaže da je njegova majka u četi zatekla dvije žene, što nas upućuje na zaključak da se radi o Zejni i Fatimi Viličić. Istovjetno prezime upućuje i da se radi o djevojkama – ženama koje su u međusobnom krvnom srodstvu što im je, vjerovatno, slobodnijim činilo i olakšavalo njihovo komitovanje. Pretpostavka istoričara Raifa Hajdarpašića kada kaže da se najvjerovatnije radi o sestrama poginulih komita[78], dodatno potkrepljuje naše mišljenje.

Sledeća žena komitkinja o kojoj želimo nešto reći jeste **Naza Kalić**. Ona je bila žena Jusufa Mehonjića. Poticala je iz ugledne porodice Kalića koja je živjela u Šahovićima. Bila je djevojka izuzetne ljepote zbog čega je izazivala pažnju mnogih momaka iz svoje okoline. Prema kazivanju rah. Salka Brahovića, za ljepotu Naze Kalić saznao je i oblasni upravitelj iz Kolašina Boško Bošković i zarekao se da će Nazu uzeti na silu. Na drugoj strani Jusuf Mehonjić, čija je majka takođe bila od Kalića (negdje se navodi da je od Karalića – S. Š.), kao već afirmisani junak i zaštitnik muslimanskog življa, dočuo je za te namjere i nije mogao dozvoliti da se tako nešto dogodi. Preduhitrio je Boška Boškovića i iz rodne kuće 1922. godine oteo Nazu Kalić uzevši je za svoju ženu. Sva je prilika da je taj događaj ovekovječila i narodna lirska pjesma koja kaže:

"Mlad se Jusuf oženio,
do ponoći s ljubom bio.
Od ponoći ferman dođe,
hajd' Jusufe, car te zove,

---

[76] Po zavr{etku razgovora Osman ^okovi} je svom sagovorniku Kemalu Musi}u dao fotografiju maj~inog mezara, posmrtni plakat i li~nu kartu koju je Musi} skenirao i uputio nam snimak.

[77] Raif Hajdarpa{i}, *Bosna i Bo{njaci Bihora*, Sarajevo 1997, 136.

[78] Kazivanje rahmetli Salka Brahovi}a - Mehonji}a iz Brodareva dato autoru 07. 07. 2001. godine u Brodarevu. Prema njegovim rije~ima Fatima Vili~i} je `ivjela 101 godinu i bila je udata u Dautovi}a. Kazivanje je zabilje`eno na kasetofonskoj traci i u posjedu je autora ovog rada.

carska hazna pokradena,
na Jusufa potvorena...".

U braku sa Nazom Jusuf Mehonjić je imao jednog sina čije je ime Lutvo Mehonjić (rođen je 1923. god.), koji danas živi u selu Homelj kod grada Fira u Albaniji i ima četiri sina.[79] Njegov najstariji sin Jusuf, je dobio ime po djedu. Završio je učiteljsku školu i jedno vrijeme službovao u Turskoj u Istanbulu.

Naza je aktivno učestvovala u akcijama čete koju je predvodio njen suprug Jusuf Mehonjić. Zime je poput drugih žena iz čete provodila u Skadru. Njeno komitovanje bilo je prekinuto rađanjem sina Lutva, sa kojim je često morala mijenjati mjesto boravka iz razloga što su vlasti protiv Mehonjića primjenjivale razne metode pa i ucjene hvatanjem najbližih srodnika. Po napuštanju teritorije Kraljevine SHS, Jusuf Mehonjić je uspio da dođe do svoje porodice u Skadru ali žandarmi su neprekidno pratili njegov trag i na kraju ga ubili. Naza Mehonjić, iako udovica, uspjela je da podigne svog sina, čiji smo dio biografije već pomenuli.

Iz kazivanja Salka Brahovića izdvojili bismo još jedan interesantan detalj. Naime, Jusuf Mehonjić je imao dvije rođene sestre [80] koje su se zvale

---

[79] Rahmetli Salko Brahovi} (1918 – 2002), nam je u pomenutom razgovoru kazao da je rolen 07. 05. 1923. godine, ali da mu u li~noj karti stoji da je rolen 1918. U rodbinskim vezama sa Jusufom Mehonji}em je i "po krvi po mlijeku". Salkov otac se zvao Ibrahim, a djed Hasan. Djed Hasan je imao brata Murata koji je otac Jusufa Mehonji}a. Jusufova majka i majka Ibrahimova su rolene sestre. Njihova tre}a sestra bila je udata za Ragiba Mehonji}a u Bijelom Polju. Na datum rolenja, Salko nam je posebno skrenuo pa`nju jer ka`e da je vr{njak sa Jusufovim sinom Lutvom sa kojim je ina~e, kao sa bliskim rolakom, ostvario i li~ni kontakt prije nekoliko godina iz koga je saznao da Lutvo ima ~etiri sina (sjetio se imena dvojice – Jusufa koji nosi ledovo ime i D`afera, dok se imena druge dvojice nije mogao sjetiti, a njihova imena su Alija i Bajram). Ovo navodimo i iz razloga {to je prije izvjesnog vremena, prilikom davanja iskaza Nuru Sadikovi}u i Harunu Crnovr{aninu, Salko Brahovi} rekao da je Lutvo rolen 1920. godine (H. Crnovr{anin, N. Sadikovi}, Sinovi Sand`aka, Frankfurt 1996, 48.).

[80] Obzirom da je muslimansko-bo{nja~ki komitski pokret u vremenu od 1919. do 1926. godine izazivao veliku pa`nju, tada{nje novine su sa velikom pa`njom pratile sve komitske akcije i djelatnosti. O komitama su pisali: sarajevska "Pravda", "Sarajevski list", "Odbrana Safeta-bega Ba{agi}a", list skopskih komunista "Socijalisti~ka zora" itd. U jednom broju "Socijalisti~ke zore" iz jula 1920. godine navode se razlozi odlaska u komite Jusufa Mehonji}a. U ~lanku se ka`e da je izvjesni silnik Todo Markovi}, nasilno skunuo zar i veo sa lica sestre Jusufa Mehonji}a, koja je ina~e smatrana najljep{om djevojkom u Bijelom Polju i odveo je u nepoznatom pravcu, ali je uvrijeleni Mehonji} uspio da ga sustigne i ubije na licu mjesta {to je bio i osnovni razlog njegovog odmetanja u komite (Mustafa Memi}, *Bo{njaci (Bo{njaci-Muslimani) Crne Gore*, rukopis, 161). Ipak, u pismu kojim se Mehonji} obra}a na~elniku okruga bjelopoljskog 21. marta 1924. godine on ka`e da komituje ve} 11 godina i da je u komite oti{ao sa svojim drugovima "*zato {to se ~ine nepravde nad muslimanima"*. U jednom pismu koje je iz Dra~a uputio Lazar Bo{kovi}, zubni ljekar, Jovanu Plamencu, tada Predsjedniku Ministarskog Savjeta crnogorske vlade u Rimu, pored ostalog se navodi: "Komite u Bijelom

Ruva i Nura. I one su povremeno aktivno učestvovale i pomagale komitsku četu svoga brata. Karakterističan način oblačenja i stroga vjerska pravila, često su omogućavali muslimanskim ženama da su se mogle "tevdil učiniti" (maskirati se) i na taj način doturiti korisnu informaciju onima čiji su životi zavisili od brzine njenog dostavljanja. Boravak u četi je uticao da su žene najbolje znale šta je komitama potrebno nabaviti u pogledu hrane, odjeće, obuće, sanitetskog materijala itd. Izgleda da je zajednička borba uticala i na emocionalnu stranu pa se dešavalo da dođe i do sklapanja braka. Ruva Mehonjić, Jusufova sestra se udala za komitu Šućra Viličića koga smo već pomenuli i sa njim je živjela u okolini Brodareva sve do svoje smrti. Druga Jusufova sestra, Nura, je po smrti svoga brata 1926. godine, otišla za Tursku i tamo nastavila svoj život. Ovdje bismo dodali da se njen i Jusufov brat, Hakija Mehonjić, nikada nije ženio.

Pokušavajući da što bolje sagledamo problem koji nas interesuje, tokom našeg istraživanja usmenih saznanja o učešću žena u komitskom pokretu, uspjeli smo zabilježiti i nešto podataka o **Šeremetki Kuč – Salković**, koja je takođe bila pripadnik jedne komitske družine.[81] Šeremetka Kuč rođena je 1906. godine u selu Biševu, od oca Hajriza Kuča[82] i majke Mere koja je bila rodom iz sela Đerekara na Pešterskoj visoravni. "Kao djevojka bila je lijepa, stasita, sojna i vrijedna, "vatra živa", saopštava njen brat po ocu Ćazim Kuč.[83] Otac je vrlo mladu udao za Rama Ćorovića, takođe iz Biševa, ali sa njim je malo bila u braku. "Siromašno se živjelo, a rad je bio težak. Bilo je i bračne nesloge. Šeremetka je imala brata po majci, Arifa (prezime nijesmo uspjeli doznati), koji je bio u komitskoj družini Feriza Salkovića. Jednom prilikom se požalila bratu da slabo živi sa čovjekom, a on joj je obećao da će doći da vidi o

---

Polju ubile su por. (porodicu – S. [.) Toda Markovi}a a Simo Teri} iz Polja, ubio je jedne ve~eri osam ljudi u jednoj kafani i pobjegao u {umu..." ([erbo Rastoder, *Skrivana strana istorije...*, knj. III, 1624). Iz citiranog se ne mo`e zaklju~iti da li su to uradili komiti pravoslavci ili muslimani. Todo Markovi} se, po svoj prilici, bio zamjerio objema stranama zbog ~ega ga je sustigla "osvetni~ka ruka".

[81] Na komitsko djelovanje ove `ene ukazali su nam Amir i Osman Ku~ , a dragocjene podatke o njoj saop{tio nam je njen brat po ocu ]azim Ku~, rolen 1922. godine u Bi{evu, gdje i danas `ivi. Razgovor sa njim obavila je Djultena Daci} iz Ro`aja, apsolvent engleskog jezika, zaposlena u [koli u Bi{evu. Ovom prilikom autor im se svima zahvaljuje.

[82] Hajriz Ku~ je rolen 14. 03. 1876. godine u Bi{evu gdje je umro i sahranjen 13. 07. 1959. Imao je dvije `ene, stariju Meru, rodom iz \erekara, sa kojom je imao sinove Pa{a i Hasana i k}eri [eremetku i Nejmu. Druga `ena mu se zvala Fana i sa njom je imao tri sina -]azima (saop{tio nam je iznijete podatke), Hamida i Raifa i k}erku Vahidu.

[83] [eremetku spominju i Harun Crnovr{anin i Nuro Sadikovi} u ve} citiranoj knjizi, ali **prave gre{ku** i ka`u da se **zvala [erameta** ("Feriz Salkovi} je bio o`enjen lijepom [erametom, rodom iz Ro`aja, s kojom je imao pet sinova" – str. 52.). Pomenuti autori takole su zapazili da se radilo o pravoj ljepotici.]azim Ku~ nam je saop{tio da je do nedavno imao njenu fotografiju ali je u meluvremenu dao nekome od rodbine.

čemu se radi. Izgleda da su se tad dogovorili da ona pobjegne od njega. Jedne noći, pošto joj je muž zaspao, Šeremetka je izašla iz stana i kako kaže Ćazim Kuč "turila rezu" na vrata i pobjegla sa bratom i njegovom pratnjom". Njenu ljepotu ubrzo je uočio komita Feriz Salković i u dogovoru sa njenim bratom Arifom, odlučio da stupi u brak sa njom. Sudeći prema godini Šeremetkinog rođenja i vremenu aktivnog djelovanja Feriza Salkovića, lako se može zaključiti da se radi o samom kraju 1922. i početku 1923. godine.

U komitskoj četi svoga supruga Šeremetka je provela tri godine. Još za komitskih dana rodila je sina Avdula (Ćazim Kuč kaže Avdulja). Jednom prilikom, zajedno sa ostalima iz čete, Šeremetka se sa sinom u naručju, našla u teškoj prilici. Bili su opkoljeni od strane žandarma i prijetila im je smrtna opasnost. Salković je predlagao supruzi da dijete ostave kako bi se lakše izvukli iz obruča žandarma ali Šeremetka nije pristala na to po cijenu sopstvene glave. Uspjeli su da se spasu i sačuvaju dijete. Jedan od njihovih povjerljivih jataka bio je izvjesni Redža Redžepagić iz Plava. Kada su odlučili da se konačno povuku sa teritorije Kraljevine SHS, supružnici Salkovići su darivali svog vjernog jataka, Feriz mu je poklonio svoj revolver nagant, a Šeremetka mu je dala zlatan prsten. Po smirivanju komitskog djelovanja, Šeremetka i Feriz Salković su se nastanili u selu Folj blizu Skadra. Šeremetka je tu porodila i ostalu djecu – sinove Ismeta, Aliju, Mehdiju, Esada, Feriza i kćeri Ajkunu i Begiju. Prema kazivanju Ćazima Kuča, Feriz Salković (on kaže skraćeno Feriz–Salko) je bio kum sa albanskim kraljem Ahmetom Zoguom, zbog čega je Zogu finansirao školovanje njihovog sina Avdula.[84] Po završetku školovanja Avdul je jednom prilikom posjetio očevo rodno mjesto Crniš (nedaleko od Tutina), sa namjerom da izvrši povraćaj očevog imanja u cilju prodaje. Međutim, imanje je već bio prisvojio jedan od dvojice očeve braće. Na zahtjev da mu vrati imanje – "babovinu", stric je odgovorio ubistvom svog sinovca. Tako je nastradao najstariji sin čuvenog komite Feriza Salkovića.[85] Žustar i plahovit po naravi, slično je završio i sam Feriz. Prepirka sa Albancem, Ćazimom Ljapom, koštala ga je života.

Šeremetka Kuč – Salković je dugo živjela. Umrla je prirodnom smrću

---

[84] Jedan od protivnika Ahmeta Zogua bio je i [aljski barjaktar koji je namjeravao da podigne ustanak protiv albanskog kralja. Znaju}i za te namjere, Zogu je zatra`io pomo} od Salkovi}a, tra`e}i od njega da likvidira barjaktara [aljskog. Nagovorio ga je da se navodno ponovo odmetne u komite sa svojim vjernim drugom Nahom \erekarcem. Oni su to i u~inili. Za njima je upu}ena i potjera koja je trebala da poslu`i za zavaravanje tragova. ^uv{i za to barjaktar [aljski je po`elio da tako vrijednim ljudima pru`i uto~i{te i stupio je u vezu sa njima. Melutim, ubrzo je bio likvidiran. Zbog ovog ~ina albanski kralj Zogu se pokumio sa Salkovi}em i \erekarcem dav{i im kao nagradu imanja u Folju i Homelju.

[85] Podaci koje smo mi dobili od]azima Ku~a ne podudaraju se sa podacima koje iznose H. Crnovr{anin i N. Sadikovi} (str. 52). S obzirom da je na{ kaziva~ u bliskim rodbinskim vezama sa akterima dogalaja, smatramo da su njegovi podaci ispravniji.

1997. godine. Po odlasku u Albaniju nikada se nije vratila u svoj rodni kraj. Od njene rodbine samo jednom je bila posjećena. To je učinio njen brat po ocu Čazim Kuč, 1942. godine.[86]

U pisanim istorijskim izvorima nalazimo tragove koji potvrđuju navode o učešću žena u komitskom pokretu. U jednom od tih dokumenata iz aprila 1924. godine, koji je u rukama imao istoričar Avdija Avdić, između ostalog se kaže da je "Jusuf Mehonjić sa pet drugova ***i jednom ženom*** (podvukao autor) napustio Skadar 23. ovog mjeseca (misli se na april – S. Š.) i otišao u Krasniće preko Dukađina, kod Bajram Cura...".[87]

U do sada pronađenim i objavljenim istorijskim izvorima nalazimo još nekoliko žena komita o čijem ćemo djelovanju kazati nešto u narednim redovima.

U izvještaju načelnika Raškog okruga o stanju na tom području i o potrebi konačnog razračunavanja sa njima pov. br. 14 od 22. januara 1920. godine, može se naći i dio izjave **Mejre Kučević**, teško ranjene odmetnice, inače žene ubijenog odmetnika Ajrana Kučevića. U svom iskazu o hajdučkoj družini koja je razbijena 17. januara 1920. godine, kojom prilikom je ubijen njen muž a ona teško ranjena i uhvaćena, Mejra je *"sa ushitom opisivala kako su divni njihovi "JUNACI", kako im odijelo sija u srmi i oružje".*[88] Komitska četa kojoj je pripadala Mejra Kučević i njen muž (H)Ajran, djelovala je na tromeđi Srbije, Crne Gore i Albanije stvarajući velike probleme vlastima zbog čega se Načelnik Raškog okruga žali u svom izvještaju navodeći da *"Ova tromeđa (predeo sreza Štavičkog) sa srezovima Istočkim i Rožajskim obrazuju jednu naročitu oblast i po konfiguraciji zemljišta gde su ogromne planine i klisure sa izvesnim samo prolazima. I doista je velika teškoća kod ovakvog položaja zemljišta vršiti uspešno hvatanje i utamanjivanje odmetnika...".*[89] Obzirom na datum kada je razbijena komitska grupa kojoj su pripadali supružnici Kučevići, može se zaključiti da su njih dvoje komitovali nešto duže od godinu dana, zatim da je Mejra Kučević, iako uhvaćena i teško ranjena, ispoljila hrabrost pred istražnim organima, veličajući komitovanje svojih saboraca kao posebnu vrstu junaštva. Svemu ovome potrebno je dodati još

---

[86] Kako je u vrijeme]azimove posjete sestri uveliko vo|en Drugi svjetski rat, teritorijom Albanije su krstarile razne bande radi plja~kanja i ubijanja. Jedne no}i se desilo dsu napali i ku}u udovice [eremetke Salkovi} u kojoj se zatekao i njen polubrat]azim. Ipak, [eremetka se nije zbunila. Djecu i brata je sklonila u jednu sobu, nakon ~ega je uzela automat i po~ela pucati na napada~e koji su ubrzo odustali od napada.

[87] Arhiv Saveznog sekretarijata inostranih poslova, politi~ko odjeljenje, F-2, pov. broj 367, 26. april 1924. (citirano prema Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku (1878-1925)*…, 163, napomena 90).

[88] [erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919/1929*, I dio, Almanah 9-10, Podgorica 2000, 228- 229.

[89] [erbo Rastoder, Isto, 229.

nekoliko podataka koji mogu pomoći u što boljem približavanju otkrivanja identiteta Mejre Kučević, tj. njenog porijekla po rodu. Obzirom da su Kučevići porijeklom iz Sjeničkog sela Žabren, bratstveničku pripadnost Mejre Kučević, vjerovatno treba tražiti među bratstvima koja starinom pripadaju Klimentama (Gicići, Ajdinovići, Salihovići, Rugovci), naseljenim na ove prostore 1700. godine,[90] iz razloga što Kučevići nijesu stupali u međusobne bračne veze.

U tromjesečnom izvještaju Okružnog načelstva Bijelog Polja minis–tarstvu unutrašnjih djela Pov. Br. 620 od 12. XI 1920. godine, između ostalog za odmetnika je oglašena i izvjesna **Kada Ljuca – Kafrija**. U izvještaju se kaže: *"Odmetnika je i sada isti broj koji je javljen u tromjesečnom izvještaju od 15. avg. tek. god. pov. br. 421, sa promjenom u tome što se oglašeni hajduk Perko Varaga predao, a za hajduka je oglašena Kada Ljuca–Kafrija, koja je stavljena pod istragu i u pritvor zbog ubistva pisara sreza Belopoljskog Aleksandra Savića, pa je iz pritvora pobjegla. Kako se nije mogla pronaći, pozvata je na predaju, a po tom i za hajduka oglašena, pošto se u zakonom roku nije prijavila vlastima...".*[91]

Iz sadržaja navedenog dokumenta se ne može zaključiti da li je ubistvo pisara sreza Bjelopoljskog, Aleksandra Savića, počinjeno od strane Kade Ljuce, bilo čin lične osvete ili je čin revolta prouzrokovanog opštim teškim stanjem koje je bilo prisutno među stanovništvom. U istom dokumentu se na jednom mjestu kaže: *"Narod u masi je vrlo neprosvećen i utučen režimima u kojima je živeo. Niti je svesan svojih prava ni svojih dužnosti i ropski bi slušao naredbe vlasti dok ih ne oseti kao ne pravdu koju ne može otrpeti, u kom slučaju može da protestvuje, ali ne redovnim putem već odmetanjem od vlasti...".*[92] Ovaj dio dokumenta smo naveli iz razloga što je iz navedenog lakše sagledati teško stanje koje je pojedince navodilo i na odmetanje od vlasti. Vrlo je moguće da je Kada Ljuca osjetila određenu zakonsku nepravdu zbog nečega te da je kao njen odgovor na nju uslijedilo ubistvo pomenutog pisara. Ovo kažemo zbog toga što se u istom dokumentu navodi da: *"Opštinske vlasti su vrlo rđave.* ***Rad predsednika je znatnim delom samovoljan i nezakonit..."*** (podvukao S. Š.).[93]

Svi su izgledi da Kada Ljuca nije dugo komitovala. Iz pristupačnog dokumenta se ne može zaključiti da je pripadala nekoj od komitskih družina, već je njeno komitovanje više imalo individualni karakter koji se ogledao u izbjegavanju kazne za počinjeno ubistvo. U uslovima samostalne "borbe",

---

[90] O Ku~evi}ima op{irnije vidjeti: Mesrur [a~i}, *Pleme Ku~i u @abrenu*, "Mrlje{", Beograd 1999.

[91] [erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919/1929*, I dio, Almanah 9-10, Podgorica 2000, 262.

[92] [erbo Rastoder, Isto, 264.

[93] [erbo Rastoder, Isto, 267.

jednoj ženi bilo se jako teško održati na terenu, prvenstveno zbog stalnih potjera, prisutnih špijuna i nemogućnosti pronalaženja pouzdanih jataka. U tromjesečnom izvještaju načelnika bjelopoljskog okruga ministarstvu unutrašnjih djela pov. br. 53, od 6. februara 1922. godine izvještava se i o smrti Kade Ljuce pa se kaže: *"...odmetnik Kada Ljuca – Kafrija, iz Belog–polja, ubijena je 7. novembra 1921. godine, za koju se smrt saznalo tek pre 10. dana i čim se sneg otopi pristupiće se iznalaženju rečenog leša, koji je sada pod snegom, pa će se o tome podneti izveštaj Ministarstvu...".*[94] Dakle, okolnosti pod kojima je Kada Ljuca–Kafrija poginula ostale su nerazjašnjene. Moglo bi se pretpostaviti, s obzirom da se u izvještaju kaže da se za smrt saznalo "tek pre 10. dana", da je odmetnica Kada Ljuca poginula u obračunu sa civilnim, a ne licima koja su pripadala žandarmeriji, jer da je ubijena od strane žandarma to bi i policijski izvještaj jasno i nedvosmisleno sadržao takvu konstataciju iz prostog razloga što bi to značilo i uspješnost organa vlasti u akcijama koje su sprovodili protiv komita i odmetnutih lica.

Komitskom pokretu pripadala je i **žena** čuvenog komite **Huseina Boškovića**. O njoj nemamo podataka (nijesmo uspjeli saznati njeno ime niti djevojačko prezime), osim jednog koji se odnosi na njen odlazak u Tursku. Njeno komitovanje je, pretpostavljamo, imalo sličan karakter kao i ostalih žena komitkinja. Prema pisanju beogradske "Politike" br. 7429, od 03. januara 1929. godine, Husein Bošković je po odlasku u Carigrad nekoliko puta pisao vlastima Kraljevine SHS tražeći da se njegova žena uputi u Carigrad. U protivnom, prijetio je da će se vratiti i biti svirepiji nego ranije. *"... 1928. godine njegova žena je otputovala u Carigrad".*[95]

Među ženama u muslimanskom komitskom pokretu našla se i jedna pravoslavka što predstavlja pravi kuriozitet. Ta žena je bila **Janica** – **Jana Kuč, rođena Radošević**.[96] Ona je rođena u Gornjobihorskom selu Hazane gdje je živjela sve do svoje udaje u selu Lješnici. Kako je Jana živjela u Hazanama, selu koje je u vjerskom pogledu bilo mješovito, jer su u nemu živjeli zajedno i muslimani i pravoslaci, ona je, sudeći po razvoju kasnijih događaja iz njenog života, uspjela da još kao djevojka formira zdravu svijest neopterećenu mržnjom bilo koje vrste. Njena braća su takođe bili pravdoljubivi ljudi o čemu

---

[94] [erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919/1929*, II dio, Almanah 11-12, Podgorica 2000, 232.

[95] [erbo Rastoder, *Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata...*, II dio, Almanah 11-12, 258.

[96] Dragocjene podatke o Jani Rado{evi}-Ku~, saop{tio nam je vreme{ni starac Zejto Bakija iz sela Bio~e, zaselak Zenice, koji je rolen 1908. godine, gdje i danas `ivi. Pogledati o njemu reporta`u napravljenu upravo kada nam je saop{tavao podatke o komitskoj djelatnosti na podru~ju Bihora: "Publika", godina II, br. 302, Podgorica 23. X 2002, 15. Podatke dobijene od Zejta Bakije mogu}e je uporediti sa podacima koje je svojevremeno zabilje`io mr Avdija Avdi} u ~lanku koji smo ve} naveli pod naslovom "Sand`a~ki odmetnik Jusuf Mehonji}".

svjedoče nekolika pobratimstva sa Muslimanima–Bošnjacima u Hazanama i okolini.

Zbog svojih političkih djelatnosti Janin muž je bio osuđen na robiju koju je imao izdržavati u zatvoru u Zenici. Na imanju njenog supruga, kao sluga, radio je izvjesni Meta Čolović, takođe iz Lješnice. Povratak Janinog supruga iz zatvora bio je pod znakom pitanja za duži vremenski period. U međuvremenu, Meta Čolović je uspio da se nekako dodvori Jani i stekne njenu naklonost. Vremenom naklonost se pretvorila u svojevrsnu ljubavnu idilu među njima koja se završila Janinom preudajom za Čolovića. Međutim, zbog straha od osvete i onoga što ga je moglo snaći po izlasku iz zatvora od Janinog muža, Meta Čolović se odlučio na bjekstvo iz zavičaja zajedno sa svojom nevjenčanom ženom. Smatrajući da bi im povoljno rješenje bilo bjekstvo prema Pešterskoj visoravni, Meta i Jana su dospjeli do pešterskog sela Hrasno, gdje su se zadržali izvjesno vrijeme. Bojeći se osvete zbog postupka svog rođaka, ostali Čolovići nastanjeni u Lješnici takođe su napustili pomenuto selo i raselili se u raznim pravcima. Pokušavajući da se domognu što sigurnijeg utočišta, Jana i Meta su pristupili jednoj komitskoj grupi koja je djelovala na prostoru Pešteri, dopirući i prema granici Albanije. Koliko je trajalo njihovo komitovanje, za sada je nemoguće tvrditi sa sigurnošću. Izvjesno je samo da je po razbijanju muslimansko–bošnjačkog komitskog pokreta Meta ostao da živi negdje na Kosovu zajedno sa Janom. U stari zavičaj se više nikada nijesu vratili. Komitkinju Janu mnogi dovode u vezu sa smrću Jusufa Mehonjića. Ona je, navodno, uhvatila vezu sa jednim Hukićem iz pešterskog sela Ugla (jedni kažu da se zvao Huka, a drugi Smail), odala mu povjerljive komitske jatake, pa je u jednoj od mnogobrojnih akcija sprovedenih protiv komita Hu–kiću pošlo za rukom da ubije Jusufa Mehonjića, zbog čega je bio nagrađen sabljom od strane srpske vlade. Postavljajući pitanje čemu treba vjerovati, da li novinskom izvještaju o slučajnom ubistvu Jusufa Mehonjića ili usmenom kazivanju, istoričar Avdija Avdić sa pravom zaključuje da o svemu ovome "treba još mnogo proučiti".

Godina 1924. donijela je nova iskušenja za muslimanski komitski pokret. Krajem juna i početkom avgusta 1924. u Beranama su ispoljene otvorene neprijateljske namjere dijela pravoslavnog stanovništva prema muslimanskom. Rasplamsavanje loših namjera i njihovo prerastanje u otvoreni sukob spriječio je komandant beranskog vojnog garnizona, major Jojić, koji je vojsku izveo u grad i rastjerao euforičnu i neobuzdanu masu stanovništva.[97]

Nekoliko mjeseci kasnije počinjen je užasan zločin nad muslimanskim stanovništvom na području Šahovića i Pavinog Polja poznat kao "Šahovićki

[97] Safet Band`ovi}, *Iseljavanje muslimanskog stanovni{tva iz Jugoslavije u Tursku izmelu dva svjetska rata*, Almanah, 17-18, Podgorica 2001, 186.

pokolj". Nakon ubistva Boška Boškovića[98], inspektora Ministarstva unutrašnjih djela u penziji i ranijeg načelnika kolašinskog okruga, 7. novembra 1924. godine u mjestu Cer kod Mojkovca, za ubistvo je optužen komita Jusuf Mehonjić. Ubrzo je, noću, između 9. i 10. novembra, uslijedila stravična "osveta". Pod komandom penzionisanih oficira oko 2.000 naoružanih Poljana, Kolašinaca i dugih, krenulo je na nedužno muslimansko stanovništvo. Napad je bio nemilosrdan, a iza njega je ostala prava pustoš. Preživjeli su ga samo rijetki srećnici. Precizan broj žrtava ostao je nepoznat do danas (navode se brojke od 300 do 600 nastradalih), iako se najčešće spominje brojka koju je saopštio Milovan Đilas a radi se o 350 žrtava.[99] Plašeći se daljih stradanja preostali dio muslimanskog stanovništva se raselio prema drugim djelovima Sandžaka, ka Kosovu, Bosni i Turskoj.

Ubrzo iza "Šahovićkog pokolja", 21. novembra 1924. godine upućen je "Memorandum" muslimanskih predstavnika Šahovića i Pavinog Polja Nje–govom Veličanstvu kralju Aleksandru Karađorđeviću. U "Memorandumu" se traži iznalaženje načina kojim bi se *"omogućilo, da se dignemo s naše očevine i da se naselimo u kojem drugom kraju naše Kraljevine, gdje bismo mogli* ***mirno*** *i nesmetano živjeti i razvijati se* ***pod okriljem Vaše zaštite****...".* [100]

Kraljev odgovor nije uslijedio već je zvanična vlast ovaj gnusni zločin ubrzo zataškala.

U susjednoj Albaniji samo mjesec dana nakon ovih burnih događaja, decembra 1924. godine, izbjeglom Ahmet–beg Zoguu i dijelu emigracije oko njega, podržanim od vlade Kraljevine SHS, pošlo je za rukom da se ubace u Albaniju. Smatrajući da je situacija pošla neželjenim tokom, a osjećajući da je ostao bez podrške u zemlji, predsjednik vlade Fan Noli je bio primoran da emigrira u Italiju. Ahmet–beg Zogu je ušao u Tiranu 24. decembra 1924. godine i uzeo vlast u svoje ruke. Januara 1925. godine Albanija je proglašena Republikom, a Ahmet–beg Zogu njenim predsjednikom. Sređivanje prilika u

---

[98] Bo{ko Bo{kovi} je bio osioni i bahati predstavnik vlasti Kraljevine SHS i pristalica bezuslovnog ujedinjenja Srbije i Crne Gore. O njegovom bahatom pona{anju slikovito govori interpelacija komunisti~kih poslanika iz Crne Gore podnijeta u Skup{tini 1921. godine (o ~emu je pisao i ~asopis "Crna Gora" u broju 34 od 13. maja 1921. godine), ministru unutra{njih poslova Kraljevine SHS (Interpelaciju u cjelini donosi Dimitrije Dimo Vujovi}, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962, 513-514.).

[99] O zlo~inu u [ahovi}ima vidjeti: Milovan \ilas, *Land Without Justice,* Metheum & COLTD, London 1958; Milovan \ilas, *Svetovi i mostovi*, Povesti u tri knjige, I-II, Matica srpska 1997; Grupa autora, *Bijelo Polje,* Beograd 1987; Hakija Avdi}, *Polo`aj Muslimana u Sand`aku*, Sarajevo 1991; Ejup Mu{ovi}, *Muslimansko stanovni{tvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992; Ejup Mu{ovi}, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997; [erbo Rastoder, *Tri svjedo~anstva o pokolju nad Muslimanima u [ahovi}ima novembra 1924. godine*, Almanah, 7-8, Podgorica 1999; Safet Band`ovi}, *Iseljavanje muslimanskog stanovni{tva iz Jugoslavije u Tursku izme\u dva svjetska rata*, Almanah, 17-18, Podgorica 2001.

[100] Citirano prema: Ejup Mu{ovi}, *Muslimani Crne Gore*..., 145.

Albaniji bitno je uticalo na djelovanje muslimanskih komita. Kako je Zogu bio podržavan od vlasti Kraljevine SHS, to je uticalo i na pojačavanje vojnih i policijskih akcija koje su bile usmjerene protiv muslimanskih komita. U mnogim krajevima Sandžaka došlo je do podizanja privremenih žandarmerijskih stanica koje su imale jasan zadatak – stalno prisustvo, budnost i gonjenje komitskih družina i njihovih jataka.[101] To je u prvom redu imalo jak psihološki uticaj na mještane sela u kojima su stanice bile smještene. Izlazak iz tako mučnog stanja komiti su vidjeli u odlasku za Tursku. Albanske vlasti su odbijale da muslimanskim komitima izdaju pasoše, namjeravajući da ih u pogodnim trenucima koriste za izazivanje nereda na jugoslovenskoj teritoriji kako bi u konfuznim stanjima na terenu razvijali i jačali albansku nacionalnu svijest. Međutim, i pored znatnih teškoća mnogim komitama je uspjelo da se dokopaju pasoša i prebjegnu na teritoriju Turske. Prema navodima jednog policijskog izvještaja od 16. maja 1924. godine, *"Husein Bošković živi u Vizu kod Krk–Kilise, pa s toga nije isključivo da s vremena na vreme dolazi i u Jedrene.... Stoga izgleda da je Viza stalno mesto boravka Huseina, odakle on preduzima svoje četničke akcije..."*.[102] Ukoliko im ne bi pošlo za rukom da dobiju pasoš od albanskih vlasti mnogi od komita su se obraćali vlastima Kraljevine SHS kako bi im oni izašli u susret jer navodno "*Turska bolje prima sa srpskim nego sa arbanaškim pasošima"*. Znatan dio komita i članova njihovih družina uspio je da se prebaci u Republiku Tursku, a dio njih je ostao da živi u Albaniji. Namjeru da pređe u Tursku imao je i Jusuf Mehonjić i 18 njegovih drugova, ali on nije uspio da ostvari svoje namjere. Smrt ga je pretekla u tome. Prema pisanju beogradske "Politike" od 13. marta 1926. godine: "*Prizren, 12. marta. Jedna albanska žandarmerijska patrola ubila je prekjuče blizu Šijaka Jusufa Mehonjića, čuvenog vođu sandžačkih odmetnika".*

Sređivanje političkih prilika u Albaniji, odlazak dijela uglednih komita u Tursku, stalno pojačavanje akcija protiv njih na prostoru Sandžaka i u graničnom dijelu sa Albanijom te pogibija Jusufa Mehonjića, doveli su do skoro potpunog prestanka djelovanja muslimanskih komita. Na terenu su samo rijetki pojedinci za kratko vrijeme uspijevali da izvedu akcije slabijeg intenziteta ali ni to nije dugo trajalo. Dalji opstanak komitskog pokreta time je postao nemoguć i on je u potpunosti suzbijen.

---

[101] Mesrur [a~i}, *Pleme Ku~i u @abrenu*, Beograd 2001, 97.

[102] Avdija Avdi}, *Hajdu~ka i komitska djelatnost u Sand`aku (1878-1925)*, Novopazarski zbornik 11, Novi Pazar 1987, 160.

SAFET BANDŽOVIĆ

BOŠNJAČKI MUHADŽIRI U MAKEDONIJI KRAJEM XIX I TOKOM XX STOLJEĆA

Bošnjački muhadžiri su počeli pristizati u Makedoniju još 1878. godine, kada je odlukama Berlinskog kongresa Bosna i Hercegovina pala pod austrougarsku vlast. Makedonija, na koju su neskriveno, prije balkanskih ratova, pretendirale okolne agresivne hrišćanske države, bila je 1877–1878. preplavljena muhadžirima različitog etničkog porijekla..[103] U periodu od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlije, Bele Pa–lanke, Vranja, Niša, Pirota), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i sa Kosova. Skoro u svim njenim gradovima su nastale muhadžirske mahale. Nastala su i brojna, siromašna muhadžirska sela..[104] Neki izvještaji su govorili da je u Makedoniji 1878. gladovalo i bilo dovedeno do umiranja čak 60.000 izbjeglica.[105] Ozlojeđeni muhadžiri su zbog gubitka imovine, bez ikakvih sredstava, napadali domaće stanovništvo. Od jula do kraja septembra 1878. zapalili su 12 sela u okolini Bitolja, kao i 30 sela pored demarkacione linije u istočnoj Makedoniji (Pijanec).[106] Prema jednom francuskom izvoru od 3.

[103] P. Vlahovi}, *Etni~ki procesi u Makedoniji*, Glasnik Etnografskog instituta, br. 36, Beograd 1973, 24. Makedonija u svojim prirodnim i geografskim granicama zauzima 66.725 kvadratnih kilometara povr{ine. Nakon balkanskih i Prvog svjetskog rata ona je podijeljena. Gr~koj je pripala tzv. *"Egejska Makedonija"* (34.153 kvadratna kilometra); Kraljevini SHS tzv. *"Vardarska Makedonija"* (25.774 kvadratna kilometra) i Bugarskoj tzv. *"Pirinska Makedonija"* (6.798 kvadratnih kilometara). Op{ir. D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950, 2; T. Popovski, *Makedonskoto nacionalno mal~instvo vo Bugarija, Grcija i Albanija*, Skopje 1981, 64-69.

[104] Op{ir. J. Trifunovski, *O Turcima u SR Makedoniji*, Geografski pregled, X, Sarajevo 1966, 141; M. Pandevska, *Prisilni migracii vo Makedonija 1876-1881,* Skopje 1993, 104-105.

[105] B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, Ankara 1989, 737; E. Mu{ovi}, *Muslimansko stanovni{tvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina,* Kraljevo 1992, 153; S. Band`ovi}, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879),* Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevi}a", XVIII, Prijepolje 1998, 199-223; Isti, *Iseljeni~ki pokreti na Balkanu krajem XIX i po~etkom XX stolje}a***,** Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, 127-144.

[106] *Istorija makedonskog naroda,* II, Beograd 1970, 87.

januara 1879. u Makedoniji se našlo 50.000–60.000 porodica muhadžira, *"što iz Bugarske, što iz Bosne*". Britanski konzul je u septembru 1879. javljao o 200.000 muhadžira.[107] Iz Ćustendila je oko 400 muslimanskih porodica došlo u Makedoniju, raštrkavajući se po njenoj unutrašnjosti. Muhadžiri su naglo povećavali gradsko stanovništvo, pa su mala mjesta brzo postajala mnogoljudna naselja.[108] U septembru 1879. izbjeglice su slale brojne peticije francuskom predstavniku u Evropskoj komisiji tražeći da im se nadoknadi šteta zbog izgubljene imovine. Izbjeglice iz leskovačkog kraja, smještene u Skoplju i Kumanovu, predočavale su u svojim žalbama kako Srbi i Bugari, koji su zauzeli njihovu imovinu, nju rasprodaju po veoma niskim cijenama, kao i to da izbjeglice dvije ili tri godine nemaju nikakvog prihoda. Oni su također izvještavali da su mnogi među njima, shodno odredbama Berlinskog ugovora, otišli da vide šta im je sa imovinom, ili da je rasprodaju. Mnogi se nisu vratili, a oni koji bi i uspjeli da je rasprodaju bili su u povratku napadani i opljačkani.[109] Brojne peticije su slali muhadžiri iz Srbije i britanskom ambasadoru u Istanbulu.[110] Peticije nisu izazivale veću pozornost. Balkanske države, uz prikrivenu podršku pojedinih evropskih sila, pogotovo nisu bile zainteresirane za povratak muhadžira. Dok je N. de Ring, delegat u Evropskoj komisiji za Istočnu Rumeliju nastojao da utiče na osmanske vlasti u Makedoniji da omoguće povratak muhadžirima na njihova imanja, dotle je Jastrebov, ruski vicekonzul u Prizrenu, radio sasvim suprotno.[111] Pitanje nacionalne identifikacije makedonskih Slavena bilo je veoma zamršeno. Balkanski hrišćanski takmaci različito su ocjenjivali njihovu nacionalnu pripadnost.[112] Balkanske državice poistovjećivale su, sa manjim ili većim nijansama, muslimansko stanovništvo sa osmanskim državnim strukturama ili su ga tretirale nasljednikom Osmanlija. Zato je nastanak svake balkanske hrišćanske nacionalne države bio praćen masovnim progonima muslimana i

---

[107] B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 737.

[108] M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u pro{losti i sada{njosti*, Glasnik, Etnografski institut SANU, VII, Beograd 1958, 3.

[109] Op{ir. Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod* (u daljem tekstu: *Odabrani tekstovi*), knj. II, Skopje 1976, 243-244.

[110] B. Simsir,*Turkish Emigrations from the Balkans*, *Documents* III, Ankara 1989,64-65.

[111] On je demago{ki ubjelivao kosovskog valiju da ne dozvoli povratak muhad`ira kako bi se u~vrstio muslimanski element u toj pokrajini, da bi ona na taj na~in ostala pod direktnom sultanovom dominacijom. Jastrebov, melutim, nije bio zabrinut za sudbinu osmanske dr`ave, ve} je nastajao da na ovaj na~in zapravo pomogne Bugarskoj, budu}i da je mnogo muhad`ira iz nje izbjeglo, te da njihov povratak nije bio po`eljan, s obzirom da su njihovi posjedi ve} bili zauzeti. Op{ir. K. Bitoski, *Makedonija vo vremeto na golemata isto~na kriza (1875-1881)*, Skoplje 1982, 188-189.

[112] M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998, 143.

uništavanjem tragova njihovog postojanja.[113] Albanski zahtjevi upućeni Berlinskom kongresu nisu imali odjeka. Za evropske državnike Albanci su bili Turci.[114]

Tradicionalna historija regiona Balkana je u biti historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta. Njihov kontekst je zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom višestoljetne osmanske uprave. Historija tog prostora se ne može potpuno razumijeti bez izučavanja sudbine muslimanskog stanovništva.[115] Prema službenim osmanskim podacima oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je Balkan u periodu od 1878. do 1918. godine, ne uzimajući u obzir veliki broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske i turske granice.[116] Obični ljudi, kao i stručnjaci, shvataju historiju Balkana sa jasno nacionalnih polazišta, umanjujući dostignuća drugih etničkih grupa i višenacionalnih društava kojima su nekad pripadali.[117]

U Berovu, u Makedoniji, naseljeni su bosanski muhadžiri u 400 kuća. Za muhadžire iz BiH bila je formirana i jedna nova naseobina – selo *Bezgaštevo* (Bezgaće).[118] U ovom kraju, kod Maleša, naseli su se muhadžiri iz okoline Nikšića, Kolašina, Bileće, Leskovca, Niša, kao i muhadžiri iz Bugarske.[119] U Hasanbegovu je doseljeno 70–80 domaćinstava mahom iz Bosne i Hercegovine. Tu su se doselile porodice Krvavac, Avdović, Tahirović, Jusufović, Melić, Zećirović, Šehović i druge. U Skoplju i njegovoj okolini naselile su se porodice Ćatovića, Vodopića, Spahića, Topića, Čavića, Sulej–manpašića i druge. Iz Plava i Gusinja su se doselili Omeragići, Džanići, Medunjani, Redžepagići, Šabovići, Seferovići, Draškovići, Radončići, Đukanovići, iz Berana Ramusovići i Zejnilovići, iz Rožaja Ćatovići, iz Bijelog Polja Muderizovići, Idrizovići, Haskovići i Mehovići, iz Novog Pazara Hudovići i Muratovići, iz Sjenice Hadžiahmetagići, Kugići i Spahovići, iz Priboja Hasanagići i Kreho, iz Pljevalja Selimanovići, Bajrovići i Tahirbegovići, iz Goražda Hodžići, iz Mostara Ćemalovići i Radžanovići, iz

---

[113] F. Kar~i}, *"Isto~no pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku,* u Zbornik: *Muslimani Balkana: "Isto~no pitanje" u XX. vijeku,* Tuzla 2001, 20.

[114] P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94.

[115] F. Kar~i}, *Neispri~ana pri~a: smrt i progonstvo osmanlijskih muslimana*, *"Preporod"*, br. 18/715, Sarajevo 15. septembar 2001. Op{ir. vidi: M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations*, London 1991; A. L. Macfir, *The End of the Ottoman Empire*, Longman, London-New York 1998.

[116] K. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914*, vol. 1, Madison 1985, 4.

[117] ^. Ingrao, *Deset nenau~enih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istori~ara,* Helsin{ke sveske, br. 10, Beograd 2001, 16.

[118] M. Pandevska, *nav. djelo*, 121; G. Todorovski, *Migracioni pokreti u Makedoniji od Berlinskog kongresa do po~etka Prvog balkanskog rata 1912. godine,* JI^, br. 3-4, Beograd 1970, 122.

[119] J. Dedijer, *Nova Srbija,* Beograd 1913, 137.

Stoca Ćatovići, iz Nevesinja Kazazići, iz Gračanice Ruvići, iz Maglaja Sofići i Arifagići, iz Prozora Sabitovići, iz Konjica Džumhuri, iz Bugojna Krzići, iz Rudog Osmanići, iz Sarajeva Spahići i Bajramovići.[120] Pored izgradnje kuća naseljeni Bošnjaci u Hasanbegovu su 1880. pristupili i podizanju džamije, čemu je najviše doprinio hodža Avdullah Bijedić. Njemu je bilo ponuđeno da bude imam u jednoj od skopskih džamija, ali je on ipak odabrao Hasanbegovo jer ga je podsjećao na rodni kraj Nudol u Hercegovini, gdje je također bio imam.[121] Džamija je, sa mektebom, sagrađena na parceli u centru sela.[122] Hercegovački muhadžiri su u ovom selu počeli obrađivati zemlju na svoj način, ali su već druge godine morali da od toga odustanu, i da se priviknu na način rada skopskih seljaka. Muhadžiri su i kuće pravili po hercegovačkom tipu, ali u nedostatku kamena, od ćerpića i sa krovom od ćeremide. Napustili su i staru hercegovačku nošnju i prihvatili *"tursku"*. Njihovi hrišćanski susjedi su isticali da su muhadžiri bili veoma osjetljivi. Mnogi od njih su se vrijeđali kada bi im neko rekao *"lažeš"*, što je bilo sasvim obično i nije pretpostavljalo nikakvu uvredu kod skopskih seljaka. U Hasanbegovu je veliki broj naseljenika ubrzo umro od *"have"* i malarije.[123]

Muhadžiri iz BiH formirali su muhadžir–mahale (*"madžir–maale"*) i na periferiji Skoplja, iza romskog naselja.[124] Oni su podigli svoja naselja u Skopskom polju, u Sinđeliću, Kadinom Selu, Mađarima i Ognjancu.[125] U Skopskoj kotlini naseljeni su u selima Mrševac, Džidimirce, Vetersko, Katlanovo i Deljadrovce.[126] Vlasti su isticali kako je ovim muhadžirima neophodna "svaka vrsta plemenitosti i milosrđa".[127] Mnogi muhadžiri nisu znali turski jezik, ali su ga potom ubrzano učili. Bošnjačke djevojke u De–ljadrovcu i Mrševcu nisu se *"krile"* sve do udaje, dok su se lokalne

---

[120] B. Red`epagi}, *Bo{njaci u Makedoniji*, *"Vakat"*, br. 3, Skoplje mart 1994.

[121] B. Agovi}, *D`amije u Crnoj Gori*, Podgorica 2001, 127.

[122] M. Dizdarevi}, *Bo{njaci u Makedoniji*, *"Preporod"*, br. 22/671, Sarajevo 15. novembar 1999.

[123] M. Filipovi}, *"Bo{njaci" u okolini Skoplja,* Pregled, sv. 94-95, knj. VII, god. V, Sarajevo oktobar-novembar 1931, 264.

[124] J. Dedijer, *Nova Srbija*, Beograd 1913, 110. Ovaj autor o muhad`irima u Makedoniji 1912. navodi: *"Ovo stanovni{tvo predstavljalo je onaj element koji je u turske varo{i unosio najvi{e nemira i nereda, i koji je prema hri{}anima sa~uvao najvi{e mr`nje... Muslimansko stanovni{tvo skoro sviju varo{i Stare Srbije, a naro~ito Makedonije, razume i govori turski. Svi su primili turski na~in `ivota, turski pogled na svet, i turski se ose}ali"*.

[125] J. Trifunovski, *Bosansko-hercegova~ki muslimani u Skopskom polju*, Zbornik, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954, 89-92.

[126] Upor. J. Vasiljevi}, *Skoplje i njegova okolina*, Beograd 1930, 303; J. Trifunovski, *O bosanskohercegova~kim muhad`irima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo 1963, 148.

[127] Arhiv Makedonije u Skoplju, zbirka Muhad`iri, kutija 3, fascikla 875, br. 37/38 (prevod sa turskog jezika R. [krijelj).

muslimanke skrivale već od svoje 12 godine. Za sve vrijeme života u Makedoniji i austrougarske uprave u BiH muhadžiri su održavali veze sa rodnim krajevima.[128] U veleškom kraju, u oblasti Babune, vlasti su otkupile dio zemlje u Vladilovcu i Jasenovu od veleškog Husein–bega i naselile bosanske muhadžire. U Jasenovu je bilo 60 bošnjačkih domaćinstava. U okolini Kumanova bosanski muhadžiri su 1908. naseljeni u Umin Dolu. Tu je bilo 30 muhadžirskih domaćinstava.[129] U selu Nikuljane, u kumanovskom kraju, pored bosanskih muhadžira naseljeni su i muhadžiri iz Bugarske.[130] Bosanski muhadžiri su se naselili i u tikveškom kraju.[131] Veliki broj bošnjačkih muhadžira naseljen je, nakon aneksije BiH, 1909. u selu Deradrovcu, između Deljadrovca i Tekije, gdje ih je bilo 60 kuća. U Makedoniji je 1910. naseljeno 12.000 muhadžira, a još 20.000 tražilo je dozvolu za useljenje.[132] Njihov dolazak izazvao je nove akcije grčkih, srpskih, bugarskih, vlaških i makedonskih odmetničkih četa. Vlasti su bile prisiljene da donesu u novembru 1908. zakon protiv ovih odmetnika. *Zakon o četama* je predvidio oštre kazne protiv odmetnika i njihovih jataka, ali ipak nije uspio da ih suzbije.[133] Napadi nisu bili rijetki.[134] Krajem maja 1910. bugarske komite napale su i zapalile selo Glavicu, čiflluk koji su naselili bosanski muhadžiri.

---

[128] M. Filipovi}, *"Bo{njaci" u okolini Skoplja,* 264; upor. R. Donia, *Islam pod dvoglavim orlom. Muslimani Bosne i Hercegovine 1878. -1914.,* Sarajevo 2000, 90. Uro{ Ru`i~i} 1910. u pripovijetci Put za orlom opisuje jedno muhad`irsko naselje u Makedoniji: *"Po prljavim i pra{ljavim ulicama ve} se odavna vide po ~itava jata ~ortave, prljave i neumivene dece kako se po pra{ini igraju. Ovde onde iz slabih, niskih i blatom oblepljenih pletara pojavilo bi se po koje bledo podbulo i dremovno lice, pa bi se namah unutra povratilo. Me\u ovim od ostalih odvojenim i za bo`jim le\ima ku}ama nekako na prvi pogled upada{e u o~i jedna slaba, naerena i gotova da padne ku}ica Avdagina - muad`era koji se je ovde doselio iz Travnika pre godinu dana. Ku}ica kaku ne bi ni najgorem na{em neprijatelju po`eleti mogli. Mala jedna izbica sa niskim ognji{tem, jednim bakra~em; nekoliko sanova i s dva tri ugarka {to se na ognji{tu pu{ahu. Iz nje se ulazilo u nisku i neokre~enu sobu sa dva pend`erijom podlepljena otvora, koji su vi{e li~ili na pukotine u zidu nego li na prozore. Jedan grub, bukov sanduk za rublje i nekolike dronje prostrte na zemljanom podu sa~injavahu svu unutra{njost ovog ku}erka"* - cit. prema: U. Ru`i~i}, *Put za orlom. Pri~a o jednom bosanskom muhad`eru,* Mostovi, br. 122-123, Pljevlja 1992, 51.

[129] J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskih muhad`irima naseljavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo 1967-1968, 168.

[130] J. Had`ivasiljevi}, *Ju`na Stara Srbija*, knj. I, *Kumanovska oblast,* Beograd 1909, 211.

[131] V. Radovanovi}, *Tikve{ i Rajec,* u: *Naselja srpskih zemalja*, knj. XVII, Beograd 1924, 239.

[132] E. Mu{ovi}, *Crnogorski muhad`iri i njihova kretanja,* Istorijski zapisi, god. XXXIX, br. 1-2, Titograd 1986, 154.

[133] G. Abad`iev, *Balkanskite vojni i Makedonija*, Skopje 1958, 45-46; S. Skoko, *Drugi balkanski rat 1913*, I, Beograd 1968, 72-73.

[134] M. Zebi}, *Unutra{nja kolonizacija u vezi agrarne reforme,* Almanah Udru`enja pravnika, I, Beograd 1920, 292-296.

Slična sudbina je potom zadesila i sela Dragunovo i Rusimovo, naseljena Bošnjacima, u strumičkom kraju.[135] Jedan od viđenijih muhadžira koji je došao u Skoplje bio je ubijen nožem i bačen u bunar. U kočanskom selu Čifluk lokalni seljaci su, pak, uspjeli da demonstrativnim odbijajanjem da obrađuju zemlju, spriječe naseljavanje bosanskih muhadžira. Iako je potom muhadžirsko naselje izmješteno preko Bregalnice, oni su dolazili u sukob sa njegovim stanovnicima. Zbog naseljavanja muhadžira *"došljaka koji su govorili srpski jezik"* bugarska vlada je protestirala kod mladoturaka, a kada to nije pomoglo, došlo je do akcije *"Bugarskog nacionalnog komiteta"* pa su Bošnjaci *"zažalili za svojom Bosnom"*.[136] U Nivčanima, u kočanskoj kazi, su 21. avgusta 1910. napadnute tri muhadžirske kuće. Ubijene su dvije žene i dvoje djece. Neki štipski vojvoda Brlo sa svojom četom napravio je veliko zlo među muhadžirima u selu Orel. U Solunskom, Bitoljskom i Kosovskom vilajetu bilo je naseljeno 2.284 muhadžirske porodice od kojih je 431 došla iz Bugarske a 1.775 porodica iz Bosne. Od ovih bošnjačkih porodica, koliko ih se smjestilo u osam naseobina Solunskog, jednoj Bitoljskog i dvije Kosovskog vilajeta (bez Novopazarskog sandžaka) do maja 1911. oko trećine je brisano sa spiska, bilo da su se vratile ili pomrle od barske groznice.[137] Dio muhadžirskih porodica je iz Makedonije prešao u Sandžak nadajući se da će se tu bolje snaći i biti sigurniji. U Makedoniji bugarske, srpske i grčke komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego i jedni protiv drugih.[138] Pored iseljavanja Bošnjaka iz BiH tekao je i obratni proces njihovog povratka, iako je broj povratnika bio znatno manji od broja iseljenika.[139] Do marta 1913. među nekoliko hiljada povratnika u BiH iz Makedonije bilo je 1.600 djece.[140]

Makedonija je u balkanskim ratovima 1912–1913. bila u plamenu. Balkanski saveznici su u ovom ratu protiv Osmanskog carstva, vidjeli priliku da u Makedoniji, bez imalo obzira, osvoje što više teritorije.[141] Rat u kojem *"oslobođenje"* jednog naroda ima za posljedicu istrebljenje drugih naroda nikako nije mogao imati oslobodilački smisao. Cilj ratnih operacija u Makedoniji nije bili samo zauzimanje novih teritorija, već i eliminiranje

---

[135] \. Miki}, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908-1912*, Banjaluka 1983, 249.

[136] A. Apostolov, *Kolonizacija na muhad`irite vo Makedonija i rastrojstvo na ~if~iskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912. godina,* Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, god. IV, br. 1-2, Skopje 1960, 119.

[137] I. Kosan~i}, *Novopazarski sand`ak i njegov etni~ki problem,* Beograd 1912, 61; M. Nedeljkovi}, *Krst i polumesec - najstra{nija srpska razdeoba,* Beograd-Bijelo Polje 1993, 71.

[138] V. Popovi}, *Isto~no pitanje*, Beograd 1996, 205.

[139] T. Kralja~i}, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata*, u Zbornik: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 151.

[140] M. Ekme~i}, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na dru{tvo u Bosni i Hercegovini*, 140.

[141] M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 255.

suprotinih ili protivničkih etničkih i vjerskih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu.[142] Balkanske države su novoosvojene teritorije smatrale ratnim plijenom i nasilno su pokušavale da nametnu svoje sebične interese.[143] Posebice su stradali muslimani u krajevima koje su u Egejskoj Makedoniji zauzele bugarska i grčka vojska.[144] Na teritoriji koju su okupirale grčke trupe bilo je spaljeno 16.000 kuća.[145] Američka štampa je pisala da *"zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati"*.[146] Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar bili su pretvoreni u ruševine.[147] Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili strašna krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koje su bugarski vojnici potpuno uništili, ne ostavljajući u njima žive duše.[148] Patološka mržnja prema muslimanima je slične prirode kao antisemitizam.[149]

Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obaviještavale o svom *"napredovanju"* i pravcima kretanja. Sa padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao *"ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo – smrt"*.[150] Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je bila pravi haos u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: *"Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli,*

---

[142] S. Pavlovi}, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 293.

[143] Upor. T. Simovski, *Migracionite dvi`enja od 1912. do 1971. godine i reperkusite vrz etni~kiot sostav na naselenieto vo Egejska Makedonija*, u Zbornik: *Iseljeni{tvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb 1978, 224-225; L. Vrkati}, *Istorijsko nasle\e konzervativne politi~ke ideje*, Helsin{ke sveske, br. 10, Beograd 2001, 92.

[144] Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), fond arhive Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije (dalje: MIDS), Politi~ko odeljenje (dalje: PO), 1912, fascikla XIII, dosije-3.

[145] P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje 1969, 208-212; T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, I, Skopje 1978, 11.

[146] H. Silajd`i}, *Albanija i SAD kroz arhive Va{ingtona*, Sarajevo 1991, 83; upor. M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 255-256.

[147] G. Todorovski, *Makedonija po raspar~uvanjeto 1912/13-1915* (dalje: *Makedonija)*, Skopje 1995, 85.

[148] AS, MIDS, PO, 1912, f-XVIII, d-3; *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 2, Beograd 1981, 156-157.

[149] Op{ir. B. Deni}, *Etni~ki nacionalizam*, Beograd 1996, 197.

[150] *"Radni~ke novine"*, br. 223, Beograd 22. oktobar 1913.

polumrtvi, onesvešćeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici".[151] Muslimanska imanja u Skoplju su bila prosto razgrabljena od *"strane seljaka Srba i Egzarhista"*.[152] Izvršeni su veliki pogromi nad muslimanima u bitoljskom i kočanskom kraju. Brojne džamije su porušene.[153] U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje muslimanskog i jevrejskog stanovništva. Pola grada je bilo ispražnjeno.[154] U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu i prema Turcima i muslimanima.[155]

Veliki je broj muslimana prebjegao u Malu Aziju. Novinari su izvješ–tavali o masovnom uništavanju turskih sela. U kočanskom kraju uništeno je selo Vitoš u kome je bilo 100 turskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Njegovi su se stanovnici razbježali na sve strane. Slična sudbina je zadesila i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Preživjelo stanovništvo se rasulo po raznim mjestima u okolini, prepušteno gladi i milosti drugih. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća sa 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata više nije bilo nijedne kuće. Nesretni mještani koji su preživjeli napravili su zemunice u kojima su živjeli.[156] U selima oko Skoplja zlostavljani su bosanski muhadžiri.[157] Lav Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: *"da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali"*.[158] Blizu 2.000 *"turskih izbjeglica"*, većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, *"umrlo je od gladi – doslovno od gladi*" – pisao je činovnik poslat u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.[159]

Evropska štampa je o tim tragičnim danima pisala da su izvršene pog–romaške akcije koje su prevazišle *"sve užasne svjetske historije"*. Milorad

---

[151] S. \uri}, *Dnevnik pobeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913* (dalje: *Dnevnik pobeda)*, Beograd 1988, 244.

[152] *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. V, sv. 3, Beograd 1986, 245.

[153] *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914,* Skopje 1979, 248.

[154] B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

[155] Lj. Doklesti}, *Kroz historiju Makedonje. Izabrani izvori,* Zagreb 1964, 209.

[156] Lj. Lape, *Odabrani tekstovi,* II, 1976, 820.

[157] M. Ekme~i}, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na dru{tvo u Bosni i Hercegovini*, Marksisti~ka misao, br. 4, Beograd 1985, 139.

[158] L. Trocki, *Srbija, jesen 1912*, feljton, *"Danas"*, Beograd 15. jun 1998; op{ir. L. Trotsky, *The Balkan War 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky,* Monad Press, New York 1980.

[159] *Ratni izvje{taji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, Znakovi vremena, br. 11, Sarajevo 2001, 172.

Marković, srpski borac, svjedočio je o zbivanjima u Strumici krajem oktobra 1912. godine: *"I dalje isto. Komite čine svoje: ubijanja se nastavljaju. Bio sam, baš, svedok jednog groznog čina: pored mog stana provedoše milicija i komite deset Turaka. Vodeći ih, nemilosrdno ih tuku kundacima. U jedan mah gurnuše ih napred – i počeše ih bosti bajonetima. Nasta dreka, zapomaganje. To potraja za trenutak– nasta krkljanje i sve se utiša. Ranjene i dalje bodu. Posle toga pljačka. Izgleda da komite sve svoje stare račune svršavaju, ili, da dovode pred sud Turke da bi ih posle opljačkali. U varoši komite pljačkaju: vele da je jedan imao punu fišekliju lira, oduzeli, slovanja se vrše itd"*.[160] Razoružavanje sela pretvorilo se ne samo u sakupljanje oružja, već i otvoreno pljačkanje. Za vojnim kolonama su se vukla brojna stada opljačkane stoke. Dimitrije Tucović je pisao da su barbarski potezi *"nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske"* izvršili za godinu dana veću propagandu za Austro–Ugarsku *"nego njeni konzuli i frateri za čitav vek"*.[161] Stevan Pavlović piše da je ponašanje balkanskih saveznika u Prvom balkanskom ratu govorilo da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo sticanje teritorija već i odstranjivanje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu. Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog i zaostalog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest. Identitet pripadnika tog dijela stanovništva zavisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država.[162]

Iz Makedonije su ka anadolskim krajevima osmanske države krenule, među prvima, i brojne muhadžirske porodice koje su tu došle nakon 1878. godine.[163] Migracije su brisale stotine godina njihove historije. Muhadžirske bošnjačke porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, po austrougarskim izvještajima, lišene *"usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama"*. Međunarodne anketne komisije su u solunskom kraju naišle na desetine hiljade očajnih muhadžira koji su bili smješteni po improviziranim logorima, prinuđeni da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Engleski izvori su ukazivali na

---

[160] S. \uri}, *Dnevnik pobeda*, 139. On je dalje kazivao o zbivanjima u blizini Prilepa i sudbini muhad`ira koji su bili izlo`eni napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da plja~kaju zbegove. Oni su uzimali zlato a vojnici ostatak. Takoler su oficiri silovali `ene: *"iz varo{i vodi divan drum preko Belasice uz brdo. Pro\osmo selo Kosturino. S obe strane puta jo{ sve`e humke. Tu su sahranjeni pomrli iz zbega. Putem - masa spava~a i stvari, mahom jorgani. Oko jedne }uprije le{evi jo{ nesahranjeni, staro, mlado; izgladneli psi. Jedno dete i posle 5-6 dana ostalo je jo{ lepo, ispod `buna le`i a opru`ilo ru~ice"* (str. 246).

[161] D. Tucovi}, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd 1980, 197.

[162] S. Pavlovi}, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 215, 293.

[163] M. Pandevska, *nav. djelo,* 143.

krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.[164] Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 lica koja su brodovima bila upućena u Anadoliju. U svakom brodu koji je bio upućen u anadolske gradove bilo je po 2.500 muhadžira.[165]

U Skopskoj kotlini bosanski muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak je bio iznenadan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze postavljene sa hranom. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bosanskih muhadžira i oko 50 albanskih kuća – muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60–ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su *"bošnjački grobovi"*.[166] Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenadno. Jedna majka je ostavila *"dete vo lulka"* (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol je bilo pusto do 1921. kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore.[167] Bošnjaci iz Kadinog Sela su se 1912. razbježali u različitim smjerovima: ka Skoplju, Bosni i Turskoj. Mnogi Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova, su ubrzo nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.[168] Makedonija bošnjačkim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna stanica na njihovom iscrpljujućem putu, obilježenog siromaštvom, bolestima i progonima. Neke su malobrojne bošnjačke muhadžirske porodice ostale u Makedoniji sve do 1941. kada će ih bugarske vlasti, ocijenivši ih kao kolonizatorski i neprijateljski element, protjerati, zajedno sa porodicama bošnjačkih činovnika koje su došle u periodu između dva svjetska rata. Oni će se zaputiti ponovo ka Bosni i Hercegovini. Bio je izdat zakon po kome su sva lica na zauzetoj teritoriji bila dužna da se do 1. aprila 1942. izjasne kao Bugari, ili da se, u protivnom, isele.[169]

---

[164] *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd 1980, 197.

[165] G. Todorovski, *Makedonija,* 86.

[166] J. Trifunovski, *O bosanskohercegova~kim muhad`irima*, 148.

[167] J.Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhad`irima naseljavanim u Makedoniji*, 168.

[168] M. Filipovi}, *"Bo{njaci" u okolini Skoplja,* 263.

[169] O iseljavanju iz Makedonije op{ir. vidi: S. Milo{evi}, *Iseljavanje stanovni{tva iz Makedonije u Drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1994, 102-103. Samo iz Skoplja, gdje su bili izlo`eni maltretiranjima od bugarskih vlasti, u Banjaluku je u toku maja, juna i jula 1941. kao i narednih mjeseci stigao znatan broj bo{nja~kih porodica. Do{le su porodice Adema Jusufovi}a, Nurije Jusufovi}a, Hivze Hod`i}a, Jusufa Hod`i}a, Fevzije

Balkanski ratovi su ozvaničili preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno for–mulirano u bugarsko–turskom ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumijele da razmjene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Turci su i Grcima predlagali isti sporazum. Bugarsko–turski ugovor je međunarodno–pravno legalizirao sistem de–nacionalizacije teritorija kao posljedice nasilnih ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 grčkih prebjeglica, a u ovo carstvo iz Grčke je otišlo 122.000 ljudi.[170] Muslimani su, nakon balkanskih ratova, bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova.[171] Do 1923. izbjeglo je još 1,200.000 muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku ili je bio ubijen (preko 600.000). Muslimani su postali jedno od nasljeđa Osmanskog carstva na Balkanu. *"Svoje"* muslimanske manjine imala je svaka balkanska država.[172] Uoči svjetskog rata 1914. razvoj hrišćanskih država na Balkanu doživio je istodobno trijumf i poraz. Višestoljetna osmanska uprava bila je slomljena, ali je nagomilani barut ostao suh i netaknut, da bi svom silinom eksplodirao u Prvom svjetskom ratu.[173] Nekada jedinstvena geografska cjelina Rumelija ili Osmanska Evropa (Awrupa–i Osmani) podijeljena je na mnoštvo malih, međusobno nepovjerljivih i suprostavljenih država.[174]

Srpska administracija je u toku, kao i nakon balkanskih ratova pokazala da Makedoniju smatra ratnim plijenom, a ne oslobođenom. Na Makedonce se

---

Dizdarevi}a, Omera Dizdarevi}a, Alije Todorovca, Ru{ida [omi}a, Muho Tunje, Alije Blenti}a, Mustafe Blenti}a, Alije Numanovi}a, Dervi{a Ka~arevi}a, Asima Kulenovi}a, Mehmedalije Kulenovi}a, Pa{e Halimi}a, Avde Malko~evi}a, Alije Jusufovi}a, Muje Spahi}a, Osmana Arnautovi}a, Jusufa Tatari}a, Omera Mehi}a, Alije Karaba{a, Omera Gluha}a, Mehmedalije Coci}a, Nihada Kulenovi}a i Hasana Avdagi}a. Najve}i dio njih je ostao u Banjaluci da `ivi i nakon rata - nav. prema: Arhivska dokumentacija Instituta za istoriju u Banjaluci, fond fotokopija.

[170] M. Ekme~i}, *Stvaranje Jugoslavije,* II, Beograd 1989, 664.

[171] J. McCarthy, *Stanovni{tvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, br. 9-10, Rijaset IZ u BiH. Sarajevo 1999, 983. Izmelu 1921. i 1926. u Tursku je do{lo 398.849 muslimana, ve}inom kao dio razmjene stanovni{tva.

[172] K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: pro{lost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82. Op{ir. vidi: S. Band`ovi}, *Iseljavanje muslimanskog stanovni{tva iz novopripojenih krajeva Srbije i Crne Gore u Tursku nakon Prvog balkanskog rata*, Almanah, br. 11-12, Podgorica 2000, 87-117.

[173] D. \orlevi}, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd 1989, 37.

[174] F. Kar~i}, *"Isto~no pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku,* 19.

gledalo kao na flotantnu masu koja će postati srpska. Južnoslavenski program Srbije nikada nije bio ništa drugo do njeno pomoćno oružje.[175] Nesrpsko stanovništvo je bilo uskraćeno u mnogim pravima. Na njemu se moglo primjeniti i *"smrtna kazna i za čisto političke krivice"*.[176] Uvedeni su zakoni kakve *"osvajači propisuju pokorenim, pobeđenim"*.[177] U ratnom vrtlogu 1915. prilike su iznudile obećanje da se *"novooslobođeni krajevi"* izjednačavaju sa krajevima *"majke otadžbine"*, iako to prilike nisu dopuštale.[178] Kraljevskim ukazom od 30. juna 1919. prestale su da važe specijalne uredbe i propisi za *"prisajedinjene oblasti posle balkanskih ratova"*.[179] Odmah nakon Prvog svjetskog rata, vladajući beogradski krugovi su se ponadali da će u periodu od 20 do 25 godina uspjeti da potpuno uključe u svoju privredu i administraciju Makedoniju, Kosovo i *"narod njihov kulturno i nacionalno asimilovati"*. Utapanje ovih oblasti u Srbiju trebalo je da bude potpuno, kao što je to urađeno u Nišu, Pirotu i Vranju nakon 1877. godine.[180] Ova politika naišla je međutim na otpor u Makedoniji i na Kosovu, još prije stvaranja Jugoslavije kao države.[181]

U Makedoniji su stradale brojne džamije, koje su rušene ili pretvarane u vojne magacine, sokolane, opštinske zgrade. Džamija sultan Mehmeda u Ohridu pretvorena je u crkvu, a džamija u Strugi u vojno skladište.[182] Selilo se i tursko stanovništvo iz Makedonije. U Makedoniji je bilo Turaka u svim gradskim naseljima. Bilo ih je mnogo i po selima – istočnom i središnjem dijelu Makedonije, u okolini Kočana i Štipa, Velesa, Strumice, Radovišta, Kavadaraca i Dojrana.[183] Kolonizacija je u Makedoniji bila intezivna u prvim poratnim godinama. Vlast je, da bi pospešila, kolonizaciju predstavljala Makedoniju kao *"poljoprivredni Eldorado"*, sa velikim slobodnim kompleksima najplodnije zemlje.[184] Do kraja 1940. na teritoriji Vardarske Makedonije izgrađeno je 28 kolonija sa 4.167 doseljeničke porodice. Država je za koloniste sagradila 675, a oni sami 2.792 kuće. Ostali su kolonisti

---

[175] A. J. Taylor, *Habsbur{ka Monarhija 1809-1918,* Zagreb 1990, 283.

[176] \. Stankovi}, *Nikola Pa{i} i jugoslovensko pitanje,* I, Beograd 1985, 136.

[177] *"Radni~ke novine"*, Beograd 14. decembar 1912.

[178] V. Kazimirovi}, *Crna ruka,* Kragujevac 1997, 574.

[179] D. Jankovi}-M. Mirkovi}, *Dr`avnopravna istorija Jugoslavije*, Beograd 1987, 302.

[180] D. Bogdanovi}, *Knjiga o Kosovu,* Beograd 1990, 237.

[181] *Iz istorije Albanaca*, Beograd 1969, 189.

[182] B. Hrabak, *Politi~ko okupljanje "ju`nih muslimana" i prethistorija organizacije "D`emijet"*, Tutinski zbornik, br. 1, Tutin 2000, 72.

[183] J. Trifunovski, *O Turcima u Makedoniji*, Geografski pregled, X, Sarajevo 1966, 140; J. Trifunovski, *Islamske starine u Ko~anskoj kotlini sa podacima o tekijama i dervi{kim redovima,* Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994, 126-129.

[184] Op{ir. *Istorija makedonskog naroda,* knj. III, Beograd 1970, 30.

naseljavani po napuštenim turskim kućama.[185] Između dva rata selilo se i albansko stanovništvo iz Makedonije u Tursku.[186] Kolonizacija je izvršena nakon Prvog svjetskog rata naročito u Ovčem Polju, dolini Bregalnice, Skopskoj kotlini i Pelagoniji. Tamo su na bivšim beglucima i imanjima iseljenih Turaka kolonizirani ratni dobrovoljci i bezemljaši iz sjeverne Dalmacije, Like, Vojvodine i doline Južne Morave.[187] Iseljavanje musli–manskog stanovništva iz Makedonije koristili su mnogi da jeftino kupe velike površine zemlje. Sam kralj Aleksandar je tako preuzeo veliki muslimanski posjed u Demir–Kapiji koji je eksploatiran besplatnim radom vojske.[188]

Nakon šahovićkog pokolja 1924. preživjeli Bošnjaci su napustili do–njokolašinsko područje i u najvećem broju iselili se u Tursku.[189] Seoba je zahvatila Grančarevo, Komarane, Ravnu Rijeku, sela brodarevskog i bjelopoljskog kraja.[190] Ovo stanovništvo je ka Turskoj išlo preko Makedonije, gdje su u Skoplju dobijali brže sva potrebna dokumenta. U Skoplju su se bošnjački muhadžiri mahom koncentrirali u Bošnjačkoj mahali, Karadak mahali, Pajko Mahali, Bit Pazaru, Dućandžiku, Tohani.[191] Put preko Makedonije pratile su i brojne dezinformacije koje su još više otežavale odlazak. Proturale su se glasine kako se, preko Makedonije, može u Tursku otići bez ikakve dokumentacije, ili se, uz malu novčanu nadoknadu mogu dobiti sva potrebna dokumenta. Zato su brojne porodice napuštale i ono malo imovine što su imale i hrlile u Makedoniju. Brojni pojedinci su im tamo prodavali iseljenička dokumenta *"na crno"*. Da bi došli do njih muhadžiri su prodavali sve što su imali.[192] Dio njih ipak nije uspio ni da pređe granicu, već je ostajao u Makedoniji, kao i na Kosovu.[193] Za brojne porodice iz šahovićkog kraja Novi Pazar je bio usputna stanica na putu ka Turskoj. Kako se *"granica"* često zatvarala neke su porodice i ostale u Novom Pazaru.[194]

Trend *"demografske osmanlizacije"* karakterističan za balkanske nacionalne države u XIX stoljeću, se između 1912. i 1923. uliva u modernu

---

[185] A. Apostolov, *Kolonizacijata vo Prilepsko megu dvete svetske vojni*, Godi{en zbornik, br. 4, Filozofski fakultet, Skopje 1978, 64.

[186] J. Trifunovski, *Albansko stanovni{tvo u Makedoniji,* Beograd 1988, 100.

[187] Upor. M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u pro{losti i sada{njosti*, 19.

[188] Op{ir. \. Krsti}, *Kolonizacija u ju`noj Srbiji*, Sarajevo 1928, 5; I. Ribar, *Politi~ki zapisi,* II, Beograd 1949, 39; Lj. Bo`i}, *Agrarna politika,* Sarajevo 1974, 324-325.

[189] M. Lutovac, *Etni~ke promene u oblastima Stare Ra{ke,* Glas SANU, CCCVII, Beograd 1978, 219.

[190] H. Avdi}, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kola{inu*, Stockholm 1997, 176.

[191] R. [krijelj, *Bo{njaci ro`ajskog kraja u Republici Makedoniji*, Ro`ajski zbornik, br. 10, Ro`aje 2001, 167.

[192] P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 323.

[193] H. Avdi}, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kola{inu,* 174-176.

[194] R. Crni{anin, *Pri~e iz Tijesne ~ar{ije*, Beograd 1995, 141.

problematiku manjina, u kojima države, u još nestabiliziranom međuna–rodnom okruženju, vide bilo opasnost za sigurnost, bilo prijetnju da postanu taoci, ili i jedno i drugo.[195] Na Balkanu je došla do punog izražaja doktrina krvi i tla, zajedno sa svim segmentima ili instrumentima koji je neizbježno prate: upotrebom i zloupotrebom moći, neprestanim rivalitetom, žustrim i nemilosrdnim konfliktima. Sve u službi diktata krvi, sadržanog u težnji da svaki etnikum živi u jednoj državi i sve u službi diktata tla. Krvi je bilo previše, a tla premalo da bi nacionalne aspiracije svima mogle biti ispunjene.[196] Balkanske muslimanske manjine su istodobno bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i *"repatrijacije"*. Nakon tursko–grčkog rata 1919–1921, sklopljen je 24. jula 1923. u Lozani ugovor između ove dvije države koji je određivao da Grci u Turskoj budu razmijenjeni za Turke u Grčkoj. Fritjof Nanzen, komesar Društva naroda za izbjeglice, preporučivao je u tu svrhu prinudu, pošto je smatrao da je ona najefikasnija za uspostavljanje mira i rješavanje međuetničkih trvljenja. Ugovor između Grčke i Turske, koji predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, predviđao je obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918. i na sve Turke u Grčkoj osim žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Time je stanovništvo u obe države postalo relativno homogeno.[197] Ovaj grčko–turski ugovor predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Mnogi Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali sa visine na provincijalizam Grčke.[198] Razmjena stanovništva je zapravo eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi koji su *de jure* i *de facto* bili stranci, uz licemjerna pravdanja unutarnjom stabilnošću, budućim prijateljskim odnosima, mirom u regionu. Države su zapravo smatrale da u skladu sa klasičnim međunarodnim pravom mogu da odlučuju o sudbini svojih podanika. *"Uredne"*, dogovorene razmjene stanovništva uvijek su sa sobom nosile ogromne ljudske patnje.[199] Nakon velikog talasa grčko–turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država regulirale su emiraciju novih kontigenata muslimana. U tadašnjoj publicistici primjenjivana

---

[195] M. Dogo, *Muslimani kao etni~ke i verske manjine u jugoisto~noj Evropi izme|u dva svetska rata*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455.

[196] R. Petkovi}, *XX vek na Balkanu,* Beograd 1996, 11.

[197] J. M. Jovanovi}, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938,* knj. I, Beograd 1938, 197-198.

[198] Op{ir. S. Pavlovi}, *Istorija Balkana,* Beograd 2001.

[199] V. Dimitrijevi}, *Mo`e li se dr`ava-nacija na Balkanu pomiriti sa gra|anima*, Re~, br. 43, god. V, Beograd mart 1998, 156.

je ideologizirana terminologija: nazivali su ih *"odgođenim izbjeglicama"*, podrazumijevajući pod tim da je riječ o ljudima koji su privremeno bili umakli *"normalnom"* tretmanu razmjene. U Turskoj je, pak, bio odomaćen izraz *"politika repatrijacije"* koja je sintetizirala etno–teritorijalnu viziju otadžbine, drastično diskontinuiranu u odnosu na osmansku historiju i tradiciju, i u odnosu na egzistencijalno iskustvo tog stanovništva.[200] Po popisu 1927. Turska je imala 13,648.270 stanovnika, od kojih je bili 86 odsto onih koji su govorili turski. Po po popisu iz 1935. Turska je imala je 16,188.767 stanovnika.[201]

Cilj borbe koju je uspješno izveo Kemal Ataturk bio je da Tursku i turski narod uvede u društvo slobodnih i nezavisnih savremenih država i društvenih zajednica. Između ostalog bilo je proklamirano odvajanje vjere o države i zabranjeno miješanje u državnu politiku.[202] Ataturk je odlučio da Tursku obrazuje prema uzoru svojih neprijatelja, pa se upustio u opsežan proces turčenja, pozapadnjačivanja i sekularizacije koji je preoblikovao jezik i historiju, religiju i politiku. Zapadno pismo je zamijenilo arapsko, a historija je reinterpretirana potiskivanjem njene arapske komponente.[203] U iznenađujuće visokom stepenu uspio je da zasnuje tursku nacionalnu svijest zapadnog tipa u etničkom loncu za topljenje Anadolije. Islam je postao integrirani dio nacionalnih osjećaja.[204] Turska je bila poučena iskustvom raspada višenacionalnih i višekonfesionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički homogene državne zajednice. To načelo će naći mjesta i u sporazumima o razmjeni stanovništva sa državama na Balkanu u kojima su živjeli muslimani.[205] Turska

---

[200] M. Dogo, *Balkanske nacionalne dr`ave i pitanje muslimana,* Godi{njak za dru{tvenu istoriju, god. II, br. 3, Beograd 1995, 361; upor. K. Karpat, *The Civil Rights of the Muslims of the Balkans*, Asian and African Studies 27, The Institute Gustav Heinemann Institute of M.E.S, Haifa 1993, 26.

[201] D. Mihajlovi}, *Privreda savremene Turske*, Beograd 1937, 7-8.

[202] M. Bejzat, *O Ataturkovom laicizmu i nacionalizmu, "Vakat"*, br 5, Skoplje maj 1994.U Ataturkovoj armiji je bilo dosta muhad`ira iz nekada{njih osmanskih provincija na Balkanu. Me|u njima je bilo i Bo{njaka iz BiH i Sand`aka. Znatan broj njih uspio je da napravi i visoku vojnu karijeru u obnovljenoj turskoj armiji. General Rifat Matard`ija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je dugogodi{nji zapovjednik jedinica turske armije u isto~noj Trakiji, te docnije komandant `andarmerije. Asim Gunduz iz Tuzle je bio armijski general. [ukri Ali-beg Fetahagi} iz Trebinja, pukovnik, bio je na~elnik general{tabnog obavje{tajnog ureda. Pored njih, ve}i broj Bo{njaka bili su oficiri i podoficiri u jedinicama armije i `andarmerije. Op{ir. M. Pelesi}, *Bo{njaci na svjetskim rati{tima,* Sarajevo 1996, 75-76.

[203] D`. Espozito, *Islamska pretnja. Mit ili stvarnost,* Beograd 1994, 94.

[204] E. Konel, *Sveto rimsko carstvo islamskog naroda*, *"Knji`evne novine"*, br. 892, Beograd 15. septembar 1994.

[205] A. Avdi}, *Op{ti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovni{tva na Balkanu od kraja XIX veka do zaklju~enja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 8, Novi Pazar 1984, 158.

je polovinom juna 1934. donijela *Zakon o kolonizaciji* koji je obuhvatio i pitanje naseljavanja muslimana iz okolnih balkanskih država, te je u duhu ovog zakona Turska i pregovarala sa svojim susjedima. Ona je 1935–1936. širom otvorila vrata dolasku muslimana iz balkanskih zemalja. Bilo je predviđeno doseljavanje oko 600.000 muslimana iz njenih nekadašnjih balkanskih provincija.[206] Turska štampa je povodom iseljavanja muslimana iz balkanskih zemalja u Tursku pisala 1937. da je konačna likvidacija *"Osmanskog carstva nametnula nam iz više razloga neizbježnu nuždu da pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake godine odobravaju u tu svrhu. Primjena emigracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo"*.[207]

Pregovori koje je jugoslavenska vlada vršila sa Turskom oko iseljavanja muslimana iz *"južne Srbije"*, uklapali su se u balkanska međudržavna dogovaranje.[208] U Atini je 9. februara 1934. zaključen Balkanski savez između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije, s ciljem da se održi novouspostavljeni teritorijalni poredak na Balkanu pred revizionističkim zahtjevima država poraženih u Prvom svjetskom ratu, prije svega Bugarske, iza koje je stajala Njemačka. U okviru ovog sporazuma započeli su i pregovori oko iseljavanja muslimana, uz određenu finansijsku nadoknadu.[209] Kraljevina Jugoslavija je, napravila 1934. projekat o iseljavanju, te ujedno nastojala da u pregovorima sa Turskom riješi *"pitanje"* muslimana iz *"južne Srbije"*, kao što su to *"rješavale"* Grčka, Bugarska i Rumunija. Na kongresu evropskih muslimana koji je održan polovinom septembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, su istakli kako se nakon balkanskih ratova iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vođstva, obezglavljen i pometen, zaključujući da su seobe nastavljene i nakon Prvog svjetskog rata *"naročito prosvjećenih slojeva"*.[210] Jugoslavensko–turski pregovori sa rezultirali parafiranjem

---

[206] Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu (dalje: ASSIP), Politi~ko odeljenje (dalje: PO), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935,pov.br.544/35.

[207] A. Avdi}, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovni{tva u periodu izme|u dva svetska rata,* Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 123.

[208] Op{ir. S. Band`ovi}, *Iseljavanje muslimanskog stanovni{tva iz Jugoslavije u Tursku izme|u dva svjetska rata*, Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001, 171-224.

[209] M. Imamovi}, *Bo{njaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 266.

[210] *Izvje{taj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u @enevi 12-15.9.1935,* Glasnik Vrhovnog starje{instva IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 10-11, Beograd oktobar-novembar 1935.

Konvencije 11. jula 1938. kojom je, kao što je ranije navedeno, bilo planirano iseljavanje 40.000 porodica sa 200.000 članova u narednih pet godina.[211] Turske vlasti su bile planirale da ovo stanovništvo nasele prema Kurdima u Iranu i Iraku. Pokušaj naseljavanja domaćeg turskog stanovništva u ove granične predjele nije uspio jer Turci nisu željeli da idu u brdske i izložene, nesigurne krajeve prema Kurdima.[212] Drugi svjetski rat je omeo realizaciju iseljavanja stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, ali je taj proces nastavljen po okončanju Drugog svjetskog rata.

Makedonija će pedesetih godina XX stoljeća postati ponovo značajan tranzitni centar za bošnjačko stanovništvo iz Sandžaka koje se selilo u Tursku. Bošnjaci su se tada prvobitno selili iz Sandžaka direktno u Tursku, a potom, nakon administrativnih zabrana 1958. godine, kada je vlada Srbije, na osnovu inicijativa partijskih rukovodilaca iz sandžačkih gradova, odlučila da više ne daje olahko otpust iz jugoslavenskog državljanstva, preko Makedonije, odakle se lakše moglo otići u Tursku. Rastanci su, naročito po selima bili teški: danima se plakalo i lelekalo, a kad je došao dan rastanka padalo se i po putu bez svesti".[213] Ljudi bi prodavali svoja imanja po Sandžaku, otišli u Makedoniju i tu se privremeno naselili, da bi odatle, nakon izvjesnog vremena odlazili u Tursku.[214] Neki su to ocijenili kao *"muhadžirluk sa presjedanjem"*.[215] Intervencije sandžačkih političara, koji su htjeli zaustaviti seobe, kod makedonskih organa nisu dali rezultate. Dobijali su odgovore od najviših makedonskih rukovodilaca da oni daju otpust iz državljanstva samo pravim Turcima i nikom drugom.[216] Mada su mnoge porodice planirale da se u Makedoniji zadrže kratko do puta ka Turskoj, nekoliko hiljada je, sticajem

---

[211] ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1939, pov. br. 7977. *Dokumenta o Konvenciji za iseljavanje muslimanskog stanovni{tva iz Ju`ne Srbije*, {est priloga.

[212] A. Avdi}, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

[213] Re~ko Derdemez se sje}ao svog polaska 11. oktobra 1958. iz tutinskog kraja: *"Bujkovi}e ustalo na noge. Prati nas i pla~e preko 500 du{a. Svi ho}e da nas dotaknu, da nas zagrle, da nas vide, jer ko zna... mo`da je to zadnji put. Dugo gledaju za nama, a mi nikako da odvojimo o~i od seljana, od Vrela, Matipolja, Vi{njice, Batr}u{e. Ho}emo da ve~no i u tu\ini zadr`imo slike zavi~aja i detinjstva"* - nav. prema: H. Derdemez, *Derdemezi i prijatelji,* Tutin 1994, 53.

[214] M. Lutovac, *Etni~ke promene u oblastima Stare Ra{ke*, 222; E. Mu{ovi}, *Jugoslovensko iseljeni{tvo u Turskoj,* Zbornik Etnografskog instituta, knj. 12, Beograd 1981, 68-69; Isti, *Makedonija kao most na putu iseljavanja sand`a~kih Muslimana i kao njihova nova domovina,* Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994, 138-140; R. Crni{anin, Tijesna ~ar{ija, Beograd 1992, 191; M. Memi}, *Zemaljsko antifa{isti~ko vije}e Sand`aka u funkciji reafirmacije Sand`aka i bosanskog nacionalnog bi}a*, u Zbornik: *Dru{tveni i dr`avno-pravni kontinuitet Sand`aka*, Sarajevo 1996, 212-215.

[215] *"Selam"*, br. 5, Prizren juli-avgust 1996.

[216] R. Crni{anin, *Tijesna ~ar{ija,* 192.

niza okolnosti, ostalo da živi.[217] Put preko Makedonije inteziviran je nakon 1958. kada više nije bilo jednostavno dobiti u Srbiji i Crnoj Gori otpust iz jugoslavenskog državljanstva. Oni koji su se željeli iseliti već su se izjašnjavali kao Turci, pa su kao takvi u Makedoniji, gdje su se kraće zadržavali lakše dobijali otpust iz državljanstva i potom se selili za Tursku.[218] Turske su vlasti smatrale "*čistim Turčinom"* samo onoga ko je najmanje dvije godine živio kao deklarisani Turčin u Makedoniji. U to vrijeme su se u Skoplju masovno kupovale (dijelile) potvrde o navodnom turskom porijeklu.[219] Po popisu iz 1948. u Jugoslaviji je bilo 97.954 lica koja su se izjasnila kao Turci; 1953. se izjasnilo 259.535; po popisu iz 1961. godine 182.964, a po popisu iz 1971. godine 127.920 lica.[220]

Po zvaničnim, podacima iz Jugoslavije se u druge zemlje 1955. iselilo 51.543 lica; 1956. – 54.862; 1957. – 57.070; 1958. – 41.426; 1959. – 27.840; 1960. – 23.182 lica. Zvanični državni statističari su ocjenjivali da je u periodu 1955–1958. bilo to mahom iseljavanje u Tursku. Brojni autori koji su se bavili iseljavanjima iz Jugoslavije ističu kako nisu *"registrovani svi slučajevi iseljenja iz naše zemlje"*. Državna statistika također konstatuje da je u periodu 1961–1971. proces emigracije bio znatno usporen. Po zvaničnim podacima 1961. iseljeno je 11.418 lica; 1962. – 7.891; 1963. – 8.661; 1964. –7.107; 1965. – 9.071; 1966. – 10.684; 1967. – 8.774; 1968. – 9.205; 1969. – 6.665; 1970. – 3.804 lica. Međutim, treba istaći da se i ovaj broj smatra za *"potcenjen"*.[221] Ni najodgovorniji državni i politički organi nisu imali precizne podatke, već su, kada je razmatrana iseljenička politika, uvijek govorili o procjenama.[222]

Iseljavanje Bošnjaka, naročito iz opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin kao i iz Crne Gore, iz Rožaja, Korita, Bistrice i Bihora otpočelo je još 1950. godine.

---

[217] J. ^olovi}, *Sand`aklije u Pelagoniji, "Preporod",* br. 10 (210), Sarajevo 15-31. maj 1979.

[218] R. Crni{anin, *Tijesna ~ar{ija,* 191-193: upor. E. Mu{ovi}, *Makedonija kao most na putu iseljavanja sand`a~kih Muslimana i kao njihova nova domovina*, 135-142.

[219] P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove,* feljton, *"Danas"*, Beograd 25. septembar 1998.

[220] K. Had`i}, *Brojnost i rasprostranjenost muslimana u Jugoslaviji,* Takvim, Sarajevo 1975, 120-121. Savjetnik u republi~kom komitetu za inostrane poslove SR Makedonije izjavio je feljtonisti pri{tinskog dnevnika *"Jedinstvo"* da *"onu rekordnu cifru od 259.535 popisanih Turaka u na{oj zemlji 1953. godine treba primiti sa velikom rezervom, jer me\u njima ima dosta i la`nih Turaka"* - op{ir. P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove,* feljton, *"Danas"*, Beograd 25. septembar 1998.

[221] *Razvitak stanovni{tva Jugoslavije u posleratnom periodu,* Beograd 1974, 26-28.

[222] K. Spehnjak, *Ve}eslav Holjevac u politi~kim doga\ajima u Hrvatskoj 1967. godine*, ^asopis za suvremenu povijest, br. 3, Zagreb 2000, 570.

Ono je trajalo u nekoliko talasa, masovno do 1970. godine.[223] Iseljavanje je bilo podstaknuto djelovanjem čitavog niza političkih, ekonomskih faktora. Iseljenički talas u Crnoj Gori je bio najmasovniji u rožajskom kraju. Smatra se da je oko 4.500 lica iz ovog kraja iselilo u Tursku.[224] Samo iz bratstva Nurkovića, u ovom kraju, u Tursku se iselilo oko 40 domaćinstava.[225] Iseljenički pokret obuhvatio je i znatan dio muhadžirskih porodica koje su se doselile u Sandžak nakon Berlinskog kongresa 1878. godine.[226] Po podacima M. Lutovca *"oko 300 kuća Bihoraca se iselilo u Makedoniju i Tursku"*.[227] Prema zvaničnim podacima do 1964. preko Makedonije iselilo se sa područja opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin u Tursku 8.874 lica. *"Nova Makedonija"* je 1.170 dana, od 5. januara 1953. do 18. maja 1957. objavljivala spiskove sa imenima lica koja su tražila ispisivanje iz jugoslavenskog državljanstva sa makedonske teritorije U tim spiskovima bilo je ukupno 16.188 porodica sa 113.316 članova.[228] Država je nakon toga naredila da se prekine sa takvom praksom. Po nekim podacima od 1955. do 1958. iz Makedonije se iselilo 160.000 lica.[229] Po istraživanjima dr. Gligora Todorovskog u periodu 1950–1970. iz Makedonije se u Tursku iselilo 127.000 lica, a u isto vrijeme se doselilo 28.000 lica sa Kosova i Sandžaka.[230] U Makedoniji je 1953. bilo 203.936 Turaka (15,6% od ukupnog stanovništva u Republici) a 1971. zbog

---

[223] E. Mu{ovi}, *Etni~ki procesi i etni~ka struktura stanovni{tva Novog Pazara*, Beograd 1979, 112.

[224] E. Mu{ovi}, *Muslimani Crne Gore,* Novi Pazar 1997, 152.

[225] [. Nurkovi}, *Nurkovi}i,* Ro`ajski zbornik, br. 8, Ro`aje 1998, 141.

[226] E. Mu{ovi}, *Nik{i}ani i Kola{inci u Sand`aku*, Novopazarski zbornik, br. 7, Novi Pazar 1983, 96.

[227] M. Lutovac, *Bihor i Korita*, Srpski etnografski zbornik, LXXXI, Beograd 1967, 36.

[228] F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957,* Prishtine 1993, 69. Tako *"Nova Makedonija"* 13. decembar 1956. objavljuje u rubrici *"Oglasi"* tipizirani tekst: *"Sekretarijat za unutra{nje poslove pri ONO - Ohrid - ispostava Ki~evo saop{tava da su Abdulovski Re{idov Abdula, `ena Safija, bra}a Ismail i Nazif i snahe od bra}e Ned`iba i Remzija iz sela Plesnica, okolina Ohrida, podnijeli molbu za otpust iz dr`avljanstva FNRJ, pa se saglasno ~lanu 19, ta~ka 3, Zakona o dr`avaljanstvu FNRJ, obavje{tavaju sve javne, dru{tvene organizacije i ustanove da u roku od 10 dana naprave prigovor ovom Sekretarijatu u odnosu na njihove neizvr{ene obaveze prema istim"*.

[229] F. Shehu - S. Shehu, *Etni~ka ~i{}enja albanskih prostora od 1953. do 1957*, *"Borba"*, feljton, Beograd 25-26. januar 1994.

[230] Upor. G. Todorovski, *Demografskite procesi vo Makedonija predizvikani od iseluvenje na Turci vo pedesite godini*, Glasnik, INI, god. 41, br. 1-2, Skopje 1997, 64-68; E. Mu{ovi}, *Makedonija kao most na putu iseljavanja sand`a~kih Muslimana i kao njihova nova domovina,* 140.

iseljavanja tek 108.552 Turaka (odnosno 6,6% od ukupnog stanovništva).[231] Neki istraživači također uzimaju u obzir specijalni političko–historijski trenutak u vrijeme izvođenja popisa 1953. godine, koji se odnosi na Balkanski pakt između Jugoslavije, Turske i Grčke (tzv. Balkanski pakt), sankcioniran ugovorima triju država od 28. februara 1953. u Ankari i 8. avgusta 1954. na Bledu, ocjenjujući da je za određene etničke grupe i manjine, otvaranje novog poglavlja političkih odnosa između Jugoslavije i Turske predstavljalo privremeni, ali bitan izazov u njihovom etnokulturnom prilagođavanju.[232]

Od 1945. do 30. aprila 1967. sa područja MZ Duga Poljana (SO Sjenica) u Makedoniju se iselilo 123 porodice sa 835 članova. Iz Makedonije u Tursku otišlo je 23 porodice sa 163 člana, direktno je u Tursku otišlo 57 porodica sa 433 člana. U Velesu je ostalo da živi tri, Žitošu 38, Orizaru 86 i Skoplju 44 lica porijeklom iz Duge Poljane.[233] Sa područja Kladnice, u sjeničkom kraju, od 1945. do 1970. iselilo se 94 domaćinstva sa 547 članova. Direktno u Tursku je otišlo 10 domaćinstava sa 58 članova, dok je iz Makedonije otišlo pet domaćinstava sa 31 članom.[234] Iz skopskih naselja se u periodu 1960–1970. iselilo u Tursku dosta bošnjačkih porodica porijeklom iz rožajskog kraja. Među njima su bile najbrojnije porodice Balota, Camića, Dacića, Bralića, Murića, Kajevića, Tuza, Kuča, Kurbadovića, Čolovića, Redžovića, Kalača.[235]

Prema istraživanjima dr. J. Trifunovskog, Muslimani iz Sandžaka i Crne Gore naselili su se u periodu 1950–1964. u 26 sela u okolini Skoplja, Velesa, Prilepa kao i u samom Skoplju. Sedamdesetih godina XX stoljeća tu je registrirano 1.100 domaćinstava sa oko 9.500 članova, za deset godina taj broj se povećao na 1.500 domaćinstava sa 9000 članova. Samo u Skoplju i njegovoj okolini nastanjeno je 412 domaćinstava: Skoplje 200, Donje Konjare 42, Orčanica 34, Batnice 35, Srednje Konjare 30, Čolije 18, Ljuben 15, Kruša 11, Strahojadice 11, Kondevo 8, Čifluk 8, Katlanovo dva. U okolini Velesa nastanjena su 442 domaćinstva: Milin 90, Vinčen 71, Crkvine 61, Vidovrat 50, Gornji Orizari 170. Selo Gornji Orizari imalo je 1971. godine 1.795 stanovnika i tada se tamo 554 stanovnika izjasnilo kao *"Turci"*. Po selima prilepske kotline naseljeno je, po popisu 1971. godine, 251 domaćinstvo: Desovo 70, Ležane 40, Gornje Žitoše 30, Borino 30, Babrešte 30, Kanatlare

---

[231] J. Trifunovski, *Tursko stanovni{tvo u Makedoniji*, 135-136; upor. A. Popovi}, *L Islam Balkanique: Les Musulmans de Sud-Est Europeen dans la periode Post-Ottomane,* Osteuropa Institut an der Freien Universitet, Berlin 1983.

[232] M. Radovanovi}, *Antropogeografske i etnodemografske osobenosti {arplaninskih `upa Gore, Opolja i Sredske, u Zbornik: [arplaninske `upe Gora, Opolje i Sredska. Antropogeografsko-etnolo{ke, demografske, sociolo{ke i kulturolo{ke karakteristike*, SANU, pos. izdanja, knj. 40/II, Beograd 1995, 41.

[233] F. Sebe~evac, *Duga Poljana i okolina,* Novi Pazar 1993, 119-120.

[234] S. Selimovi}, *Kladnica-stanovni{tvo*, Novopazarski zbornik, br. 14, Novi Pazar 1990,128.

[235] R. [krijelj, *Bo{njaci ro`ajskog kraja u Republici Makedoniji,* 172-173.

21, Jekranov 15, Sadžedov 10, Pištaljev 15 domaćinstava. Naseljenici u Makedoniji su bili iz okoline Berana, Bijelog Polja, Pljevalja, okoline Novog Pazara, Sjenice, Prijepolje i Priboja. Iz okoline Berana doseljenici su bili u selima: Vinčanu, Donjem Konjaru, Srednjem Konjaru, Čifluku, Crkvinu. Iz okoline Bijelog Polja u selima: Milinu, Vidovratu i Viničinu. Iz okoline Novog Pazara u selima: Ljubinu, Kruši, Strahojadici, Srednjem Konjaru, Čifluku, Ćojliji, Gornjem Orizaru, Lažanu, Desovu, Gornjem Žitošu, Vodovratu. Iz okoline Prijepolja doseljenici su bili u selima: Borinu, Ćojliji, Srednjem Konjaru, Donjem Konjaru.[236]

Dolazak Sandžaklija u Makedoniju započeo je 1953. a najveći broj Bošnjaka iz Sandžaka došao je u periodu do 1957. godine.[237] Prosječno se godišnje doseljavalo oko 200 porodica. Sandžaklije su kupovale kuće po naseljima koje su napuštali Turci, koji su prodavali jeftino svoja imanja, često u bescijenje. Bojali han na Bit–pazaru u Skoplju bio je simbol bošnjačkog okupljanja, i upoznavanja sa Turcima, koji su po bagatelnim cijenama nudili svoja imanja širom Makedonije. U katastrofalnom zemljotresu koji je u julu 1963. razorio Skoplje, među 1.070 poginulih lica, bilo je i 22 Bošnjaka.[238]

U selu Kanatlarcu, u prilepskom kraju, jedna turska kuća sa tri hektara zemlje prodata ja je 1955. za 150.000 dinara. U selu Kruši, u okolini Skoplja, jedna turska kuća sa dva hektara zemlje prodata je za 50.000 dinara. Bošnjaci koji su 1957. pristigli u Makedoniju iz okoline Bijelog Polja, govorili su da su se iselili zbog nerodne i sušne godine i savjeta predstavnika vlasti da se isele u druge krajeve. Nijedno domaćinstvo nije se preselilo bez prethodnog obavještenja o oblasti gdje je dolazilo. Naseljavali su se većim dijelom mlađi ljudi, dok su rjeđe dolazili starije osobe[239] Bošnjakinje iz Sandžaka, kao i one iz BiH, koje su se udavale za Albance u Makedoniji, brzo su se albanizirale.[240]

Sandžaklijama koji su u Makedoniji ostali da žive bilo je potrebno dosta vremena da se prilagode na nove klimatske prilike, prisiljeni da rade najteže fizičke i poljoprivredne poslove. Ženili su se djevojkama iz istog ili drugih

---

[236] Upor. *Sand`aklije u Makedoniji*, *"Preporod"*, br. 12, Sarajevo 1. mart 1971; J. Trifunovski, *Posleratni sand`a~ki doseljenici u Makedoniji*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevi}a", VII, Prijepolje 1981, 76-77; E. Mu{ovi}, *O posleratnim migracijama sand`a~kih Muslimana u Tursku i Makedoniju*, u Zbornik: *Migracija i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 458-459.

[237] D. Bubevski, *Migracite na naselenieto vo SR Makedonija - vnatresni i megurepubli~ki tekovi*, Skopje 1990, 409-410.

[238] R. [krijelj, *Bo{njaci ro`ajskog kraja u Republici Makedoniji*, 170-172. Tada su, izmelu ostalih, poginuli Nezir (16) i Nadira (10) - djeca Delije Ko{ute, doseljenog iz ro`ajskog sela Crn~e.

[239] Upor. J. Trifunovski, *Posleratni sand`a~ki doseljenici u Makedoniji*, 78-79; K. Had`i}, *Brojnost i rasprostranjenost muslimana u Jugoslaviji*, 123.

[240] Op{ir. J. Trifunovski, *Bosanke u Makedoniji,* Geografski pregled, XIII, Sarajevo 1970.

doseljeničkih sela. Neki su bili prisiljeni da mijenjaju staništa u potrazi za boljom zemljom. Iz sela Donjeg Konjara, u dolini Pčinje, 1958. godine je 20 domaćinstava prešlo u selo Batince, blizu Skoplja, i u selo Borino, blizu Prilepa. Iz Srednjeg Konjara neke su porodice prešle u Katlanovo, a neka domaćinstva iz Milina u Čojliju. Najviše uspjeha u poljoprivrednom pogledu (duhan) imali su doseljenici u okolini Prilepa, u selima Gornje Žitoše, Desovo, Borino, Debrešte.[241] U selima Desovo i Kanatlarci u Pelagonijskoj kotlini naseljeni su muhadžiri iz prijepoljskog i sjeničkog kraja.[242]

U oblasti Babune i Topolke, u veleškom kraju, bilo je 1966. godine 389 bošnjačkih porodica, smještenih po selima Crkvino, Gornji Orizar, Slivnik, Otištin i Melnici. U Crkvini su bili rodovi: Šabotići, Prpuzovići, Adilovići, Hajdarpašići, Zverotići, Kalači, Javorovci, Plavci, Turkovići, Hadrovići. Od ukupno 58 domaćinstava, njih 20 je bilo iz Berana, deset iz okoline Novog Pazara, deset iz Tutina, Sjenice osam, Rožaja deset. Jedni su se doseljavali, drugi su se selili. Preko Crkvina se u Tursku iselilo 30 domaćinstava. U Gornjem Orizaru bilo je u istom periodu 160 domaćinstava porijeklom iz sjeničkog kraja (sela: Šare, Kladnica, Medare, Dujke, Trijebine), novopazarskog kraja (sela: Vučja Lokva, Trnava), kao i iz tutinskog kraja (sela: Sebečevo, Paljevo), te po deset porodica iz rožajskog i prijepoljskog kraja. U Slivniku je bilo šest bošnjačkih porodica iz novopazarskog kraja (Kalešići, Lekpeci). U Otištinu su bili Biševci, Faikovići, Mujovići i Murići (po jedno domaćinstvo).[243] U Gornjem Orizaru je bilo nekoliko bošnjačkih porodica porijeklom iz Višegrada, u Milinu iz okoline Foče, i u Viničenu iz Goražda.[244]

Sandžaklijama koji su u Makedoniji ostali da žive bilo je potrebno dosta vremena da se prilagode na nove klimatske prilike, prisiljeni da rade najteže fizičke i poljoprivredne poslove. Ženili su se djevojkama iz istog ili drugih doseljeničkih sela. Neki su bili prisiljeni da mijenjaju staništa u potrazi za boljom zemljom. Iz sela Donjeg Konjara, u dolini Pčinje, 1958. je 20 domaćinstava prešlo u selo Batince, blizu Skoplja, i u selo Borino, blizu

---

[241] Upor. M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u pro{losti i sada{njosti*, 19; J. Trifunovski, *Posleratni sand`a~ki doseljenici u Makedoniji*, 81. Dr. J. Trifunovski pi{e da se doseljenici iz Sand`aka u Makedoniji ponegdje nazivaju Bo{njacima: *"Donose}i svoje osobine i svoj mentalitet, doseljenici nisu svuda bili "u volji" zate~enim stanovnicima. Budu}i uz to energi~ni, oni su ve}inom dosta brzo uspevali. U ure\enju ku}a, {kolovanju dece i "snala`ljivosti" oni se znatno razlikuju od ostalih... Sand`aklije su zdravi, krepki i plodni dinarci. Me\u sobom se po{tuju i gotovo svuda stupaju slo`no"*.

[242] R. [krijelj, *Neimarstvo na bo{nja~ki na~in (IX),* feljton, *"Glas islama"*, br. 60, Novi Pazar novembar 2001.

[243] J. Trifunovski, *"Bo{njaci" u oblasti Babune i Topolke*, Geografski pregled, X, Sarajevo 1966, 139.

[244] J. Trifunovski, *Bo{njaci u Makedoniji - prilog prou~avanju posleratnih migracija stanovni{tva u FNRJ*, Geografski pregled, V, Sarajevo 1961, 96; upor. M. Boji}, *Historija Bosne i Bo{njaka*, Sarajevo 2001, 430.

Prilepa. Iz Srednjeg Konjara neke su porodice prešle u Katlanovo, a neka domaćinstva iz Milina u Ćojliju. Prvi stanovnici Srednjeg Konjara bili su Šumani iz Zabrnjice kod Priboja, doseljeni 1954. godine, i Biševci iz Gornjeg Sebečeva, kod Novog Pazara, koji su se doselili 1955. godine. Najviše uspjeha u poljoprivrednom pogledu (duhan) imali su doseljenici u okolini Prilepa, u selima Gornje Žitoše, Desovo, Borino, Debrešte. Prvi stanovnici Borina, koji su kupili kuće iseljenih Turaka, bili su Bošnjaci iz pribojskog kraja. Najprije su se naselili Huremi iz Mečeljeva Brda (selo Zahvaćenje), Uzunovići iz Milješi, Gibanice i Ćetanje, docnije otišli u Sarajevo, i Hodovići. Borino je veoma pogodno za poljoprivredu, za uzgajanje duhana, žitarica.[245]

Početkom sedamdesetih godina u selima Batinci i Konjari u okolici Skoplja živjelo je 202 porodice Bošnjaka porijeklom iz pribojskog, tutinskog, rožajskog i bjelopoljskog kraja sa 1.583 člana. Iz *pribojskog kraja*: iz sela Goleša tu su bile dvije porodice Saračevića sa 20 članova, tri porodice Begovića sa 26 članova, te jedna porodica Ćehovića sa 10 članova; iz sela Požegrmac dvije porodice Hararevića s 10 članova i jedna porodica Mehinagića sa sedam članova; iz sela Potoci jedna porodica Mujevića sa 11 članova; iz sela Milješi jedna porodica Hrustemovića sa osam članova i dvije porodice Spahića sa 15 članova; iz sela Zabrđe šest porodica Hadžića sa 20 članova. Iz *tutinskog kraja*: iz sela Dolovo bile su tri porodice Čolovića sa 27 članova, jedna porodica Hasića sa sedam članova, dvije porodice Suljića sa 10 članova, dvije porodice Ugljana sa 12 članova, te pet porodica Selmanovića sa 30 članova; iz sela Dobri Dub četiri porodice Tutića sa 40 članova; iz sela Drage tri porodice Redžovića sa 30 članova, tri porodice Pepića sa 30 članova, te četiri porodice Mušina sa 40 članova; iz sela Koniče dvije porodice Halilovića sa 20 članova; iz sela Naboje tri porodice Hasića sa 30 članova, osam porodica Pepića sa 50 članova; iz sela Bukovice četiri porodice Hasića sa 40 članova; iz sela Starčevići 20 porodica Rizvanovića sa 200 članova; iz sela Ribariće 10 porodica Berovića sa 100 članova, dvije porodice Metića sa 10 članova, jedna porodica Kapetanovića sa 10 članova i osam porodica Biševaca sa 40 članova; iz sela Čulije dvije porodice Čolakovića sa 15 članova; iz sela Brđak tri porodice Ćosovića sa 30 članova; iz sela Daljevo jedna porodica Zukorlića sa devet članova i jedna porodica Bulića sa šest članova; iz sela Šaronje tri porodice Trtovaca sa 20 članova; iz sela Mojstir dvije porodice Latifovića sa 15 članova; iz sela Oraše dvije porodice Zilkića sa osam članova; iz sela Jelići dvije porodice Ramičevića sa 20 članova; iz sela Kovači dvije porodice Tafilovića sa 15 članova; iz sela Žirče jedna porodica Latifovića sa sedam članova; iz sela Paljevo četiri porodice Suljovića sa 40 članova; iz sela Ervenice tri porodice Lukača sa 15 članova i 10 porodica Drndara sa 50

[245] R. [krijelj, *Neimarstvo na bo{nja~ki na~in (VII),* feljton, *"Glas islama"*, br. 58, Novi Pazar septembar 2001.

članova; iz sela Aliverovići dvije porodice Ganevića sa 20 članova; iz sela Đerekare dvije porodice Tahirovića sa 20 članova, tri porodice Ahmetovića sa 30 članova, tri porodice Jašarevića sa 25 članova i dvije porodice Destanovića sa 15 članova. Iz *rožajskog kraja*: iz sela Biševo tri porodice Omerovića sa 30 članova, četiri porodice Mukovića sa 20 članova, četiri porodice Redžovića sa 25 članova, pet porodica Kuča sa 25 članova, dvije porodice Kardovića sa 10 članova i tri porodice Đozovića sa 25 članova; iz sela Besnik bilo je sedam porodica Murića sa 60 članova; iz sela Bać šest porodica Kajevića s 50 članova. Iz *bjelopoljskog kraja*: iz sela Korita pet porodica Mekića sa 50 članova; iz sela Sipanje pet porodica Skoka sa 40 članova.[246]

Doseljenici u Makedoniji nijesu izbjegli udarima politike asimilacije i denacionalizacije jer im se, pored potpune slobode vjeroispovijesti, negirao nacionalni identitet. Po popisu iz 1953. kao Muslimani izjasnilo se u Makedoniji 1.591 lice, po popisu iz 1961. godine 3.002, po popisu iz 1971. godine 1.248, po popisu iz 1981. godine 39.513 i po popisu iz 1991. godine 35.256 lica. Po ovom popisu u Bitolju je bilo 1.323 Muslimana, Berovu 77, Brodu 849, Valandovu tri, Vinici 26, Gostivaru 5.403, Debru 3.137, Delčevu 51, Demir Hisaru 2, Kavadarcima 308, Kičevu 2.435, Kočanu 310, Kratovu pet, Krivoj Palanci devet, Kruševu 1840, Kumanovu 377, Negotinu 193, Ohridu 531, Prilepu 3.243, Probištipu 16, Radovišu 17, Resenu 157, Svetom Nikoli 58, Skoplju 13.905 (Gazi Baba 3.144, Karpoš 1.628, Kisela Voda 3.098, Centar 2.845, Čair 3.190), Strugi 383, Tetovu 1.132, Velesu 3.146 i Štipu 390.[247]

Za one koji su ostali u Makedoniji da žive proces adaptacije je bio dug i naporan. Veoma su se teško prilagođavali na nove klimatske prilike. Kako se radilo mahom o ljudima sa sela, teško su dolazili do posla, pa su se bavili poljoprivredom. Neke su se porodice nakon nesnalaženja u novoj sredini opet vratile u Sandžak ili su se odselile u Bosnu i Hercegovinu. U Novi Pazar se do 1981. vratilo 27 porodica iz Skoplja, Velesa 11, Tetova četiri i iz Štipa 11 porodica.[248] Prema podacima Savjeta za pitanje iseljenika u vremenskom razdoblju od 1953. do 1957. iselilo se 195.000 lica u Tursku, u najvećem broju iz Makedonije, Kosova, Sandžaka i u manjem dijelu iz Bosne i Hercegovine.[249]

Od 1953. do 1971. godine, sa 203.936 broj turskog stanovništva se u Jugoslaviji sveo na svega 108.552 stanovnika. Između 1953. i 1961. prosječno

---

[246] J. ^olovi}, *Sand`a~ki muslimani u Makedoniji, "Zem-zem",* br. 3-4, Sarajevo 1971.

[247] *"Vakat"*, br. 3, Skoplje mart 1994. 20-21.

[248] Op{tinski komitet Saveza komunista Srbije - Novi Pazar, *Zadaci Saveza komunista u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti*, interni materijal, Novi Pazar februara 1989.

[249] A. Isakovi}, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, Zagreb 1989, 177; S. Band`ovi}, *Seobe Bo{njaka-Muslimana u Tursku*, Mak, br. 4, Novi Pazar 1994, 53-55.

se selilo godišnje 9.050 Turaka. Mada se po popisu iz 1971. u Makedoniji 108.552 stanovnika izjasnilo kao Turci, dr. J. Trifunovski smatra da je samo 20 odsto u tome pravih Turaka, a da zapravo 80 odsto čine Albanci, Torbeši, Romi, Bošnjaci i još neki drugi. Interesantni su prikazi turskog stanovništva u Makedoniji po statističkim popisima koje je prikupio dr. J. Trifunovski zaključno sa onim iz 1971. godine, dok mu je za rezultate popisa turskog stanovništva iz 1981. u Republičkom zavodu za statistiku rečeno 1985. *"da se ti podaci neće objavljivati"*. U periodu od 1953. do 1960. naročito se masovno iseljavalo i albansko stanovništvo iz Makedonije u Tursku. Proces iseljavanja je bio najizraženiji u bitoljskom, prilepskom i veleškom kraju. Za iseljavanje u Tursku više sklonosti su imali Albanci iz grupe Toska i uopšte Albanci iz gradskih naselja, a manje Albanci iz grupe Gega, kao i oni iz seoskih naselja.[250] U seoska i gradska naselja, koje je napuštalo tursko stanovništvo, naseljavali su se većinom Makedonci iz planinskih šopskih sela. Oni su samoinicijativno dolazili na jeftino kupljena imanja ili uz pomoć agrarnih vlasti.[251]

Tursko stanovništvo se, na primjer, tokom XX stoljeća tri puta masovno selilo iz strumičkog kraja: 1913, 1935. i 1955. godine. Njihovu su zemlju naselili Makedonci–izbjeglice iz Kukuškog kraja u Grčkoj, kao i doseljenici iz susjedne Šopske oblasti. U naseljima Strumičke kotline iza iseljenih Turaka ostali su brojni topografski nazivi: Tašlar, Karatašlar, Kodžabunar, Čairlak, Saraj, Armutlak, Saraj–bele, Bezgeli, Mešelik, Kara–đoz, Sačanlak, Kartoprag, Videnlik, Kuzdere itd. Dr. J. Trifunovski piše o svom boravku u oktobru 1958. u veleškom selu Ivankovcu: *"Tamo je celog dana odjekivalo od svirke, pesme i narodnih kola gotovo u svakom sokaku. Svi ljudi bili su u svečanim odelima, spremni za iseljenje u Tursku. Međutim, na njihovim licima izražena je bila duboka tuga za selom koje ostavljaju. Svirkom i igrom želeli su da pobegnu od mnogo čega u potpunu zaborav"*.[252] Iza njih su ostala prazna sela u tikveškom Jurukluku, istočno od Vardara, okolini Strumice, Kočana, Bitolja, Velesa, gdje je sve brzo propadalo: kuće, džamije, tekije i groblja. Atari tih raseljenih juručkih sela: Eniševo, Edikler, Češmedere, Creška, Toplić, Jamulari, Kara Sinanli, Hadži Jusufli, Hadži Hamzali, Hanji Sejdeli i drugih, više se nisu obrađivali, već je tamo rasla trava koju su zimi koristile ovce dotjerane sa visokih planina. Prepušteni opštoj nebrizi i uništavanju tragova njihove kulture, objekti i sva druga obilježja postojanja na tom prostoru brzo su nestajala. Do juna 1959. iz Makedonije se u Tursku

[250] J. Trifunovski, *Albansko stanovni{tvo u Makedoniji,* 100-101.

[251] J. Trifunovski, *Tursko stanovni{tvo u SR Makedoniji,* Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 124-135.

[252] J. Trifunovski, *Maloazijski stanovnici u Strumi~koj kotlini,* Novopazarski zbornik, br. 16, Novi Pazar 1992, 107, 138.

odselilo i 185 imama.[253] Broj učenika koji su pohađali škole na turskom jeziku se, zbog iseljavanja, u periodu 1950–1960. prepolovio.[254] Dr. Kemal Karpat procjenjuje da se pedesetih godina XX. stoljeća iz Makedonije iselilo između 200.000 i 300.000 Turaka.[255] Mada pojam *"Turci"* obuhvata muslimane raznorodnog etničkog porijekla, statistika ih tretira kao etničke Turke.

Prema zvaničnim podacima do 1964. godine, preko Makedonije iselilo se sa područja opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin u Tursku 8.876 lica. Od 1964. nije se više moralo ići preko Makedonije. Kada je 1964. donesen novi Zakon o državljanstvu, moglo se ići direktno u Tursku.[256] Nakon raspada jugoslavenske državne zajednice u novinama će se 1994. pojaviti tekstovi da u Makedoniji ima čak 200.000 Bošnjaka, da su se oni svjesno doseljavali radi širenja tzv. *"zelene transferzale"*, kao i o navodnim planovima doseljavanja četiri miliona Bošnjaka iz Turske na prostore nekadašnje Jugoslavije.[257] Nakon izbijanja oružanih sukoba u Makedoniji u ljeto 2001. i širenja ratnog požara, mnogi će potražiti utočište kod svojih rođaka u Sandžaku. Nakon djelimičnih izmjena makedonskog ustava u novembru 2001. Bošnjaci će biti u njemu navedeni kao jedan od naroda koji žive u Makedoniji.

---

[253] *Bosanski pogledi 1960-1967*, London 1984, 16.

[254] V. Ortakovski, *Malcinstva na Balkanot*, Skopje 1998, 363. [kolske 1950/51. bilo je 12.493 u~enika; deset godina kasnije 6.410, a 1970/71. tek 5.617 u~enik.

[255] K. Karpat, *Gra|anska prava muslimana Balkana*, u Zbornik: *Muslimani Balkana: "Isto~no pitanje" u XX. vijeku*, 115.

[256] U ~lanu 13. Osnovnog zakona o jugoslovenskom dr`avljanstvu je stajalo: *"Ispis iz jugoslovenskog dr`avljanstva da}e se licu koje je podnijelo zahtjev za otpust, a ispunjava sljede}e uslove: l. da je navr{ilo 18 godina `ivota; 2. da nema smetnje u pogledu vojne obaveze; 3. da je izmirilo du`ne doprinose; 4. da je regulisalo obavezu iz socijalnog osiguranja i radnog odnosa; 5. da je regulisalo imovinsko pravne obaveze iz bra~nog odnosa i odnosa roditelja i djece prema licima koja `ive u Jugoslaviji; 6.da se protiv njega u Jugoslaviji ne vodi krivi~ni postupak, zbog krivi~nog djela koje se goni po slu`benoj du`nosti ili ako je u Jugoslaviji osu|eno na kaznu zatvora - da je tu kaznu izdr`alo; 7. da je primljeno ili da je dokazalo da }e biti primljeno u strano dr`avljanstvo"*.

[257] *[iri se zelena potkovica*, *"Politika ekspres"*, Beograd 16. mart 1994.

REDŽEP ŠKRIJELJ

MUHADŽIRI NIKŠIĆA U MAKEDONIJI

"Poslednjih nekoliko dana bio sam svjedok vrlo žučnog prizora: posmatrao sam odlazak čitavog muslimanskog stanovništva Nikšića... Zaista je bilo uzbudljivo gledati dugu povorku turskih izbjeglica koja se iz grada razlijevala.

U grupi je ponekad bilo i po šezdesetak osoba. Dosta tužan utisak su ostavljali poneki dječaci. Ženama umotanim u bijelim dugim čaršafima nijeste mogli ništa vidjeti sem nosa. Zbog prevelikog ljudskog ponosa, mnogi su, ne želeći da odaju nikakve znake žalosti odijevali praznična najsvijetlija odijela."

*Artur Evans**

UVOD

Egzodus Bošnjaka Nikšića[1] predstavlja jednu od najtežih i najdramatičnijih epizoda u stradalničkom i neizvjesnom muhadžirskom pokretu, koji je zahvatio cjelokupnu islamsku populaciju na Balkanu. Realizacija planske i

---

* A.Evans, ***Illirian letters***, London 1878,193.

[1] Prema pisanju J. Cvijića, grad Nikšić je bio *¨najsilnija muhamedanska varoš na Balkanu¨*. Ovaj veoma bogati grad je u drugoj polovini XIX vijeka (naročito od 1875. godine), bio pod permanentnom crnogorskom opsadom. Izbijanjem crnogorsko-turskog rata (02. juli 1876. godine), Nikšić dolazi u vrlo nesnošljiv položaj, da bi septembra 1877. godine, zbog vojne nadmoći, nedostatka namirnica i oružja lokalnog stanovništva pao u ruke Crnogoraca (Ј.Ивовић, ***Расељавање никшићких муслимана,*** Историјски записи, 5-6, Цетиње 1948, 364-365.) U njemu je 1877. godine bilo 410 imućnih muslimanskih i 40-tak hrišćanskih domova. @estoko topovsko granatiranje spriječilo je gralane u pružanju otpora, zbog porušenih kuća iz kojih su morali spašavati starije, djecu i imanje. (prema: Х. Хаџибегић, ***Опсада Никшића 1877. г. према извјештају никшићког наиба***, Историјски записи, 1-3, Цетиње 1949., 49-66; takole: П.Шобајић, ***Никшић (Оногошт),*** Београд 1938, 72.)

prisilne akcije protjerivanja domorodačkog stanovništva, zauzimanjem njihovih staništa od strane novih i ratobornijih osvajača i progonitelja uzrokovala je temeljnu razasutost i panično bjekstvo sa nemjerljivim posljedicama i jedinstvenim ciljem da se povlačenjem ka unutrašnjosti Osmanske države pronađe novo i bezbjednije utočište. Ovakvim akcijama čišćenja postepeno su ostvarivani planovi crnogorskih vojnih i civilnih vlasti za osvajanje brojnih gradova i utvrđenja sa većinskom islamskom populacionom strukturom. Ostvarivani su polako snovi, čežnja i želje da se sa crnogorskih brda i gudura prizemlje na "*...ravnu Zetu, Podgoricu, Nikšić, Kolašin, na Spuž i Žabljak* ".[2]

U izvještaju nikšićkog naiba, Husein Ruhi Efendij□e, od 11/23. sep–tembra 1877. godine, koje je bilo upućeno hercegovačkom mutesarifu, koji je preko svoje vilajetske bosanske uprave proslijeđen vladi u Istanbulu ostalo je ubilježeno da: **"***Posle zauzimanja Nikšića, Brđani nisu rušili stara utvrđenja, a nisu podizali ni nova. Muslimanskom stanovništvu dali su rok od jedan mjesec dana, da se odluče, da li da idu ili da ostanu***.**"[3]

"Tarih–i Bosna" (Historija Bosne napisana rukom velikog bošnjačkog historičara i hroničara, Salih Sidki Hadžihuseinovića, poznatijeg kao Mu–vekkit, vrlo indikativno svjedoči, kako stanovništvo Nikšića **"...** *nije imalo povjerenja u date riječi knjaza Nikole.***"**[4]

"*Sa uvođenjem crnogorske vlasti u oslobođenim gradovima Hercego–vine, kao što je bio Nikšić, Bileća, Gacko i druga mjesta odmah je i otpočela osvjeta nad hercegovačkim muslimanima od strane pojedinih rukovodećih ljudi iz vlasti. Po toj osvjeti prema muslimanima pripisivala se velika zasluga knjazu Nikoli, koji je tobož pridonio da se poturčenjaci vrate u* <u>*svoju vjeru hrišćansku*</u>[5] *u kojoj su bili njihovi pradjedovi, a silom bili poturčeni od strane turskih vlasti* ", kako je zapisano u Memoarima, Dže–maila A. Mehmedovića[6] (1919–1974), čiji su paradjed Selim i djed Mehmed, muhadžiri, rodom iz

---

[2] Гавро Вуковић , ***Мемоари II***,Цетиње – Титоград 1985,19. Такође, сличну опаску nalazimo i u knjizi: "***Albanija u Osmanskoj historiji***", poznatog turskog učenjaka i biografa Sulejmana Kulče-a,u kojima autor uočava vjekovne pretenzije Crne Gore na "Nikšić, Gacko, Spuž, Podgoricu, @abljak, Bar, Ulcinj". (prema: Süleyman Külçe, ***Osmanlı tarıhında Arna-vutluk*** , Izmir 1944.,243.)

[3] Хамид Хаџибегић, ***Опсада Никшића 1877. године према извјештају никшићког наиба***, Историјски записи књ.IV,св.1-3, Цетиње (јули-август) 1949, 63.

[4] Salih Sidki Hadžihuseinović – Muvekkit, ***Povijest Bosne II***, Sarajevo 1999,1297.

[5] Pradjedovska vjera nije bilo kršćanstvo ,već politeizam i paganstvo, pa je nerealno i nelogično jednu proglašavati domaćom, a drugu uvezenom, premda se pouzdano zna porijeklo vodećih-najmasovnijih konfesija ili vjera. I kršćanstvo i judaizam i islam su nastali na Bliskom Istoku pa apsolutno ne može biti govora i favoriziranja jedne ili minimiziranja druge ili treće pomenute religije.(R.[.)

[6] D@email A. Mehmedović, ***Memoarske bilješke o Hasanbegovu***, Skoplje, septembar 1972, 7-8.(U posjedu autora)

Nikšića, naseljenih 80–tih godina XIX vijeka u selu Hasanbegovu (Hasan beg), danas Sinđelić, istočno od Skoplja, u kome je godine 1885, rođen i njegov otac Avdulah. "*Zbog ovakvog stanja*," – navodi se dalje u izvještaju, *"došlo je do iseljavanja muslimana iz Hercegovine, da napuste svoje imanje, jer nijesu htjeli da prime hrišćansku vjeru... Ideja pokrštavanja će se ponoviti u periodu 1912–1918... U ovome su i postigli neke prividne rezultate – prisilnim pokrštavanjem muslimana iz ovih oblasti, i na svaku familiju određivali kuma hrišćanina, koji je redovno odlazio u te familije i popovao im, predajući vjeronauku i u vrijeme vjerskih praznika sa njima odlazio u crkvu... Sa uvođenjem crnogorske vlasti u ovim krajevima, odmah je otpočela i osvjeta nad muslimanima i njima se pripisi– valo, da su oni bili osnovni krivci što je Turska uspjela da vlada toliko vjekova u Hercegovini. često su govorili da se nijesu naši pradjedovi poturčili ne bi Turci mogli okupirati Hercegovinu i dijelove Crne Gore. Naročita osvjeta nad muslimanima, najprije, bio je zahtjev da se povrate u hrišćansku vjeru, ako misle da žive u Crnoj Gori, a ako li neće, da odmah napuste zemlju i odsele se u roku od 24 sahata. Bilo je dosta ubjeđivanja između crnogorskih starješina i muslimana, da se povrate u svoju vjeru i navođeni su primjeri istih plemena u kojima ima i muslimana i hrišćana, kao što su: Piperi, Kuči, Vasojevići i ostali... navodili rodbinska prezimena muslimana i hrišćana... Prekići, Bulići, Martinovići, Krvavci, Bijedići, Prelići, Musići, Zubovići, Vukotići, Babovići, Šajgovići i drugi. I pored svega, muslimani se nijesu složili da se povrate u hrišćansku vjeru, nego su svi zajedno riješili na sam Ramazanski bajram, iste 1878. godine*[7] *da napuste svoja ognjišta i svu svoju imovinu i da se presele u Tursku Carevinu da žive. Prema sjećanju Čelebije Dudine*[8]*... dogovor je bio utvrđen, da svi zajedno krenu kad klanjaju i□indiju, a dotle, da se svaki pripremi za polazak na put. Na put su poveli djecu, a što nije moglo hodati potovarili su na magarad, konje i mazge, ko je imao, a ko nije, nosili su djecu očevi i majke i odrasla čeljad. Kad se krenulo na put, po običaju, svaka je familija ponijela po malo zemlje sa sobom, i svi redom poljubili ku□ni prag, u nadi, da će se jednoga dana dragi Allah smilovati i vratiti ih na njihova ognjišta."*[258]

---

[7] Ovaj datum može biti prilično diskutabilan i unijeti zabunu, obzirom da je autor podatke iznosio na osnovu raspoloživih argumenata kazivača - suvremenika dogadjaja, pa su hronološka odstupanja vrlo moguća. (R.[.)

[8] ^elebija Arnautović, u Hasanbegovu poznata kao ^elebija Dudina, po imenu svoje majke Dude i oca Tahira, rolena je u Nikšiću 1869. godine, a umrla 10. aprila 1935. godine u Hasanbegovu u svojoj 66-toj godini. Bila je udata za Adema Prekića, koji je rolen 1868. godine u Nikšiću, a umro 1894. godine u Hasanbegovu kraj Skoplja. Ademov djed Zulfija imao je tri sina: Ferhata (koji se sa sinovima Ademom i Bajramom nastanio u Hasanbegovu u Makedoniji), Tahira i Sadika. Ova dvojica su ostala u Mazgitu Bošnjačkom na Kosovu, selu u blizini Prištine. (Prema: D@. A. Mehmedović, ***Memoarske bilješke...24***.)

[258] ***Ibidem,10***.

Prema raspoloživoj historijskoj građi, najmanje je postojalo tri pravca kojima su se kretale kolone izbezumljenih i prognanih bošnjačkih muhadžira. Najprije, "*... raselili su se po Hercegovini i Bosni, uzeli učešće u otporu 1878. godine protiv Austrije, u Mostaru i u Sarajevu. Otišli su za Sandžak i Kosovo.*"[259]

Veliki je broj Nikšićana otišao preko Podgorice u Albaniju[260], a jedan dio poslije okupacije BiH, Austrija je ponovo prognala "*...te se oni u jesen 1878. opet vraćaju u Nikšić. Ali kako su u Nikšiću zatekli novo stanje, razdeljene njihove kuće i zemlje, oni se raspu po Turskoj, u Pljevlja, Bijelo Polje, Novi Pazar, Kosovo i Makedoniju.*"[261]

Vrlo je teško ustvrditi i odrediti tačan smjer kretanja hercegovačkih muhadžira, ali se pouzdano zna da se odvijao na relaciji: Gacko – Bileća – Nikšić, preko Skadra ili teritorije Novopazarskog sandžaka (Bijelo Polje, Sjenica, Novi Pazar i Mitrovica) u pravcu kretanja novoizgrađene Želje–zničke pruge prema Kosovu Polju, Skoplju i Solunu, odakle je jedan dio koristio brodski prijevoz za udaljenije destinacije prema Anadoliji i zemljama Bliskog Istoka.

"Prijeđeni put od Nikšića do turske granice (Novopazarski sandžak) je bio vrlo naporan i težak, jer je toliku udaljenost trebalo prevaliti do zore preko planina i bespuća i nedovoljno tovarnog hajvana", – kazuje u nastavku svojih memoarskih bilježaka Mehmedović, i dodaje: "*...Čelebijina majka Duda, pošto nije mogla nositi svu djecu na sebi i na tovarni hajvan, ostavila je najmanju djevojčicu Zejnu pokraj puta kod jednog izvora u planini. Tako su radile i druge majke koje nijesu mogle povesti svoju djecu sa sobom. Na ovo su bili primorani, jer je za njima bila organizirana potjera od strane pojedinih crnogorskih komita i pljačkaša, jer su dobro znali da muslimani moraju granicu napustiti do zore sljedećeg dana. Mnogu djecu, ostavljena pored puta, prepoznavala je bliža rodbina i komšije dok su išli za njima i uzimali sa sobom koliko je ko mogao ponijeti.*

Na putu, kad bi se sustizali, čuli bi se mlogi prijekori majkama i očevima koji su ostavljali svoju rođenu djecu i njima su isprijedali prijekorne pjesme, kao što je jedna od njih:

Jazuk bilo Dudi i Taletu
i njenome amidŽi Aganu,
ostaviše iznemoglu Zejnu,

---

[259] Ј. Ивовић, ***Расељавање никшићких муслимана*** ...363-364.

[260] Naročito Centralna Albanija, varošica *Ijak* i mjesta *Godžaz* i *Borak*, zatim *Fier* na jugu Albanije, kao i obala Skadarskog jezera u rejonu *Vrake* gdje se nastanio najveći dio crnogorskih muhadžira.(Prema: ***Alem,***god.II br.36, Priština 18.05.2002,8-11. – Intervju sa F. Bačijem, bošnjačkim književnikom iz Albanije, čiji su preci najvjerovatnije iz Nikšića.)

[261] П. Шобајић, ***НИКШИЋ – Оногошт***, Београд 1938,120-121.

da je jedu vuci i bauci
u planini visoka Durmitora.

Vakih prijekora bilo je i više, kao što je pjesma za hodžu Avdulaha, što je ostavio sina Mumina, koga nije mogla majka više nositi, nego ga donijela ostala rodbina koja je išla za njima... međusobno muhadžiri su pomagali kad su napuštali svoju djedovinu i onima koji su bili prestari ili boni i sakati. Ova pomoć iznemoglima smatrala se kao svetinja, jer tako su se bili svi zajedno dogovorili kad su krenuli da pobjegnu od din–dušmanina. Onaj ko nije stio pomagati drugima na putu, a mogo je pomoći, prijekorijevali su ga uz muhabet i pjevali mu:

Bog ubio zdrava namjernika,
ko mogao, a ne pomogao,
iznemoglom gladnom muhadžeru.

Ovo je sve više jačalo vjeru u pobjedu, da se na vrijeme iziđe van granice kako ne bi bili primorani da prime drugu vjeru.

Prijelaz puta od Gacka, Bileće, Nikšića i okolnih sela preko crnogorskih krajeva i sebeodricanja da bi se postigao cilj i da se zadrži vjeroispovijest hercegovačkih muslimana. Napustiti svoj rodni kraj u kome su živjeli vjekovima djedovi i paradjedovi ipak govori o jednom zulumu koji je bio namjetnut hercegovačkim muslimanima aneksijom Bosne i Hercegovine i tadašnjih crnogorskih vlasti.

Kada su muhadžeri stigli na Kosovo u Prištini, nekoliko familija nije šćelo ići za Skoplje, nego riješili tu da žive. U Prištini su ostali dva brata: Tahir i Sadik Prekić, a treći brat Ferhat sa sinovima Ademom i Bajramom krenuli su za Skoplje. Ostali su Ademaga Bećovć, adžo Alija, adžo Bahto, Muharem i Derviša (Rifatovi – otac i majka), Hadžo Mešić (amidža Mehmedov i Hamidov), Zejne (Tahira Prekića), otac i majka i još drugih muhadžera.

Ovim muhadžerima u Prištini, Carska uprava je ponudila da ih ozemlji u blizini, što su pristali i naselili se u selu Mazgitu, blizu Muratovog tulbeta.[262]

Samo nekoliko navoda iz ovog i mnoštva drugih svjedočanstava, može biti dovoljno za pobijanje, posve tendenciozne, površne i neanalitičke teze Ejupa Mušovića: "*... kolašinski, nikšićki i drugi crnogorski muslimani bili su verski fanatici, i sve su veri podvrgavali.*"[263]

Navodi iz ove bilješke demantuju pravdanje da su Bošnjaci napuštali

[262] D@. A. Mehmedović, ***Memoarske bilješke ... 9-12.***

[263] Ovakve su ocjene u, većoj mjeri, proizvod odsustva neovisne pozicije, odnosno, pribjegavanje poziciji nekolicine srbijanskih i crnogorskih autora, posebno: J. Cvijića, J. Dedijera, M. Lutovca, A. Jovićevića, M. Barjaktarevića, P. Vlahovića, @. [ćepanovića i dr. (Е. Мушовић, ***Црногорски мухаџири и њихова кретања***, Историјски записи XXXIX, 1986/1-2,146.)

Nikšić, jer su izgubili privilegije, što svakako nema opipljive osnove, naročito, podatak iz *Memoara* knjaza Nikole I[264], da ih je oslovljavao braćom po krvi i obećavao slobodu i ravnopravnost, pa je i čitava farsa u pomenutim okolnostima vukla preveliku dozu sumnje i nepovjerenja.[265]

Punu afirmaciju ovih teza nalazimo i u prilično objektivnoj ocjeni crnogorskog znanstvenika, Đoka Pejovića: "*Sigurno je da nema eklatantnijeg primjera da se stanovništvo jedne konfesije tako masovno i brzo iselilo kao što je primjer sa nikšićkim Muslimanima. Tako je za svega nekoliko godina, od 1877., do 1882. godine, Nikšić napustila 391 muslimanska porodica.*"

U ovim i ovakvim okolnostima otpočelo je veliko rasulo hercegovačkih Bošnjaka, etapno, u intervalima, promjenljivog intenziteta, koji svjedoče o egzodusu, neizvjesnoj sudbini i opstanku jednog njihovog dijela na makedonskim prostorima. Nasilna promjena životnog areala, predstavlja još jednu vrlo dramatičnu prekretnicu u njihovoj daljnoj egzistenciji. Taj radikalni i sudbonosni zaokret svom silinom presjeca društveno–historijske tokove, određivanjem drugačijih smjernica, koje će svakojako promijeniti ekonomske, političke, vjerske i ukupne opšte prilike, u uslovima kada su mnogi bili dovedeni u situaciju da se odluče za selidbu.

Makedonija u muhadžirskoj i Istočnoj krizi (1875–1881)

Dramatična historijska zbivanja na Balkanu u zadnjoj četvrtini XIX vijeka, nastala kao rezultat nacionalno–oslobodilačkih procesa, značajan su uzrok da makedonske prostore zapljusne široki muhadžirski talas, koji je nagrizloj, ratovima iscrpljenoj i finansijski oslabljenoj Osmanskoj državi dodatno usložnjavao problem njihovog odgovarajućeg prihvatanja i zbrinjavanja.

Muhadžir –i (ar.), su lica, koja pod prinudom i prijetnjom smrću na–puštaju svoj vatan (domovinu). Pojam *ge□men (*tur. *Göçmen)***,** je sinonim koji se koristi u novijoj terminologiji.[266] U muhadžirskoj Zbirci dokumenata "*Iseljavanje Turaka iz Rumelije*", poznatog turskog istraživača i historičara, Bilala N. Šimšira, nalazimo objašnjenje, da su to lica koja su izgubila svoju

---

[264] ***Цјелокупна дјела Николе I Петровића***, књ.V, Цетиње 1969, 466.

[265] Svo islamsko, ujedno i bošnjačko stanovništvo nazivani su Turcima, pa se ovakva praksa zadržala i do današnjih dana. U istoriografiji nema razralenog stava po ovom pitanju, jer se i u savremenoj nauci termin potpuno odomaćio. Uprkos prisutnoj osmanskoj vojnoj i civilnoj administracionoj upravi, Bošnjaci i ostali islamski podanici u Imperiji sačinjavaju pomenute *"mrske i zloglasne Turke"*, bez obzira na svoje etničko porijeklo. Turcima se nazivaju svi funk-cioneri i činovnici, kao i svi drugi pripadnici muslimanske (islamske) vjere – slovenskog ili ilir-skog etničkog porijekla. ^esto se u historijskim izvorima pominju: "... *plavo–gusinjski Turci, kolašinski Turci, Domaći Turci, Bijeli Turci, bihorski Turci, Turci iz Rugove, Pljančori i slično. Nazivi su bili prema kraju iz koga su pripadali* ..." (Prema: М. Дашић, ***Васојевићи у устан-цима 1860 – 1878. године***, Подгорица 1992,37.)

[266] Vidjeti: Kemal Damıray, ***Temel Türkçe sözluk***, İstanbul 1980, 871.

domovinu, lica koja su ostala bez svog posjeda i imovine, potpuno osiromašena i umakla neprijateljskoj sablji ("*ljudi viška sablje*"). *Umakavši neprijatelju ovi su se prognanici na hladno□i, bolesti i izgladnjelosti slamali kao "muhe ".* Samo u periodu od januara do aprila 1878. godine u Jedrenu je u prosjeku, dnevno umiralo 160, a u Istanbulu 800–900 osoba. Zbirka sadrži i druge termine "*émigré, emigrant, refugie, refugee i fugitif*", sa istomenim značenjem.[267]

Analitičari i brojna historijska i diplomatska građa registruju pojavu postepenog i intenzivnog priliva, pretežno islamskog stanovništva tokom cijele druge polovine XIX stoljeća, pa broj pristiglih prognanika, koji su svoje utočište našli u Makedoniji prelazi iznos od jednog miliona. Muhadžirski proces je bio najizrazitiji i sa najjačim intenzitetom u periodu od 1864–1879. godine, o čemu svjedoče razni zapisnici, izvještaji, uvjerenja, molbe, žalbe, odluke i široki spiskovi sa detaljnim podacima porodica, koji sa više aspekata razmatraju i rješavaju probleme muhadžira koji se u Makedoniju doseljavaju iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Rumunije, Bugarske i drugih okolnih mjesta. Bili su povjeravani komisijama koje su se angažirale oko njihovog prihvaćanja, smještaja i dodjele materijalne pomoći.

Muhadžirske komisije su postojale u svakom gradu Rumelije (osmanske vladavine na Balkanu), naročito u Makedoniji, a u skopskoj opštini takva komisija je postojala od 1877–1883. godine.[268]

Muhadžirska komisija se zalagala oko obezbjeđenja građevinskog zemljišta za one muhadžire koji su dobijali stalno mjesto boravka u Skoplju ili njegovom širem okruženju, kao i nadoknadu za izgradnju kuća, dućana, školskog prostora i inventara. Djelovale su van opština, ali su tijesno surađivale. Svakoj muhadžirskoj porodici je pripadalo po četiri *der dunuma* (tur. der dönüm)[269] zemljišta ili okućnice. Muhadžirska komisija je u svojoj nadležnosti imala i probleme onih muhadžira koji nisu dobijali stalno mjesto boravka u Skoplju, već su bili privremeni stanovnici sve dok im se ne obezbijede uslovi za stalni smještaj u nekim drugim gradovima ili mjestima u Makedoniji.

Prihvat muhadžira u Osmanskoj državi i među njenim podanicima je zbog njihove islamske pripadnosti smatran osnovnom vjerskom obavezom, što

---

[267] Bilal N. Şimşir, ***Rumeli'den Türk göçleri***, cilt II, seri: III – sayı, A -10 Ankara 1970, XVIII – XIX.

[268] Fond: *Opštinska uprava Skopje* ***(Üsküp belediye yönetimi),*** predstavlja arhivsku dokumentacionu gralu od 45 kutija i obuhvata period izmelu 1263-1327.H. (1847-1911), sa 13773 arhivske jedinice, ili ukupan iznos od 18261 listova dokumenata (Vodič, str. 10-11). Fond*: Muhadžirska komisija – Skopje* ***(Üsküp muhacır komisyonu)***, ima 10 kutija i odnosi se na period od 1280 – 1313.H. (1864-1869), sa 1791 arhivskom jedinicom od 2393 lista (Isto, str. 15-16).

[269] Odnosi se na staru mjeru za površinu. Iznos ***der dunuma,*** mjereno aršinskim arom (0.68 m) bio je 2720 m².

u osnovi nosi tradicionalni karakter, jer je Imperija insistirala na obezbjeđenju njihovog utočišta i adekvatnog smještaja. Ta zaštita ima i odgovarajuću ideološku komponentu, jer je na insistiranje Šejh–ul Islama (□eyh–ül Islam), kao vrhovnog poglavara za vjerska pitanja, zbog nesnošljivog života muslimana u zemljama pod neosmanskom upravom, pristizala najsnažnija podrška i insistiranje kod Sultana Abdul Hamida II (1876–1909) za njihov prihvat.

Sve ove aktivnosti su bile u nadleštvu *Opšte komisije za useljeničke poslove (Idare–i Umumiy–i Muhacirun Komisyonu),* osnovane 1860. go–di–ne, da bi 80–tih godina njom lično rukovodio Padišah, odnosno Sultan.[270]

Tu nalazimo i uzroke za zauzimanje prevashodno islamskog kursa i fokusiranje cjelokupne pozornosti vjerske uleme i državnog vrha na zaštitu muslimana i cjelosne osmanističke koncepcije.

Nakon 1878. godine sa područja Bugarske i Rumunije protjeran je milion pripadika islama, a regularne vojne jedinice i pljačkaške horde ubijaju više od 30.000 muslimana. Ovi problemi su razmatrani i na nekoliko skupova u Meki, koji su se tradicionalno organizirali još od 1860. godine, sa jedinstvenom tematikom o aktualnoj zaštiti islamskog stanovništva, tako da su prema mišljenju mnogih analitičara, ove mjere i poduzeti potezi među muhadžirima probudili svijest o vlastitom nacionalnom i vjerskom identitetu.[271]

Ovo pitanje ima veliku važnost za proučavanje istoriografije Makedonije, o čemu svjedoči mnoštvo značajnih dokumenata na osmanskom jeziku, kao i prepiske i diplomatska akta konzularnih službi srpske kraljevske vlasti u Prištini, Skoplju, Bitolju, Solunu i Istanbulu, koje su bile zainteresirane za ishod mnogih aktuelnih pitanja, pa i pažljivo slijeđenje položaja bošnja□kih muhadžira i razočarenje prijemom i odnosom vlasti u pojedinim mjestima od kojih su očekivali dodjelu zemljišta i oruđa za rad. Neki od tih dokumenata svjedoče o njihovoj želji da se vrate u svoja rodna mjesta, što svakako nije bilo moguće obzirom na realno stanje i okolnosti.[272]

Odnos novih balkanskih državica prema islamskom stanovništvu, Kemal H. Karpat naziva "*huliganstvom i barbarstvom*"[273], dok za Semjuela Hantingtona "*čak i više od etniciteta, religija unosi razlike među ljudima*

---

[270] Kemal H. Karpat, ***The status of the Muslims under European rule:the eviction and settlement of the Cerkes***: Yournal of Muslim minority affairs,2,no.1,7-27.

[271] Kemal H. Karpat, ***Hidžret iz Rusije i sa Balkana*** *(Proces samodefiniranju u kasnoj osmanlijskoj državi),* Muslimani Balkana – Istočno pitanje u XX. vijeku, Tuzla 2001,75-76.

[272] Vidjeti: Глигор Тодоровски, ***Српско – македонски односи у прошлости***, Скопје 1987, 378.

[273] Kemal H. Karpat, ***The civil rights of the Muslims of the Balkans***, (Asian and African Studies 27.), Haifa 1993, 31.

oštrije i ekskluzivnije ".[274] Neki autori, međutim, mišljenja su da se uz mu–hadžirsko riješavaju i ključni problemi Istočnog pitanja, pri čemu se "*Velike evropske sile nose sa posljedicama dezintegracije Osmanske Imperije, sa pratećim ambicijama i suparništvom koje je taj proces zaokupljao.*" [275]

Baveći se ovim pitanjem, Vladimir Ortakovski u knjizi: *Manjine na Balkanu*, naglašava, da je: "*Osmanska Imperija do kraja zadnje četvrtine 19–tog i prvog dijela 20–tog vijeka bila teokratska imperija čije je stanovništvo bilo podijeljeno, ne prema linijama različitih jezika, već prema religioznoj pripadnosti. U njoj je religija tradicionalno bila jedan od glavnih faktora razlikovanja između različitih grupa. Dijelovi stanovništva su prihvatili Islam kao religiju novih vladara, sa čime su Pomaci u Rodopskim Planinama i neki slojevi u Bosni i Makedoniji sačuvali svoje posjede i prestiž. Ali u suštini Otomanska Imperija, je za razliku od Zapadne Evrope, bila neasimilatorska i multinacionalna, bez tehnoloških i institucionalnih mogućnosti za integraciju i ujedinjenje potčinjenih naroda.*[276]"

Riješenost muslimanskog–islamskog stanovništva da izabere muha–džirluk, kao način svog daljnjeg opstanka, povlači adekvatnu vjersku osno–vanost, a ujedno i potpunu opravdanost. Kao narod knjige, vjerske čvrstine i nepokolebljivog duha, vođeni Kur'anskom maksimom: "*I siromašnim muhadžirima koji su iz rodnog kraja svoga protjerani i imovine svoje lišeni, koji žele da Allahovu milost i naklonost steknu, i Allaha i poslanika Njegova pomognu, – to su zaista, pravi vjernici –*,"[277]

Vjernike obavezuje i niz poruka sli□ne sadržine, zbog čega navedena tumačenja imaju materijalnu i duhovnu opravdanost: "*Onaj ko se iseli Allaha radi naći će na zemlji mnogo mjesta, uprkos svojih neprijatelja, i slobodu. A onome ko napusti svoj rodni kraj radi Allaha i Poslanika Njegova, pa ga stigne smrt, nagrada od Allaha njemu je sigurna. – A Allah mnogo prašta i milostiv je.*"[278]

Osmanske teritorije na Balkanu (Rumelija) u svakom pogledu evociraju slatke i bolne nostalgične uspomene sa velikom dozom osjećaja turskog u njenoj suštini. Sve ovo nalazi smisla u samo jednoj misli Mustafe Kemala Ataturka, oca moderne Turske: "*Muhadžiri su naša nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili.*"[279]

---

[274] Samuel Huntington, ***The Clash of Civilization*** ? Foreign Affairs, Vol. 72, No 3, Summer 1993, 27.

[275] M. S. Anderson, ***The Eastern Question 1774 – 1923***, (A Studi of International Relations) London 1991, 388.

[276] Владимир Ортаковски, ***Малцинствата на Балканот***, Скопје 1998. 51.

[277] Kur'an, ***Progonstvo – Al-Hašr***, LIX / 8,546 (prijevod: B. Korkut)

[278] Isto, ***Žene – An-Nisā'*** ,IV / 100, 94.

[279] Vidjeti: Bilal N. Şimşir***, Rumeli'den Türk Göçleri***, cilt II, seri: III-sayı: A-10, Ankara 1970,XVIII-XIX.

Ogroman priliv, pretežno muslimanskih masa, u već vidno naglašenoj muhadžirskoj krizi, dodatno usložnjava gomilu naraslih socijalno–ekonomskih problema i sve vidljivijih nacionalnih antagonizama na prilično uzavreloj pozornici Makedonije. Njen geopolitički položaj nije je mogao svesti na marginama ovakvih migracionih kretanja.[280]

Uporedo sa izbijanjem Istočne krize (1875–1878) koja je znatno pogodila i uzdrmala makedonsku teritoriju, te niza ratnih sukoba Rusije i njenih slavenskih saveznika protivu Osmanske Imperije uslovili su održavanje Berlinskog kongresa (13. jun – 13. jul 1878.), čije su odluke sadržale niz katastrofalnih posljedica za veći dio malih naroda. Sticanje statusa neovisnih i slobodnih državica, naročito Srbije i Crne Gore, i vrlo užurbano uvođenje metoda prisile nad njihovim muslimanskim sugrađanima uzrokuje pomenuti val rasipanja Bošnjaka duž makedonskih prostranstava. Svi ovi događaji u znatnoj mjeri aktueliziraju tzv. *makedonsko pitanje*, koje je postalo predmet polemike visokih evropskih diplomatskih krugova, pri čemu dolaze do izražaja njegovi diplomatski aspekti. Kongres donosi krupne političke promjene, koje Makedoniju svode na perifernu oblast Evropske Turske, uprkos tome što se nalazila na strateški i geopolitički važnom raskršću sa ogromnim i nedovoljno iskorišćenim prirodnim resursima, dovoljno valjanih za osjetnije ukrštanje interesa evropskih sila.[281] Ugledni makedonski historičar, Manol Pandevski, ocjenjuje, da je: "*Berlinskim kongresom, završena jedna vrlo važna etapa, koja će Makedoniju 34 godine ostaviti u nepromijenjenoj poziciji.*"[282]

Međutim, Berlinski ugovor (1878), je Visoku Portu obavezivao da u Makedoniji sprovede reforme, koje bi "*bile u interesu potčinjenog stanovništva, ali se to nije izvodilo prema očekivanju, jer i Velike sile – potpisnice Ugovora nisu pokazivale interes za sudbinu ovog člana*[283] *i nisu pokušale da nagovore Visoku Portu, da obavezu koju je preduzela realizuje.*[284]"

Osmanska Imperija je na pragu izbijanja Istočne krize, već bila

---

[280] Op[irnije: Манол Пандевски, ***Македонија во меѓународните спогодби и договори во времето на Источната криза***, Зборник: Македонија во Источната криза (1875-1878), Скопје 1978,71.

[281] ***Историја на македонскиот народ***,књ.II, Скопје 1969, 93.

[282] М. Пандевски, ***Македонија во меѓународни спогодби*** ...71.

[283] ^l. 23, Berlinskog ugovora: "*Visoka Porta se obavezuje da uvede na Kritu organski ustav iz 1868.godine sa nužnim izmjenama... biće uvedene i u drugim dijelovima Evropske Turske za koje nije bilo predvi\eno naročito ustrojstvo u ovom ugovoru. Visoka Porta će naložiti posebnim komisijama, u kojima će mjesno stanovništvo imati široko predstavništvo za izradu dopuna tih novih ustava za svaku provinciju*."(Prema: Слава Стефанова, ***Международни актове и договори (1648 – 1918***.), София 1958, 161.)

[284] Крсте Битоски, ***Околу прашањето за воведување реформи во Македонија (1902-1903),*** Историја бр. 1-2,год. XII, Скопје 1976, 142-143.

podijeljena, 1876. godine na 27 vilajeta.[285] Teritorija Makedonije je u to vrijeme ulazila u sastav tri vilajeta: Solunski, Bitoljski (Manastir) i Kosovski (Skopski).[286] Obzirom na porijeklo stanovništva, "*Makedonija je bila nalik na etnografski muzej: Turci, Grci, Bugari (Bugari i Makedonci, R.Š), Srbi, Vlasi, Albanci, Jevreji, živjeli su jedni pored drugih. Dovođenjem narodnih zajednica iz Anadolije u Makedoniju, promijenjena je bila etnografska slika, ne samo u šeherima i kasabama, već i istovremenim naseljavanjem po selima, gdje su radei kao čipčije njenu oblast prihvatili kao drugu domovinu, jer su u mnogim mjestima bili u većini.*"[287]

Berlinskim je ugovorom Makedonija vraćena pod direktnu upravu Porte, čime je bio otvoren put za revolucionarnu aktivnost protivu Osmanskog Carstva, kao i za istovremenu organizovanu gerilsku akciju među zaraćenim zemljama u susjedstvu, pa će, nešto docnije rađanjem *"makedonskog pitanja"*, Balkansko poluostrvo još jače biti na glasu kao nemirno područje, a Makedonija ucrtana kao "*zemlja terora, ognja i mača*".[288]

Svakako, da veliki priliv muhadžira nije bio jedini uzrok koji je gušio Imperiju. Muharemskim dekretom (20. decembar 1881), o osmanskom državnom dugu, ona stiče status polukolonije, u vrijeme kada njene finansije potpadaju pod kontrolu francuskih, engleskih, njemačkih, austrougarskih i talijanskih investitora i kreditora.[289]

Svoje aspiracije prema Makedoniji pokazuje i Austro–Ugarska, naročito za Vardarsku dolinu i Solunsku rivijeru, upravo zbog činjenice, što je Moravsko–Vardarska dolina, kao glavna saobraćajna arterija na Balkanu, za nju bila od prvorazrednog značaja.[290]

Uprkos brojnim teškoćama, Makedonija je ostala pod osmanskom upravom sve do 1912. godine, na prostranstvu direktnog sučeljavanja različitih religija, i to ne samo Islama i Hrišćanstva, nego i interesa bugarske egzarhije i grčke patrijaršije, kamo su težile četiri države (Srbija, Bugarska, Grčka i Osmansko Carstvo), čak i Rumunija, interesujući se za vlašku manjinu, ne isključujući istovremeno "*... ni pojavu makedonskog nacionalizma, koji je odbacivao pretenzije svih susjednih država.*"[291]

---

[285] Od toga 10 rumelijskih vilajeta sa 44 sandžaka, 15 azijskih sa 74 sandžaka i 2 afrička sa pet sandžaka. (Vidjeti: E. Z. Karal, ***Osmanlı tarihi, VII, Islahat fermani devri (1861-1876)***, Ankara 1956, 156-157.)

[286] Ibidem

[287] Enver Ziya Karal, ***Osmanlı tarihi VIII(Birinci meşrutijet ve istibdat devirleri (1876-1907))*** Ankara 1988, 146.

[288] Марија Тодорова, ***Замислувајќи го Балканот***, Скопје 2001,172.

[289] Слава Стефанова, ***Меѓународни актове и договори*** ...169.

[290] Vidjeti: Данчо Зографски, ***Големите сили и Балканот во почетокот на XX век (1900-1914)***, Гласник ИНИ, 2-3, Скопје 1970, 56.

[291] Fransoa @oržon, ***Poslednji trzaji***, ***Историја Османског Царства***, Београд 2002, 674-675.

Prava rašomonijada konfrontiranih interesa, nije, čini se u potpunosti dovoljna za objašnjenje mnoštva razloga i događaja migracionih tijekova vrlo ustalasalog i zastrašenog muhadžirskog stanovništva, posebno onog dijela što je zapljusnuo makedonske prostore. Vrlo indikativno o tome svjedoči i izvještaj francuskog konzula u Sofiji, Ž. Šefera, upu□en ministru inostranih poslova Francuske, V.Vadingtonu u Parizu, 03. januara 1879. godine:

"*Samo, kolika i da je bijeda izbjeglica, uopšte se ne može porediti sa bijedom stanovništva u Makedoniji. U njoj je priliv izbjeglica toliki, da su, uslijed velike bijede i mnoštva različitih i neprijateljskih elemenata sukobi u njoj neizbježni. Makedonija je postala pribježište, kako jednog dijela odpadnika otomanske armije, tako i muslimana koji su prebjegli iz Bugarske, Bosne i Hercegovine, pa čak i nekih oblasti koje se nalaze južno od Stare Planine. Masa ovih izbjeglica može iznositi od 50.000 do 60.000 porodica rasijanih po gradovima i selima, u kojima su zabijeni u domove hrišćana. Muslimanske izbjeglice, gajući nadu da će se naoružani vratiti u krajeve koji su im oduzeti, odbijaju da se pokore pozivu vlade i Sultana, koji nude da ih presele u Malu Aziju i da ih tamo koloniziraju. Izbjeglice upravo nastoje da borave u Makedoniji, u kojoj im nemoć otomanskih vlasti dozvoljava da čine svakojake ekscese. Ne dobijaju izbjeglice ništa drugo osim 150 drama (450 grama) hleba lošeg kvaliteta, nemaju odjeću, ogrijev... u Makedoniji vlada anarhija, siromaštvo, glad koji dovodi do povećanja broja izbjeglica, napuštanja polja, koja Bugari nisu mogli da posjete, neredi, masakri i krvavi sukobi su prijetnja.*"[292]

Slivanjem muhadžirskog stanovništva iz tzv. novoosobođenih krajeva, otpočela je nova historijska etapa u kojoj će sve do kraja osmanske vladavine, nizom vrlo značajnih događaja i uplitanjem raznolikih sukoba interesa na vreloj makedonskoj zemlji iznaći revolucionarni oslobodilački pokret koji će otvoriti smjernice i stvoriti realne uslove za nacionalnu nezavisnost Makedonije. U takvim će se okolnostima odvijati i život pridošlih bošnjačkih muhadžira koji su se u najmanje tri etape u periodu od 1875. do 1912. godine naselili u gotovo svim mjestima etničke Makedonije.[293]

O značajnijim enklavama Bošnjaka iz Nikšića [294]

[292] Архив на Македонија, ***Француски документи за историјата на македонскиот народ (1878–1879.)***, VI, том I ,Скопје 1969, 98-99.

[293] Termin se odnosi na cjelokupni geografski prostor Makedonije (*Vardarska, Pirinska i Egejska ili Bijelomorska*), danas uglavnom u granicama triju država (*Makedonije, Bugarske i Grčke*).

[294] Prema neobjavljenim izvorima na osmanskom jeziku iz *Fonda 875 (Ф 875),* Zbirke dokumenata o muhadžirima pohranjenih u Arhivu Republike Makedonije u Skoplju, u prijevodu i redakciji autora.

U širem izvještaju muhadžirske komisije, bez datuma nastanka, sači–njenom, sudeći po njegovoj strukturi, najvjerovatnije u Skoplju, iznose se podaci o broju pridošlih stanovnika, kojima je određen smještaj, pomoć u hrani i namirnicama i dodjela zemljišta: "*U kazi Skoplje i njegovoj okolini 8.000, Štipskoj kazi 5.000, kazi Kumanovo 2.930, kazi Kratovo 405, kazi Radoviš 2.948, kazi Palanka 934, kazi Kočani 2.900 i nahiji Kačanik 500 stanovnika.*"[295]

Može se sa sigurnošću tvrditi, da je u svim pomenutim kazama izvršen i razmještaj velikog broja pristiglog bošnjakog stanovništva, o čemu svjedoče i drugi izvori u kojima je sadržano obilje validne historijske građe i značajnih podataka korisnih za istaživanje muhadžirskog pokreta Bošnjaka u Makedoniji. Pažljivom analizom može se ustvrditi postojanje enklava u gotovo svim poznatijim gradovima, kasabama i seoskim sredinama, ali je sasvim izvjesno da je raspored izvođen na lokacijama koje su bile nenaseljene ili se smještajem željela uspostaviti izvjesna nacionalna ravnoteža, pa u krajnjem slučaju, na ovaj je način, zasigurno, iz ovih islamskih nacionalnih struktura, za duže vrijeme obezbijeđen bezbjedonosni i redovni vojnički kadar.

Smještaj nikšićkih i drugih hercegovačkih muhadžira u Skoplju trajao je nekoliko godina i odvijao se veoma planski:

"*Ostali muhadžeri što su krenuli za Skoplje, prvo su bili smješteni pored Vardara, sa desne strane i tu mahalu nazivali Muhadžer mahala.*[296]" *Neki muhadžeri su bili smješteni blizu Čaira, na brdu prema kasarnama...*[297] *međutim, oni se nijesu bili navikli gradskim životom pošto su većinom došli sa sela. Potražili su od turske uprave da im dodijeli zemlju i da žive na selu. U 1881. godini, avgusta mjeseca od strane carske uprave počelo je ozemljavanje muhadžira u selu Hasanbegovu (Sinđelić),*[298] *blizu Skoplja, na sedam*

---

[295] Ф 875 / 4 / 6 / 6.

[296] Mahala, poznatu pod imenom *Muhadžir* ili *Madžir mahala* (tur. *Muhacir mahalesi*), osmanska uprava izgraluje 1876. godine, po projektu gralevinskog inženjera Isa-beja, na potezu u blizini tada{nje Željezničke stanice. Cjelokupni prostor sa desne strane rijeke Vardara se u dokumentima pominje kao *Karšijaka* (tur. *Karşıyaka*). (Op[irnije: R. [krijelj***, Sakralna kultura Bošnjaka u Republici Makedoniji – Neimarstvo na Bošnjački način***, XIII, Glas islama br. 65, Novi Pazar, april, 2002.3.)

[297] Hercegovački muhadžiri su svojim dolaskom osnovali i dali biljeg nadaleko čuvanoj *Bošnjačkoj mahali*, poznatoj kao najljepšoj oazi mira, i tradicionalno dobro njegovanog melu-nacionalnog prijateljstva, koja još uvijek postoji na ^airu, izmelu stadiona i uzvišenja poznatog kao Ciganski grobišta.

[298] *Hasanbegovo (Hasanbeg)*, selo u Skopskoj Kotlini, sjeveroistočno od Skoplja, na udaljenosti od 7 km.

U vrijeme osmanske vladavine najveća enklava Bošnjaka, pretežno hercegovačkih muha-džira (*Nevesinje, Gacko, Nikšić, Kolašin i druga mjesta*), koja se uprkos velikom odlivu djelimično održala do današnjih dana.

kilometara na staroj džadi Skoplje – Kumanovo. Za ovo ozemljavanje mlogo je pomogo jedan rođak od Murata Kubata, jer je bio kod Sultana[299] *i on je pomogo da se našim muhadžerima da zemlja u Hasanbegovu, a ne u Berovu*[300] *i Carevom selu*[301] *gde su im najprije nudili.*

Prvo su im dali po 1 dulum zemlje za pravljenje kuća i mjesto za guvno, gdje će da vrše žito i malo bašče ... a posle su um davali zemlju po 4 duluma (0,5 ha) prema nufuzima (članovima u familiji). Zemlja je dodjeljivana po rodbinskoj vezi, jednom do drugog... Zemlja je bila na mjestima: Selišta, Kruške, Horman, Džiran, Karabačin, Šamak, Jurija, Pašina Loza, Terezina i drugo.

Parcele za građenje kuća bile su planski podijeljene uz glavni put što je prolazio kroz selo, s lijeve i desne strane u pravcu Skoplja, sela Stajkovci i Preševa. Na sred sela je bila ostavljena parcela za izgradnju džamije. Kroz selo su odredili i parcele za izgradnju kanala, koji je služio za oticanje vode... Između ovih puteva stvorene su mahale po rodbinskoj vezi: ***Nikšićka,*** *Gatačka, Rudinjanska, Arnautska, Begovska i slično. Čim su dobili placeve za izgradnju kuća i zemlju za obrađivanje, počeli su da grade prizemne i kuće na sprat. U prizemlju su čuvali hajvan u tzv. ahare, a na spratu su imali po jednu sobu, mutfak, hajat i viseće ćenife.*

Kuće su gradili od drveta i pleli prućem koje su oblijepljivali blatom. Drva su dogonili iz planine Matejačke Bare i Preševske oblasti. Podovi u sobama su bili ispleteni sa prućem i lijepljeni blatom. Kuće su pokrivali trskom i kukuruzinom. Poslije nekog vremena, kada su se navikli životu u selu, počeli su sa gradnjom kuća od ćerpiča i pokrivali ih starom će–ramidom. Sa izgradnjom kuća pripremali su materijal za izgradnju džamije i izgradili je na parceli koja je bila ostavljena na sred sela gdje su se odvajale mahale. Uz džamiju je bio izgrađen mejtef, gdje su hodže učile djecu... Izgradnji džamije najviše je doprinio hodža, Avdulah Bijedić, i njega su kad je umro ukopali pred džamijom, a mezar mu i danas stoji... na ulazu u selo, na glavnoj džadi s

---

[299] Razloge za dobar tretman Bošnjaka treba tražiti u njihovim dobrim vojničkim i ekonomskim sposobnostima i niza činjenica: "*Nikšićani su u Istanbulu uzeti za pripadnike obezbje\enja Sultana Abdul Hamida II*" (Uporedi: A. Mehmedović, ***O Nikšiću nekad i sad***, Glasnik IVZ, br. 4, Sarajevo 1983, 561.)

Ne treba zaboraviti, da je Mulaga Tanović iz Gacka, kao ugledna ličnost, bio poslanik u Carigradskom parlamentu. (Vidjeti: Hivzija Hasandedić, ***Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini***, Sarajevo 1990, 189.)

[300] *Berovo*, nekada selo, koje se u dokumentima pominje još 1519. godine. Danas grad u podnožju Maleševskih planina u Istočnoj Makedoniji. (А. Стојановски, Д. Ѓорѓиев, ***Населби и население во Македонија XV и XVI век***, Скопје 2001, 18.) Cijela je maleševska oblast poznata kao bošnjačka muhadžirska enklava.

[301] Danas grad *Delčevo* u oblasti Pijanec u Istočnoj Makedoniji. Pominje se iste, 1519. godine u istoimenoj nahiji. (***Ibidem***, 21.) Mnogi bošnjački muhadžiri su bili nastanjivani od strane osmanske uprave i u ovim oblastima, naročito u selima regije Pijanec.

lijeve strane bilo je određeno mjesto za mezarje, baš pored puta... Koliko se zna, od muhadžera su prvo došli Šehovići i Rudinjani.[302]

Osim ovih naselja, bošnjačkih muhadžira iz svih mjesta bilo je i u skopskom ***s. Madžari***,[303] užem području grada i mahali Tophana i pomenutom uzvišenju naselja Čair u kućicama koje su vlasti još 1864/65. godine izgradile za smještaj oko 400 muhadžira–Čerkeza,[304] od kojih je kasnije i nastala čuvena ***Bošnjačka mahala***.

Pridjev *bošnjački* bio je u široj upotrebi: ***Bošnjački sokak, Bošnjački ili Bosanski put, Bošnjak han, Bošnjački plug, Bošnjačka kosa.*** Sasvim je jasno zaključiti, sposobnost bošnjačkih muhadžira da se u takvim okolnostima uslovima izbore za ovakav tretman i javni ugled, obzirom da je riječ o malom broju muhadžira iz gradskih sredina.

Nikšićana je bilo i u drugim dijelovima Kosovskog vilajeta, naročito u Novom Pazaru, Bijelom Polju (Akovo) i Sjenici, u kojima su formirali ***Nikšić mahale*** i većina uzeli novo prezime ***Nikšić.*** O tome svjedoče tri značajna dokumenta, od kojih se, u prvom, od 25. decembra 1887. godine (25. Kânun–u Evvel 1305.H.) u bijelopoljskoj kazi pominju naseljeni: "*bosansko–hercegovački muhadžiri iz Nikšića i Gornjeg Kolašina u nahiji Komarane, ukupno njih 295 u 58 kuća...*"[305], zatim, muhadžiri koji traže smještaj i namirnice u Sjenici[306] i dokumenat od 20. maja 1878. godine (20. May□s 1296.H.), sa spiskom naseljenih muhadžira, u kome se pominju raseljene porodice iz "*Gackog i Nikšića u kazi Novi Pazar u nahijama Trnava, 32 porodice, sa 196 lica i Rogozna, 79 porodica sa ukupno 446 članova.*"[307] Također, jedan dokumenat od januara 1880. godine (Kânun–u Sâni 1298.H.), svjedoči o "*porodici od pet članova, Iskendera ili Ibrahima Alemdara iz Nikšića, naseljenoj u Prizrenu u Jeni mahali.*"[308]

Pažljivim istraživanjem ponuđene arhivske građe, došli smo do potpuno novih podataka nemjerljivog značaja i koristi široj naučnoj javnosti, jer je riječ o dokumentima koji pomjeraju naša saznanja o muhadžirima u Makedoniji, naročito bošnja□kim, među kojima i nekoliko spisa ili molbi sa zahtjevima porodica iz **Nikšića**, ***koji su imali privremeni smještaj u s.*** **Čegrane**,[309] ***što je***

---

[302] Džemail A. Mehmedović, ***Memoarske bilješke*** ... 12 – 13.

[303] Миленко С. Филиповић, "***Бошњаци" у околини Скопља***, Преглед, књ.VII, Сарајево, јули-децембар 1931, 264.

[304] Јован Хаџивасиљевић, ***Скопље и његова околина***, Београд 1930, 60-61.

[305] ***Ф 875 / 5 / 62 / 136.***

[306] ***Ф 875 / 5 / 62 / 135-139.***

[307] ***Ф 875 / 5 / 140 / 452.***

[308] ***Ф 875 / 5 / 63 / 141.***

[309] ***^egrane,*** je selo u oblasti Gornjeg Pologa, u sjeverozapadnom dijelu Makedonije na ataru sa obije strane rijeke Vardara u njenom gornjem slivnom području, na nadmorskoj visini od 498 metara, na 11 kilometara udaljenosti od Gostivara. Pominje se još 1453. / 3. godine kao hrišćansko selo, južno od Tetova u nahiji Kalkandelen. Prostor sela je na dodirnoj liniji sa

bilo nepoznato u naučnim krugovima, posebno kada je riječ o ovom mjestu koje se u velikom broju spisa i dokumenata ove zanimljive i dragocjene Zbirke pominje kao prihvatni centar raseljenih lica iz svih mjesta i gradova.[310]

Postojanje ovog prihvatnog centra ili kolonije ima historijski značaj, posebno ako se ima u vidu da nam ovakvi podaci nisu bili uopšte poznati i, što je najznačajnije, ovo naselje nosi obilježje jedne od najvećih enklava Bošnjaka iz pomenutih mjesta, koji su prvobitno sa svojim porodicama bili smješteni u Čegranu i Debru[311], odakle se veći dio prebacuje u Skoplje i okolna mjesta. Od brojnih dokumenata u kojima se pominju bošnjački doseljenici, izdvajamo dva, sa podacima o smještaju i daljnoj egzistenciji Nikšićana u ovim mjestima, njihovim problemima, patnjama, bolesti, životnim stradanjima i umiranju, i prijelazu u najpoznatiju destinaciju Bošnjaka u Makedoniji, selu Hasanbegovu, i njihovoj borbi za preživljavanje na okolnim čiflicima. Među zemljoposjednicima, odnosno čiflik sahibijama u dokumentima se pominju: Tahmaz–beg, Hafiz, Ali–beg, Halil–beg, Hivzi–beg, Salih–beg, Hajdar–aga, Age–Paspalji i još drugih.[312]

---

opštinama Gostivar, Vrapčište, Negotino, ^elopek i Samokov. Krajnjom perifernom stranom sela vodi put Gostivar - Tetovo - Skoplje (Opširnije: А. Стојановски, Д. Ѓеорѓиев, ***Населби и население***... 243; takole: ***Општините во Република Македонија***, Скопје 1998, 364.)

[310] Osim muhadžira – Bošnjaka iz Nevesinja, *Gackog, Trebinja, Nikšića* i *Kolašina*, kao privremeni ili stalno nastanjeni stanovnici ^egrana, pominju se i brojne porodice iz Niša, Pirota (Niş, Şarköy ***- Ф 875 / 3 / 84 / 85***.), Leskovca (Leskofça – ***Ф 875/3/20/21***.), Vranja (Ivranye – ***Ф 875/3/13/14***.), Prokuplja (Űrküb – ***Ф 875 /3/111/113***.), Bele Palanke (Ak Palanka – ***Ф 875/4/70/70***.), Radomira (***Ф 875/3/80/81***.), Plevena (***Ф 875/3/105/106***.), Lofče (***Ф 875/4/130/137***.), Ćustendila (***Ф 875/4/101/102***.), Filibe (***Ф 875 / 3 / 62 / 63***.), Gojnika (***Ф 875 / 3 / 19-20***.) i drugih mjesta.

[311] *Debar*-grad u zapadnom dijelu Makedonije u Debarskom Polju, na padinama planine Krčin, Debarskog jezera i doline rijeke Crni Drim. Prostor koji zauzima, je široka reljefna terasa koja se spušta prema pomenutoj rijeci, uz bogatstvo termalnih izvora i banjskih liječilišta. Do druge polovine XVI vijeka bio je hrišćansko selo u defterima iz 1467. godine poznato pod nazivom *Rahovnik*, koje prerasta u kasabu, centar nahije *Gornji Debar*, koja je sa zaseocima: Pijanec, Krivci i Hame, pripadao oblasti Debarskog sandžaka, koji je u drugoj polovini XIX vijeka, najčešće bio u sastavu Bitoljskog vilajeta (Manastir Vilayeti), sa središtem u istoimenoj varoši Gornji Debar (Debre-i Bâlâ). (Prema: Mehmed Tevfik, ***Manastir Vilayeti tarihçesi***, Manastir 1327./1909,105. - (osmansko pismo))

[312] ^*iflici* – (tur. *Çiftlik* - imanje, gazdinstvo) vrsta feudalnog posjeda koji obrađuje vlasnik uz pomoć čifčija (tur. Çiftçi - zemljoradnik). U dokumentu se pominje rad muhadžira na imanju u s. Stajkovce. (***Ф 875 /4/ 91/91***.)

Dokumenat – molba, koja je posredstvom Muhadžirske komisije proslijeđen sreskoj upravi, 1. avgusta 1881. (1299. H.) godine, sadrži veoma zanimljive podatke o smještaju, prvobitnom položaju i načinu življenja Nikšićana u prvim godinama njihovog nastanjivanja na makedonske prostore:

"*Stalno Uvaženi, Velikodostoni i unapređeni Upravniče (Mutesarif–u)!*

Dobrotvorna vodeća Gospodo!

Naš pravi zavičaj je Nikšić. Zbog njegovog uništenja, prije godinu dana, nas četvoro smo, zajedno sa ostalim muhadžirima pristigli u Skoplje u očekivanju, da nam se, kao i ostalim muhadžirima dodijeli tapija za smještaj u selu Hasanbegovu, što je u skladu sa godišnjim pripremama i uputama. Nakon iseljavanja iz Čegrana, otišao sam u Debar, gdje je kod mojih siromašnih rođaka stanovala moja familija, nakon što su se, prethodno, u Čegranu svi razboleli, tako da sam, radi pokrića troškova, bio prinuđen da u Debru provedem dva mjeseca. Za to vrijeme su, zahvaljujući Allahu, ozdravili. Moja familija je ostala na okupu u Čegranu. U Debru mi je, na posjedu na kom sam ranije stanovao, dodijeljena pomo koja sljeduje muhadžire, dok je prethodno pomenutim udomljenicima u Čegranu (njih 45) dodijeljen i zajam. Radi regulisanja pomenutog zajma, vratio sam se u Čegrane, gdje je prema proračunu, svim centrima Debra, bio određen zajam za dva mjeseca... molimo milostivog Mutesarifa... i dobročiniteljsku upravu... da za naše potrebe odredi adakvatan smještaj i pomoć... Ostvarivanje zahtjeva za pomoć naše djece i ostalih Čegranaca je naša davna želja, i glavna naša briga...

U potpisu – *Muhadžiri Nikšića u selu Hasanbegovu..."*[64]

Na istom mjestu, u nastavku dokumenta nalazimo i odgovor na podnijeti zahtjev, proslijeđen 4. avgusta 1881. godine:

"Gore spomenutom podnosiocu molbe, sa smještajem u Debru, za vrijeme dok se tamo nalazi dodjeljuje troškovi izdržavanja koje treba utvrditi prema procjeni za dva mjeseca, u skladu sa gore pomenutim i njegovoj četvoročlanoj porodici – starcima dodjeljuje se i njeno izvršenje. Osim dvomjesečnog izdržavanja, dodjeljuju se namirnice za sto i dvadeset bosansko–hercegovačkih muhadžira, da se pošalje izdržavanje koje je od–ređeno, i dogovorenom broju osoba izdržavanje u namirnicama i potrebna količina materijalne imovine.

Savjet za izdržavanje muhadžira – Oblast Skoplje
Ured za državne rezerve namirnica"[65]

U nastavku dokumenta, na njegovoj drugoj stranici naveden je podatak o aktu proslijeđenom od Sultana u kome se zahtijeva striktno poštovanje zahtjeva bošnjačkih muhadžira i njihovo adekvatno i pravovremeno

[64] ***Ф 875 /4 / 56 / 56***.
[65] Ibidem

rješavanje.[66]

U molbi jednog od nikšićkih muhadžira upućenoj sreskom načelniku (mutesarifu), od 21. marta 1884. (1301). godine, istaknut je njihov položaj nakon dolaska u ove krajeve:

"*Gore prisutni i visoko uvaženi Guverneru (Mutesarif–u) sandžaka*!

Vodeći Naši državni Oci!

Kolonija sastavljena od muhadžira iz Nikšića, koji se nalazi u unut–rašnjosti Bosanskog vilajeta, obavještava: da je proteklo 7–8 mjeseci nakon početka smještaja ovog muhadžirskog stanovništva iz Čegrana u selu Hasanbegovu u okolini Skoplja, kojima je, razumije se, uz zemljišnu tapiju dodijeljena i kuća sa okućnicom. Obzirom da sam u Čegranu živio u priličnom siromašluku, bijedi i oskudici, trenutno obavljam poslove na čifliku Salih–bega u selu Stajkovcu.[67] *Djecu i ženu sam ostavio u kući jednog rođaka u Čegranu, gdje se još uvijek nalaze. Kako vrijeme protiče, Mi, gore pomenuti muhadžiri, Bošnjaci, svi muslimani smješteni u kućama naših rođaka, nalazimo se u položaju i uslovima koji nisu zadovoljavajući. Zbog toga molimo Uvaženog i Velikodušnog Mutesarifa, da nam se odobri i odrijedi smještaj, u kući, u južnom dijelu sela, radi dovođenja žene, djece i rodbine. Molimo da nam se ponuđena parcela dodijeli i registruje aktom o državnom zemljištu, radi čega se obraćamo putem ovog zahtjeva...*"[68]

Rukopis nešto ranije nastalog dokumenta od 7. marta 1881. (1298. H.) godine potvrđuje vrijeme i razloge masovnijeg dolaska i raspoređivanja Bošnjaka. Sastoji se u zahtjevu muhadžira za "*izgradnju kuća za siromašne bošnjačke muhadžire koji su iz Čegrana došli u Hasanbegovo.*"[69]

Sli□ne sadržine je i molba od 11. septembra 1881. (1298.H) godine u kojoj je zabilježena pojava pokušaja njihovog povratka u mjesta odakle su pristizali ili njihovo premještanje u dalje destinacije ka makedonskom jugu:

"*Veličanstvena i blažena gospodo!*

I pored toga što su bošnjački muhadžiri u roku od 15 dana smješteni u svojim kućama, već nakon protekla tri mjeseca, kuće su nam u lošem stanju, a ostali smo, takođe i bez sredstava za izdržavanja. Ima isto tako i muhadžira koji su smješteni u kućama vojnika ili onih koji su se vratili nazad. Gore je pomenutim muhadžirima odrijeđen rok za smještaj, tako da je Naša molba upućena posebnoj komisiji za premještaj Visoko poštovanima Janinske

---

[66] Ibidem

[67] *Stajkovci* - selo koje se nalazi u Skopskoj Kotlini, sjeveroistočno od grada Skoplja na udaljenosti od 9 kilometara. Pripadalo je Skopskoj nahiji i pominje se u defterima iz 1452 / 53. godine kao naselje sa hrišćanskim stanovništvom. (Vidjeti: А. Стојановски, Д. Георгиев, ***Населби и население во Македонија***... 210.) Pred kraj osmanske vladavine atar sela bio je čiflik Salih–bega (***Ф 875 / 4 /91/ 91***.)

[68] ***Ф 875 /4 /91 /91.***

[69] ***Ф 875 /3/ 74/75.***

kaze.[70]"

Detaljnije pojedinosti o Nikšićanima (8 porodica) nalazimo u eviden–cionom "*defteru sa popisom izgrađenih kuća u selu Hasanbegovu (Hasan beg)*"[71], bez datuma, sa imenima starješina, brojem kuća, članova domaćinstva i površinom zemljišta: "*Adem Mehmed, 1 kuća, 8 članova, 8 dunuma; Muradin beg, 1 kuća, 7 članova, 7 dunuma; Ali Mehmed, 1 kuća, 7 članova, 8 dunuma; Muhsin Mehmedin, 1 kuća, 8 članova, 8 dunuma; Mehmed Jahja, 1 kuća, 7 članova, 7 dunuma; Derviš Mehmed, 1 kuća, 7 članova, 7 dunuma; Fehim Sinan, 1 kuća, 5 članova, 7 dunuma; Lutfulah Mumin, 1 kuća, 5 članova, 7 dunuma.*"[72]

Vrlo težak, nadničarski život nikšićkih doseljenika svjedoči izvještaj, takođe bez datuma, ali sa naznakom mjesta u kome zarađuju kao iznajmljena – čifčijska radna snaga, odnosno, na čifliku u selu Bunardžiku ukupno njih 17–toro: "*Ali Abid, Hasan Abid, Topali Hasan, Salih Mumin, Ismail Salih, Ismail Abdulah, Muradin Hasan, Bekir Ali i drugi.*[73]"

Privikavanje muhadžira opštim geografskim, geološkim, hidrološkim i klimatskim uslovima na makedonskim prostranstvima odvijalo se vrlo otežano, naročito zbog niza nepovoljnih faktora koji su bili od presudnog značaja za njihovu potpuniju adaptaciju i opstanak. Nagle temperaturne promjene, velika sparina i rasprostranjenost mo□varnog zemljišta (Skopska, Veleška, Tikveška, Štipska, Kumanovska, Kočanska, Zletovska, Maleševska, Strumička, Solunska i ostale oblasti) ostavile su nesagledive posljedice, naročito na bošnjačku populaciju, zbog činjenice, da su se novostvoreni uslovi bitno razlikovali od životne sredine iz koje su bili protjerani.

Uvjeti sredozemne klime i temperatura koja se kreće između 20 i 25 stepeni Celzijusa u toku proljeća i jeseni, i ljetnje temperature, kada se živa termometra uspinje i iznad 40–tog podeoka, istovremeno dok su se prilagođavali potpuno novim oblicima obrade zemljišta i privređivanja, uzgojem novih poljoprivrednih i industrijskih kultura (kukuruz, paradajz, paprika, duhan, pirinač, pamuk, mak, suncokret, repa i ostalo), kontinuirano su uzrokovali i pojavu niza zaraznih i hroničnih oboljenja. Primitivan irigacioni sistem (kopanjem kanala za navodnjavanje u kojima se voda na poljima dugo zadržavala) i loša snabdijevenost vodom za piće, bez adekvatnih higijenskih standarda, povećavali su opasnost širenja mnogih zaraznih bolesti, naročito

---

[70] *Janina* – grad u sjevero-zapadnom dijelu današnje Grčke, u oblasti Epir, u blizini granice sa Albanijom. (***Ф 875 3 / 38 / 39***.)

[71] ***Ф 875 / 5 / 116 /320***.

[72] *Ibidem*

[73] *Bunardžik* – selo u Skopskoj Kotlini u istočnom dijelu, na lijevoj strani puta Skoplje-Kumanovo, u sredi[njem dijelu opštine Ilinden. Selo je ravničarsko, pogodno za poljoprivredu (***Ф 875 / 5 / 130 / 114***.)

malarije.[74]

Snagom svoje uvjerljivosti to svjedoči zahtjev oboljelog muhadžirskog osoblja od 2. avgusta 1881. (1299. H.) godine u kome je zabilježeno:

"*Bošnjački muhadžiri u selu Hasanbegovu koji su oboleli od bolesti groznice* (malarije – R.Š.)[75], *za potrebe svoga liječenja, zahtijevaju tri flaše lijeka Sulfato*[76]*, i da se pošalje državni ljekar, efendija Grk, i da se isti toga dana zadrži radi rukovođenja zdravstvenim osobljem... U selu je odprilike 300 obolelih od groznice i svima je potreban lijek Sulfato, koji se daje obolelima po pola kašike, radi ublažavanja boli. Zbog velikog potraživanja lijeka Sulfato, potrebno je odrijediti srednji iznos od dvije hiljade groša...*"[77]

Ogromna smrtnost djece, koja je u pojedinim sredinama, prema mnogim istraživanjima prelazila 50 procenata[78], nije mogla zaobići ni Hasanbegovo, o čemu svjedoče brojni podaci i tvrdnje da je bilo porodica kojima je umiralo i po 10–toro djece.[79]

List La Turqouie, od 27. septembra 1881. godine donosi obavijest da vlast "turskim podanicma koji žele da se nasele u Makedoniji nudi zemlju i novac za smještaj."[80]

Svoj danak muhadžirima uzima i epidemija dječjih boginja (*Çiçek hastal□□□*) koja je 1882. godine zahvatila grad Solun i proširila na druga područja u Imperiji.[81] Štampa u Istambulu iste godine, 5 maja, izvještava da su "*Bosanski Turci* (Saraybosna Türkler – R.Š) *prodavali sve što što su imali i bježali. Široke seobe bile su u pravcu Soluna*", da bi krajem godine, kako stoji u Solunskom pismu, objavljenom 14. oktobra, bile "*nastavljene povorke*

---

[74] Vidjeti: С. Иванић, ***Маларија у Југославији***, Београд 1938, 350.

[75] Oboljenje koje nastaje u pomenutim okolnostima.*Malarija* je karakteristčna u sredini povećane koncentracije komaraca. Javlja se izmelu proljeća i jeseni, rijetko u zimskom periodu, samo u hroničnim slučajevima infekcije. Prenosi je komarac *Anopheles*. Bolest karakterišu ritmičke pojave malaričkog napada sa stadijumima drhtavice, visoke temperature i preznojavanja, uz izraženu anemiju (malokrvnost) i otok slezine. Smrtnost kod oboljenja, zbog propratnih komplikacija je 20 – 25 %. (Prema: ***Medicana / Genel sağlık ansiklopedisi /***, Cilt IV, Miliyet, Istanbul, 1993, 125 – 126.)

Smrtnost je u ranijem periodu bila znatno izraženija. Ponuleni dokazi svjedoče o permanentnoj pojavi visokog postotka smrtnosti djece. (***R. [***)

[76] U dokumentu naziv lijeka možemo, zbog sličnosti, razumjeti ili čitati i kao **Solkano** (R.[.)

[77] ***Ф 875 / 4 / 9 / 9***.

[78] Vidjeti: Љуба Димић, ***Културна политика Краљевине Југославије /1918–1941/,*** II, Београд 1996,73.

[79] Navodimo slučaj Ibrahim Pašo Grošović-a, oženjenog izvjesnom Nazifom iz Bosne, kojima su osim kćeri Durije sva djeca poumirala. (Prema: Džemail A. Mehmedović, ***Memoarske bilješke***... 37.)

[80] ***La Turqouie*** (*Journal Politique, commercial, industriel & financier*), Constantinopol, 27. 09.1881,2-3.

[81] ***Atatürk ansiklopedisi***, Cilt I, (Hazırlayan: Ömer Sami Coşar) Istanbul 1973,42.

prognanih iz gradova Srbije, koji zahtijevaju da se nasele u Makedoniji. Iste godine, dolazi do niza nemira koji potresaju Solunski i Bitoljski vilajet."[82]

Brodovima iz Trsta i drugih pristaništa izlazile su pristigle bosanske izbjeglice, a krajem 1884. godine iz Tesalije, Istočne Rumelije, Bugarske i Bosne su bile nastavljene seobe prema Anadoliji, naročito Kastamoni i poljima oko Burse.[83]

Teškoće u razmiještanju i iznalaženju adekvatnog obradivog prostora, prinudile su osmanske vlasti da muhadžire naseljavaju i po urbnim – graničnim dijelovima, čime bi ujedno bio postepeno obezbijeđivan i odgo–varajući bezbjednosni pojas koji je za poljuljane pozicije Imperije bio od velikog značaja, prvenstveno zbog činjenice da je bilo riječi o vrlo osjetljivim tačkama.

Ponuđene činjenice svjedoče, da je u ovim oblastima bio znatan broj bošnjačkih porodica, a u nekima i onih iz Nikšića. Koristeći izvještaj upravnika javorske carinarnice Đ. Radulovića, srpskom ministarstvu ino–stranih djela, dana 24. aprila 1890. godine u kome je zapisano: "*Navala Turaka iz Bosne i Hercegovine i Kolašina je tako velika da se nemaju đe smeštati, usled toga i turska vlada naredila je da su o državnom trošku preseljene 80 familija turskih iz Sjenice čak u Maleš, đe će im država dati i zemlje, seme, pa volove i ostale potrebe. Ovih 80 familija su doseljenici iz Hercegovine*"[84], izvlačimo zaključak da je među njima bilo i Nikšićana, što potvrđuju i druge činjenice.

Slične je sadržine i drugi izvještaj, od 25. maja 1890. godine upućen na istu destinaciju: "Č*im su ovih 80 familija tamo u Maleš stigle, izrodila se neka raspra između poglavara ti' familija, barjaktara Zvizdića – ovaj barjaktar Zvizdić bio je neko vreme kod knjaza Nikole, i tamošnjih nekih Bugara. U samom početku bilo je pogibije i sa jedne i sa druge strane. No, u početku ovoga meseca, na sami dan Bajrama, kad su ovi Turci bili u džamiju i nemajući kod sebe oružja, jer im je oružje vlada oduzela, napadnu ih tamo Bugari u samoj džamiji, te ih za pola časa padne 40 mrtvije, a zatim Bugari napadnu na njihove žene i decu te većinom sve iseku. Od novopazarskog garnizona otišlo je tamo dva bataljona pešadije odmah.* "[85]

Muhadžire u Petriću (Strumi□ki kraj), oko 500 kuća, Skoplju 560 i

---

[82] ***Ibidem***

[83] ***Idem***, 55-63.

[84] Авдија Авдић, ***Општи преглед на миграциона кретања муслиманског становништва на Балкану од краја XIX века до закључења југословенско-турске конвенције (11. јуна 1938.)*** ,Новопазарски зборник, бр.9, Нови Пазар 1985, 148. Ovaj podatak A. Avdića nailazi na zloupotrebe. Neki autori ga neobjektivno pripisuju sebi.

[85] Pojačanje je iz Novog Pazara poslato, jer su pomenute oblasti ulazile u sastav Kosovskog ili Skopskog vilajeta, a jedna od upravno-administrativnih jedinica i Novopazarski sandžak. ***Ibidem***, 148.

Kumanovu sa okolinom pominje i Vaso Čubrilović[86], što daje osnovu za pretpostavku, da se može odnositi i na Bošnjake.

Doseljavanje bošnjačkih porodica u periodu od 1890–1912. u Štipskoj, Strumičkoj, Kočanskoj, Radoviškoj, Pehčevskoj, Veleškoj i Kratovskoj kazi, kao i mudirlucima Ovčepoljskom i Carevoselskom pominje i Dimitar Galev.[87]

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro–Ugarske, Turci su "*... doveli otuda muhadžire i naselili ih u Berovo i u Bezgašće*[88] *... Na prazna ognjišta u Berovu Turci su posle sedam godina* (1885. R.Š) *naselili muhadžire iz Bosne.*[89]"

Knjiga pomenutog autora donosi niz značajnih podataka o životu i aktivnosti muhadžira, koji su, kako dalje ističe: "*... odavde 1912. godine emigrirali u M. Aziju. Njihovo plodno zemljište sada obrađuju Rusinci.*[90] *Dolaskom muhadžira iz Bosne pojačano je gajenje boljih vrsta krompira*[91]*... Muhadžiri – Bošnjaci doneli su u Maleševo bolje kose (šire, jače i krive)... Još su Bosanci doneli i grabulje.*"[92]

Među bogatijim čiflik–sahibijama se u Maleševskoj i Carevoselskoj oblasti pominje Hazir–efendija, muhadžir za koga se vjeruje da je bio Bošnjak.[93]

Sve pomenute činjenice vrlo jasno ukazuju i o egzistiranju muhadžira iz Nikšića, o čemu na više mjesta svjedoči i Džemail A. Mehmedović, pominjući česte udaje i ženidbene veze stanovnika Hasanbegova sa muhadžirskim porodicama u Carevom Selu i njegovoj okolini.[94] "*Srpske muhamedance*" u Malešu, porijeklom iz Hercegovine pominje i Jovan Cvijić.[95] U istoj knjizi, pominje se i porodica Bošnjaci, doseljena iz Arnautluka (Albanije, R.Š) u selu Nikuljane.[96]

---

[86] Васа Чубриловић, ***Одабрани историјски радови***, Београд 1983, 539.

[87] Димитар Галев, ***Белиот терор во југоисточна Македонија (1910-1941),*** кн.1, Штип 1991, 19.

[88] Bezgašt, Bezgaštevo, Bezgaštie (Bezgašće) – danas je iščezlo selo kod istoimenog potoka Bezgaštevo, sjeveroistočno od sela Nivičino u Strumičkoj nahiji. U osmanskim popisnim knjigama se pominje 1519. godine. (Јеремија М. Павловић, ***Малешево и Малешевци***, Београд 1929, 36; Takoe: А. Стојановски, Д. Георгиев, ***Населби и население*** ... 18.)

[89] ***Ibidem***,434.

[90] ***Idem***, 32.

[91] ***Idem***, 73.

[92] ***Idem,*** 106.

[93] Димитар Галев, ***Белиот терор*** ...30.

[94] Džemail A. Mehmedović, ***Memoarske bilješke***... 39.

[95] Јован Цвијић***, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије***, кн.I, Београд 1906, 198.

[96] *Nikuljane* - selo u oblasti Kozjačije, na zapadnoj strani teritorije Staro Nagoričane, u gornjem slivnom području rijeke Pčinje. Selo je brdsko na visini od 500-590 metara. (Митко Панов, ***Енциклопедија на селата во Република Македонија***, Скопје 1998, 209.); Јован Цвијић, ***Основе за географију***...182.

Faktografsko blago o Bošnjacima, koje nalazimo u bogatom istraživačkom opusu Jovana F. Trifunoskog od ogromnog je značaja za proučavanje njihove historijske prošlosti. U brojnim naučnim prilozima, ovaj neumorni učenjak ostavlja neizbrisive tragove o bošnjačkom iseljeničkom procesu, tako da se može uvrstiti u skupinu najznačajnijih hroničara, koji u svojim empirijskim istraživanjima registruje višedecenijski proces dolaska i egzistiranja Bošnjaka na prostorima Makedonije. U njegovom znansvenom prilogu "*Raseljena sela u Strumičkoj Kotlini*", nalazimo vrijedne podatke o još jednoj bošnjačkoj muhadžirskoj enklavi. Naime, ***Bošnjačko selo***, koje autor evidentira u skupinu raseljenih sela, nekada je bilo naseljeno Bošnjacima koji su: "... silom prilika posle 1878. godine došli iz Bosne. Za njih je vlada osnovala ovo naselje kao krajnju bošnjačku oazu na jugoistoku Makedonije."[97] Mjesto se prostiralo padinama planine Ogražden, iznad danjašnjih sela Štuke i Ilovice. Autor navodi da su brzo savladali turski jezik, ali su se teško prilagođavali. Bilo je, po njegovom tumačenju, nezadovoljstva u pogledu raspodjele šuma, pašnjaka i oranica. Poslije 1912.godine oni se povlače i njihova sudbina nije dalje poznata.[98]

Bošnjake u strumičkom kraju pominje i Milenko S. Filipović u svojim antropogeografskim i etnološkim proučavanjima, sa tezom da je poslije okupacije Bosne i Hercegovine, dio muslimana – muhadžira naseljen i u strumičkom kraju i da ih više nema: "*Ukoliko sami nisu otišli dalje, poklali su ih i razjurili Bugari.*"[99]

Grad Bitolj (Manastir) je jedna od značajnijih muhadžirskih destinacija. U poznatoj *Muhadžir mahali* živjeli su i hrišćani i muslimani: *"Od okupacije Bosne i Hercegovine, naselilo se oko 80 srpskih porodica muhamedanske vere."*[100]

Jedna od značajnijih muhadžirskih oaza stvarala se i u Štipu (□□tib), koncentracijom stanovništva, koje je u Makedoniju nadiralo iz oblasti sjevera i sjevero–zapada, nakon teritorijalnog proširenja dijela novonastalih država, prvenstveno anektirane teritorije Bosne i Hercegovine, i Crne Gore i Srbije koje poslije 1878. godine stiču nezavisnost. Već iste godine, u grad su se doselili muhadžiri, za čiji je smještaj bila podignuta nova mahala, koja se nalazila na mjestu današnjeg oficirskog doma, poznatija kao Bošnjačka.[101] Bošnjaci iz Hercegovine, takođe su dio naseljenog stanovništva, koje je uslijed

---

[97] Јован Ф. Трифуноски, ***Расељена села у Струмичкој Котлини***, Гласник српског географског друштва, св.VI- бр. 2, Београд 1976, 72.

[98] ***Ibidem***

[99] Миленко С. Филиповић, ***Извештај о антропогеографским и етнолошким проучавањима у струмичком срезу 1931. године***, Гласник скопског научног друштва, књ.XI, Скопље 1932, 200.

[100] Јован Хаџи Васиљевић, ***Град Битољ***, Браство, књ.23, Београд 1911, 233.

[101] В. Недков, ***Штип***, Географски видик, кн.2-3, Скопје 1972, 90.

balkanskih nemira, nakon 1912. godine napustilo Štip, povlačenjem prema unutrašnjosti Imperije.

Zanimljiv je i detalj iz kulturnog i duhovnog života, a odnosi se na jednu posve značajnu intelektualnu i historijsku ličnost, čija je uloga u cjelokupnoj prošlosti Bošnjaka, Nikšića i Kolašina od posebne važnosti. Čuveni alim i kajmekam Nikšića, hafiz Salih Gašević (1268–1316. H/1852–1898), koji je na zahtjev prvaka Kolašina, kao č□enjak posebne naobrazbe stečene na školovanju u Istanbulu, napisao popularni Mevlud.[102] Odštampan je u vilajetskoj štampariji u Skoplju, i doživeo dva izdanja (1296.H./1879. i 1311.H./1893.) na bošnjačkom jeziku (***Mevlud alânî âli lisan–□ Bosnevi***)[103]

Među brojnim porodicama u Hasanbegovu i okolnim mjestima iz Nikšića su bili: *Prekići, Bećovići, Kozići, Bulići , Ismailovići, Mehmedovići – Pušovići, Aganovići, Prelići* (doseljeni iz Sjenice), *Hajrići* i ostali. Većina prezimena (*lagab*) nastaju kasnije, uglavnom po imenu glavara pojedinih porodica.

Život ovih muhadžira će vremenom biti normaliziran i oni će postepeno utanjati u svakodnevne radne obaveze, za razliku od mladog naraštaja, kojeg roditelji, nezadovoljni prihodima i rezultatima u gajenju poljoprivrednih kultura, odvode na izučavanje zanata po okolnim esnafskim centrima i zanatsko–trgova□kim radionicama. Zahvaljujući ovakvoj angažiranosti, Bošnjaci će u mnogim granama preuzeti dio poslova i postići zadovoljavajući uspjeh, što će uveliko pomoći da ostvare vidljivi pomak i rezultate, uspijevajući da se djelimično izvuku iz namjetnute krivnje koja ih je dovela u stanje povijesne neizvjesnosti koju im muhadžirska lutanja ostavljaju u naslijeđe.

Iseljavanje nikšićkih i ostalih Bošnjaka u Tursku

Cijela druga polovina XIX i prva decenija XX vijeka bile su ispunjene revolucionarnim talasanjima, koja ponovno, u znatnoj mjeri jačaju intenzitet migracionih kretanja. Ovakva događanja ni izbliza nisu obećavala vidljiviji rasplet situacije i skretanje pomenutih revolucionarnih tokova u smjeru poduzimanja napora za sprovođenje adekvatne mirovne inicijative, kako bi u ovim dijelovima uzavrelog i nestabilnog Balkana, spriječila nadolazeću krvavu dramu sa epilogom dvogodišnjih Balkanskih ratova iz 1912. i 1913. godine, čime je označen definitivni kraj osmanske dominacije na ovim prostorima. Žestoke posljedice u društveno–političkom, nacionalnom i

[102] *Hafiz* - lice koje zna Kur'an na ezber tj. na pamet, a *Mevlud* je pobožni spjev, koji je napisan u povodu rolenja poslanika Muhammeda a.s.

[103] "*Jasni i uzvišeni Mevlud na bosanskom jeziku*", sačuvan je i u manuskriptu, kao alhamijado prijepis, čiju naslovnu stranicu donosimo u prilogu ovog rada.

ekonomskom pogledu pogađaju i Makedoniju, jer će uslijediti "*otimanje i dioba njene etničke teritorije i usloviti i usložiti dalju borbu makedonskog naroda za nacionalno oslobođenje.*[104]"

Bukureškim mirom (avgust 1913.) došlo je do komadanja Makedonije, istovremenim zaposijedanjem Vardarske Makedonije od strane Srbije, čime su ostvareni višedecenijski napori srpske buržoazije za ulazak u vrlo značajnu moravsko–vardarsku dolinu, a njen međunarodni ugled, zbog pobjeda u prethodnim ratnim okršajima porastao, da bi istovremeno, njena nezavisnost, zbog pretenzija Austro–Ugarske, bila kontinuirano izložena opasnosti.[105]

Čitav redoslijed događaja koji su uslijedili nastaje kao rezultat niza neuspjelih pokušaja za rekonstruiranje Osmanske države. Propali su i pokušaji za sprovođenje planova tzv. "*turciziranja Makedonije putem sistematske kolonizacije muhadžira – emigranata, muslimana iz Bosne i Hercegovine. Ova je mjera izazvala nezadovoljstvo prema novom režimu koje je dopiralo čak do zemljoradničkih slojeva.*"[106]

Povlačenjem osmanske uprave i vojnih jedinica počelo je i raseljavanje većeg broja bošnjačkih muhadžira prema unutrašnjosti Male Azije, odnosno Anadolije. "*Otkad je izgubljen tursko–srpski rat na Kumanovu... u selu Hasanbegovu nastalo je iseljavanje muhadžera... Za ono vrijeme kada su Srbi postavili vlast u Makedoniji od naših muhadžera iselilo se u granicama Turske i to: Suljo i Mustafa Bačić, Bajro Prekić sa sinovima Ademom i Ibrahimom, Pašo, Sešo i Arif Grošović, Pašo sa Vasvijom i Ibrahimom, Arif sa Nailom, Derviš i Hadžo Šajgović, Bećir Prpo, Murat Kubat, Murat Džubur, Abidaga, Šaban Prpo, Murat Kubat, Murat Džubur, Abidaga, Šaban Prpo, Hasan Okičin, Nasuf Injo, Mehmed efendija, Sejdo Hadžić, Avdo Barak, Sefer Kahro, Ibro i Arslan Šehović, Mustafa i Ejup, Ćamil Musić, Ahmed Varsak, Hasan, Šaćir i Derviš Vukotić, Alija Matrić, Mušan Hrgonja, Salih Čajničanin, Huso Žganjo, Ajdin i Adem Sarić, Bećir Jakupović i drugi... Ovi muhadžeri napuštali su zemlju, kuću i sve svoje imanje, bez da prodaju kome, jer niko nije htio kupovati, zato što su mislili svi odseliti u Tursku. Zemlja je napuštana i stvaranjem države Srba, Hrvata i Slovenaca 1918 godine. Otpočelo je naseljavanje Srba i Crnogoraca u okolini Skoplja, Kumanova... Zaslužnim /Soluncima/ doseljenicima dodjeljivana je zemlja koju su muhadžeri odlaskom ostavljali, kao i zemljište onih vlasnika koji nisu imali uredne tapije o svojini.*

---

[104] Глигор Тодоровски, ***Македонија по распарчувањето 1912/13-15***, Скопје 1995, 8.

[105] Vidjeti: Драгослав Јанковић, ***Србија и југословенско питање 1914-1915***, Београд 1973, 73.

[106] [irom Makedonije osmanske, naročito vlasti mladoturaka u periodu od 1908 – 1912. godine vrše razmještaj i naseljavanje tzv. trećeg bošnjačkog muhadžirskog talasa. Bilo ih je u *kočanskoj, strumičkoj, ovčepoljskoj, tikveškoj, veleškoj, bitoljskoj, skopskoj i drugim oblastima.* Vidjeti: ***Поранешните Балкански војни 1912–1913, (Извештај на Карнегиевата балканска комисија),*** Скопје 2000, 67.

Ovi doseljenici su dobijali prema zasluzi zemlju od 100 do 1000 dekara i kredite za izgradnju kuća, stoku i oruđe za obrađivanje zemlje... Sa sprovođenjem agrarne reforme Makedonci i muhadžeri, mnogo je rijetko ko dobio neki dio zemlje i to u onom momentu kada za tu parcelu nije bio zainteresovan doseljenik.

Makedonci su dobijali po malo begovske zemlje i to oni koji su bili čifčije na begovskom imanju, a muhadžeri, samo 3–4 familije dobile su po 20–50 dekara u mjesto zvano Kršikola i Horman, gdje su se zmije i kornjače kotile... Oni muhadžiri što nijesu otišli... stalno su živjeli u nekoj neizvjesnosti i stalno mislili kada će se odseliti. Neki doseljenici u selu vršili su politički pritisak na muslimane, da bi ih kao tobož zemljake, u vrijeme vladinih i opštinskih izbora, pridobili kao glasačku mašinu ... na račun muslimana, uvijek se manje plaćala cijena duhanu, da bi bila povećana doseljeniku...

Godina 1934, može se uzeti kao druga faza iseljavanja muhadžera u Tursku iz sela Hasanbegova /Sinđelić/... Doseljenici su tako vješto zavadili muhadžere za vreme vladinih i opštinskih izbora 1934/5. godine ... odmah su počeli da prodaju svoja imanja, pošto–poto i tako dobro učinili doseljenicima da za male pare kupe dobru zemlju i hajvan... Za nepune dvije godine iz sela su se odselili: Cano Rakuljica sa braćom Džemailom i Mašom i njihovom familijom u Izmir, braća Sefo, Ćazo, Jazo sa familijom u Izmir, Halim Beganov, Mustafa Džindžo, Emin Pala, Suhbija sa braćom, sestrom i majkom Hafizom, Hajrovica sa sinovima, Avdija Nocin sa Jusufom i Ejupom i šćerkom Muradijom u Bursu, Rapuš i Šida sa djecom, Fetah, Latif, Kadrija, Fata, Hasib i drugi u Izmiru, Šuko, Adem Jahov, Zekir Sadikov–Mešić sa sinovima, Muradif, Rasim, Džemila i Mithad, Nazif Ljaljov, Hamdija, Hadžo sa Hakom i još ostalih muhadžera.

Treća faza iseljavanja muhadžera iz sela Hasanbegova bila je 1954/55. godine[107] *kada su u Tursku otišli: braća Huzeir i Rizvan Bećiragin sa familijom u Istanbul, Nazmija–Alije Avdovića sa Maberom i kćerkom u Istanbul, Bećir Mumin Mašrić sa sinom Samijom i šćerkama /Ferida, Magbula, Kevsera i Šadija u Istanbul, Faik sa familijom /sin Kadrije Pazarca/... i ostali koji su živjeli u Skoplju."*

Nastali problem sve intenzivnijeg iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Makedonije za Tursku, koji je dobio šire razmjere, često je razmatrala i uspostavljena Komisija za međunacionalne odnose koja je radila u sklopu

[107] Iseljavanju u velikoj mjeri doprinosi potpisivanje tzv. *džentlmenskog dogovora* koji je ostvaren 16. marta 1955.godine izmelu vlade FNRJ i Republike Turske. Postignut je sporazum o iseljavanju neograničenog broja muslimanskog stanovništva. Formirana je specijalna komisija koju su sačinjavali: Aleksandar Ranković, Svetislav Stefanović-Ćeća, Milan Bartoš, Krste Crvenkovski, Leo Geršković, Vojkan Lukić, Marko Vučković i Pavle Ivićević. U nastalim okolnostima se prema Makedoniji sredinom 50-tih godina počinju slivati ogromne mase Bošnjaka iz Istočne Bosne i Sandžaka.

Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije vodeći na sastancima rasprave u vezi sa političkim implikacijama koje bi nastale u vezi sa ovim problemom.[108] Komisija je na jednom od brojnih sastanaka 1957. godine zahtijevala da se nastali proces detaljnije prouči i donesu adekvatni zaključci i stavovi.[109] Nakon sprovedenih analiza bilo je utvrđeno da se počev od 1951. godine "pod nacionalnom oznakom Turci iz Makedonije, do 15. marta 1959. godine iselilo 143.800 osoba ... "[110]

U pomenutoj etapi sa sigurnošću možemo evidentirati i odlazak prilično velikog broja bošnjačkih muhadžira decenijama koncentriranih na teritoriji Makedonije. Njihov tihi odlazak obilježava dodatnu stranu u kompliciranoj i neizvjesnoj historiji Bošnjaka. Hercegovačko stanovništvo iz Hasanbegova svoj životni put nastavlja u nekoliko turskih sela i gradova*:* ***Istanbul*** (*Yedikule, Küçük Çekmece /Ku□uk□ekmed□e/, Sa□malcilar /Samald□ilar, F□nd□kzade, Zeytinburnu, Sultan Eyub, Küçü□langa–Aksaray, Kumsal/*), Izmir (Teped□ik /Tepecik/– /Alemi□i, Rakuljice/, Buca /Bud□a/–/Babovi□i/, Ješildere /Ye□ildere/, Bornova), Edremit (Karas, Burhaniye – /Preki□i– Yavuz, Grošovi□i, Kozi□i–Atakaya), Bal'kesir (Bal□kesir) Manisa, Urganlija (Urganli)–/Šehovići, Grošovići–Lalići/, Turgutlu, Ankara i drugo, iza sebe ostavljajući samo neznatan dio svojih sunarodnika, rodbine i ostalih, umjesto živog svjedočanstva kojim se potvrđuje postojanje ove nadaleko čuvene i velike bošnjačke muhadžirske kolonije u okolini Skoplja na prostranstvu sunčane i lijepe Makedonije.

Hasanbegovo na izmaku XX i početku XXI vijeka

Prema svjedočenju mnogih današnjih stanovnika Hasanbegova, osobito onih koji potiču iz starih porodica bošnjačkih muhadžira, stariji Hercegovci nisu nikada pominjali svoj zavičaj i rijetko se moglo išta zanimljivo saznati o problemima i muhadžirskoj neizvjesnosti koju su u to doba preživjeli, već su se odnosili kao da ni jednoga dana u pomenutim oblastima nisu živjeli.

Sedamdesetih godina XX vijeka je bilo veoma malo porodica starih hercegovačkih muhadžira u Skoplju, Hasanbegovu, Berovu i ponekim drugim mjestima. U Hasanbegovu su ostale porodice: Mehmedović, Pušović, Bulić (svi porijeklom iz Nikšića), Krvavac, Avdović, Sulejmanović, Jusufović, Tahirović–Mešić, Sadiković–Mešić, Jumerović, Grošović, Ismailović, Maksutović i drugi. Nekoliko porodica (Abazović, Avdović, Ćatović, Maksutović i drugi) živjelo je u Skoplju. Postoji uvjerenje da je ovaj broj

[108] Vidjeti: Глигор Тодоровски, ***Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија***, Скопје 2001, 313.

[109] I*bidem,*314.

[110] *Idem*, 317-318.

znatno umanjen dodatnim parcijalnim iseljavanjem za Bosnu i Hercegovinu, Tursku i tzv. treće zemlje, tj. zemlje razvijenog Zapada.

Porijeklom iz Nikšića i Kolašina danas u Makedoniji srećemo porodice: *Abazović*, *Alibašić*, *Aličić*, *Alić* (svi u Skoplju i okolini), *Alomerović* / Skopje, Kondovo /, *Babačić* / Ljubin, Skoplje /, *Bajrović* / Skoplje /, *Beganović* / Skoplje, Ljubin /, *Bošnjak* / Skopje /, *Ćatović* / Skopje, Ljuboš /, *Ćustović* / Berovo, Skopje /, *Čengić* / Skopje /, *Karalić* / Borino/, *Kočan* /, Skopje, Ljubin, Tetovo /, *Kofic* / Skoplje, Glumovo /, *Kolić* / Skoplje, Ljubin /, *Kriještorac* / Skoplje /, *Kučević* / Lisiče, Skopje/, *Kurtović* / Skopje /, *Lukač* / Sredno Konjari /, *Ljuca* / Skopje /, *Martinović* / Nikuštak /, *Mecinović* / Skoplje /, *Mekić* / Skoplje, Ljuboš, Orlanci /, *Drndar* / Skoplje, Čiflik /, *Drpljanin* / Skoplje, Donje Konjari /, *Džogović* / Skoplje, Ljubin, *Fakić* / Zelenikovo, Skopje / *Fazlagić* / Skopje, Gorno Orizari /, *Ferizović* / Skoplje /, *Gašanin* / Lažani /, *Hadžibulić* / Skoplje, Ljubin /, Hasanagić / Berovo, Skoplje /, *Hasić* / Skoplje, Ljubin, Ljuboš, Donje i Sredno Konjari *Hadžajlić* / Skoplje /, Hamzić / Skoplje /, *Hasanbegović* / Skoplje /, *Hodžić* / Skoplje /, Husković / Gorno Orizari, Skopje /, *Kahrović* / Ljuboš, Skoplje/, *Kajević* / Skoplje, Ljubin / *Kalić* / Skoplje /, *Kapetanović* / Skoplje /, *Karadan* / Zelenikovo /, *Karalić* / Borino /, *Melić* / Skoplje /, *Mešić* / Skoplje, Lažani /, *Mujović* / Žitoše, Skoplje /, *Mulić* / Skoplje /, *Mustafić* / Ljuboš, Skoplje / *Mušović* / Skoplje /, *Mujanović* / Skoplje /, *Nikšić* / Skoplje /, *Nišić* / Skoplje /, *Pašović* /Skoplje /, *Pepić* / Skoplje, Ljuboš /, *Porović* / Skoplje /, *Rujević* / Skoplje /, *Rustemović* / Skoplje /, *Saračević* / Skoplje /, *Serhatlić* / Skoplje /, *Smailagić* / Skoplje /, *Trnčić* / Gorno Orizari /, *Tirić* / Gorno Orizari /, *Šator* / Gorno Orizari /, *Šehović* /Skoplje/, *Zukić* / Skoplje /, *Župić* / Skoplje / i mnogi drugi.

Zahvaljujući svojevrsnom obliku vitalne recepcije Bošnjaka i njihovog nacionalnog bića na mješovitom makedonskom multikonfesionalnom prostoru stiče se opravdan utisak, da je Makedonija za muhadžirski bošnjački narod uvijek bila toplo utočište.

Redžep ŠKRIJELJ

Nikši□'s muhadzirs in Macedonia*

(Resume)

Deportation of *Nikši□'s Bosniacs* signifies the most dramatic life episode in the history of muhadzir's movement once multitudinous Islamic

* *Muhadzir*-Arab word for refugee

population in Hercegovina. Forced and methodical performance of ethni–cally clear area results in abandoned havoc and disaster: burned homes, shelters, on the way dying, hunger and diseases, destruction and tragic catharsis.

Panic floating of the suffered Bosniac people, which was running after the conquest of *Nikši*□ (September, 1877.) and its strategically important environment, despite the given resistance and military advantages of Montenegrins, it was running toward every single line of march that led to the safe asylum – toward the midland of the Osmanlic territory.

Every important road network, including the railway as well, was overwhelmed with columns of muhadzirs that were carrying weak ones, women and old ones. Shocking denotations by many eyewitnesses refers to all weight, suffer and dying of these victims. Many people decided to run away toward the wildness and frightening mountainous forests, and it lasted desperately long, even several months.

This scientific contribution testifies cogently about everything, with the strength of unpublished osmanlic and bosniac memoirs documents. It is consisted of many details about forced deportation of the population from NikŠi□ and its environment settling, by stages, at remained parts of Osmanlic State, which was altered by the Berlin Congress (1878.).

The most expressive concentration was in several enclaves in Albania, Greece, Bulgaria, and in parts of newly formed (1877.) Vilayet[**] of Kosovo (Novi Pazar's Sandzak, Kosovo and Macedonia).

The time of big eastern crisis (1875–1881), in historiography, represents stage–by–stage removing of Osmanlic State from Balkan, and the struggle of little and disabled population for establishing theirs government. Many important documents from the second part of XIX century testify that Macedonia was plashed by large wave of refugees, almost from all directions. During that lively process of refugee's populating the Macedonian lands, some cognition were being improved moving toward the thesis that mentioned process was held before the year 1878.

The significant benefit for our historic science gave discovering the bosniac's enclaves in western Macedonia (*Debar, □egrane*), and knowledge about first and, beside Skopje (Üsküb), the biggest enclave *–Hasanbegovo* (Singeli□) was developed. These weren't the singular bosniac's colonies, according the fact that they were formed also in other places (area of *Berovo* and *Carevo selo*). Nevertheless, for us, the most important thing is knowledge that huge number of refugee families from NikŠi□ existed in these colonies.

Emphasis in our research we give to some outstanding and unpublished documents written in osmanlic language from "*Collection about muhadzirs*",

[**] *Vilayet*-Turkish word for large administrative unit that consisted of Sandzaks – small autonomous territories

housed at the Archive of Republic Macedonia. These docu–ments testify about the exodus of bosniac muhadzirs from *Nikši*□ toward Macedonia, their most important enclaves and further very hard and variable destiny. ***

Key words: ***Bosniacs, muhad□rs, Macedonia, Montenegro, Hercegovina, floating, Osmanlic State, Hasanbegovo, Skopje …***

*** Translated by prof. Edita Klimenta

ADNAN PEPIĆ

TURSKO PLEME KALAČ

Da istorija Turaka Srednje Azije nekada može imati značaja i za nas govori nam primjer turskog plemena Kalač (Halač), koje je živjelo u oblastima južnog Avganistana, Indije, Horosana i Irana. Prve pomene o ovom plemenu susrećemo u islamskim izvorima još u X stoljeću. Ovi izvori (rukopisi) su pisani arapskim pismom u kojima nisu uvijek dosljedno korišćene tačke kao interpuktivni znaci, bez kojih se, inače, velika skupina slova ne može razlikovati. S toga se i ime ovog plemena može čitati na više načina, gdje nam poteškoću stvara identičnost čitanja s nekim drugim turskim plemenima istoga područja. Ime turskog plemena Kalač (Halač) u islamskim povijesnim izvorima pisano je u sljedećim oblicima: ,
, i .[313]

Iz čitanja ovih izvora, pored toga što dolazimo do saznanja da je moguće čitati ovo ime na više načina, saznajemo i da ono ima jedan drugačiji oblik u odnosu na ono kako je prema nekim kazivanjima izvorno nastalo. Na osnovu tih kazivanja izvorno ime je Kalač. Međutim, razni islamski izvori ga bilježe najčešće kao Halač. I u savremenoj turskoj literaturi koristi se ovaj potonji izraz. Da li je došlo do promjene iz imena Kalač u Halač, ili je, pak, Kalač iskrivljeno i neispravno ime od Halač ostaje nepoznanica. Oni koji smatraju da je izvorno ime Kalač, a ne Halač, govore o tome da je u turskome jeziku dolazilo do transformacije početnog konsonanta (primjera radi katun, kan), u govornom području Centralne Azije, u konsonat H, u govornom području Anadolije (hatun, han). Ako se prihvati njihovo mišljenje može se reći da je to najveći razlog za promjenu ovoga imena.

Etimologija riječi Kalač

Prvi kod koga susrećemo pomen o izvornom nastanku imena Kalač je zapisivač turskog narodnog blaga, lingvista i etimolog iz XI stoljeća Mahmud Kašgarli. On u svom djelu "*Al–dîvânu 'l–lugâtu 'l–Turk*" (Divan

[313] F. Köprülü, Halaç, *İslam Ansiklopedisi,* Milli Eğitim Bakanlığı, Istanbul, 1993, s. 110.

turskoga jezika) govoreći o tome kako su Oguzi prozvani Turkmenima kaže: "U vrijeme kada je Zul–Karnain (Aleksandar Veliki, Aleksandar Makedonski) prešao Samerkand i uputio se prema turskim zemljama turski vladar je bio mlad i zvao se Šu. Tvrđavu Šu u blizini Balasaguna je izgradio ovaj vladar... To je bilo u vremenu dok još uvijek nisu bili izgrađeni Taraz, Ispidžab, Balasagun... Tamošnji narod je živio pod pernatim (pokrivenim perjem) čadorima (doslovce: bio je narod pernatih šatora)... Poslije bjekstva (ispred Aleksandra Velikog) vladara (Šu) sa svojom vojskom iza njega u pozadini su ostale 22 osobe sa svojim porodicama.... Dok su ove dvadeset dvije osobe raspravljale da li da pješke pobjegnu ili da ostanu pojavile su se još dvije osobe. Ove dvije osobe su rekle: 'Zul–Karnain je samo putnik. Ne ostaje na jednom mjestu, i ovuda će samo proći i otići. Mi treba da ostanemo na svojoj zemlji'. Ostalih dvadeset dvije osobe su im na turskom rekle (prokleli su ih) '*Kal, ač!*' (Ostani, otvori, odnosno ostani gladan!)... Poslije toga ove su prozvali Halač ... To su dva plemena. Kada je došao Zul–Karnain i vidio da imaju dugu kosu i druge znake koji pokazuju da su Turci ne pitajući puno rekao je '*Türk manand*' (liče na Turke)... Oni su ustvari 24 plemena. Međutim, Halači, koji čine dva plemena, nekada se ne ubrajaju među Oguze".[314]

I u kineskoj historiji ima priča slična kazivanju Kašgarlija. Huni koji su u oblasti "K'ang–ki" živjeli u drugom stoljeću prije nove ere prisajedinili su "T'ing–Ling" i Kirgize. Prema Tolstovu "K'ang–ki" nije Samerkand već Harezm i ova riječ je povezana s turskom riječju ***Kangli***. Turci koji su živjeli na sjeverozapadu Kanglija su Aral–Oguzi. Tolstov zastupa mišljenje da su Oguzi mješavina, s jedne strane pokoljenja onih Indo–Evropljana i Iranaca koji su prije nove ere naselili oblast Arala, a koje Grci nazivaju Augassioi, Apasiakae, Dukeres (Tohares) i s druge strane mongolskih, odnosno turskih Huna koji su u IV stoljeću prije nove ere prešli aralsku obalu. Navodno, neka imena turskih plemena □angli (K'ang–ki), O□uz (Augassioi), Pečenek (Apasiakae), Düker (Dukéres), te antropološki i arheološki izvori ukazuju na to.[315]

Prema epu o Oguz Hanu (O□uz Kagan destan□), pisanom na ujgurskom pismu, ime Kalač je nastalo tako što je Oguz Han idući sa svojom vojskom slučajno naišao na jednu ogromnu kuću čiji su zidovi bili od zlata, prozori od srebra, a krov od čelika (gvožđa). Da bi otvorio vrata ove zatvorene kuće ostavio je jednog iz svoje pratnje i naredio mu: "*Kal, ač*", u značenju: "Ostani,

---

[314] Mahmud Kaşgarlı, *Al-divanul-lugat al-Turk*, c. III, B. Ataly bask., Türk Dil Kurumu, Ankara, 1943, s. 415; Emel Esin, Butan-i Halaç - M. VII-X. Yüyıllarda Halaç Kültürünün Sanar Eserlerinde Akisleri, *Türkiyat Mecmuası*, c. XVII, god. 1972, İstanbul, 1972, s. 26.

[315] vidi Emel Esin, Butan-i Halaç, s. 27.

otvori".

Prema drugoj, izmijenjenoj verziji ovog istog epa pisanom na arapskom jeziku, pronađenom s početka XIV stoljeća, etimilogija ovog imena je zabilježena na sljedeći način: Vraćajući se s pohoda Isfahan Oguz Han se, jednom svom vojniku koji je zakasnio u želji da svojoj tek porođenoj ženi pribavi namirnice, ljutio riječima: "*Kal, ač!*" (Ostani gladan).[316]

O nastanku imena Kalač nema drugih predaja, mada se oni spominju u raznim historijskim kazivanjima islamskih historičara, koji su, pišući o osvajanjima islamske vojske, uzgredno spominjali i Kalače, često ih, pritom, miješajući i s nekim drugim turskim plemenima koji su živjeli na istom području.

Kao što smo vidjeli u gore rečenom Kašgarli ne govori direktno o Kalačima, već se osvrće na priču o tome kako su Oguzi dobili ime Turkmen, a u epu (destanu) je samo na jednom mjestu pomen o njihovom imenu. Ipak, na osnovu onoga što nam pružaju Kašgarli i epovi o Oguz Hanu daje se zaključiti da je etimološko značenje turske riječi ***Kalač*** nastalo spajanjem dvije turske riječi. Njihovo značenje možemo razumjeti kao imperativno u smislu: ostani, otvori, ili, pak, izrečeno kao anatema (prokletstvo): ostani gladan. Bez obzira na razna naša tumačenja i razumijevanja nameće se zaključak, na osnovu navedenih izvora, da je etimologija riječi Kalač nastala od turskih riječi ***kal*** i ***aç*** (ač).

Poznati turski naučnik Fuad Köprülü, ipak, sumnja da je izvorno ime ovoga plemena nastalo od riječi kal i ač, koje su, po njemu, preferirali oni autori koji su ga izmislili, a da je ispravnije ime Halač. Na to, po njemu, ukazuju imena mnogih mjesta s imenima koja aludiraju na ovo pleme, a koja su s početnim slovom H (Halač, Halačlu, Halačlar).[317]

Iako postoje nesuglasice oko etimologije imena ovog turskog plemena sa sigurnošću se može ustvrditi da je pleme Kalač sastavljeno od dva plemena i izdanak je velikog turskog plemena Oguz u čijem sastavu su još dvadeset dva druga plemena.

Kalači u istorijskim izvorima

Prve pomene starog turskog plemena Kalač (Halač), kao što smo već na početku naglasili, susrećemo u islamskim izvorima (arapski i persijski) još u X stoljeću. Ebu Abdullah Muhammed al–Harezmi u svom djelu "*Mafatihu 'l–ulum*", napisano u drugoj polovici X stoljeća, kaže da su Kalači (Halači) i Kendžine iz Tuharistana ostaci Hajatila, tj. Eftalija. Istahri, u djelu koje je napisano u prvoj polovici X stoljeća, kaže da Kalači od davnina žive na jugu današnjeg Avganistana, u oblasti između Indije i Sidžistana i da po

[316] F. Köprülü, Halaç, s. 110.
[317] isto, s. 116.

spoljašnjem izgledu, odjeći i jeziku su Turci. Na osnovu kazivanja Ibn Hurdazbeha koja je dao o Kalačima može se reći da su oni živjeli zapadno od rijeke Džejhun. Na osnovu jednog drugog izvora iz prve polovice X stoljeća saznajemo da Oguzi, tj. neki njihovi djelovi i nalaze se u oblastima Garša, Busta i Sidžistana, ovo su očigledno Karluci ili Kalači (Halači). U geografskom djelu "*Hududu 'l–alam*", napisanom poslije X stoljeća, govori se da u Gazni i okolici, Belh, Tuharistan, Büst i Güzkanan žive mnoge skupine Kalača (Halača) bogatih ogromnim stadima ovaca.[318] Prema J. Marqart u imenu turskoga porijekla Kholas, koje se spominje u jednom surijanijskom izvoru iz VI stoljeća, krije se ime turskog plemena Kalač (Halač).[319]

Na osnovu navedenih izvora može se donijeti zaključak da je značajan dio Kalača (Halača) još mnogo prije X stoljeća prešao zapadni i južni dio rijeke Džejhun i da je živio u današnjem istočnom Iranu i južnom Avganistanu. Prema mišljenju Emel Esin, turske naučnice, na osnovu jezičkih istraživanja i povijesnih izvora, Kalači se, još od VI stoljeća mogu ubrojiti među turska plemena.[320] To što Mahmud Kašgarli i neki drugi ne govore mnogo o Kalačima je, prema Fuad Köprülüu, dokaz da se ovo pleme u XI stoljeću već odavno odvojilo od ostalih Oguza i Turaka.[321] Oslanjajući se na kazivanja Kašgarlija, ali i na neke druge izvore, može se zaključiti da Kalači od XI stoljeća žive u oblasti Balasaguna (stariji naziv Suy–ab), koja se smatra njihovom prvom postojbinom. Kao centre u kojima su se Kalači prvobitno bili koncetrisali mogu se ubrojiti, pored Balasaguna, još Pendžikent i prostor između Amu Darije i Sinda.[322]

Neki od islamskih povijesničara smatraju da su prvi Turci s kojima se islamska vojska susrela, u prvom stoljeću po hidžri, upravo bili Kalači. Prvi susreti s Kalačima bilježe se u vrijeme Emevija, kada je islamska (arapska) vojska prodirala u unutrašnjost Irana i na sjever Indije. To je u doba emevijskog vladara Mervana. Njegov valija provincije Sistan Abdul–Aziz b. Abdullah kada je napadao lokalnog vladara Kabula i Busta u njegovim redovima je zatekao turske vojnike. Znamo da je vladar Kabula u vrijeme Abasija slao valiji Silista, kao harač, deve i turske čadore. U vrijeme aba–sijskog vladara Haruna er–Rašida valija Silstana Osman porazio je vojsku sastavljenu od Turaka na mjestu Ruhhad. I poslije sedam godina će islamska vojska pod komandom valije Yazid b. Džarira poraziti tursku vojsku kod Ruhhada. Zabilježen je podatak da je u godini 870. (256. po hidžri) Jakub,

[318] F. Köprülü, Halaç, s. 111.

[319] vidi E. Konukçu, Halaç, Bir Türk aşireti, *İslam Ansiklopedisi*,Türk Diyanet Vakfı, c. XV, İstanbul, 1997, s. 228.

[320] E. Esin, Butan-i Halaç, s. 27.

[321] F. Köprülü, Halaç, s. 110.

[322] E. Esin, Butan-i Halaç, s. 27.

osnivač Saffarija, u povratku iz jednog od mnogobrojnih bojeva protiv vladara Kabula na putu iz Ruhhada prema Sistanu ubio veliki broj Kalača i drugih Turaka i zaplijenio ogromna stada ovaca. Jakub je imao roba po imenu Subkeri (?) koji je bio iz plemena Kalač. Ovaj Jakubov rob će kasnije izdati Safarije.[323]

Na jugu Avganistana još u vremenu Samanida susreću se Turci Kalači. Njih susrećemo kao vojnike u porodici Feriguna, a saznajemo da su u Bustu glavari tamošnjih Turaka, odnosno Kalača, bile osobe po imenima Kara–Tigin, Bejtuz i Togan. Kada je otac Mahmuda Gaznevija, Sebuktegin (Subtegin) preuzeo vlast u Gazni Kalači su mu pristupili i činili su značajan faktor u njegovoj vlasti. Mahmud Gaznevi će ih pozvati da se pridruže njegovoj vojsci kada bude polazio u pohod protiv vladara dinastije Samanida. I u vremenu kada je Mahmud Gaznevi išao protivu Ilek Hana i Kadir Hana sakupio je vojsku od Kalača. Nakon prvog osvajanja Indije, nalazio je veliku potporu u vojskama Avgana i Kalača koji su živjeli na jugu Avganistana.[324] U vrijeme sultana Mesuda Gaznevija zabilježena je pobuna Kalača protivu vlasti koju su godinama podržavali. To se desilo nakon teškog poraza Mesuda Gaznevija u bici kod Dandakana 23. maja 1040. godine, protiv novoosnovane države Seldžuka (osnovana 1038).[325] Ova pobuna Kalača je vrlo lahko ugušena vojskom koju je sultan bio sakupio u Gazni. Na osnovu ovoga može se zaključiti da su Kalači živjeli nedaleko od Gazne. Znamo da su Kalači živjeli u ovoj oblasti i u doba kada su Mongoli osvojili grad Merv.[326]

Kao što smo već istakli, Kalači su u doba dinastije Gaznevida učestvovali u pohodima na Indiju i tamo su u značajnom broju dobili vojnička lena. Dolaskom dinastije Gurlu na vlast Kalači prihvataju njihovu vlast i postaju njihovi podanici. Poznato je da od XII stoljeća vladari dinastije Gurlu su zavisili od Kalača i njihovih visokih zapovjednika koji su, naročito, u oblasti Garmsir imali snažan uticaj i jake vojničke postrojbe. Osvajač Bengale Bahtijar Haladži (iz plemena Kalač) i njegovi nasljednici su sakupili značajne vojne snage sastavljene od Kalača, pogotovu iz oblasti Garmsir, i time vršili uticaj na sultane iz dinastije Gurlu. U Bengali su se u prvoj polovici XIII stoljeća Kalači pobunili, ali je njihovu pobunu brzo uspio da uguši Bilge Melik. Za vrijeme invazije Džengis Hana veliki broj Kalača (Halača) iz južnog dijela Avganistana prešao je u Indiju. Ovo je svakako imalo uticaja da se značaj i uloga visokih zapovjednika Kalača u Indiji uveća. Oni su uspjeli doći

[323] isto, s. 111; E. Konukçu, Halaç, s. 229.

[324] F. Köprülü, Halaç, s. 112; E. Konukçu, Halaç, s. 229.

[325] A. Husi}, Alp Arslan i bitka kod Malazgirta, *Glasnik RIZ-e u BiH*, broj 11-12, Saraajevo 2001, s. 1016.

[326] F. Köprülü, Halaç, s. 112.

do visokih funkcija u toj državi, čak su uspjeli osvojiti vlast i postati sultani.[327] Najpoznatiji iz te sultanske porodice Kalača (Haladža) je Aladin Haladži (1296–1316). Ovaj vladar je posebno bio usješan u borbi protivu Mongola. Kada je s njima završio okrenuo se osvajanjima u Indiji. Od 1299. do 1305. godine uspio je osvojiti cijelu sjevernu Indiju. Poslije 1312. godine uspio je svom sultanluku pripojiti i dio srednje Indije. Čak je imao nakanu, u momentu kada je prešao Himalaje, osvojiti i Kinu.[328]

Kalači (Halači) su osim na jugu Avganistana i sjeveru Indije živjeli i u Horosanu i Iranu. Tu su, također, svojim nomadskim životom bili dobri podanici i vojnici vladalačkim dinastijama. Mada u povijesnim dokumentima nema takvih naznaka ipak se na osnovu drugih saznanja može ustvrditi da su Kalači naselili prostore Irana u periodu od XI do XIII stoljeća. Opšta migracija svih turskih plemena prema zapadu počela je u XI stoljeću i trajala sve do XIV stoljeća. Uzimajući tu činjenicu na umu može se prihvatiti razmišljanje nekih turskih historičara da su određene grupe Kalača još u vremenu prvih Seldžuka stigle i do Anadolije. Kada danas pogledamo ostatke Kalača (Halača) u Iranu da se zaključiti da su oni naselili ovaj prostor u periodu mongolske invazije, došavši iz oblasti južnog Avganistana i Horosana. U vrijeme kada je zapovjednik Ilhanija Budžaj 1306/1307. godine (706. po hidžri) opsedao grad Herat, među braniocima toga grada bili su i Kalači. Na osnovu naziva titule *malik,* koju su nosili zapovjednici iz provincija Merv, Sarahs i Badgis još iz vremena dinastije Gaznevida i Seldžuka, može se pretpostaviti da je i među vojnike Budžajeve vosjke bilo Turkmena i Kalača (Halača). Jedan od zapovjednika Kalača Ahmed Halač je s velikom vojskom 1375. godine, to je vrijeme sultana Husejina b. Uvajs Dželajira, naselio prostore zapadnoga Irana. Najvjerovatnije su ovo oni Kalači koji su u doba Timura živjeli u oblasti Sava, Kumm i Kašan. Putopisac Olearius, koji je posjetio Iran između 1636–1638. godine, zabilježio je da je u provinciji Mogan između ostalih Turaka bilo i Kalača (Halača). Mada ni u jednom drugom dokumentu, ni prije ni poslije, nema podataka o ovim Kalačima Ovo je najvjerovatnije jedan dio Kalača koji se je odvojio od Kalača oblast Sava i napustio je naselivši se u Moganu.[329]

Današnji Kalači

Danas u Iranu u provinciji Kumm, zapadno od grada Kumm, u preko sedamdeset sela žive Kalači (Halači) koji govore turski jezik. Ovu oblast, koja čini jednu od šest oblasti provincije, nazivaju Haladžistan.

Poput mnogih drugih turskih plemena i Kalači su se odvojili u razne

---

[327] F. Köprülü, Halaç, s. 113; E. Konukçu, Halaç, s. 229.

[328] Yusuf Halaçoğlu, Alaeddin Halaci, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı, Ankara, 1992, s. 330; op{irnije E. Konukçu, *Kalaç Sultanlığı, Delhi'de Türklerin İkinci Hakimiyet Devresi: 1290-1320* (neobjavljena doktorska disertacija) Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 1977.

[329] F. Köprülü, Halaç, s. 114; E. Konukçu, Halaç, s. 229.

grupe i nastavili živjeti, ili u neturskim sredinama gdje su među neturke zaboravili maternji jezik, ili su mjestima, u kojima su živjeli, dali svoja imena, a zaboravili običaje i ime, ili su uspjeli da živjeći u većem broju sačuvaju svoje ime. Među ovakve Kalače, koji su ostali i dalje živjeti u centralnoj Aziji, možemo ubrojiti Galače u Uzbekistanu i djelove Kalača među Avšare (jedno od turskih pelemena) u Turkmenistanu. Na sjeveru Azerbejžana, u okruzima (kaze) Gökçay, Cevad i Zengazur ima pet sela koja nose imena Halač, Haladž, Kalač, Halač–Hanisli.

Kalači (Halači) su naselili prostore Anadolije najvjerovatnije u vrijeme Seldžuka, u periodu od 1071. do 1243. godine, kada je najveći dio Turaka naselio te prostore. Danas u Anadoliji ima 16 sela koja nose ime Halač, Halačlar (Halači) i Halačli. To su sela u opštinama Antalya (kaza Finike), Afyon, Ni□de (kaza Bor), Kütahya (kaza Ušak), Bolu (kaza Gerede), Balikesir (kaza Erdemit), Ayd□n (kaza Ćine), Kastamonu, Čankiri, Zonguldak (kaza Ereli), Yozgat, Ankara (kaza Hayman), Tokat (kaza Rešadije), Giresun (kaza Tirebolu), Kršehir (kaza Ćićek–Dag) i □stanbul (Ćataldža). Na početku XIII stoljeća (1132. godine po hidžri) u dokumentu poslato mutesarifu sandžaka Hamid spominje se selo Halačlu. Na Krimu postoji selo po imenu Kalač.[330]

Na našem prostoru se također susreće ime Kalač, odnosno Halač. U Zenici postoji prezime Halač, koji za sebe govore da su turskoga porijekla.[331] U rožajskoj opštini ima selo po imenu Kalač, a stanovnici toga sela se prezivaju Kalač. Da li je ovo selo, kao i pleme, dobilo ime po ovom starom turskom plemenu, čiji je jedan mali dio moguće došao zajedno s Osmanlijama u ovaj naš kutak, što nije bila rijetka pojava, zasada ne možemo sa sigurnošću ništa reći. Za to je potrebno pronaći relavantnu dokumentaciju osmanlijske ili neke druge provinencije.

[330] F. Köprülü, Halaç, 115.

[331] Ovaj podatak sam saznao od Nermina Kala~a iz Kala~a, studenta na Pravnom Fakultetu u Zenici. Isti podatak mi je potvrdio i Zeni~anin Jahja Imamovi}, student na Pravnom Fakultetu u Sarajevu.

HUSEIN CENO TUZOVIĆ

DRUŠTVENI KULTURNO–UMJETNIČKI I SPORTSKI ŽIVOT PODGORICE OD 1918. DO 1941. GODINE

Podgorica se kao teritorijalna cjelina razvijala na raskršću mnogih civilizacija i kultura. Pod imenom Birziminijum (Alata), Duklja, Ribnica, Podgorica, Titograd i ponovo Podgorica, naselje pripada najstarijim na Balkanu. Prirodna bogatstva, pogodan geografski i strategijski položaj uslovili su svestrani razvoj, započet još u praistorijskom dobu. Od raznih civilizacija ostajali su brojni kulturno–istorijski spomenici i infrastrukturni objekti. Uz ostatke porušenog grada Duklje, ostao nam je vodovod povezan sa rijekom Cijevnom, od kojeg se u novije vrijeme samo naziru konture na trasi kuda je bio sproveden. Zatim iz ranog srednjeg vijeka crkva Svetog Đorđa pod Goricom, koja i danas, na početku 21. stoljeća, predstavlja središte okupljanja pravoslavnog življa; pa Žabljak Crnojevića kao prijestonica Zetske države (Crna Gora). Iz doba turske vladavine imamo tvrđavu Depedegen, na lijevoj obali Ribnice, pri samom ušću u Moraču. Tu su do današnjih dana sačuvane i obnovljene džamije – Doganjska, Osmanagića (Lukačevića), Sahat–kula, kao i manastirska kapija na sadašnjem posjedu porodice Đečevića. U nekim izvorima nalazimo da je na ovom tlu bilo i sjedište biskupije, docnije prenešeno u Bar. (Koliko su ti podaci vjerodostojni, teško je utvrditi, ali se pretpostavlja da je ova lokacija iznad Drpa Mandića, gdje se sada nalaze soliteri i dio velike pijace.)

Oslobođenje 1879. godine zateklo je Podgoricu s oko 8.000 stanovnika. U varoši je bilo 153 trgovine i 133 zanatske radnje. Imala je i relativno bogato poljoprivredno zaleđe. Dalji razvoj obilježili su otvaranje monopola duvana 1905. godine i drugih manjih industrijskih objekata. Sve je to uticalo na promjene društveno–ekonomskog života, kulturnog i umjetničkog razvoja i sportske aktivnosti. Počinje se stvarati građansko društvo, industrijsko i zanatsko radništvo. Sa promjenama u ekonomskoj sferi, mijenja se i fizionomija grada. Razvija se novi dio grada pod imenom Mirkova Varoš, docnije nazvana Nova Varoš, od Ribnice prema Gorici i lijevoj obali Morače.

Prvi svjetski rat (1914–1918) i austrougarska okupacija prekinuli su čitav

životni proces u Crnoj Gori, pa samim tim i u Podgorici. Rat je nanio ogromne štete i uništenja i ono malo industrije, zanatstva i trgovine.

Kao i Crna Gora, i Podgorica se, poslije Prvog svjetskog rata, našla na raskrsnici. Silom oružja i izdajom prekinut je samostalni državno–pravni put Crne Gore. U novu državnu tvorevinu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, Crna Gora je ušla kao sastavni dio Srbije, a ne kao nezavisna viševjekovna država sa kontinuitetom od Duklje, Zete i Crne Gore. Vladajući krugovi nove države zakočili su privredni, društveni, kulturni i svaki drugi život. Zato je, zajedno sa Makedonijom i Bosnom i Hercegovinom, bila najnerazvijenija u zemlji. Najbolji primjer za to jeste ratna odšteta. Ono što je bilo namijenjeno Crnoj Gori uzela je nova država, koristeći milione dinara na drugim područjima, a na štetu Crne Gore.

Kulturno–umjetnički život Podgorice poslije oslobođenja od turske vlasti odvijao se na amaterskoj osnovi. U to vrijeme, što je i normalno, nije moglo biti profesionalnih kulturno–umjetničkih institucija. Ipak, stvarala su se društva koja su razvijala kulturno–umjetnički život u gradu.

Kada bismo sadašnjim mjerilima određivali i procjenjivali obim i kvalitet kulturnog stvaralaštva u to vrijeme, ocjena ne bi bila ni objektivna ni odgovarajuća. To ne bi odražavalo pravi domet kulturno–umjetničke dje–latnosti novoosnovanih društava.

U periodu do Drugog svjetskog rata Podgorica je imala 15 kulturno–umjetničkih društava. Ona su okupljala preko 1.500 članova. To, samo po sebi, nameće potrebu ozbiljnijeg rasuđivanja o toj sferi djelatnosti u kulturnom životu Podgorice.

Ovom prilikom valja pomenuti i ta društva. To su: Kulturno društvo Čitaonice, osnovano 1880. godine; Dobrovoljno pozorišno društvo narodne čitaonice; Muslimansko–zabavno–pjevačko društvo "Podgorica"; Prvo podgoričko pjevačko društvo "Branko"; Zanatlijski tamburaški orkestar; Prvo podgoričko diletantsko društvo; Opštinska bleh muzika; Muslimansko društvo "Napredak"; Đačka družina "Njegoš"; Radničko kulturno–umjetničko društvo "Abrašević"; Muslimansko kulturno–prosvjetno društvo "Gajret"; Omladinska pleh muzika; Studentska zadruga Samopomoć.

Ova društva su svojom aktivnošću stvarala pravu kulturnu atmosferu Podgorice, koja nije odisala vjerskom ili socijalnom netrpeljivošću, odnosno malograđanskom uskogrudošću. Na taj način su doprinosila ujedinjavanju naprednih radničkih, srednjoškolskih i drugih slojeva društva.

Neka od tih društava su kratko trajala. Pojedina su, iz političkih razloga, morala prestati sa radom, a bilo je i društava koja su, pod novim imenom, obnavljala aktivnost.

Treba kazati da je jedino sa neprekidnim kontinuitetom bilo društvo "Branko", osnovano 1892. godine. Sa druge strane, radničko kulturno–um–jetničko društvo "Abrašević" je, zbog revolucionarnog obilježja i idejne

sadržine njegovih programa, bilo pod stalnim udarom i cenzurom policije. Ipak je uspjelo da se održi petnaest godina. Rad mu je zabranjen od strane ondašnje vlasti 1936. godine, kada su prestala postojati i sportska društva radničko–sindikalne orijentacije.

Ova društva su činili radnici, đaci, zanatlije, trgovci i studenti. Ti društveni slojevi bili su članovi kulturno–umjetničkog društva "Branko", osnovanog početkom februara 1892. godine. U društvu su postojali – muški hor, mješoviti hor, tamburaški orkestar, salonsko–gudački orkestar, dramska sekcija i Niža muzička škola.

Prvi dirigent muškog hora bio je Ilija Zlatičanin. Hor je imao 25 pjevača. Izvodio je lakše horske kompozicije i obrade narodnih pjesama. Sve do 1925. godine, hor je bio muškog sastava. Priređivao je samostalne koncerte i zauzimao vidno mjesto u vokalnoj muzici u Crnoj Gori.

Godine 1921. dirigent hora postaje Aleksa Ivanović, koji svojim velikim znanjem i zalaganjem uvodi hor u veća umjetnička dostignuća. Sa velikim uspjehom izvodio je djela Mokranjca, Biničkog, Đorđevića, Bajića i drugih. Na programu su često bile i horske kompozicije stranih autora.

Ivanović docnije preuzima i tamburaški orkestar, koji je na svom repertoaru uglavnom izvodio narodni melos, a povremeno je pratio i muški hor.

Dramska sekcija je prikazivala poznate pozorišne komade. Izvodila je operske predstave s učešćem hora i orkestra sa solistima. Društvo je često priređivalo koncerte sa cjelovečernjim programom ne samo u Podgorici nego i u drugim gradovima Crne Gore. Gostovali su i van Crne Gore.

Društvo je 1937. godine osnovalo i Nižu muzičku školu, koja je radila sve do 1941. godine, kada je prestala raditi. Ovom školom su rukovodili Aleksa Ivanović, njen tvorac, i Milan Čejović.

Društvo je imalo svoja pravila. Cilj društva je, kako se navodi u pravilima, bio da "u narodu budi, gaji i širi duh viteštva pjesmom i da se notalno pjeva; da pjevanjem i sviranjem razvija lijepa čuvstva i da lijepom glumom vaspitava i razvija društveni život građana".

Društvo je često priređivalo koncerte u korist postradalih od raznih elementarnih nepogoda i u druge svrhe.

Predsjednici društva "Branko" bili su: Zarija Radičević, Mihailo Vrbica, Ljubo Krunić, Luka Pišteljić, Stevan Lukačević, Milan Ramadanović, Špiro Pejanović, Vasilije Mišolić i Savo Vuletić.

Dirigenti muškog i mješovitog hora bili su: Savo Čubranović, Ilija Zlatičanin, Mladen Bošnjaković, Branko Bijelić, Karlo Hering, Nikola Leković, Aleksa Ivanović, Milan Čejović, Jarko Plećiti, Milan Vlajin.

Kao reditelji spominju se Mihailo Delibašić, Aleksandar Aleksopul, Nikola Orlović, Milan Katinski.

Nastavnici Muzičke škole su Aleksa Ivanović i Milan Čejović.

U periodu svoga postojanja društvo "Branko" je imalo 99 članova. Od toga 19 žena, među kojima su bile i četiri iz porodice Gvozdenović – Mara, Mileva, Marija i Jovanka. Kroz dramsku sekciju društva "Branko" prošlo je 89 članova, među kojima 19 žena.

Muzička škola je za četiri godine postojanja školovala na desetine dječaka i djevojčica.

Društvo "Branko" bilo je zaista izvorište nadarenih mladića i djevojaka. Mnogi od njih su bili i aktivni sportisti ili sportski funkcioneri. Dobar broj je 1941. godine, kada je izbio oružani ustanak protiv okupatora, pjesmu, glumu i muzičke instrumente zamijenio puškom. Neki su rat preživjeli i nastavili sa kulturno–umjetničkim radom i životom u porušenoj Podgorici, a zatim i u Titogradu. Jedan broj je svoje živote ostavio na ratištima širom naše zemlje.

Od izuzetno zapaženih učesnika i stvaralaca u kulturno–umjetničkom životu Podgorice treba posebno istaći Stanka Dragojevića, koji je rano umro, između dva svjetska rata, svestranog Špira Mugošu, koji se istovremeno bavio i sportom, bio sportski funkcioner, često i novinarski izvještač sa gostovanja pojedinih fudbalskih klubova van Crne Gore, a onda Iliju Zlatičanina, Sava Čubranovića, Karla Heringa, Jovana Miloševića, Luku Krcunovića i Aleksu Ivanovića, čijim stopama je otišao i njegov sin Cvjetko, koji je u poslijeratnom razvoju kulturno–umjetničkog i muzičkog života Titograda i Crne Gore imao vidno mjesto.

Pored ovih, svojevrsnu kulturnu aktivnost organizovali su Narodni univerzitet, Gradska bleh muzika, Radnički dom i Klub studenata. Na seoskom području postojalo je nekoliko čitaonica i knjižnica koje su osnivali narodni učitelji, seljaci i studenti. U sklopu Sindikata, pri radničkim domovima, studentskoj "Samopomoći", Srpskom odboru "Zadružne omladine" bile su i biblioteke i čitaonice. One su često organizovale umjet–ničke priredbe i zabavne večeri, vršile kulturno–prosvjetni uticaj na mladi svijet grada i sela.

Prvi bioskop izgrađen je, zahvaljujući privatnoj inicijativi, tek 1932. godine. Zvao se "Luksor". Nalazio se na početku današnje ulice Vuka Ka–radžića, preko puta sadašnje zgrade Jugobanke.

Književni život u Podgorici počeo se jače osjećati tek početkom četvrte decenije 20. vijeka. Mnoga imena, pretežno đaka i studenata, javljaju se u književnim časopisima izdavanim u Podgorici. Iako nije bilo djela trajnije vrijednosti, karakteristična je masovnost i progresivna opredijeljenost literature u predratnoj Podgorici. Prvi javni nastup mladih podgoričkih pisaca predstavlja izdavanje almanaha "Srž". Pored njega, 1932. godine počinje izlaziti "Nova luča", zatim "Mlada Zeta", "Granit" i "Na krčidbi" – almanah srednjoškolaca. Podgorički đaci i studenti počinju pisati u nedjeljnom listu "Zeta", a njihovi članci pojavljuju se i u drugim listovima u Crnoj Gori i van njenih granica.

Prve novine pojavljuju se u Podgorici tek početkom 20. vijeka. Bio je to nedjeljni list "Slobodna riječ", čiji je prvi broj izašao 10. januara 1907. godine. Izašlo je svega 43 broja. Poslije prestanka "Slobodne riječi", za narednih trinaest godina, Podgorica nije imala ni novina ni časopisa. U međuvremenu, sve do Prvog svjetskog rata, izlazio je kao godišnjak kalendar "Zeta".

Polovinom 1921. godine izlazi "Narodni list", koji se sa prvim brojem i ugasio. Dva mjeseca kasnije, izašao je i "Podgorički glasnik", list Demokratske stranke, koji je nakon 26 brojeva, prestao izlaziti. Krajem 1924. pojavljuje se "Crnogorac" – nedjeljni politički list Federalističke partije. Izlazio je svega šest mjeseci. Prvi broj "Crnogorskog radikala", koji je izlazio dva puta nedjeljno, štampan je 8. januara 1925. godine. Poslije 40 brojeva list je prestao izlaziti.

"Radni narod", organ Republikanske radničko–seljačke stranke, u čijem sklopu je legalno djelovala i KPJ, štampan je u Nikšiću, a redakcija se nalazila u Podgorici. Jedan od glavnih urednika tog lista bio je Nikola Kovačević, tada sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku. List je izlazio petnaestodnevno. Štampano je 30 brojeva. Sredinom 1928. godine zabranjen je, ali se iste godine pojavljuje "Glas Zete", nedjeljni politički list. Izlazio je dvije godine, a objavljeno je 20 brojeva.

Prvi broj podgoričkog nedjeljnog lista "Zeta" izašao je 25. maja 1930. godine, a posljednji u aprilu 1941. "Zeta" je bila progresivno orijentisana, vrlo čitana, sa tiražom od 2000–3000 primjeraka. Okupacijom Podgorice 1941. godine, od strane fašističke Italije, list postaje organ Federalističke stranke Podgorice, čiji je urednik bio M. Matović. List je izlazio do 15. jula 1941. godine. Krajem avgusta i početkom septembra iste godine, najveći dio mašina i sloga štamparije je prenesen na slobodnu partizansku teritoriju.

Veliki udio tom životu dali su i Muslimani Podgorice, ne samo u vlas–titim organizacijama nego i u društvima crnogorske provenijencije. Gotovo nijedno društvo nije bilo bez Muslimana. Njihova obdarenost za muziku, pjesmu i glumu privlačila je pažnju poznatih muzičkih i pozorišnih stvaralaca. Među dirigentima, koji su bili zapaženi, pominju se Ahmed–beg Osmanagić i Said Mujadžević. U društvu "Branko" bili su Ahmed Kadić, Said Mujadžević, Smail i Mahmut Tuzović, Rifat Toskić. U Zanatlijskom orkestru bili su Ahmet Kadić, Said Mujadžević, Mahmut Tuzović, a u Radničko–pjevačkom društvu Hasan Diglisić. U opštinskoj bleh muzici svirali su braća Jusuf i Šeko Jakupović, Ahmed Kadić, Rifat Toskić. U pozorišnom društvu "Napredak" djelovali su Ahmed Kadić, Said Mujadžević, Mahmut Tuzović. Muslimani su najviše bili angažovani u radničkom kulturno–umjetničkom društvu "Abrašević". Članovi su bili Omer Abdović, Hajrudin Abdović, Jusuf–Cufo Alibalić, Ramadan Asović, Abdulah Vodopić, Mustafa Vodopić, Ahmed Kadić, Mahmut–Buto Lekić, Rizo Lukačević, Šeko i Smajo Ramović, Hajdar Strinić. U omladinskoj bleh muzici bili su Jusuf i Šeko Jakupović, Jusuf–Cufo

Osmanagić, Hasan Pokrklić. Vidnu aktivnost u studentskoj zadruzi "Samopomoć" ispoljavali su Himzo Galičić, Medo Osmanagić, Halid Selhanović, Omer Salagić, Šefket Šabanadžović, Orle Šabović.

Podgorički Muslimani su imali i svoja društva koja nijesu bila isključivo nacionalnog karaktera. U društvu "Napredak" predsjednik je bio Ibrahim Mujadžević, a dirigenti Hugo Ruševljanin i Aleksa Ivanović uz Ibrahima Mujadževića. Članovi društva bili su Smail Bibezić, Šućo Građević, Ćazim Galičić, Alija Diglisić, Mustafa–Cafo Diglisić, Bišo Đurbuzović, Ahmet Đurbusović, Zizo Đečević, Muharem Đečević, Bećo Kunić, Ahmed Kadić, Redžep Hoskić, Sadik Kerović, Hasan–Cano Krkuljević, Ibrahim Ljumanović, Šaćir Lačević, Said Mujadžević, Osman Marić, Rizo Mušikić, Bećir Prašljivić, Šefket Seratlić, Rizo Seratlić, Mahmut–Buto Tuzović, Hugo Horvat, Murat Haverić, Bajram Haverić.

U Podgorici je djelovalo i Muslimansko kulturno–prosvjetno društvo "Gajret", kao nastavak djelatnosti društva "Napredak", predsjednici: Said Mujadžević, Murat Pokrklić, Ibrahim Koristović. "Gajret" je imao dramsku sekciju, muški hor i tamburaški orkestar. Dirigenti su bili: Aleksa Ivanović, Milan Vlajin, Said Mujadžević i Milan Čejović, a reditelj Špiro Mugoša. Članovi: Osman Ačković, Sulejman Adžagić, Ibrahim alivodić, Ćazim Abdović, Hajrudin Abdović, Šućo Alibalić, Ablah Vodopić, Himzo Galičić, Šefket Dibranin, Hamza Delalić, Šerif Džaferadžović, Ahmet Jakupović, Jusuf jakupović, Smail Koristović, Šukrija Kapić, Ahmed Kadić, Hasan–Cano Krpuljević, Mahmut–Buto Lekić, Teufik–Fiko Lekić, Šaćir Marić, Omer Mujahodžić, Said Mujadžević, Mustafa–Cafo Omerćahić, Said Pašović, Smajo Ramović, Šefket Ramović, Rifat Toskić, Rifat Tuzović, Jusuf–Cufo Tuzović, Sulejman Tuzović, Ćazim Tuzović, Hasan–Cano Tuzović, Sulejman Turković, Hamza Ćerić, Bajram Ćerić, Hasan–Cano Haverić, Fadila Hodžić, Hedždet Šarkić, Ramadan Šarkić, Ziko Šarkić, Slado Šarkić, Mustafa Šarkić, Teufik Šarkić.

Uporedo s osnivanjem kulturnog društva Čitaonice, muslimanska omladina, zanatlije, trgovci i radnici osnivaju muslimansko zabavno–pjevačko društvo "Podgorica", koje je u svojem sastavu imalo hor i tamburaški orkestar. Aktivnost društva bila je pjevačko–zabavnog karaktera. Zapažena djelatnost društva trajala je gotovo 20 godina. Predsjednik društva bio je Selim Bibezić, a dirigent Ahmed–beg Osmanagić. Članstvo su činili: Hamza Alibalić, Mahmut–Buto Abdić, Muslija Bulić, Mahmut–Buto Bašić, Rizo Diglisić, Selman Đurović, Jakup Kapisazović, Alija i Rizo Lačević, Bajram Ledinić, Murat Lekić, Temo Lukačević, Sadik Maljević, Muslija Mandić, Sadik Mujakić, Jusuf–Cufo Osmanagić, Mustafa Salagić, Bajram Seknić, Derviš Selhanović, Husein–Ceno Seratlić, Mustafa Strinić, Sulejman Hadžimuhović, Rizo Haverić, Selman Cucović, Ibrahim Ćerić, Rizo Šabanadžović, Bajram Šahović i Osman Šarkić.

Ova društva su često na podgoričkim pozornicama prikazivala pozorišne komade, izvodili horske koncerte i tamburaške priredbe sa narodnim pjevačima. Bilo je i samostalnih priredbi na kojima su učestvovale sve sekcije ovih društava.

Većina članova kulturno–umjetničkih društava Podgorice učestvovala je u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945. Među 150 poginulih, život su dali i Mahmut–Buto Abdić, Omer Abdović, Jusuf–Cufo Alibalić, Himzo Galičić, Halid Kapadžić, Sadik Kerović, Mahmut–Buto Lekić, Teufik–Fiko Lekić, Esad–Esko Muhamedović i Ramadan Šarkić.

IBRAHIM KURPEJOVIĆ

Rođen je u Sređanima kod Rožaja 1960. godine. Akademiju likovnih umjetnosti je završio u Sarajevu 1985. godine.

Član je Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore od 1987. godine. Jedan je od osnivača Likovnog kluba "Kula" iz Rožaja.

Do sada je osam puta samostalno izlagao a preko pedestet kolektivnih izložbi je imao u zemlji i inostranstvu.

Od kolektivnih izložbi među značajnijim su: Tradicionalne izložbe ULUCG; Manifestacija "Zajedno" – Sarajevo 1984, 1985; Cetinjski salon Jugoslovenske likovne umjetnosti "13. novembar" 1989; Prolećni likovni salon – Novi Pazar 1989, 1990, 2002; Moderna galerija "Doma revolucije" Prijelje 1991; Likovni klub "Kula" – Rožaje 1990, 1992, 1994, 2002; Savremena crnogorska grafika – Herceg Novi 1993; Likovni klub "Kula" – Podgorica i Bar 1995; Dvorac za kulturu – Pernik (Bugarska) 1998, 1999, 2001; Likovni klub "Kula" – Betton (Francuska) 2002. godine.

Pored slikarstva bavi se i tehničkom obradom i grafičkim dizajnom knjige.

Živi i stvara u Rožajama.

Adresa: ROŽAJE, Sarajevska 32,
Tel: 069–373–005, 0871–71–792

DESET GODINA OD ZLOČINA U ŠTRPCIMA

PREPORUKE FONDA ZA HUMANITARNO PRAVO, "ALMANAHA" I "MONITORA" ZA ZAPOČINJANJE PROCESA SUOČAVANJA SA PROŠLOŠĆU U CRNOJ GORI, SRBIJI I ZAJEDNICI SRBIJE I CRNE GORE

Fond za humanitarno pravo (FHP), "Almanah" i nedjeljnik "Monitor" održali su 26. i 27. februara 2003. godine u Podgorici javnu debatu o kršenju ljudskih prava u neposrednoj prošlosti. Neposredni povod bila je desetogodišnjica otmice putnika u Štrpcima i progona Muslimana/Bošnjaka iz Bukovice u Crnoj Gori.

1. Javna debata je pokazala da u crnogorskom civilnom društvu vlada saglasnost da je suočavanje sa prošlošću prioritetni zadatak društva u tranziciji koje teži uspostavljanju demokratskog sistema na principima poštovanja ljudskog dostojanstva, vladavine prava i diskontinuiteta sa politikom i praksom ratnih i totalitarnih režima. Crnogorsko civilno društvo je sazrelo da vodi proces suočavanja sa prošlošću na temelju istine i odgovornosti za počinjena nedjela u prošlosti. U cilju široke javne debate i uključivanja svih elemenata civilnog društva, FHP, "Almanah" i nedjeljnik "Monitor" iniciraju stvaranje Koalicije za istinu i pravdu, sa željom da se takve koalicije uspostave i u drugim državama nastalim na teritoriji SFRJ. Inicijatori zastupaju stvaranje Regionalne, odnosno Balkanske koalicije za istinu i pravdu, u skladu sa mogućnostima i spremnošću nacionalnih nevladinih organizacija da tom poslu pristupe.

2. U debati o kršenju ljudskih prava u prošlosti, panelisti i učesnici iznijeli su činjenice i dokaze koji mogu pomoći sudskim organima u Crnoj Gori da prošire postojeće postupke za ratne zločine i započinjanje drugih procesa protiv osoba koje su odgovorne za masovno kršenje ljudskih prava u neposrednoj prošlosti. Deportacija izbjeglica iz BiH 1992, progon Muslimana/Bošnjaka iz Bukovice i Pljevalja 1992–1994, Kaluđerski Laz 1998, pljačka Konavala i Dubrovnika 1991, učešće crnogorskih rezervista 1998. i 1999. godine u sprovođenju etničkog čišćenja na Kosovu, samo su neki od slučajeva koji stoje pred crnogorskim sudovima.

3. Učesnici debate izrazili su veliku zabrinutost zbog stanja pravosuđa u Srbiji, gdje još uvijek nije započet nijedan ozbiljan proces suđenja za ratne zločine. Ekshumacija masovnih grobnica sa ostacima kosovskih Albanaca završena je u decembru 2002. godine a da nema nijednog sudskog postupka za masovno ubistvo albanskih civila i uništavanje tragova zločina. Učesnici debate smatraju da državni organi u Srbiji još uvijek nijesu otvorili pitanje ratnih zločina i da je to osnovni problem koji sprečava Srbiju da se okrene svojoj odgovornosti za nedjela prema žrtvama koje pripadaju nesrpskim etničkim zajednicama.

4. Učesnici debate traže od vlasti u Crnoj Gori, Srbiji i zajednici Srbije i Crne Gore da u potpunosti sarađuju sa Haškim tribunalom u postupku predavanja dokumenata važnih za utvrđivanje komandne odgovornosti i hapšenju svih osoba optuženih od strane tog međunarodnog suda. Crna Gora se ne može ponašati kao da nema odgovornosti za nedjela u prošlosti, ali ne može biti ni saveznik Srbije u njenoj politici poricanja zločina.

5. Učesnici debate preporučuju parlamentu Crne Gore da otvori debatu o kršenju ljudskih prava u prošlosti i postupcima za prevladavanje prošlosti i ocjenjuju da bi ta debata generisala neophodnu političku volju i dovela do društvenog konsenzusa u osudi etničkih zločina i preuzimanju odgovornosti za počinjena nedjela. Crna Gora bi ovim činom potvrdila svoju namjeru i pravo da pripada svijetu demokratskih društava i nacija.

6. Inicijativu za otvaranje parlamentarne debate upućujemo i parlamentu Srbije i zajednice Srbije i Crne Gore, nadajući se da aktuelni nacionalizam u Srbiji neće nadjačati sazrelu društvenu potrebu za kritičkim pristupom prema neposrednoj prošlosti.

7. U vezi sa desetogodišnjom tajnom o mjestu na kojem se skrivaju tijela i ostaci likvidiranih putnika u vozu Beograd – Bar, učesnici traže od vlasti u Crnoj Gori da ozbiljnu pažnju posvete pravu rodbine na dostojanstvenu sahranu svojih najbližih. Imajući u vidu činjenicu da se važne informacije u vezi sa otmicom i likvidacijom putnika nalaze u posjedu državnih organa Srbije, učesnici debate preporučuju crnogorskim vlastima da od parlamenta zajednice Srbije i Crne Gore zatraže otvaranje pitanja odgovornosti visokih funkcionera Srbije i bivše SRJ koji su znali za plan otmice i nijesu spriječili zločin.

8. Očekujemo da vlasti Crne Gore preduzmu odgovarajuće mjere za zbrinjavanje djece iz porodica nestalih, nadoknadu štete prognanim iz Bukovice i uslova za njihov bezbjedan povratak. Imajući u vidu činjenicu da dio rodbine nestalih živi u Srbiji, to je na državnim organima te države da pokaže svoju spremnost da preuzme odgovornost za nedjela prethodne vlasti, i u tom smislu pokaže brigu za porodice putem kompenzacija u ekonomskom i simboličkom smislu.

ESAD KOČAN

ONI NIJESU BROJEVI

Oni imaju imena: ***Ismet Babačić, Esad Kapetanović, Iljaz Ličina, Fehim Bakija, Šećo Softić, Rifat Husović, Jusuf Rastoder, Senad Đečević, Halil Zupčević, Adem Alomerović, Tomo Buzov, Rasim Ćorić, Fikret Memović, Fevzija Zeković, Nijazim Kajević, Muhedin Hanić, Safet Preljević, Džafer Topuzović, Zvjezdan Zuličić***.

Bili su sasvim obični ljudi, putnici voza 671. Na zbornom mjestu zločina našli su se slučajno – svako je po jedna sudbina. "Najteže mi je kad me pitaju koliko imam djece", kaže Mujo Babačić. Njegov Ismet nema sina. Kad je otišao imao je trideset godina; u podstanarskoj sobi, poslije šest mjeseci braka, ostala je sama Sanela. Esad Kapetanović – ni punih dvadeset. U rodnu Bistricu krenuo zbog odlaska u vojsku. Valja odužiti dug državi – nagovorio ga otac. Znate li kako plaču gluhonijemi Hasib i Vera Kapetanović za svojim Esadom?

Iljaz Ličina, s važnim razlogom, te subote naumio porodici u Loznu. Ima četvoro djece, nezapošljenu suprugu – nosio je u podstanarski dom džak brašna i namirnice. Ostali su darovi u vozu. Stroga je disciplina u beogradskom "Ratku Mitroviću" – zbog neopravdanog odsustva s posla, poslije mjesec dana, radniku Iljazu Ličini dat je otkaz.

Svojima je u Bioču kod Bijelog Polja putovao Fehim Bakija. Radnika beogradskog "Planuma" čekaju troje maloljetne djece i nezapošljena supruga. Osim otkaza, rodbini je u njegovom preduzeću uručen i savjet: "Nek vam sad pomogne Alija".

U Godijevo s pruge nije stigao radnik ŽTO Beograd, Šećo Softić. Troje djece, nezapošljena supruga. Pošto se željezničar, poslije zaustavljanja voza u stanici Štrpci, nije u preciznom roku vratio da preuzme radne obaveze – izbrisan je sa spiska zapošljenih.

U beranskoj opštini, tamo visoko u Savin–Boru, nada se svom jedinom hraniocu Jusufu Rastoderu šestoro djece i teško oboljela, paralisana, supruga. Trideset dana nakon što je krenuo da ih obiđe, iz "Planuma" je odaslano rješenje o otkazu.

Bjelopoljskog taksistu Rifata Husovića ne čekaju sinovi i kćeri. Samo

majka i supruga.

Senad Đečević je na put odnio čitavih svojih 17 godina.

Njih osam su državljani Crne Gore.

Najteža je bila tišina – kazivali su kasnije svjedoci. Oni koji su došli s gotovom presudom, nijesu se ni mučili da izmišljaju izgovore. Njih dvadeset odlazili su nijemo, bez otpora, bez objašnjenja, bez molbi za milost. Kao na susret sa sudbinom. U kupeima je bilo puno svijeta – samo oni su, više i od straha, morali osjetiti beskrajnu samoću. Niko nije ni pokušao da ih zaštiti. I kad je voz 671 pristigao na podgorički kolodvor, njegovi putnici su se tiho razišli kućama. Niko nije otišao pred Skupštinu, niko tražio da govori na televiziji, niko javno svjedočio, niko nije vrisnuo – nebo da čuje. Dobri ljudi su umorni od puta prilegli da se odmore – oni, uostalom, ni ne znaju šta se u stvari desilo. Oni koji su smislili zločin sve su to, unaprijed, nepogrješivo znali. I nije bilo nimalo rizika da će njih dvadeset, što se nijesu vratili, poremetiti san potrošačima državnog TV dnevnika.

"Oteti su naši sinovi, očevi, braća – vaši sugrađani. Mi smo od toga dana u paklu. Ključ za naše izbavljenje je RIJEČ, koja je na ovim prostorima bila više od života. Ima li iko od Vas snage za spas makar sopstvene savjesti"? Samo je u moralnoj pustinji ovakav krik mogao zamesti vjetar. Zjapi praznina, a nema te RIJEČI – tri godine ovdašnje vlasti pokopavaju tajnu voza 671. Tri godine pretvaraju život u mučilište onima koji preklinju istinu o svojim najrođenijima. Tri godine podstiču neizrecivu ravnodušnost većine; da se baš svi umore i Štrpci postanu davna dosadna priča.

Samo, njih dvadeset nijesu brojke. Pamtite, oni imaju imena. Ako budu zaboravljeni, ako se pomirimo s tišinom voza 671, biće to znak da za nas nema nade.

(*Monitor*, 27. 02. 1996, spec. izdanje)

ZUVDIJA HODŽIĆ

ŠTRPCI TRI GODINE KASNIJE

"Ravnodušnost pred stradanjima drugih ravna je saučesništvu u ubistvu" – Herman Broh

Dvadeset sedmi februar 1996. godine. Dnevnik započinjem riječima Meše Selimovića: "Kad mi je teško, bježim u samoću. Kad mi je još teže, tražim dobre ljude." I ja sam jutros tražio dobre ljude – Sretena Asanovića, Vukića Pulevića, Zorana Perovića... Idemo na Željezničku stanicu u Podgorici, odakle ulicama grada treba da krene protestna povorka povodom "Slučaja Štrpci", od koga je prošlo tri godine! Na stanici nalazim gotovo sve svoje prijatelje – Božinu Ivanovića, Jakova Mrvaljevića, Sretena Perovića, Marka Špadijera, Mira Raičevića, kompletno rukovodstvo Liberalnog saveza i Socijaldemokratske partije. Susret s roditeljima, braćom, sestrama i, posebno, djecom putnika otetih iz voza 671., duboko me boli i uznemirava. Pružam im ruku a skrećem pogled kao da će otkriti da o sudbini njihovih najmilijih znam više nego oni. Ma koliko bio tanak, konac nade ih drži u uvjerenju da su im njihovi najmiliji živi, da će se vratiti. A ja te nade nemam...

Baš tada čujem pisak voza, od čega se stresoh kao od krika. Kao da nas to i pokrenu. Idemo polako, kolona se oteže, ima nas oko dvije hiljade, uglavnom Crnogoraca. Muslimana je malo, a podgoričkih ponajmanje – jedva desetak: Ceno Tuzović, Edo Vodopić, Rifo Šabanhadžović, Bato Hadžimuhović, Meto i Šeko Hadžiahmetović... Više bih volio da im strah ne da da nam se pridruže, možda bi imalo nekakvog opravdanja. Ali, nije to strah, to je u njihovom mentalitetu... U susret nam, na biciklu, dolazi čovjek čii je šesnaestogodišnji rođak otet iz voza... Mimoilazi nas, ne samo ravnodušno, već kao da se pita: šta to činimo? Okrećem glavu, a valjalo bi, makar za inat, da ga glasno oslovim imenom i prezimenom. Što se ne ugleda na Omera Kurpejovića, Ćamila Hajdarpašića, Šabana Šahinovića, Huseina Bašića, podgoričkog imama Šaćira Smajlovića, Omera Čirgića, Selmana Ljačevića, Isa Padovića? Na trotoaru i prozorima zgrada ima radoznalih, poneko nam priđe, drugi se skloni. Povorku neprestano prati policijska kamera...

Kod hotela "Crna Gora" pridružuju nam se narodni heroj Vlado Božović, Radun Mićković, Veso Raspopović, Savo Gardašević, Nasto Perović,

Dragoslav Đuranović, Dimitrije–Striko Krivokapić, od bolesti neoporavljeni Dimitrije Škuletić, kao i stari Drago Vušurović, teški invalid što s mukom vuče ukočenu nogu, ali ne zaostaje...

Pred zgradom Predsjedništva Republike "plavci" onemogućavaju da na stepenište položimo cvijeće. Ruže ostaju na ivici trotoara. Zgrada mi liči na Kafkin "Zamak", baš kao i zgrada MUP–a, Suda, Skupštine... Da se negdje ne pomakne zavjesa, bio bih siguran da u njima nema nikoga. Ljudi, možda, i nema. Crnogorski su najveći uglednici sigurno sada u svojim udobnim stanovima, igraju se s djecom, donijeli su im poklone, pričaju im bajke u koje ona nemaju razloga da sumnjaju. Da li bar na trenutak pomisle i na djecu otetih putnika? Na to da Iljaz Ličina nije stigao da četvoročlanoj familiji donese džak brašna koji je dobio od preduzeća? Da li su, bar na trenutak, pomislili, da se djeca Fehima Bakije bude noću i strecajući dozivaju baba, da ih nije briga za poklone, samo da im on dođe? Da li se sjete da je Jusuf Rastoder jedini hranilac šestoro gladnih usta i paralizovane supruge? Da i šesnaestogodišnji Senad Đečević ima pravo na majčin zagrljaj, on koji oca nije ni zapamtio? Pomisle li na to da, ako ne mogu čuti glas svoga sina, gluhonijemi roditelji Esada Kapetanovića, bolje nego drugi, mogu čuti otkucaje njegovog srca?

Milošević, Bulatović, Pejaković, Šušović i drugi znaju istinu o Štrpcima. Znali su je od prvog glasa pištaljke otpravnika voza u Beogradu, do rafala iznad Drine. Voz u Štrpcima stao je na njihov znak! Svaki voz ima Knjigu bilješki u koju se unose svi značajni podaci u toku puta. O Štrpcima u Knjizi voza 671 nema ni slova. Ali, ja znam da postoji ona druga – Knjiga pamćenja u kojoj je zabilježeno sve, pa i to da su milicioneri u vozu bili Zoran Udovčić i Miroslav Vranić, da je otpravnik voza bio Slobodan Ičagić, mašinovođa Željko Radojičić, njegov pomoćnik Vladan Tucović, kondukteri Srećko Ignjatović, Marko Plaznić i Radenko Gruičić.

U vozu su bili i Senad Đečević, Iljaz Ličina, Fehim Bakija, Rifat Husović, Jusuf Rastoder, Esad Kapetanović, Ismet Babačić, Šećo Softić... čija imena unosim u DNEVNIK – da me i kao pisca i čovjeka podsjećaju i obavezuju da se svuda i u svakoj prilici suprotstavljam zlu i zlim ljudima.

(*Crnogorski književni list*, mart 2001, godina I, broj 5)

MIODRAG PEROVIĆ

ZLOČIN U ŠTRPCIMA – DESET GODINA POSLIJE*

U prvom broju nakon otmice u Štrpcima, u uvodniku pod naslovom "Nepodnošljiva tišina", "Monitor" od 5. marta 1993. godine napisao je: "Danas u ovakvoj Crnoj Gori, mnogima izgleda prirodno, što se predsjednik republike, čije su građane razbojnici pretvorili u taoce, nije tim povodom obratio naciji, što niko nije čak ni zatražio vanredno zasijedanje skupštine, što vlasti svojim političkim i vojnim saveznicima nijesu uputile barem javni prijekor, što niko iz republičkog vrha makar iz pristojnosti nije posjetio porodice onih koji se nijesu vratili s puta. Ta praznina, i nemoć onih koji ovo doživljavaju kao vlastitu sramotu, možda još više i od samog zločina, navodi na slutnju da je Crna Gora definitivno na bespuću odakle se zadugo neće vratiti."

Članak smo završili zaključkom da ako sve ostane tako kako jeste "zemlja svetog Petra Cetinjskog, pretvoriće se u pustinju i neće imati moralni razlog za postojanje".

Ono što je "Monitor" tražio, vlast je kasnije na neki svoj način uradila. Njeni predstavnici sretali su se sa porodicama žrtava, o otmici se govorilo i u Skupštini Crne Gore, poveden je i jedan sudski proces. Ali sve je to bilo mlitavo i sa snebivanjem. Crnogorskoj vlasti je bilo dovoljno što je suđenje pokazalo da ona nije znala za pripremu otmice i da naredbodavci i izvršioci nijesu građani Crne Gore. To što su zlikovci oteli crnogorske građane i pobili ih kad nijesu uspjeli da ih razmijene za zarobljenike u Bosni, na nju nije ostavilo mnogo snažan utisak. Odsustvo potrebe za sopstvenim suverenitetom proširili su i na Crnu Goru. Proces u Bijelom Polju je pokazao da su vrhovi vlasti u Beogradu mogli znati da se otmica sprema, ali da nijesu preduzeli ništa da otmicu spriječe. Tako događaj u Štrpcima poprima, kako reče kolega Popović, karakter državnog terorizma. Pošto Srbija ne osjeća nelagodnost za

* Uvodna rije~ na konferenciji "Kr{enje ljudskih prava u pro{losti" odr`anoj 26. i 27. februara 2003. u organizaciji Fonda za humanitarno pravo Beograd, "Monitora" i "Almanaha", povodom desetogodi{njice otmice u [trpcima i progona u Bukovici.

ovakav poredak stvari, po njoj slobodno šetaju i inspiratori, i naredbodavci, i izvršioci zločina. Crnogorska vlast gleda da ne uznemiri svoje bivše saveznike; sudski proces aktivira u predizbornim kampanjama, radi uticaja na muslimansko biračko tijelo.

Tokom prethodnih deset godina, svakog 27. februara sumirao sam istoriju događaja u Štrpcima. Iako onaj dio crnogorskog javnog mnjenja koji ne kontrolišu vlasti u Podgorici i Beogradu, čitavu prethodnu deceniju pokušava da objasni crnogorskim građanima da, po svom sadržaju, ovaj zločin spada u jedan od najtežih u moru zločina koji su izvršeni tokom prethodnih trinaest godina na tlu bivše Jugoslavije, zaključak je uvijek bio da se Crna Gora nije odužila žrtvama. Dio Crne Gore zadojen srpskim nacionalizmom je, uglavnom, otćutao zločin. Vlast čuva vlast i snebiva se. Zbirno, Crna Gora, ne govoreći glasno ostala je da dijeli moralnu krivicu za zločin u Štrpcima. Za sporost u sučeljavanju sa prošlošću u Crnoj Gori i Srbiji, veliku odgovornost snosi i Međunarodna zajednica. Evropski put Crne Gore i Srbije nije moguć ako one ne prihvate evropske vrijednosti. Svaki nacionalizam, velikosrpski, zbog svoje antievropske orjentacije, pogotovo, u direktnom sukobu je sa vrijednostima na kojima se gradi nova Evropa. Svojom nekoherentnom politikom, da ne kažem cinizmom, Evropska unija usporava procese prevladavanja prošlosti u Srbiji i Crnoj Gori. Tamo, u Evropi, važe jedni, ovamo na Balkanu, drugi kriterijumi.

Njemci i danas, skoro šest decenija od poraza fašizma, smatraju svojom obavezom da podsjećaju mlađe generacije na zločine njemačkih fašista, i da cijelom svijetu podvlače osjećaj odgovornosti za nacistički period svoje prošlosti. Na Međunarodnom matematičkom kongresu održanom u Berlinu 1998. godine, i počasni predsjednik njemačkog matematičkog društva profesor Hirzebruch i predsjednik Herzog u poruci koju nam je pročitao njegov izaslanik, rekli su "Ne smijemo zaboraviti nacističku prošlost Njemačke". Zvanični program kongresa imao je i specijalnu sesiju sa nazivom "Matematika u trećem Rajhu i rasni i politički progoni". Organizatori su nam skrenuli pažnju da se na centralnom berlinskom trgu, na kojem se nalazi niz institucija koje odražavaju moć njemačkog naroda i njegove kulture, gradi ogromno zdanje za muzej posvećen holokaustu. Željeli su da nam kažu da je Njemačka prevladala svoju prošlost, i da zaslužuje da ponovo bude jedna od vodećih nacija svijeta.

U Berlinu 1998. jasno sam vidio da Crna Gora i Srbija ne mogu postati moderne nacije dok se u Beogadu ne izgradi muzej o zločinima koji su u ime srpstva izvršeni na teritoriji prethodne Jugoslavije, a u Podgorici ne pojavi dubrovačka vila i, makar spomenik Štrpcima. Dok žrtvama u Štrpcima ne bude vraćeno ljudsko dostojanstvo trajnim sjećanjem na njih, ni Srbi i Crnogorci neće biti ravnopravni u dostojanstvu sa drugim evropskim narodima.

ŠERBO RASTODER

SLOVO O ZLOČINU*

Pozdravljam Vas ispred Foruma Muslimana/Bošnjaka u Crnoj Gori kao njegov predsjedavajući i ispred "Almanaha" kao njegov urednik i izražavam lično zadovoljstvo što smo, zahvaljujući prije svega *Fondu za humanitarno pravo,* u prilici da se u ova dva dana suočimo sami sa sobom kroz priču o zločinu iz naše nedavne prošlosti. Kada kažem "zadovoljstvo" onda zaista mislim na onaj dio naše kolektivne patologije, koja uvijek iznova pred svaku ovdašnju generaciju postavlja suštinska pitanja čitavog dvadesetog vijeka, a koja su aktuelna i danas na početku novog milenijuma. Dakle, moja intelektualna morbidnost iskazana kroz riječ "zadovoljstvo" nužno polazi od lako dokazive činjenice, da je čovjek današnjice najiskvarenije ljudsko biće u istoriji čovječanstva. Naša iluzija da budemo bolji od svojih prethodnika satkana je u težnji da nam podsjećanja na nedavna nedjela posluže za nauk i da se ona nikada više ne ponove. Pri tome ćemo, sa ne malom nelagodom, konstatovati da ne samo što se nedjela ponavljaju, već ona poprimaju sve oblike nečovječnosti koja očigledno nema granica, kao što nema granica ni ljudska težnja da se bude na suprotnoj strani od zla. Dakle, ako bismo se pozvali na Sartra koji je tvrdio *da ako treba da umremo nasilnom smrću, naš život unaprijed nema nikakav smisao – te da smrt nije projekat istinske slobode*, doći ćemo do zaključka da je čovjek posljednje decenije prošloga vijeka na ovim prostorima u suštini bio obični sužanj. Zato je razumljiva njegova potreba da pričom o zlu iskaže želju da se zlo ne ponovi, kao što treba imati na umu da je nerijetko priča o zlu moguća i kao propaganda zla. Kako život obično nije sazdan od želja, već od djela svakog pojedinca (Paolo Kueljo), to je čovjek današnjice najprepoznatljiviji po svom odnosu prema zločinu. I to prema onom zločinu koji je, nažalost, uglavnom prepušten sudu istorije. Jer, istoriju ne zanima svaki zločin, nju zanima samo organizovan zločin.

---

* Uvodna rije~ na konferenciji "Kr{enje ljudskih prava u pro{losti", odr`anoj 26. i 27. februara 2003. u organizaciji Fonda za humanitarno pravo Beograd, "Monitora" i "Almanaha" povodom desetogodi{njice otmice u [trpcima i progona u Bukovici.

Zato ću u pomoć pozvati nedavno preminulog češkog filozofa Karela Kosika koji kaže: *Ko ubije iz ličnih motiva na svoju ruku i privatni rizik, ubica je. Ko ubije po višem ovlašćenju i u interesu društva, nije ubica.* Ovu tvrdnju možemo ogoliti iskazom Filipa Mladenovića koji kaže: *Kad ubiješ svoju ženu i djecu ti si umno poremećen. Kad ubiješ tuđu ženu i djecu ti si patriota. Svaki oblik ludila ima svoj precizan naslov.* Podsjetiću vas da se svi zločinci brane iskazom da su bili uz svoj narod. Hoću da kažem da je u svakom zločinu sadržana ideja nekog višeg cilja, koji zločince u vrijeme zločina amnestira od potrebe da razmišljaju o krivici i eventualnoj odgovornosti. Moju početnu iluziju da je zlo direktno zavisno od stepena obrazovanosti čovjeka nužno relativizira činjenica da su ideolozi svih zločina uglavnom ljudi sa visokim akademskim titulama. Kada se pročita knjiga Vilhelma Rajha, *Masovna psihologija fašizma*, u kojoj se navodi podatak da su čak više od polovine članstva Hitlerovih elitnih odreda činili ljudi formalno najviših obrazovnih referenci, onda postaje jasnije ponašanje Julijusa Štrajhera, glavnog lovca na Jevreje, čije su posljednje riječi na gubilištu bile *Hajl Hitler*. Na suđenju u Ninbergu, drugi čovjek nacizma Herman Gering opisivao je sebe kao čovjeka opredijeljenog za mir. Nekoliko sati prije zakazanog pogubljenja izvršio je samoubistvo. Čitava ova priča u ovom kontekstu ima smisla samo ako se ima na umu da su sudbinu ljudi u Štrpcima i Bukovici odredili dva bitna elementa: ime i prostor. Jedini kriterijum koji je bio primaran zločincima u Štrpcima bilo je ime putnika. Njih nije zanimalo njihovo socijalno, ideološko, ili subjektivno nacionalno određenje. Sudbinu ovih ljudi odredilo je ono što nijesu mogli da biraju. Ime. Sudbinu Bukovice odredio je njen geografski položaj. Dakle, u ovim slučajevima imamo dva tipična parametra fašizma: krv i tlo. Naravno, u elaboraciji konkretnog ideološkog konteksta i nacionalnog projekta nije teško odgonetnuti precizne istorijske koordinate ideologije u čije ime su ovi zločini izvršeni i u tom smislu je dovoljno iznova isčitati dokumenat Stevana Moljevića *Homogena Srbija* iz juna 1941. godine.

Ono na šta bih ovom prilikom ipak želio da ukažem je način na koji smo pokušali da se odredimo prema ovim događajima. Dakle, mi smo kao organizovana intelektualna družina učinili napor da ostavimo svjedočanstvo o onome što se dogodilo. Ne bez svijesti da utemeljenost, objektivnost i vjerodostojnost toga svjedočenja mora biti u punoj korelaciji sa odgovornošću koju društvo u cjelini mora imati u odnosu na sam zločin. I u tom smislu, teško da smo mogli pronaći dvojicu pozvanijih autora od Jakupa Durguta i Rifata Rastodera. Knjiga Jakuba Durguta, *Bukovica 1992– 1995, Etničko čišćenje, zločini i nasilja*, u suštini predstavlja dokumentovanu hronologiju događanja vezanih za stradanja Bukovičana.

Autor je pokušao da na osnovu neposrednih svjedočenja, ličnog uvida i različitih iskaza ostavi autentičan zapis o tragediji ljudi ovoga kraja. Priča je surova i opora iz razloga što je to ipak prostor države koja navodno nije bila

zahvaćena ratnim dešavanjima. Ali možda još oporija zbog nepobitne činjenice da se početak stradanja tamošnjeg bošnjačkog stanovništva ipak vezuje za dolazak organizovane sile koja bi po elementarnoj logici svake civilizovane države trebala da bude njihova zaštita: vojska i policija. Dakle, vojska i policija njihove države. Danas, kada su ovi ljudi i dalje raseljena lica pored svojih kuća čine se smislenim dvije stvari: prva, što, naravno, zavisi od političke volje i spremnosti države da se suoči sa svojom odgovornošću da se ovim ljudima bar naknadno pruži svaki vid satisfakcije: materijalne i moralne. Drugi, ne manje značajan dio koji bi morali uraditi iz obzira prema svojoj savjesti je činjenica da su u knjizi navedena imena ljudi koji su učestvovali u zločinu. I to na mali broj onih, za koje je moguće da se još uvijek nalaze u organima MUP–a i Vojske, moguće u međuvremenu sa promijenjenom ideološkom košuljom. I sve dotle, dok država ne smogne snage da učesnike u tim događajima izvede pred sud pravde i to prije svega one koji su joj dostupni, ona se ne može opravdati da nije saučesnik tih događanja. Nama, običnim smrtnicima, ostaje da tajno, ako već cijenimo da bi javno obraćanje moglo nanijeti štetu ne malom broju tih dobrih ljudi zbog frustracija koje nijesu isčežle a koji se pominju u knjizi, uputimo po jednu poruku dobre volje i zahvalimo im se na tome, što su i u najtežim i za njih rizičnim trenucima smogli snage da budu ljudi. Jer, biti čovjek na ovim prostorima nekada nije samo prosto biološko određenje, već i hrabrost. Kao prilozi knjizi objavljene su izjave pojedinih Bukovičana, a kao dodatak i imena 557 stanovnika Bukovice nastradalih uglavnom u februaru 1943. godine od strane četnika. Ako neko misli da ovo stradanje Bukovičana iz februara 1943. nema veze sa ovim posljednjim, dovoljno je samo da postavi pitanje: Zašto Bukovica?

Druga knjiga koju objavljuje "Almanah" je knjiga Rifata Rastodera *Usud imena* ili ako hoćete (*U)sud imena– Štrpci.* Knjiga je obima oko 180 stranica osnovnog teksta i još oko stotinu stranica autentičnih dokumenata. To je rijetka storija, odnosno ljudska priča i, istovremeno, rijetka zbirka autentičnih svjedočenja i svjedočanstava o zločinima nad ljudima na prostoru Srbije i Crne Gore tokom prve polovine devedesetih minulog vijeka. Okosnicu knjige čini otmica najmanje 20 putnika iz voza Beograd – Bar, 27. februara 1993. godine, na Željezničkoj stanici Štrpci kod Priboja, ali su ilustrativno obrađene i otmice žitelja sela Severin (Priboj) i žitelja Bukovice, kao i deportacija iz Crne Gore izbjeglica tokom 1992/1993. godine. I pored toga što lično znam, a vjerujem i mnogi od vas, da je Rifat od samog događaja 1993. godine do danas, jedan od onih za čije se ime vezuju svi napori da se ovaj događaj rasvijetli, senzibiliše crnogorska i međunarodna javnost u odnosu na njega i osoba koja je beskrajno mnogo svojih emocija ugradila u patnju srodnika stradalnika, ipak je manirom iskusnog i dokazanog publiciste i istraživača, uspio da intelektualno nadgradi svjedočanstvo koje je vjerodostojno, pouzdano i u kojem se provlače različiti akteri vezani prije svega za događaj u Štrpcima, od stradalnika do političara,

intelektualnih, javnih ličnosti čije je djelovanje bilo u posrednoj ili neposrednoj vezi sa ovim zločinom i određenjem prema njemu.

U posebnom indeksu imena na kraju knjige evidentirano je nekoliko stotina lica koja se, po raznim osnovama pominju u knjizi.

I treći način na koji želimo iskazati svoj odnos prema ovom zločinu na njegovu desetogodišnjicu je umjetnički omaž *Čekajući fatihu*, koji se satkan od radiofonskoscenskog performansa *Preispitivanje savjesti*, čiji je autor Mirsad Rastoder i likovne izložbe 19 slikara iz Bosne i Crne Gore po izboru akademskog slikara Dževdeta Nikočevića. Pozivam Vas da večeras u 19 časova svi budemo u KIC–u "Budo Tomović " i pogledamo i saslušamo ovu jedinstvenu manifestaciju umjetničke i ljudske srodnosti koja nam iznova vraća optimizam u ljudskost i ljepotu.

Na kraju, osjećam potrebu da se u ime Foruma Muslimana/Bošnjaka i "Almanaha" zahvalim g. Nataši Kandić i Saši Zekoviću, odnosno Fondu za humanitarno pravo, KIC–u "Budo Tomović", "Monitoru" i ostalim suor–ganizatorima ovih dvodnevnih manifestacija na saradnji i iskažem, vjerujem, i vaša očekivanja, da ovo naše suočavanje sa nedavnom prošlošću, bude istovremeno i naš veliki iskorak ka društvu u kojem će uvijek biti više onih koji osuđuju, od onih koji podržavaju ili prećutkuju zločin.

SAOPŠTENJE ZA JAVNOST "ŽENA U CRNOM" I "FONDA ZA HUMANITARNO PRAVO BEOGRAD"

ŠTRPCI – 10 GODINA POSLE

Na dan 27. februara 2003. godine navršava se jedan koliko tužan toliko i sraman jubilej. Navršava se decenija od mučkog ubistva civila izvedenih na stanici Štrpci iz brzog voza Beograd – Podgorica, krivih samo zato što nisu bili Srbi.

Danas je poznato i sudski dokazano da su putnike iz voza na području Republike Srpske likvidirali pripadnici jedinice vojske Republike Srpske pod komandom Milana Lukića. Jedan od manje važnih učesnika u masakru osuđen je nakon dugotrajnog procesa u Bijelom Polju na 15 godina zatvora, dok se ostali počinioci, na čelu sa haškim osumnjičenikom Milanom Lukićem, i dalje nalaze na slobodi.

Taj zločin je samo jedan u nizu etnički motivisanih zločina počinjenih u ratovima devedesetih godina. No, on se ističe zato što je počinjen uz znanje MUP–a Srbije, Službe državne bezbednosti, Generalštaba Vojske Jugoslavije i civilnih vlasti Srbije i SR Jugoslavije. Tako evidentan zločin ostaće trajna mrlja na narodu u čije je ime počinjen, a to će tako i ostati sve dok većina u Srbiji ne shvati da Milan Lukić i njegovi komandanti Radovan Karadžić i Ratko Mladić nisu nikakvi heroji, već sramota srpskog naroda. Verujemo da to vreme neće trajati predugo.

Ovih se dana navršava i deset godina od osnivanja Haškog tribunala. Iskazujući podršku svemu šta ovo telo međunarodne pravde čini na planu oslobađanja srpskog naroda (kao i susednih naroda) od zločinaca u sopstvenim redovima i na planu otkrivanja istine o pravim razmerama ratnih zločina, pozivamo sve građanke i građane naše zemlje da prestanu verovati onima koji Haški tribunal proglašavaju antisrpskom tvorevinom. Obrnuto, što više zločinaca iz naših sredina dospe u Hag, to će Srbija i Crna Gora lakše prevazići sramotno nasleđe nedavne prošlosti.

Godišnjicu tragedije u Štrpcima Žene u crnom i Fond za humanitarno pravo obeležiće 27. februara 2003. na Trgu Republike u Beogradu. Čin podsećanja na stravični zločin počeće u 15,48 h, jer je u to vreme pre deset godina voz 671 na liniji Beograd – Bar zaustavljen u Štrpcima, nakon čega

su putnici izvedeni i likvidirani.

U 19 h u CZKD, Birčaninova broj 21, održava se javna tribina na kojoj će, između ostalog, svedočiti i članovi porodica otetih iz Štrbaca i Sjeverina.

Pozivamo sve građanke i građane Beograda i Srbije da nam se pridruže.

Beograd, 24. 2. 2003.

Akciji se pridružuju:

Azrael – Kraljevo
Beogradski krug – Beograd
Bona fide – Pljevlja
Društvo za toleranciju – Bačka Palanka
Damad – Novi Pazar
Društvo studenata i studentkinja filozofije "Filonus" – Beograd
Centar za kulturnu dekontaminaciju – Beograd
EVA – Novi Sad
Forum žena LSV – Novi Sad
Impuls – Tutin
IVA – Zrenjanin
Kreativna radionica – Kraljevo
Odbor za prava čoveka – Vranje
Otvoreni klub – Niš
SOS – Vlasotince
Udruženje pravnika za ljudska prava (YUCOM) – Beograd
Urbanin – Novi Pazar
Žene dolaze – Čačak
Žensko aktivno društvo – Novi Sad
Ženske studije – Beograd
Ženski centar – Leskovac
ŽMIG – Pančevo
ŽAD – Novi Sad

MIROVNA INICIJATIVA □ENSKIH ORGANIZACIJA
POVODOM DESETE GODIŠNJICE OD OTMICE PUTNIKA U ŠTRPCIMA
protest: »SJE□ANJE, OPOMENA, ODGOVORNOST«

Navršava se 10 godina od »krvavog pira« u Štrpcima. U cilju stvaranja etni□ki □istih dr□ava nacionalni ideolozi nisu prezali ni od □ega pa ni od fizi□ke eliminacije stanovništva druge nacionalnosti. Sudbima 19 prisilno odvedenih putnika iz voza LOV□EN 671 i danas nakon □itave decenije je nerasvijetljena. □rtve imaju svoja imena dok se imena ubica i d□elata ni poslije ovoliko vremena ne znaju ili s umišljajem pre□utkuju.

Odgovornost za po□injeni zlo□in u Štrpcima ne mo□e se izbje□i tvrdnjama da je postupano po nare□enju nadre□enih, jer i nadre□eni tvrde da primaju nare□enja. Pa ko su svi ti ljudi koji se u lancu neka□njivosti odr□avaju punih 10 godina? Pokretanje optu□nice protiv jednog lica i izricanje sankcije istom, zbog umiješanosti u zlo□in u Štrpcima ne mo□e zadovoljiti pravdu. Posebno teško, mu□no i izuzetno bolno ovo □utanje pada rodbini □iji najmiliji su odvedeni iz voza u Štrpcima.

Najmanje što mi mirovnjakinje mo□emo uraditi i što smo ponavljale svih ovih godina jeste tra□enje krivi□ne odgovornosti za SVE PLANERE, NAREDBODAVCE I IZVRŠIOCE zlo□ina u Štrpcima. Na□alost oni koji su trebali da nas □uju nijesu nas □uli, nijesu nas shvatili ozbiljno ili je najlakše bilo ne □uti nas. Još te□e pada saznanje da su se isti ti odgovorni ljudi u Crnoj Gori oglušili na svu neizmjernu bol i suze rodbine otetih u Štrpcima, koja ih pritiska punu deceniju.

Vremena je bilo, jasne volje od nadle□nih po dosad postignutom u ras–vjetljavanju ovog zlo□ina nije bilo ni pribli□no dovoljno. Odgovornost dr□ave Crne Gore za zlo□in u Štrpcima predstavlja preduslov demokratizacije i pravednog mira. Jer mir nije samo odsustvo rata ve□ i pravo rodbine otetih u Štrpcima da njihova tragedija bude do kraja rasvijetljena i da istina ma koliko bolna bude izre□ena. Kona□no svaka dr□ava mora snositi odgovornost za svoje gra□ane, pa to ne□e mo□i izbje□i ni Crna Gora bez obzira što se zlo□in desio izvan crnogorske teritorije. Zbog svega neu□injenog na potpunom rasvjetljavanju zlo□ina u Štrpcima mirovnjakinje MI□O apeluju na aktuelnu vlast:

–da se neodlo□no prona□u i izvedu pred lice pravde SVI koji su na bilo koji na□in umiješani u ovaj stravi□an zlo□in;

–da se prekine □utanje koje ne donosi zaborav o po□injenom zlo□inu u Štrpcima, ve□ neka□njavanjem zlo□inaca □ini zlo□in pravilom društvenog ponašanja:

–smatramo da se krvava tamna mrlja stida i sramote nad Crnom Gorom zbog nerazjašnjenog zlo□ina u Štrpcima mo□e skinuti jedino poštenim suo□avanjem sa stvarnom i bolnom istinom koja se desila ljudima sa »grešnim imenima«. Crna Gora ne□e imati budu□nost dok zlo□inci mirno šetaju i dok su osje□ajnost za pravdu i solidarnost sa nevinim □rtvama i bolom rodbine još uvijek daleko

Mirovni protest zapo□e□e 27.03. /□etvrtak/ na trgu Ivana Milutinovi□a, u 15.45 /vrijeme kada je voz zaustavljen u Štrpcima/ i traja□e do 16.23 kada je voz iz stanice Štrpci krenuo prema svom odredištu ali bez 19 putnika. Od 16.23 sa trga I. Milutinov□a svi prisutni na protestu krenu□e u mirnom i dostojanstvenom mimohodu ka Skupštini RCG, gdje □e se protest nastaviti do 16.45.

Protestu □e se pridru□iti i sljede□e grupe*:*
–FOND ZA HUMANITARNO PRAVO
–EVROPSKI CENTAR ZA PRAVA MANJINA
–GRA□ANSKA KU□A
–LOKALNO OMLADINSKO VIJE□E BUDVE
–PARLAMENT MLADIH CRNE GORE
–INICIJATIVA SAVJESTI
–BOKELJSKI CENTAR ZA TOLERANCIJU

KONFERENCIJA ZA ŠTAMPU CRNOGORSKOG HELSINŠKOG KOMITETA ZA LJUDSKA PRAVA
(Podgorica, Press Centar, 27. 02. 2003. u 12.00 sati):

SLU□AJ "ŠTRPCI" – 10 GODINA POSLIJE (27. 02. 1993.– 27. 02. 2003.)

Crnogorski Helsinški Komitet za Ljudska Prava odrzao je Konferenciju za štampu, dana 27. 02. 2003. godine, koja je imala za temu slu□aj "Štrpci" i na kojoj je javnost detaljno obaviještena o dosadašnjim i budu□im aktivnos–tima Komiteta u cilju davanja doprinosa da se taj Slu□aj u potpunosti i u svim njegovim aspektima rasvijetli, to jeste da se naro□ito: kao prvo rasvi–jetli sudbina najmanje 19 naših sugradjana otetih iz voza broj 671 dana 27.02.1993. godine na zeljezni□koj stanici "Štrpci", kasnije najvjerovatnije ubijenih, (do danas je javnosti poznato19 imena otetih gra□ana Crne Gore i Srbije); te kao drugo da se otkriju sve osobe odgovorne za taj te□ak, brutalan i posebno okrutan zlo□in, uklju□uju□i tu i osobe koje su planirale, organizovale, poticale ili na bilo koji drugi na□in bile povezane sa tim u□asnim zlo□inom, te da sve te navedene osobe budu privedene pravdi; i kao tre□e, da se izvrši dodatni pritisak na organe vlasti da ispune svoje obaveze u pogledu ostvarivanja socijalnih, radnih i drugih prava □lanova familija □rtava zlo□ina.

Na Konferenciji su u ime Crnogorskog Helsinškog Komiteta sa novina–rima razgovarali: Slobodan Franovi□, predsjednik Komiteta, Loro Markiqi, □lan Upravnog odbora Komiteta, Ana Stankovi□ Mugoša, Zuvdija Hod□i□ i □er□ Noc Martini, svi saradnici Komiteta.

Iznijeta je ocjena Komiteta da do danas nerasvijetljen slu□aj "Štrpci" predstavlja jedan od razloga što na □alost i dalje stoji konstatacija da pripa–damo Regiji koja još uvijek ne pokazuje sposobnost da iza□e na kraj sa svo–jom prošloš□u, što rezultira (pored ostaloga) velikim brojem nepravdi prema □rtvama prošlih ratova, kao što to pokazuje na jedan eklatantan na□in i slu□aj "Štrpci". Iako se nekoliko godina odr□ava mir, sve drugo pokazuje da zemlje u regiji, pa i Crna Gora, još uvijek nijesu istinski izabrale da odlu□no krenu putem vladavine prava, poštovanja ljudskih prava, izgradnje demokratskih institucija i putem Evropskih i Evro–Atlantskih integracija. Neuspjeh suo□avanja sa ratnim zlo□inima veliki je problem i prepreka i za

otvaranje procesa pomirenja i obnove povjerenja kako unutar zemlje tako i sa našim susjedima, kao i za neophodne reforme.

Predstavnici Komiteta su ponovili da Komitet ostaje kod svoje ranije date ocjene da se i nedavno završeno (šest godina dugo) su□enje kod prvo–stepenog suda (Viši sud u Bijelom Polju) Nebojši Ranisavljevi□u pokazalo kao jedan dodatni argument da se u slu□aju "Štrpci" ne radi o pojedina□nom "incidentu" ve□ da postoji razumna sumnja da je u pitanju jedan planirani i dobro organizovani zlo□in, koji je o□igledno bio samo jedan u okviru šireg plana i strategije realizacije stvaranja putem rata i zlo□ina velike, etni□ki □iste, homogene Srbije, u kojem planu je u svakoj varijanti uklju□ena i teritorija Crne Gore. Na su□enju u Bijelom Polju, pored izricanja prvostepene presude Nebojši Ranisavljevi□u (sporedna osoba me□u odgovornima za taj zlo□in), pred sam kraj su□enja i potpuno neo□ekivano "otkriveni" su nove □injenice i dokazi (dokumenat □eljzni□kog preduze□a Srbije – sekcija U□ice na primjer), koji su dovoljni za postojanje razumne sumnje da je taj u□asan zlo□in zaista po□injen u sklopu realizacije "Zajedni□kog kriminalnog poduhvata", kako se ostvarenje projekta Velike Srbije ozna□ava u optu□nicama protiv optu□enog Slobodana Miloševi□a pred Me□unarodnim krivi□nim tribunalom u Hagu. Ovi novi dokazi su definitivno postavili kao neizbje□no i otvaranje istrage za zlo□in "Štrpci" i protiv Dobrice □osi□a (Predsjednik SRJ u vrijeme izvršenja zlo□ina) i drugih u ovom trenutku i znanih i neznanih javnosti. Komitet je na Konferenciji podsjetio novinare na ideje i zalaganje Dobrice □osi□a (u vrijeme dok je bio Predsjednik SR Jugoslavije), javnosti dobro poznatog po veoma ekstremnim nacionalisti□kim stajalištima, o neop–hodnosti tzv. humanih preseljenja stanovništva, iz razloga njihove etni□ke ili vjerske neprihvatljivosti na odre□enim teritorijama, što je tako□e argument koji govori u prilog zahtjevu za otvaranje istrage protiv njega li□no.

Predstavnici Komiteta su zatra□ili da vlasti obavijeste javnost o tome da li je otvorena, odnosno u toku istraga protiv Dobrice □osi□a i drugih, u kojoj fazi je istraga i sli□no, te tako□e, ukoliko vlasti nijesu otvorile istragu, da i o tome detaljno obavijeste javnost, kao i da iznesu argumentaciju za takvu svoju odluku.

Veoma je va□no da vlasti odmah obavijeste javnost o prethodnom, bu–du□i □e Komitet u slu□aju da doma□i istra□ni organi nijesu pokrenuli i istragu protiv Dobrice □osi□a i drugih zatra□iti od Me□unarodnog krivi□nog tribunala za bivšu Jugoslaviju da on preuzme u potpunosti slu□aj "Štrpci".

Osim navedenog, Komitet je zatra□io od vlasti da ispune sve svoje obaveze u pogledu ispunjavanja prava □lanova familija □rtava.

Tako□e, Komitet je upoznao javnost i sa svojim budu□im aktivnostima u vezi sa davanjem doprinosa da se "pomogne" vlastima da ispune svoju obavezu potpune i bezuslovne saradnje sa Me□unarodnim krivi□nim tribunalom za bivšu Jugoslaviju, kao i sa svojim planiranim aktivnostima u vezi sa radom na podizanju kapaciteta doma□eg pravosu□a za su□enja za ratne zlo□ine. Privo□enje licu pravde i onih osoba odgovornih za ratne zlo□ine, koje su osobe na ni□im nivoima odgovornosti biti □e mogu□e samo pred nacionalnim sudovima, jer kao takve te osobe ne□e biti optu□ene pred Tribunalom. Prvi pozitivan korak je ve□ u□injen nedavno. Usvajanjem Ustavne povelje ukinuto je Vojno pravosudje (veoma odgovorno za dosadašnju potpunu opstrukciju pravde u vezi sa ratnim zlo□inima i ratnim kriminalcima).

Komitet je, na kraju, iznio svoju ideju da u Crnoj Gori u okviru budu□e reforme Pravosu□a treba da budu osnovani posebni sud ili posebna sudska vije□a pri Višem sudu u Podgorici i Vrhovnom sudu za su□enja za ratne zlo□ine, te da sastav tih sudova – vije□a treba da bude mješovit (doma□e i me□unarodne sudije), te da budu osnovani i posebni istra□ni organi i posebni tu□ilac sa tako□e mješovitim sastavom.

Komitet je zatra□io od vlasti da hitno preduzmu i sve potrebne mjere da efikasno i potpuno zaštite od uništenja dokumentaciju nedavno ukinutog Vojnog pravosu□a, budu□i je navodno u toku sistematsko uništavanje te dokumentacije, prema informacijama koje su došle do javnosti i koje su objavili neki mediji.

SAFET SIJARIĆ

KOSAČ

Kad bi majka vidjela kakva su joj sinu uz kosidbu pluća, kažu zaplakala bi. Četrez dana zaredom ko ne baci kosu, vjeruje se da mu život više ne treba. Tamo dolje k Crnoj Gori vele – četiri. No Redžo Bidov se radovao pros–lavljenoj kosidbi dolje u ravnoj Zeti. Jer to je za njega značilo jedinstvenu pri–liku da se zaradi koji dinar para. Priliku kakvu u svom Bihoru nije imao.

Siromah Redžo živio je u jednom božjem prlu i vrleti, pa i kad se lijepo iskrči, kako je samo on umio, kad se otrijebi, nađubri, fino poore i opkopa, uredno povlači i busenje primjerno istuče, smoničava okutnjica, jedina njiva što se imala, jedva bi dala koju vreću žita. Kolomboć taj nešćaše da izraste tu više no do koljena, a bijelo ni do po piska, i bogami se željkovalo suhoga hljeba. Nešto pjeskovite livade što je visilo gore u brdu o nekakvu kršu i čičvarju, iako se čistilo i koliko se stiže torilo, isturilo bi nešto sijenca, reklo bi se naviljak, i ne bude dosta ni za to pet–šest ovaca što se držalo koliko da djeca ne suhotuju, i zimi ne golotuju, bosotuju, te da se ne dovuče pomalo lisnika iz buča, bruka živa. Para koja da se stvori, iscijedi – o tome ne može biti zbora. A sve je u Redžovoj kući vapilo za dinarom. Trebalo je za so, gas, obuću, za bez i basmu...

Radio je Redžan za nadnicu, bio je to čovjek vrijedan i radan, ali se u njegovu Bihoru posla nije moglo naći. Krčio bi on ljudima okrajke i skladove, no tražio nije skoro niko – radili su to ljudi uglavnom sami. Kosio bi livade, ornice i bašče, nije mu u tome bilo ravna. Rasta više prizemna no srednjeg, a čvrst i jak, bio je kao stvoren za taj posao. Njemu kosa ne struže, šušti, hušti, no fijuče kao ptica – fiju, fiju, fiju! Ali mogao je ići samo u zared, da kosi on danas drugima da bi oni sutra kosili njemu, koliko da ne bi u poslu bio sam. Jedino to, novac za rad u Bihoru se nije davao. I hodila bi grdnom Redžalju djeca u tranjama i zakrpama. Pa i na njemu je ruho bilo toliko izanđalo i staro da ga nerijetko na kojem mjestu, nekad i sramotnom, izda te mu se otkrije gola đovda. A ponajgore što je bilo – žena mu Šaćira hodila bez gaća. Pa kad se nađe gdje spram sunca ili u kući sproću vrata, ocrtala bi joj se u cicanim di–mijama pouska bedra. Kako se kašalj i siromaštvo ne mogu sakriti, primijetio je to i neko iz sela. Začu jednog dana Redža kako nekakvo s kose izmije–

njenim glasom zareda:

– Redžu žena Šaća
ostala bez gaća,
lele, lele, lee!

Nasta časak tišina pa:

– Ostala bez gaća,
kuku, kuku–kuu!

Od brežuljka do hrastuljka, od hrastuljka do kamena ili trna, ispeo se Reća polahko gore na kosu, da izvidi on koje to jede govna i baljezga da cijelo selo čuje... Ali ne zateče ga gore – bijaše nestalo kao previd.

Eto šta mu se dogodilo. I kako se nebi radovao Zeti? Kako se ne bi radovao?!

Zabaci Relja kosu preko ramena i pođe, s nešto hrane u torbi i svim raspoloživim halom i novcem u džepu, lijepo na jug. Na cesti zasutoj šoderom zaustavi neki teretnjak i za upola manju cijenu no što bi autobusom, prebaci se, sve uz truskanje, do Podgorice. Od Podgorice zaredi da traži posla.

Međutim, ovaj put mu je sasvim loše krenulo. Tri dana, puna tri, pobijao se od kuće do kuće, potucao od sela do sela, bez rezultata – nije trebao nikom (ili su imali radnike, koji ove godine bijahu nagrnuli kao nikad, ili im je bila dovoljna svoja snaga). I siroti Rele bi samo čeznuo gledajući sretnije od sebe kako su zapali u isklasalu ravničarsku travu i kose li, kose.

– Ihuuj!

– Šini, šini!

Noćivao je po polju, pod vedrim nebom, dokrajčujući postepeno svoju sve bajatiju ječmenicu sa sirom i prasom uz vodu s tuđih izvora. Samovao pored vijugave rijeke Zete što je, tiha i šutljiva, bila zalegla u vrbake i tu ljenčarila. Samovao i sekirao se.

Dugi su za njega bili ti dani i te noći, dugi i predugi. Počeo je zboriti sam sa sobom. Kao mahnit.

Aman, bože – govorio je – pa šta je 'vo? Ka da sam prljaf pošo. Neo–kupan.

– 'Vo me nije – reče – doslen snalazilo.

A kad mu se posreći, napokon, da naiđe na čovjeka kom je trebao, na jednog starijega trbonju prekrupna brka, izbio je problem.

– Ovu livadu došljen – veli Zećanin izvevši ga na jednu poljanu pod visokom travurinom – kako se pamti, manje od tri kose nije za dan pokosilo.

– Ja. – Livada je uistinu bila povelika. Redžo je i sam, tako odoka, bio procijenio da mu trebaju, otprilike, tri dana. Ravnica je sakrivena!

– A ja bi' 'tijo da mi se pokosi za dan, kako bi' šjutridan organizova jednu akciju skupljanja. Te ukoliko imaš još koga...

Relja je bio sam.

A posao mu se nije puštao.

– Dobro – veli – biće ti pokošeno danas.

Tako mu kaže.

– Je l'? – reče domaćin, ne raspitujući se dalje, s kim će i kako. – E pa dobro – veli. – Doći ću predveče sa tri 'iljadarke.

– Neka bidne tako. Zdogovorili smo se.

I Zećanin obrne ka kući. Odgomila s pogolemom svojom, i teškom dovdurinom.

Kad je potkraj dana došao na livadu, uhvatio se za glavu. Livada bijaše pokošena a od ljudstva bio je – on jedan. S kosom bačenom na tlo, uz kov i torbu, ležao je ukraj polja kao zgođen ratnik. Nepomične mu oči zagledane u nebo, kao da sanjari o nekom boljem, lašnjem životu.

A evo kako bijaše kosio. Započeo nasred srijede, idući ukrug, i udri, udri, udri, udri, udri...

REDŽEP NUROVIĆ

KAMEN

"Meni se nije dalo i kad se kom davalo. Prenadao sam se, nemam više u čemu ni želje da držim. Nigdje ni mehlema da mi nalije pukline skorjelog i steženog srca. Imam viška vremena za planove, ali manjka života da koji i ostvarim. To čovjek zadnje nauči."

Dugo je još Ahmed živio otkad je, kako se gradom prenijelo, izustio ove riječi, a one mu i iza smrti ostale kao što iza svačije ostanu – dokoličarima i munaficima da ponekad probadaju ložičicu. Govorili su svi da razumiju Ahmedove riječi, a zapravo jedva uspijevali da im dodirnu sumaglicu nahvatanu spolja. Svi su džabe polagali šaku na prsa kao za zakletvu, tvrdeći da sve iz njih lahko hvataju i shvataju – nešto najvažnije im je izmicalo. Riječi, barem ove Ahmedove, iz duše su, i makar im se prilazilo sa stotinu strana i razloga, ono neizrečeno, što je duša za sebe ostavila – biva vazda tajna. A nigdje ni više duše ni toliko patnje radi nje, koliko ovdje. Ovo je rečeno tek tako, da nejasnoća liči na mudrost, da se spokojnije šuti.

Nije se moglo izdržati. Šutnja iz čovjeka iskulja riječima odakle je niko ne sluti, neka su usta zavezana. Prvi je Muharemče, ona šaka mesa od čovjeka, on je rasuntao o Ahmedu:

"Nagrnu džepove parom Ahmedaga. Iznenada i Bog zna kako. Još ga pamet drži na dizgine, ali neće dugačko. Utuvite! Nema obraza koji para i žena ne mogu okaljati. Kad – Bog zna! Para i rospija su ovako" – sastavljao je kažiprste, trljao jedan o drugom i poravnavao ih.

Poslije su i drugi, redom, biranim riječima kao iz Božjih knjiga, slutili i presuđivali Ahmedu svakojake grkavice svojim ćirametlukom. Onda čekali i čudom se čudili što nije bivalo kako su rekli.

A Ahmed je imao para i za bogomolje i škole, za ceste i česme... Prebrojavao ostatak, pa svaki put nalazio makar dinar više. Ništa ne raste brže od pare, samo ako hoće, reklo se još od starine. Vidjeli su to svi, i Ahmed; Božja se vršila – pa kom krivo, ja pravo.

Kad je Ahmed jedne noći usnio san, narednog dana mu se činilo da se nije ni probudio, da upravo nije bilo ni sna ni buđenja nego da se obreo u

drugom svijetu. Zatekao je čovjeka kako broji njegove pare i, kad je otvorio vrata, neznani je bio u plamenu gasulice, ali niti je gorjeo on, ni pare. Kako je iz ruke ispuštao novčanice, one su se na gomili pretvarale u bijelo kamenje, učetvrćeno i spremno za zidanje. Ahmed se sledio, učinilo mu se da je već do grla uzidan i da će mu uskoro i glava nestati, samo čekaju da mu iznude pristanak za nešto poslije čega nije ni vrijedno živjeti.

"Lijepo je ovo kamenje za kuću, Ahmede."

"To su moje pare."

"Svejedno. Ti si, Ahmede, bogataš. Da sazidaš kuću kakvu niko nema. Umiješ li?"

"Ali, ja imam kuću."

"Ahmede, nema ti varakanja."

"Sazidaću kuću nad cestom kojom se ulazi u grad. Ogromnu kuću. Jedna polovina da joj je s jedne, a druga s druge strane, pa da se gore, visoko, zagrle lukom. Kao dva ogromna labuda da se ljube nad cestom. Valja li tako?"

Ahmedu se učinilo da je na nekakvom saslušanju, on koji ne umije riječ da izusti i dvojnik mu Ahmed podgovoren da kaže to što je rekao.

"Aferim, Ahmede! Sitnica jedna fali. Tvoja kuća ne treba nikom da kaže ni bujrum, a ni dobro došao, bio gost ili dušmanin. Ti si bogataš, tvoje je da gledaš i meračiš kako se saginju oni što prolaze."

"Tako hoću" – bješe uzbuđen Ahmed.

Sjutradan se uzalud prisjećao riječi kojima se od sebe pude šejtani tamo gdje nema ni doma ni roba, ali kao da mu ih je dvojnik Ahmed namjerno zaturio, nije se sjećao niti jedne. Pošao je da izbroji pare, kako je uvijek činio, no u sanduku ih ne bješe; nađe rupu koja tonjaše u zemlju. Golim je šakama stao kopati, dok i sam nije potonuo u smonicu. Najzad je umjesto para našao gladak bijeli kamen, nalik labudu u gnijezdu.

Izišavši iz zemlje, zbunjen i blijed, s bijelim kamenom u šakama, za–gledao se u beskraj nebesa i izgovorio one riječi koje ostaše da se pamte, stavi sebi oblutak za vrat i zareče se da više za života ne progovori. Tako se desi.

Nosio je Ahmed bijeli kamen za vratom i dan i noć, lijegao je tako i ustajao, a bjelutak mu bio srastao, kao dio tijela. Susjedi su ga rijetko viđali, a kad bi ga ko vidio, nije znao je li preče da se čudi ili plaši. Niko nije znao u koje se ljude Ahmed može svrstati, a da se ne pogriješi. Ni on nije volio da se viđa sa bilo kim, da je moglo, ni sa samim sobom.

Kad je u grad stigao odnekud kipar Hajrudin da na trgu iskleše kamenu srnu u skoku, raspitivao se za majdane i pomoćnike. Kad je čuo o Ahmedu i njegovom bijelom kamenu, rekao je da je to pravi spoj čovjeka i kamena. Poslije su ga ljudi viđali kad nasamo uzalud vježba da sjeda i ustaje s kamenom za vratom.

"Ahmed mi mora izabrati kamen" – rekao je kipar. "On to umije bolje od mene."

Na Mokroj, birajući kiparu Hajrudinu kamen, omakao se Ahmed i šutke poginuo na stijeni. Na dženazi je kipar lijepo pričao o njemu. Htio je da na Ahmedovom bjelutku napiše kakvu lijepu riječ, ali nije mogao – glijeto nije htjelo, kresalo je i varničilo uzalud. Kamen je popustio samo kad je kipar isklesao steženu pesnicu. Pucala je od sopstvene steženosti.

OMER TURKOVIĆ

HAJRUDINOV ABDEST

Tanka je, vitka, vazdušasta kao vještica
Šeherzadina. Kao srp mjesečev žuti, ta
ćuprija šejh Hajrudinova preko Neretve.

(...) a čudovište nikad ne spava, oči ne sklapa, osim u brlogu svijesti svoje tavne u ambisu grdnom.

Tu je insan uhvatio čudovište kao ribu na udicu trokraku u mutnoj vodi i počeo strpljivo da ga dresira, pripitomljava, da spozna stvarnost. Držao ga je na oputi, na kanapu pa na sindžiru. Hranio ga istinom i pravdom, pojio šerbetom lijepih riječi, čitao mu bajke i poeziju pred san i vjerovao da je uspio. Ali, čudoviste mu se otrglo iz pameti dok je sanjao pa iz šaka umaklo u dubine zla. A tada zlom obuzeto izronilo je čudovište iz dubina na javu. Od tada ništa nije kao prije na ovom dunjaluku crno – bijelom i od tada se smjenjuje crno i bijelo, jer su druge boje samo privid, samo iluzija koja ne postoji.

Šejh Hajrudinova ćuprija preko Neretve međutim i danas postoji, znam da postoji. Vidim je kao što vidim mjesečev srp na nebu, kao što postoje daleke zvijezde pod kojima hodim prema tebi; o Svjetiljko kojoj težim iza velikog nura čudesnog koji zjene moje dotiče. Gledam ako me oči ne varaju, a ako me varaju, duša me ne vara; vidim gejzire sunca što ćupriju oblivaju i sa glatkog sjaja kamenog bliješte safiri po kojima hode oni Dobri bosim nogama sa jedne na drugu obalu vremena. Evo sad, dok stojim na početku ćuprije i plačem, osjećam talase vjetra, lahore mirisne, kao što ga tek propupile ruže osjećaju, dok kamen svaki svjetlost ispira od zle prašine ljudske sa tamnih strana svijeta.

I neka se niko ne usudi, neka mi niko ne kaže da se rodio, da je postojao insan ili insani sa tolikom količinom zla u duši da čeličnu vatru bace i ubiju biće drevno, ćupriju šejh Hajrudinovu preko Neretve i oćorave oko svijeta, ljepotu oskrnave zvjezdanu na licu lijepog Mostara. Ne, to ne može biti. Ne mere bolan, ne mere dina mi i imana, i velikog mi Allaha, ne mere!

Ako je pak šta i bilo, vjerujem da je modra Neretva pozvala kamen ćuprije u njedra svoja da ga očisti od poganluka ljudskog, pa da ga kao ćihlibar

čist na mjesto suđeno opet vrati. Kunem se vremenom što je samo u vlasti božjoj, da će sutra insan svaki to vidjeti, kad slijepilo ovo mine. I vjerujem da i sad insan bez hile i srca čista preko ćuprije zakoračiti smije i sa jedne na drugu stranu dana ili noći rahat proći, samo ako zna šehade provesti, ako umije abdest uzeti. Jer znam, da je Hajrudin abdest učinio, prije no što je prvi kamen na kamen oslonio da po volji Gospodara svijetova prema nebu smjelo krene i ćupriju izgradi.

Znam da je tako, i znam da će Allah milostivi uskoro nešto kazati nama Bošnjanima; taj trenutak se približava, mada On nikad ne šuti, stalno govori, samo Ga cafiri ne čuju i ne razumiju, jer cafiri nemaju čula, nemaju duše, oni su poganluk ovog dunjaluka.

Mi Bošnjani hoćemo život da osmislimo ali neki drugi nam to brane. Oni hoće da nam život obesmisle, da nas zavade sa našom historijom, vjerom, kulturom, jezikom i da nas prinude da postanemo oni; da postanemo njihovihi hizmećari a mi to nećemo. Mi hoćemo da slušamo ezane kad uče i kad ne uče mujezini sa naših minareta, što se vitka uzdižu prema nebu. Ne uz grmljavinu topova, već iz tišine, iz smiraja akšama i ranih sabaha iz naših rosnih đulistana. Hoćemo da naša djeca mirno sanjaju u krilu ljubavi sa kitabom pod jastukom. Da svaki dan bijeli, najveće čudo ovoga svijeta, dočekujemo kao insani, vedra srca i obraza čista.

Hoćemo da zaboravimo sve rane i ožiljke, sva naša stradanja od juče da nas ne podsjećaju na sutra, jer hoćemo da nam sutra bude čisto kao rosa. Nama Bošnjanima je sutra važnije od juče i danas. Ono što pak, treba pamtiti, pamtićemo kao hićaje iz legendi, iz bajki. Jer onaj ko ne pamti svoje snove i nesreće ne zna da nije živ, da je samo sjenka koja zalud hodi ovim svijetom.

Aladinova lampa ne gori ali njen sjaj doprire kroz minulo vrijeme i do naše svijesti, do naših pragova, do naših odaja i taj nur mi nećemo nikad zaboraviti, jer on iz naše svijetli duše.

SAMIL ŠUKURICA

ZAŠTO ĆUTIŠ

Zašto ti pero ćuti, čovječe mali,
zašto se ne rastrčiš po ovom polju,
neg' se mučiš, ti i tvoje misli
baš k'o što jesenje lišće vjetar rastače
kud mu je volja.

Zato što zna da nije njegovo vrijeme,
zato ćuti i gleda, nepregledne legije
"misionara, učitelja i pjesnika".
Svoje riječi utapa u ćutnju, jer
tako mu je bolje.

Zašto te bole tvoji prijatelji,
zašto ne pohrliš u naručje onih –
koji te poštuju (?!) i vole, neg'
patiš zbog svojih "budalaština",
dok brižni pitaju: "zašto ćutiš"?

Ćuti, jer ga je vrijeme učilo da galami,
ćuti i ostaje po strani, jer nije navik'o,
da vara one, koji mu daju smisao.
Jer, grijeh je–veli, galamiti, a opet,
ništa ne reći.

Zašto si pripas'o samoću uz svoje skute,
zašto je ljubomorno držiš u–naručju,
kao majka svoje čedo.
Bolje da otvoriš vrata svoje duše, da ti
"srećni pokažu ovozemaljske radosti".

Ćuti:

//

Zato–zato, što je sam to odabrao.
Ne. Laže vas!
Ćuti, zato što ga je vrijeme ućutkalo!

SENKA RASTODER

PJESME*

DIV U TJESKOBI

***

ČOVJEK
SVJETLOST PO SVIJETU
RAZLIVENA
A PRIBIT
U MRAK MATERIJE

KAKVOM ŽALOŠĆU
I TIŠINOM LEDNOM
SVAKI DUH
SUMNJA PRATI

MUTNE OBRISE
JEDE POMRČINA
A KROZ PREDJELE
IZBEZUMLJENE
STIŽE PJESMA
ZDENCI SNENI
OČAJA I DUBINE.

RAZLIJEŽE SE KRIK PONORA
O, NESPOKOJU
A MISAO NA RANJENOM KRILU
VLADAŠE KROZ RADOST
A KROZ PLAČ JOŠ VIŠE.

NOSI BURA LJUTA
BOLOVE PRIGUŠENE
PJESMA I PLAČ,
RASUTA SJEĆANJA
BORBA BESKONAČNA .

KRAJ PUTA
TEK POČTAK JESTE.

***

UŠLA JE TIHO
KAO DA SE BOJI
SAKRIVENA SVOJOM
SJENOM DUGOM,
UŠLA JE
I LAGANO KORAKE BROJI
SUMNJA
IL NEŠTO DRUGO?

KORAČA SUMNJA
KROZ NOĆ TAMNU
BACA NAS, DIŽE
SPUŠTA I GUŠI

JOŠ JEDAN KORAK
TREBA DO DNA .
MOŽDA JE STRAH
ŠTO NAS GUŠI
IL SJEĆANJA KRAJ?
SVEJEDNO
ČESTO SE NAŠ SVIJET
RUŠI
ČESTO JE TAMA
GUŠĆA OD SNA.

* Iz Zbirke "Nebeska simfonija "

***

KORACI TEŠKI
OLUJNE NOĆI
IZ DUBINA
ČUJE SE GLAS
PITASMO SAMO
"GDJE LEŽI SPAS"

PREBACISMO SNOVE
U DANE NOVE
U ONAJ TREN
ŠTO SE SJUTRA ZOVE
I OPET SVE ŽELJE,
SNAGE I SNOVE
BUDUĆNOST ZOVE.

TO SJUTRA
KOJE ĆE DANAS
VEĆ BITI JUČE,
TO JUČE
KOJE NIKADA
HTJELI NIJESMO
ZBOG KOJEG PAUČINA LAKA
NAŠ POGLED SKRIVA
I KO ZNA KOJI PUT
SVE ISTO I STARO BIVA.

VARKA JOŠ JEDNA
IL MOŽDA
ISTINA PRAVA?

***

DUŠA PUNA SNOVA,
ŽALOSTI I TUGE
NOSI U SVOM LETU
ZASTOR MAGLE
KOJI NOSI KIŠE .

DUŠA RAZMIŠLJA
SNATRI I ZEBE
ČEKAJUĆI DA JOJ NEKO
OTKRIJE SEBE .

KROZ PREDJELE TE
SVUDA OBLACI VISE
VIHOR JE ŠIBA
PREPUN BIJESA
DOK TI HITAŠ
DAN DA SPAZIŠ
NOĆ JE VREBA.

OMER TURKOVIĆ

TAMNO BESARE
(Ciklus iz neobjavljene zbirke *Lire*)

O STRPLJIVOSTI

Suočih se s onim,
što bijaše uvjeren,
da, i sunce drži
u kalu pod nogama;

Stegoh zube,
zaškrgutah omčom
bijesa, ali...
uzaptih riječ
sa sječivom sablje,
i ona mi sagore
na vrh jezika.

Taj ožiljak,
često me sad sjeća,
na biserje i pogan,
u ustima ljudi.

ŠEHIDSKA ODA

... U ledenoj pustari
na kraju pameti;
oslonjeni jedni na druge,
kao suhe slamke,
čekamo vatrene kuršume;
jer će oni prije stići
do nas, no krici mržnje
iz poganih usta dželata;
što stoje ispred nas
u tami zaborava,
ustravljeni...
nurom u našim očima,
i rahmetom uznesenja,
na svijet onaj, tamo,
da prostiš, vječni.

OTRJEŽNJENJE
(Proljeće u džennetu)

Otriježnjen,
iz strijeplje,
pitah se gdje sam?

Koji je ovo vijek,
koji je ovo svijet?

Što se ne vidi
Zemlja od mezara.
ne vidi se nebo
od nur tica.

Zar nestaje
svijet veseli;
Sjeli se na ahiret,
Allah rahmet
Srebrenice!

boli me duša!
boli me tuga,
boliš me ti, Bože.

boli me čovjek!
Ljubav kuršuma
oganj noževa.

Bole, me pjesme
vatre iskonske,
um Ledenice.

Bole me
hijene, pijavice!
mržnje i pizme,
i ti ljubavi –
Srebrenice!

RAZRAT

Utulite boj – nike,
utrnite dušmanske
svijeće.

Iskapite iz svijesti...?
Mrava poslijednju
tamnu zraku.

Hoću da vidim, u sjaju
mjesec i zvijezdu
na bajraku.

OKANI SE PAMETI

Ne kidaj njezine latice
tek procvale djece,
munjama baruta –
ti smrtnice bez smrti.

Zadavićeš sebe bre,
preteškim umom svojim,
vrpcom pupčanom.

Nećeš se, da prostiš,
okotiti kao biljka
smrdljiva, otrovna.

Otrovne biljke ne vole
tice svjetokrile,
ni mirisni đulistani.

ELEGIJA

Izbi još jedan rat,
nahrupiše vojske;
sve što gori zapališe,
sve muško poubijaše,
sve žensko silovaše.

Kad se kopilad rodiše,
silovaše ih mržnjom,
i pupčanom vrpcom očaja
podaviše.

Ona se preobraziše
u gorke tice i prnuše
u zemlju, jer je nebo
za njih bilo izgubljeno.

DOVA

O, svjetlosti,
propupi sad u sjaju
došlo je proljeće;
krunice otvori vidne,
dolaze ti musafiri dragi.

Donose ti rosu ljubavi,
da osvježiš rane i ruže,
crvene od domovine.

A kad iskre zlaćane
dunjalukom raspjeniš,
i s minara prizoveš ezane,
procvaće ljiljani.

Cvijet će svaki znati
imena Bošnjana Šehida,
dok je vremena,
i na zemlji đulistana.

RASKORAK SJENKI

Otvori oči još jednom
o sine smrti;
ne laćaj se stampeda,
od svojeg ćeš kopita
lijepo biti zgažen.

Ne isukuj munju iza pasa,
munja će te rasporiti,
drob će ti prosuti.

Otvori oči još jednom,
tiho hodi po vodi,
možda ćeš negdje sebe
izgubljenog naći.

ŽIVKO M. ANDRIJAŠEVIĆ

JOŠ JEDNOM O BOSANSKOM PISMU – "BOSANČICI"

U "Almanahu" br. 17–18 iz 2001. godine (str. 293–296) prenesen je članak o "bosančici", koji je u beogradskoj "Politici" objavio 1929. godine advokat A. Đurić. U članku pod nazivom "Kako izgleda bosansko pismo" Đurić objašnjava kako je došao do ovog pisma, objavivši uz tekst i znakove "Bosančice". Naime, Đurić je poslije Prvog svjetskog rata bio načelnik pljevaljskog okruga i igrom slučaja došao je do jednog pisma napisanog "bosančicom". Prema objašnjenjima koja su mu dali neki pljevaljski muslimani, riječ je o pismu koje je bilo u upotrebi već nekoliko vjekova ("od prije Kosova"), ali su ga u posljednje vrijeme koristile isključivo muslimanke. Da bi čitaocima" Politike" i vizuelno pokazao kao izgleda "bosančica", Durić je priložio i jedan prepis slova koja su korišćena u pismu. Međutim, čitaocima tadašnje "Politike , ali ni današnjeg "Almanaha", njegov prepis nije mogao biti od znatnije koristi, jer se iz njegovog prepisa ne može saznati kojim se znakovima označava koji glas. On, recimo, nije uz slovne znake "bosančice" pridodao i odgovarajući znak ćiriličnog (ili latiničnog) sistema, što je svakako trebalo učiniti. Prepis "bosančice" koji Đurić objavljuje ima 69 znakova, od kojih se neki ponavljaju više puta (npr. "x", "8", "w", "□ž"...), tako da se ne može saznati kada se ovi znakovi koriste samostalno, a kada uz neki drugi znak. Sve u svemu, prevelike koristi od Đurićevog prepisa "bosančice" nije bilo.

Nedugo nakog objavljivanja ovog članka u "Almanahu", desilo se da smo u Arhivsko–bibliotečkom odjeljenju Narodnog muzeja na Cetinju (fond "Nikola I", za 1915. godinu) pronašli dokument kojim je moguće otkloniti neke nedostatke i nedorečenosti prvotnog Durićevog napisa. U pitanju je dokument koji sadrži slova "bosančice", a uz njih je dat odgovarajući ćirilični slovni znak. Prepis slova "bosančice" napravila je crnogorska lokalna vlast u Pljevijima polovinom 1913. godine. Kapetan kapetanije pljevaljske, Simo Šiljak, povjerljivom depešom od 30. juna 1913. godine obaviještava Oblasnu upravu u Bijelom Polju da je uspio da sačini prepis "bosančice", ili kako on kaže, bosanske azbuke kojom korespondiraju stariji muslimani od Pljevalja do Mitrovice. Kapetan Siljak napominje i da je ova azbuka dobro poznata među

muslimanima u Bosni, ali i da je znaju neki Srbi. Inače, razlog zbog kojeg on dostavlja Oblasnoj upravi "bosančicu" je njena eventualna upotreba u policijske svrhe (tumačenje sumnjivih pisama).

Prepis "bosančice" koji je Oblasnoj upravi u Bijelom Polju dostavio kapetan Šiljak sadrži 26 slovnih znakova. "Bosančica", kako objašnjava Šiljak, nema znake za glasove "e ", "lj" i "c". Međutim, Šiljak je previdio da napomene da nedostaje i slovna oznaka za " nj ". Prema tome, "bosančicu" čini 26 slova, koji imaju svoj znakovni ekvivalent u 26 ćiriličnih slova (a, b, v, g, d, đ, ž, z, i, j, k, 1, m, n, o, p, r, s, t, ć, u, f, h, č, dž, š). Prepis "bosančice", koji je napravila crnogorska vlast u Pljevijima objavljujemo kao faksimil, a propratnu depešu kapetana Sima Šiljka, objavljujemo integralno:

Kapetanija Pljevaljska
Broj: 1933
Pljevlja, 30. juna 1913 *god.*
Povierliivo

Kr. Oblasnoj Upravi

Bijelo Polie

Č*ast je potpisanom učtivo poslati u prepisu Bosansku azbuku zvanu "Bosančica" pribavljenu iz ovdašnje varoši a pomoću koje korespondiraju stariji muslimani u ovim krajevima pa sve do Mitrovice.*

S *istom se mogu služiti policijske vlasti pri cenzurisanju pojedinih sumnjivih pisama.*

Ova je azbuka dobro poznata u Bosni kod muslimana a i kod nekih Srba. Ista nema slova: e, lj, c.

Kapetan S. J. *Šiljak*

FRANTIŠEK ŠÍSTEK

EŠKE PREDSTAVE I STEREOTIPI TURAKA

Tomáš Rataj: *C eské zem ve stínu p lm síce. Obraz Turka v ran novov ké literatu e z eských zemí (C eške zemlje u sjenci polumjeseca. Predstava Turaka u literaturi eških zemalja ranog novog vijeka).* Praha: Scriptorium, 2002. 424 str.

Istra ivanje i interpretacija istorijskih mentaliteta, u okviru kojih igraju predstave i stereotipi drugih naroda i društava vrlo zna ajnu ulogu kao sred–stvo komunikacije i utemeljivanja vlastitog identiteta, izaziva ve neko vrije–me veliku pa nju istori ara, antropologa, sociologa kao i šire publike. Istra–ivanje takvih fenomena esto zathijeva naporan rad sa raznovrsnim izvro–rima, reinterpretaciju postoje ih nau nih stavova i nove analiti ke postupke. Rad mladog eškog istori ara Tomáša Rataja *eške zemlje u sjenci polumjeseca. Predstava Turaka u literaturi eških zemalja ranog novog vijeka*, predstavlja izvanredan rezultat takvog dugogodišnjeg istra ivanja i razmišlanja o temi koja do sada nije bila u centru pa nje eških niti stranih istori ara. Iako njegova analiza tretira prije svega predstave Turaka u eškim zemljama, njeni rezultati imaju mnogo širi regionalni zna aj: eške zemlje, u studiranom periodu dio habsburške monarhije i hriš anskog Zapada predstavljaju tipi an primjer mentaliteta katoli ko–protestantske Evrope. Osim toga, predstave Turaka, koje Rataj analizira, odnose se i na druge muslimane koji su ivjeli u osmanskoj carevini, uklju uju i pretke današnjih Bošnjaka–Muslimana sa Balkanskog poluostrva.

Tomáš Rataj bazira svoju nau nu analizu na detaljnom prou avanju i klasifikaciji postoje ih izvora. Glavni izvor njegovog istra iva kog rada jesu sa uvani primjerci tzv. „turske literature“ (*turcica*)[332] eške provenijencije. „Tursku literaturu“ koja je izlazila u eškim zemljama od 16. do kraja 18. vijeka sa injavaju izvori vrlo razli itih anrova kao što su informativne novine publikovane ve inom prilikom bitaka i ratova sa osmanskim carstvom, propagandisti ki pamfleti, pjesme, putopisi, istorijsko–

[332] Latinski termin *turcica*, koji označava različite vrste literarnih izvora tematski vezanih za Turke, osmansku imperiju, kao i muslimane i islam uopšte, se u srednjoj Evropi upotrebljava već od kraja 16. vijeka.

geografski opisi, proro□anstva, kao i religijski traktati koji su uglavnom imali karakter polemika sa islamom. Ova literatura je, pored □eškog, u □eškim zemljama štampana takodje na njema□kom, latinskom, djelimi□no i drugim jezicima (talijanskom). Bibliografija ovih *turcika*, koju Rataj navodi na kraju svog rada, jeste do sada najkompletnija bibliografija literature te vrste u □eškoj. Autor upozorava da postoji i brojni drugi materijali tematski vezani za predstavu Turaka u □eskom društvu do kraja 18. vijeka, prije svega bogata rukopisna gradja aristokratske provenijencije (dnevnici, korespondencija itd.), ali bi istra□ivanje tih materijala trajalo još mnogo godina. Osim toga, vrlo je teško rekonstruisati ukorijenjenost i rasprostranjenost analiziranih stereotipa u redovima ruralne i tog dijela urbane populacije koja je tada bila nepismena, što uostalom predstavlja problem u gotovo svakom istorijskom istra□ivanju tradicionalnog, predmodernog društva. Ratajova knjiga, dakle, prije svega tretira predstave Turaka u mentalitetu pismene urbane populacije □eških zemalja u periodu kada su ti stereotipi bili najintenzivniji. Slo□eni proces transformacije i odumiranja tih predstava u 19. i 20. vijeku pominje samo djelimi□no, iako ga ozna□ava za vrlo zanimljiv za budu□e istra□iva□e.

Na osnovi opširne analize izvora svih □anrova, Tomáš Rataj ka□e da su predstave o Turcima sa□injavali vrlo rašireni negativni stereotipi koji su se razvijali i odr□avali nekoliko vijekova. Isti stereotipi su se pojavljivali ne samo u □eškim zemljama, nego mnogo šire i u drugim sredinama srednje Evrope i hriš□anskog Zapada uopšte. Ratajova detaljna analiza tih predstava u □eškom društvu time dobija mnogo ve□i zna□aj i postaje sonda u opšti mentalitet zemalja evropskog zapada ranoga novog vijeka, njenog sudara sa drugom civilizacijom i percepcije „Drugog“. S druge strane, mentalne slike koje autor analizuje vezane su ne samo za Turke u bukvalnom smislu te rije□i, nego mnogo šire i za druge muslimanske stanovnike osmanske imperije, od islamiziranih balkanskih Slovena po Arape, kao i za islamsku religiju, koju bi stanovnik srednje Evrope ranog novog vijeka najvjerovatnije ozna□io jednostavno kao „tursku vjeru.“

Prema Rataju, najraširenija predstava o Turcima od 16. do 18. vijeka bila je slika Turka kao neprijatelja, konkretnije „smrtnog neprijatelja svega hriš–□anstva.“ Turci su bili opisivani kao „Antikristi“ koji imaju namjeru da iskorijene i unište hriš□ansku religiju i istrijebe njene pripadnike. Osim toga su Turci predstavljani u više sekularnom, iako tako□e nepovoljnom svijetlu kao agresori i tirani koji napadaju druge dr□ave i porobljavaju njihovo stanovništvo. Rataj navodi da su ova dva lica Turka kao vjerskog i ovozemaljskog neprijatelja mogla da egzisitiraju u jednoj slo□enoj predstavi kao i odvojeno s tim što su protestantski autori stavljali akcenat na „sekularnu“ koncepciju, zagovaraju□i prije svega defenzivnu strategiju odbrane domovine i kralja, za razliku od katoli□kih autora koji su stavljali mnogo ve□i akcenat na vjerski koncept „svetog rata“ protiv „nevjernika“. Krajem 18. vijeka,

vjerska opravdanja rata protiv osmanske imperije prakti□no su se izgubila i u katoli□kom diskurzu vladaju□ih struktura habsburške monarhije, iako je koncept Turka kao neprijatelja postojao i nadalje.

U svijetu religije i proro□anstva, □esi ranog novog vijeka nalazili su i objašnjenja impresivne i, kako se dugo □inilo, nezaustavljive osmanske ekspanzije. Tipi□no objašnjenje – da Bog turskom ekspanzijom ka□njava hriš□anstvo koje nije dosljedno poštovalo njegove zakone – bilo je u stvari identi□no sa objašnjenjem prirodnih pojava i katastrofa (poplava, suša, epidemija). Reakcija na takvo objašnjenje mogla je da vodi ka pasivnom prihva□enju „Bo□je volje“ (što je svakako bilo opasno po odbranu srednje Evrope od turske ekspanzije) kao i ka intenzifikaciji religijske discipline. Opasnost od prodora Turaka dublje u centralnu Evropu dovodila je ponekad do politi□ke i moralisti□ke instrumentalizacije eshatološkog objašnjena turske eskpanzije koja se ispoljavala naprimjer poja□anom kontrolom i represijom zabava, javnog veselja ili posje□ivanja kr□ma. U toj koncepciji, strogo poštovanje religijskih zakona i potiskivanje svjetovnog □ivota u drugi plan trebalo je da minimalizira razloge za Bo□ju kaznu koja se ovog puta ispoljavala u okviru turske ekspanzije.

Vrlo zanimljiv, ali istovremeno komplikovan problem prema Rataju predstavlja fenomen simpatija sa Turcima. Simpatije prema Turcima koje da–nas mo□emo samo djelimi□no rekonstruisati pojavljivale su se ponekad kod ruralnog kao i gradskog stanovništva kao rezultat suviše velikih poreza i odbojnosti prema doma□oj feudalnoj vlasteli. Istorijski izvori na □alost ne dokumentuju da li se mo□da u nekoj mjeri radilo i o posljedicama suviše masivne antiturske agitacije, koja se u mentalnom svijetu nekih pojedinaca ili grupa pretvorila u njenu suprotnost – simpatiju (kao što danas mnogi, prije svega mladi ljudi na Zapadu ispoljavaju simpatije prema Bin Ladenu i Al Kajdi zbog suviše crno–bijele antiteroristi□ke medijske kampanje). Fenomeni saradnje sa Turcima i nada u vojni poraz habsburške carevine pojavili su se tokom i poslije antihabsburške pobune □eških protestantskih elita 1618–20 kod jednog dijela protestantskih autora, prije svega onih koji su poslije poraza pobune otišli u emigraciju.

Rije□ „Turak“ bila je sinonim vjerske pripadnosti islamu, koji je stajao u centru percepcije Turka kao „drugog“, odnosno kao neprijatelja. Islamska religija nije u stvari bila tretirana kao posebna, specifi□na religija ravnopravna hriš□anstvu makar u tehni□kom smislu. Tadašnji autori su islam shvatali manje više kao jednu od mnogih judeo–hriš□anskih hereza, ponekad □ak kao paganstvo. Katolici i protestanti su se razlikovali u pristupu polemikama sa islamom. Dok su protestanti vjerovali da najbolji na□in diskreditacije islama jeste prevod Kurana, koji □e, kako su protestanti smatrali, voditi neminovno prema zaklju□ku da se radi o nelogi□noj i neistinitoj svetoj knjizi, katolici su bili više skloni represivnom pristupu i zabranjivali su štampanje Kurana ili

njegovih odlomaka □ak i u polemi□ne svrhe.

Uprkos opšte prihva□enoj negativnoj slici islama, ponekad su se pojavila i djelimi□na svjedo□anstva koja su pozitivno cijenila iskrenost vjerskih ubije–□enja muslimanskih vjernika. U opisu svakodnevnog □ivota osmanske care–vine, takvih pozitivnih slika se pojavljivalo više. Tradicionalno visok respekt je imala osmanska vojska, njena snaga i disciplina. Humanisti□ki orijentisani pisci iz sredjnih stale□a imali su tako□e tendenciju da pozitivno ocjenjuju vi–sok stepen socijalnog mobiliteta, koji je u osmanskoj imperiji omogu□avao da pametni i vješti pojedinci zauzimaju najviše pozicije u dr□avnom aparatu bez obzira na svoje socijalno porijeklo. Autori aristokratskog porijekla i pisci pro–habsburških propagandnih spiskova su te iste □injenice, me□utim, ocjenjivali kao negativne i kao dokaz da je dr□avni sistem osmanske carevine u suštini jedna haoti□na tiranija.

Prema Rataju, neke pojedine osobine Turaka bile su u □eškim predstava–ma relativno pozitivne, kao umjerenost, sebekontrola i apstinencija. Uprkos tome, klju□ni stereotip je Turke predstavljao kao violentne varvare i upotpunjavao time slo□enu predstavu neprijatelja. Predstave turske violentnosti, koje su se ispoljavale i u drasti□nim vizualnim prezentacijama bitaka i pokolja, prerasle su postepeno u kompleksnu predstavu kulturne superiornosti hriš□anske Evrope i retrogradnog, arhai□nog osmanskog sistema koja je kulminirala u 18. i 19. vijeku. Takve predstave svjedo□e o ubrzavanju procesa modernizacije u zemljama zapadne i srednje Evrope i sporom toku istih procesa u osmanskoj carevini. Tomáš Rataj pokazuje promjenu pogleda □eškog društva na prisutnost religije u svakodnevnom □ivotu Turaka kao zanimljiv indikator takvog procesa. U 16. i 17. vijeku, □eški autori su □esto pozitivno cijenili rasprostranjenu prisutnost vjere, vjerskih obreda i religijskih obilje□ja u svakodnevnom □ivotu i dr□avnopravnom ure□enju osmanske carevine. Ponekad su □ak □alili da je prisutnost vjere u svakodnevnom □ivotu mnogo izra□enija kod muslimana nego kod stanovnika hriš□anskih dr□ava, odnosno pripadnika „prave“ vjere, kako su to shvatali. U 18. i 19. vijeku, me□utim, zna□ajna uloga vjere u svakodnevnom □ivotu isti□e se uglavnom kao indikator „orijentalnog varvarstva“. Predstava je, dakle, ostala nepromijenjena, ali se s procesom modernizacije i sekularizacije pojavila promjena pozitivnih i negativnih ocjena. Kod aristokratskih slojeva društva, istovremeno se pojavila i svojevrsna idealizacija raskošnog i „egzoti□nog“ □ivota u Turskoj koja je u 18. vijeku izazvala pravi modni talas, koji je, istina, bio izolovan samo na aristokratske elite i nije rezonirao u □eškoj populaciji kao cijelini.

Na kraju knjige *□eške zemlje u sjenci polumjeseca*, Rataj analizira upotrebu Turaka kao opšteg simbola. I u ovom smislu, „Turak“ je imao prije svega negativnu konotaciju. Upotreba tog simbola pojavljuje se □esto u religijskim polemikama izme□u □eških katolika i protestanata, koji su se

me□usobno optu□ivali da su jedni ili drugi „gori od Turaka“. Sli□an negativan stereotip bio je u upotrebi i kad se radilo o diskreditaciji pojedinaca ili grupa u sekularnim svrhama (vladara ili aristokrata zbog violentnosti ili pretjeranih represija, poreza itd.). Kao negativan simbol koji je manje–više izgubio realne asocijacija sa Turcima ili islamom, izraz „Turak“ je ušao u mnoge narodne poslovice, psovke i sli□no. Osim toga, postojala je i neutralna upotreba tog termina, prije svega kao opšta identifikacija razli□itih produkta koji su došli iz istoka, odnosno iz drugih „egzoti□nih“ zemalja („turska kafa“, „turski WC“, ili □ak „turska pšenica“, kako se u □eškim zemljama nekada zvao kukuruz, koji je u stvari došao iz Amerike).

Od 18. vijeka nadalje, stanovnici □eških zemalja nijesu više osje□ali ono strahopoštovanje, koje je predstava Turaka izazivala ranije, kada je burna os–mansko–habsburška granica po□injala blizu Be□a i pod turskom vlaš□u se nalazio ne samo Balkan, nego i ve□ina zemalja ugarske krune, uklju□uju□i današnju ju□nu Slova□ku i kada je □ak dolazilo do jani□arskih upada u Moravsku. Turski stereotipi, uklju□uju□i i one vizualne poput slika i kipova (naprimjer na praškom astrološkom satu, na Karlovom mostu itd.), postali su dio svijeta mitova, folklora, humora i pri□a za djecu van realnog istorijskog vremena. Me□utim, dio negativnih stereotipa koji su u perijodu od 16. do 18. vijeka bili jako rasprostranjeni, transformirao se u 19. i 20. vijeku. Turski, odnosno antiturski i antiislamski stereotipi bili su u širokoj upotrebi tokom borbe hriš□anskih populacija, kasnije dr□ava protiv osmanske dominacije u jugoisto□noj Evropi (ulogu „Turaka“ su tada □esto igrali Bošnjaci–Muslimani, sa kojima su □esi stupili u kontakt tokom austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine kao i vojne prisutnosti u Sand□aku). U 20. vijeku, dijelovi tih stereotipa bili su aplikovani prije svega na Arape, koji su, kako Rataj ta□no primje□uje, u predstavama zna□nog dijela □eškog društva s kraja 20. i po□etka 21. vijeka postali manje–više sinonim za muslimane uopšte, kao što su muslimane nekada simbolizovali Turci.

Dalja istra□ivanja šireg konteksta mentaliteta u ranom novom vijeku □e tek pokazati u kojoj mjeri je negativan stereotip Turaka bio jedinstven i spe–cifi□an i koji njegovi elementi su imali više univerzalan karakter. Radi se prije svega o tome u kojoj mjeri su ti stereotipi, koje ne mo□emo jednostavno osu–□ivati iz današnje perspektive kao imaginarne i neosnovane, bili izazvani (osim tadašnjih religijskih shvatanja) ratnom opasnoš□u koja je stvarno postojala. Rataj u svojoj knjizi naprimjer pokazuje da je tadašnja □eška populacija nega–tivno gledala ne samo na Turke, nego i hriš□anske dobrovoljce koji su prolazili kroz □eške zemlje u ugarske krajeve da se protiv Turaka bore i koji su se usput ponašali vrlo drsko i nasiljno. Dalja istra□ivanja □e, dakle, tek pokazati stvarno mjesto „turskih stereotipa“ u tadašnjem mentalitetu □eha i drugih naroda regiona, predstave o Turcima u aristokratskom miljeu na osnovi rukopisne gra□e, kao i transformaciju tih stereotipa u 19. i 20. vijeku. Ratajova

nedavno objavljena knjiga □e ipak sigurno zadr□ati klju□no mjesto me□u nau□nim radovima na temu predstava i stereotipa „drugog“ i to u ne samo u □eškoj istoriografiji, nego u okviru šire, moderne evropske istoriografske produkcije i metodologije.

Prikazi

SAIT ŠABOTIĆ

ČAST I BRUKA ŽIVE DOVIJEKA

Čedo Baćović, ***O merhametu i gaziluku– muslimanski primjeri čojstva i junaštva***, Almanah, Podgorica 2002., 310 str.

Misao poznatog škotskog idealističkog filozofa Tomasa Karlajla (1795–1881.), izrečena 1840. godine: "Dobro je što su veliki ljudi, s koje god strane ih uzeli, korisno društvo", postala je moto istraživačkog rada Čeda Baćovića, poznatog nikšićkog i crnogorskog publiciste. On se prihvatio golemog posla putem koga je poželio da nam što vjernije prikaže jedan manje poznati dio istorije Crne Gore i njenog okruženja i to onaj dio koga nema u školskim udžbenicima, koji uglavnom egzistira u narodnom pamćenju koje je u velikoj mjeri ušlo među stranice mnogih djela, ali ipak samo fragmentarno. To je dio usmene istorije koja govori o ljudima koji su živjeći zajednički istovremeno bili komšije, pobratimi, kumovi, ali nekada i najljući protovnici jedni drugima. U istorijskom smislu riječi to je značajan dio istorije tzv. "Herojske Crne Gore" (XVI–XIX vijek). Čedo Baćović, izdanak ugledne vojvodske kuće, odlučio se za pisanje o čojstvu i junaštvu, neiscrpnoj temi na našim prostorima, ali za pisanje o čojstvu i junaštvu ljudi koji su u prošlosti ovih krajeva važili za stranu protivnu crnogorskoj i pravoslavnoj. Za savladavanje ovog i sličnih poslova potrebne su decenije predanog rada uz uvijek prisutan rizik da posao nikada ne može sasvim biti priveden kraju. Ne želeći da njegove namjere budu samo u sferi "dobre ideje", Čedo Baćović je problemu merhameta i gaziluka, prišao krajnje savjesno i odgovorno želeći da, koliko je to moguće, ispravi nebrigu savremenika o problemu kojim se i sam pozabavio. O ovoj temi malo je sintetičkih radova. Njome su se među muslimansko–bošnjačkim piscima najviše bavili Husein Bašić, Zaim Azemović, nešto ranije, djelimično, Ćamil Sijarić, Hajrudin Ćurić i drugi.

Očaran tragovima prošlosti starih civilizacija na tlu sopstvenog bitisanja,

Čedo Baćović je smatrao da oni zaslužuju njegov intelektualni i svaki drugi napor kako bi o njima i sam ostavio uobličenu cjelinu ispunjenu obiljem istorijskih, antropoloških, etnoloških i etičkih činjenica. Zahvaljujući vječnosti teme kojom se Baćović pozabavio, a koja u Crnoj Gori zauzima posebno mjesto, bez obzira o kome se radi, danas smo u prilici da čitamo redove knjige na čije se pojavljivanje dugo čekalo. Objavljivanjem knjige **"O merhametu i gaziluku – muslimanski primjeri čojstva i junaštva"**, koju je na vrlo profesionalan, znalački, umjetnički i krajnje korektan način priredio Čedo Baćović, po prvi put na jednom mjestu imamo veliki dio materijala o naznačenoj problematici. Čitaoci su do sada uglavnom bili u prilici da samo fragmentarno, čitajući djela slične sadržine, saznaju nešto o etosu i agonu muslimanskih gazija sa južnoslovenskih prostora, bliže, sa prostora Crne Gore, Hercegovine, Bosne i Sandžaka. Ali Baćović ne nudi u svojoj knjizi samo štivo o junacima već i o prostim ljudima, o onima kojih je najviše, ali koji poput prekaljenih i iskustvenih znaju ispoljiti ponašanje i dati odgovor dostojan divljenja.

Forma koju je autor iskoristio za iskazivanje svog istraživačko–sinte–tičkog rada je kratka priča, odnosno proširena anegdota. Ova forma se obično pripovijeda u vezi sa karakterističnim slučajem, sa određenim događajem ili ličnošću koja je njegov nosilac. Kratka priča karakteriše pojedinca, simbolizujući kroz njega osobeni duh određene zajednice. Upravo junak kratke priče zastupa prvenstveno ideale zajednice kojoj pripada, pa tek onda svoje. Time se stilizacija anegdote gradi sama. Kratka priča nudi "bogatstvo duha i karaktera, rječitosti i čvrste siline", zatim "viteštvo koje okiva i čuva svetinje porodičnog morala, društvene i lične slobode za koje se glava ne povija ni kad je u opasnosti da padne u zemnu prašinu da bi se sačuvao ponos, čojstvo i junaštvo".

Putem kratke priče ili proširene anegdote koja se najčešće javlja kao rod usmenog stvaralaštva, Čedo Baćović je uspio da kroz sakupljena kazivanja o pojedincima prikaže jedno vrijeme i njegove ljude, njihove norme ponašanja, običaje i vjerovanja, sukobljavanja, mirenja i suživot na vrletnom crnogorskom kršu, katuništu, njenim kasabama i čaršijama.

Istorijsko–geografske specifičnosti Balkana, razuđenost visokim brdima i planinama, izmiješanost tragova mnogih civilizacija i drugo, u mnogome su uticali da nakon propasti srednjovjekovne Zetske države dođe do regenerisanja starog plemenskog života. Život u slobodnoj prirodi i svakodnevno čovjekovo rvanje sa njom i njenim ćudima, uticali su na poseban način u izgrađivanju čovjeka, prije svega sa aspekta sticanja ličnog samopouzdanja i fizičke izdržljivosti. Plemenski način života stvarao je nepisane kodekse vrijednosti koje su uslovile da se na crnogorskom tlu formira heroički tip čovjeka obdarenog istovremeno živim duhom, bogatom maštom, osjećajnošću i zavidnom inteligencijom. Zaštita lične i porodične časti, svetinja zadate riječi,

besa, čuvanje i poštovanje običaja gostoprimstva, poznavanje pravila krvne osvete itd., bile su samo neke od vrijednosti na kojima se temeljio heroizam dinarskog tipa čovjeka bez obzira kojoj konfesiji on pripadao. Najveći domet čovjek je, ipak, postizao u izgrađivanju sopstvenog junaštva, ali i u izgrađivanju onog humanog u junaku – junačke humanosti, koju obično nazivamo čojstvom. Ono se vremenom uzdiglo do visina kulta i postajalo specifična vrsta religije, jer su ljudi sa naših prostora izvanredno dobro znali da ocijene razliku između hrabrosti i junaštva. Po riječima čuvenog njemačkog slaviste i književnika, Gerharda Gezemana (1888–1948.), "u pravo junaštvo ne spada samo hrabrost da se napadne već i da se izdrži i istraje". Veliki crnogorski mudrac, vojvoda i junak, Marko Miljanov Popović, definisao je čojstvo i junaštvo sledećim riječima: "Junaštvo je braniti sebe od drugoga, a čojstvo drugoga od sebe". Ovi principi bili su duboko poštovani i od muslimanskih gazija i merhametlija.

Knjiga "O merhametu i gaziluku", sadrži 310 strana na kojima je autor uspio da na izvanredan način ispolji svoj daroviti smisao antologičara koji zadivljuje svojom strpljivošću i iscrpnošću. Svoj izbor anegdota, šala i dosjetki u knjizi Baćović je podijelio u dva poglavlja – prvo koje donosi primjere čojstva i junaštva, milosrđa i ratnog junaštva crnogorskih, hercegovačkih, sandžačkih i dijelom bosanskih muslimana koje istovremeno paralelno govori o istim vrijednostima Crnogoraca (str. 11–208) i drugo, koje govori o svakidašnjem životu, odnosno o šalama i dosjetkama iz svakidašnjeg života (str. 209–286). Taj dio u stvari podsjeća na svojevrsnu filozofiju crnogorskog humora izraženu u formi "dim u dim".

U prvom dijelu svoje antologije "O merhametu i gaziluku", autor je prezentirao 107 odabranih anegdota koje nude raznovrsne motive: megdane, krvne osvete, poštovanje i nepoštovanje pobratimstva, podvige usamljenih junaka, mudre izreke, čojstvo ispoljeno u toku same borbe itd. Sve anegdote imaju zajedničku nit koju možemo definisati kao milosrđe i visoku svijest o čojstvu. Ovu konstataciju možda je najbolje potkrijepiti naslovima pojedinih anegdota: *Sikter, nije tvoja glava za moj nož, Neka se ko junak i sahrani, Riječi oproštaja, Oprostio im otkup, Daće glavu ali ne da čalmu, Ne mjere se ljudi peđu, Dobro se dobrim vraća, Poklonio mu život, Poštuje junaka, Pobratimi, Viša sramota od pogibije, Krv nije voda, Da nije njihovog junaštva, ne bi bilo ni našeg itd.*

U ovom bogatom izboru kratkih priča, Baćović je, u jednom dijelu, njih učinio i izvjesne korekture, prvenstveno u pogledu njihove dužine ili naslova, tako što je pojedine uobličio u pogledu izloženog (skraćene su ili dopunjene), dok je u drugom dijelu korigovao naslov koristeći se beletristikom, istorijskim činjenicama i izvornom građom.

Kroz prvi dio Baćovićeve antologije čitalac je u prilici da spozna biljege jednog prošlog vremena i života ljudi u njemu, da se upozna sa korijenima

moralnih postulata koji su vladali u tadašnjim društvenim zajednicama, a svakako najviše je u mogućnosti da sagleda "moralnu utakmicu" kroz zbir društvenih, ekonomskih, sociooloških, istorijskih, psiholoških i drugih uslova koji su određivali filozofiju života, tj. stvarali nepisane zakone prema kojima je takmičenje za prvenstvo u bilo kojoj oblasti ljudske aktivnosti (grč. agon), bilo nešto najsvetije i najprirodnije kod ljudi patrijarhalne epohe naše prošlosti. Izvanredan primjer muslimanskog čojstva i junaštva je primjer bega Mušovića koji žali pogibiju serdara Mrkoja Mijuškovića (str. 43–44), ili primjer kada su se srela dva poznata junaka, Crnogorac i "Turčin", pa će Crnogorac, koga sagovornik češće nježno lupka po ramenu: "Ovome sam ja danas nešto mio, a tu skoro je rekao da bi moju glavu rado natakao na kolje nikšićkog grada!" – "Sasvim je tako, ali si mi i pored toga veoma mio. Kad s tobom živim u ljubavi i prijateljstvu, s jednim junakom i čovjekom, to je čast za mene. A kad bih te ubio, ubio bih barjaktara Grujicu Savina, i to bi bila čast za mene. A kad bi ti mene ubio, ubio bi me Grujica Savin, junak, i to bi bila opet čast za mene. Što god se dakle s tobom i samnom desilo, mi moramo jedan drugome biti mili. **Kad bismo mi ubili čovjeka koji ne smije ni barut namirisati, to bi bila za nas sramota**. A kad bi neki takav nas ubio – za nas bi bila isto tako sramota. Zato si mi Grujo, mio i mislio sam da ti to znaš". Iako svjestan činjenice da je njegov način života samo gorka nužnost i potreba, svaki pojedinac je nastojao da umre časno jer je ***umiranje za čast bilo vid pobjede nad smrću*** i ulazak u vječni život. Stepen ličnog ugleda određivao je mjesto pojedinca u društvu. Čast je bila praktično vidljiva vrijednost i to dinamična, jer onaj ko je uživao čast morao je biti na stalnom oprezu ukoliko nije želio dozvoliti da se ona nemilosrdno strmoglavi niz oštru liticu časti u ponor srama. Postoji jedna interesantna priča koju je zabilježio književnik Zaim Azemović (anegdota nije ušla u ovaj izbor), koja govori kako uman čovjek istovremeno brani i nanovo stiče čast. Naime, u jednom selu na Pešterskoj visoravni, sakupili su se muslihuni (članovi mirovnog vijeća) da izmire zavađene. Na mirenje je bio pozvan i čuveni pametar Bajram Balota iz sela Balotića kod Rožaja. On je skromno živio (nije imao ćurak koji je bio oznaka bogatstva), te obučen u seljački talagan uđe u prostoriju, nazva selam i skoro neprimijećen od prisutnih sjede u dnu sobe. Malo zatim neko od prisutnih muslihuna reče:

"Braćo, da počnemo naš posao zbog koga smo i došli. Međutim, domaćin se ne složi: – Nećemo dok ne dođe Bajram Balota. – Počnite vi samo, Bajram je tu, ču se glas sa dna sobe.

Tada ljudi skočiše, uzeše ga pod pazuha i rekoše čovjeku koji je sjedio uvrh sobe da se pomakne da sjedne Bajram Balota.

Tako i bi, ali uz ljutnju onoga što je morao da pusti mjesto. Tada mu Bajram odgovori: – Uvijek sjedni na dnu sobe, pa **gdje ti ljudi odrede mjesto**. Ne trči da sjedneš na mjesto koje misliš da ti pripada, jer to ljudi određuju, pa

ti se može desiti ovako da sjedneš na tuđe mjesto".

Za onoga za koga je važilo da je čojstven i junak nije moglo biti odmora. Na jednoj strani za gaziju i merhametliju gorjela je svijeća koja je razgrtala sve tmine i davala nur (svjetlost). Na drugoj strani takođe je gorjela svijeća, ali ako bi gazija krenuo ka njoj ona bi se gasila i za gaziju je nastajala tmina u kojoj se gubio njegov nam (dobar glas). Razapet između dva svetionika, jednoga koji je osvjetljavao "put časti" i drugoga koji je pokazivao "put srama", gazija je bio taj koji odlučuje kojim putem će poći. Oba puta su i običnim ljudima i gazijama pružala mogućnost izbora vječnog biljega, jer kako je to divno u dva stiha sažeo Njegoš:

"Svak se rodi da po jednom umre
čast i bruka žive dovijeka"

Tu surovu filozofiju života odlično je znao i Ali–beg Šabanagić iz Plava, koji na pitanje vojvode Plamenca da li je ostario, odgovara da jeste za sve sem za jednu stvar za koju je mlad kao da mu je dvadeset i pet godina. Vojvoda pretpostavlja da beg misli na žene, pa pita dalje. – Za sramotu, odgovara beg, jer za nju čovjek ne stara dokle je živ! (*Uvijek mlad*, 253). Svoj gaziluk i merhamet, pljevaljski mutesarif (okružni načelnik), Omer–beg Bajrović, ispoljio je na sljedeći način: Velika glad koja je vladala u Crnoj Gori 1911. godine primorala je jednu grupu seljaka iz Crne Gore da dođu na pijacu u Pljevlja i tu kupe žito za svoje porodice. Prilikom povratka u Kraljevoj Gori napali su ih Rapovići sa družinom od 25 naoružanih odmetnika. Oteli su im 12 tovara žita. Vlasti su brzo bile obaviještene o ovom događaju. Privedeni Rapovići nijesu htjeli priznati počinjeno djelo pred mutesarifom, pa on nemajući drugog izbora odluči da ih pusti. Međutim, na drugoj strani pred sobom je imao potpuno oštećene ljude u velikoj nevolji. Brzo je donio odluku. Pokradenim Crnogorcima besplatno je izdao 12 tovara svoga žita i još im platio trošak za put što su izdangubili kod turskog suda (Vukoman Šalipurović, Kulturno–prosvjetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903–1912., 309.).

Kroz redove koje nam je prezentirao Čedo Baćović u prilici smo da upoznamo mnoge osobine sjajnih i umnih ličnosti iz minulog vakta kakvi su bili Adžajlija Ferizović, Šobota Avdić, Jašar Babić, Hasan Džidić, Bećko Hadžimanić, Radoje Markov Jovović, Šćepan Radojević, Mato Glušac, Smail–aga Čengić, Peko Pavlović, Lazar Mutap, knjaz Nikola Petrović i mnogi, mnogi drugi. Uz ovo moramo dodati da je priređivač ove antologije izvanredno kombinovao vrijeme i prostor. Antologija preko svojih junaka prati veliki istorijski raspon i istorijske ličnosti od vremena prvih crnogorskih vladika iz kuće Petrovića, zaključno sa njenim poslednjim vladarem, kraljem Nikolom. Lako se primjećuje da autor odlično poznaje prošlost crnogorskog prostora i mentalitet ljudi koji ga nastanjuju. Istovremeno, kroz ovaj dio svog štiva autor u značajnoj mjeri uspijeva da skine oreol sa mišljenja da samo

jedna strana može imati monopol nad čojstvom i junaštvom.

Nije Čedo Baćović kao priređivač propustio priliku da u svojoj antologiji spomene i žene za koje su takođe važili isti kodeksi kao i za muškarce, iako su one djelovale iz drugog plana. I njihove moralne postupke narod je rado pamtio. Kroz nekoliko anegdota autor je istakao vrline muslimanki i crnogorskih žena (*Popadija Simuna tuži Smail–agu, Crnogorka blagosilja dom Adžajlića, Majka tuži za sinom, Đevojka – gazija*). Takve žene su visoko cijenjene i uvažavane, zbog čega nije čudo što se još uvijek na prostoru o kome je riječ može čuti izreka: "Dobra žena čovjeku je handžar za pojasom".

U drugom dijelu svoje knjige autor je akcentirao svakidašnji život osvrćući se kroz 48 anegdota na šale i dosjetke koje su u sebi sadržavale iskre mudrosti izrečene u trenu. Kroz ovaj dio svoje antologije Baćović je uspio da znatno približi karakteristike suživota muslimana i pravoslavaca u prošlosti, čak bismo rekli da je to uradio tako da je na vrlo jednostavan, a tako originalan način, razbio onu izopačenu sliku koja preovladava kod mnogih, a koja to vrijeme odslikava kao permanentno ratno, kao vrijeme u kome su ljudi koristili samo handžar i kuburu i nijesu imali ni malo vremena za razgovor, šalu, toplu, blagu i prijateljsku riječ koja je izrečena kao takva predstavljala melem za ljudsku dušu. Kroz anegdote iz ovog dijela antologije u prilici smo da uočimo oštroumnost i zdrav razum ljudi sa ovih prostora, njihovu snalažljivost, dobronamjernost, čvrst karakter i mnoge druge pozitivne karakterne osobine. Oštrom oku Čeda Baćovića nijesu promakli ni specifični obrisi dostojanstva ili na drugoj strani plahovitosti ("dinarska violentnost"). Ilustracije radi navešćemo jedan primjer koji je ušao u ovu antologiju i koji dočarava našu tvrdnju: Jednom prilikom, zbog dogovora o miru, sastali su se vladika Rade i Ali–paša Stočević. U pratnji vladičinoj bio je Milić Grujičić koji je u jednom momentu zapitao: "Turci, tako vi boga, koji je pomeđu vas Ahmet Bauk, te se po svoj carevini glasi? Na pitanje brzo reaguje onaj za koga se pita i izlazi pred ljude: – Ja sam mislio, vjere mi, da je Ahmet Bauk nekakva sila, a ono izjela bi ga i neka moja mačka po večeri – reče Grujičić. – Kaurine – planu Ahmet – kad sam ti tako sitan pred očima, da vidimo jesam li i na megdanu! – Stanite, de, bog vas ne ubio, na to će Vladika – lako li se laćate oružja! Zar ne znate – od kako je svijeta i vijeka – da se ljudi ne mjere peđu, no vređu i pameću! (*Ne mjere se ljudi peđu,* 71).

Kroz ponuđene kratke priče autor nam istovremeno nudi sagledavanje normi ponašanja i u ratu i u miru. Tim slikama on nas uvodi u skrivene djelove ljudske duše. Upozorava nas na osjetljivost ponosa ovdašnjih ljudi i činjenicu da se dobro mora razmisliti prije nego što se nečija čast i obraz dovedu u pitanje. Iskustvo je bilo to koje je ljude učilo kodeksima ponašanja. Mudra pitanja rađala su mudre odgovore, a stečeno iskustvo se prenosilo sa pokoljena na pokoljene. Mnogi od tih odgovora i danas se upečatljivo pamte. Navodimo primjer mudrog Šobote Avdića koji je "kao Turčin" izazivao izuzetno

poštovanje i divljenje Crnogoraca. Jednom prilikom razgovaralo se o velikim razdaljinama. Na pitanje koja je razdaljina najveća, okupljeni su ponudili više odgovora koje je Šobota čuo. Na kraju on sam nudi svoj odgovor: "Nijedan nijeste pogodili, najveća je razdaljina od čovjeka do nečovjeka" (*Šobota Avdić o ljudima*, 70). Drugi karakterističan primjer jeste odgovor već pomenutog Ahmeta Bauka, o kome u knjizi ima više anegdota, jednom Crnogorcu. Crnogorac se čudio: "Ah, ti si dakle čuveni Ahmet Bauk, a tako si malen da bi te mačak mogao pojesti za doručak". Slijedi Baukov odgovor: "Svakako toliko veliki da me sva tvoja Crna Gora nije do sada mogla da proguta". Baćović kroz ovaj dio svoje knjige nenametljivo progovara i o civilizacijskom trajanju i kontinuitetu narodnog iskustva, ne samo na našem prostoru, već i na drugima i to kao o univerzalnoj vrijednosti. Među šalama i dosjetkama bilo je i lakonskih odgovora koji takođe upućuju na civilizacijsko nasleđe. Šala je bila i svo–jevrsna filozofija koja je čovjeku mogla olakšati stvari, pa čak i život spasiti (*Kralj Nikola i hodža Karađuzović*, 276). Njome se čovjek branio od sva–kodnevnih nevolja pokušavajući da zaboravi surovu stvarnost zemana u kome je živio. Ipak i u šali ljudi tog vremena su gledali da ostanu dostojanstveni (*Sveto je – sveto, pa bilo i kaursko*, 258), da ne pretjeraju i pređu granicu dobrog ukusa.

Ova vrijedna antologija Čeda Baćovića, pored pomenuta dva osnovna dijela sadrži autorovo obraćanje "Umjesto predgovora" (str. 7–9), Spisak korišćene literature (str. 287–291), Izvore o merhametu i gaziluku, svakidašnjim šalama i dosjetkama (291–302), Bilješku o autoru (str. 303) i Sadržaj. Impozantan spisak korišćene literature i izvora dodatno naglašavaju vrijednost antologije iz razloga što su korišćeni izvori danas praktično nedostupni širem čitalačkom auditorijumu, a dobrim dijelom i zaboravljeni.

Svojom antologijom Čedo Baćović je podigao svojevrstan trajan spomenik i odao priznanje nekadašnjem muslimanskom čojstvu i junaštvu u kome je našao sjajne primjere čojstvenih i junačkih oličenja koji su dio naše zajedničke istorijske prošlosti, zbog čega njegovo vrijedno djelo treba obavezno pročitati. Iskreno se nadamo da će nakon povratne informacije od čitalaca nastojati da ga proširi i dopuni što bi predstavljalo vrijedan iskorak u apsolviranju ove zanimljive tematike. Svoj intelektualni merhamet i gaziluk, Čedo Baćović je ispoljio na impresivan i vrlo zahvalan način zbog čega zaslužuje, poput junaka koje nam je predstavio, da mu jednostavno kažemo hvala i aferim.

ĆAZIM FETAHOVIĆ

DAROVI PLEMENITE DUŠE

Još jedna vrijedna knjiga našeg zavičajnog književnika Zaima Aze–movića, ugledala je svijetlo dana i već odmah našla svoje zaslužno mjesto u niski od bisera, koju Azemović strpljivo plete, prebirajući i nižući cvjetove iz bašte svog zavičaja. U toj prelijepoj niski cvjetova zavičaja, već su nanizane i čitaocima darovane knjige: Zlatna i gladna brda, Mijene, Sijevak, Pamet je u narodu, Dug zavičaju, Nesanice, Srce pod jezikom, Tajnovid... Najnovija knjiga izabrane proze Zaima Azemovića, simboličnog naziva **DAROVI**, predstavlja još jedan **"dar",** ili kako on to slikovito kaže**: "dug",** našeg sugrađanina, humaniste i zavičajnog književnika Zaima Azemovića, svom narodu i svom zavičaju.

Zaimova ljubav prema zavičaju, je duboka i snažna, ona je zov prirode i zov majke! To je stalni i neprekinuti zov "Zlatnih i gladnih brda" zavičaja. To je zov djetinjstva i smiraj starosti, koji traje i uvijek iznova i sa novom snagom doziva. Taj zov i tu ljubav prema svom zavičaju, najljepše upravo Zaim opisuje na jednom mjestu u svojoj novoj knjizi Darovi: **"Kad snjegovi okopne u južnim pristrancima zavičaja, zamiriše zemlja, tada čujem zov zavičajnih cvijetnih brda, ma gdje u svijetu bio, zov ljubavi i rodne grude".**

Teme u Zaimovim pričama, uvrštenim u knjizi DAROVI su prevashodno socijalnog karaktera. Pisac nam slikovito priča o svojim ponosnim i siromašnim zemljacima koji mukotrpno pokušavaju da izgrade svoj skromni dom na obroncima zlatnih i gladnih brda ili tjerani siromaštvom odronjavaju se u svijet, u tuđinu, u pečalbu, trbuhom za kruhom. U pečalbu, do Skoplja, do Turske, do Bosne, do Njemačke..., sa stalnom čežnjom za povratak u zavičaj i zavičajnu toplinu koju su i ako u sirotinji, samo zapamtili i naučili u svom zavičaju. Između borbe za goli život i stalne želje da taj život traje i bude baš tu, na zlatnim i gladnim brdima, smješten je cio Azemovićev svijet. Čežnja za zavičajem je dominantan lajtmotiv Zaimovih junaka, zato Zaimov junak iz svijeta, iz tuđine, u kojoj je našao bijeli hljeb, krov nad glavom i kupio auto, poručuje: **"Ne, majko, ne strepi, vratiću se u naša gladna i zlatna brda, da i moje srce postane izvor na njima. Dijeliću žednim i željnim svoje riječi. I neću**

dopustiti da mi roditelji usamljeni pomru, a da im nema ko bolesnim čašu vode dodati."

Malo koji zavičajni književnik kao Azemović poznaje dušu svojih zemljaka i njihove patnje, zato su njegovi estetski doživljaji tako jaki i upečatljivi za čitaoca. Iz Azemovića progovara topla ljudska duša, kada opisuje svoje zemljake pod bremenom teškog života i na stalnom raspeću: otići ili ostati, otići i vratiti se u svoj zavičaj!

Jedna od dominantnih tema koja zaokuplja Azemovića jeste mukotrpna borba njegovih junaka da izgrade svoj dom i svoje ognjište. Ta mukotrpna borba, napor i odricanje je stalna, u žaru i naporu, kako bi sebi i porodici izgradio krov nad glavom i porodicu održao na okupu. Azemovićev junak je više gladan nego sit ali, miris zemlje njegovog zavičaja je duhovna hrana koja ga vjekovima održava na tim zlatnim i gladnim brdima. U priči "Zidar i kamenje" Azemović slikovito opisuje: **"Samo da za svog vijeka dočekam da se uselim pod crveni krov svoje nove kuće... Da ne bi svaki naraštaj naš podizao jorgan preko ramena da se seli iz sela u selo, sve niže i južnije sa čežnjom za rodnom zemljom i krupnim klasovima žita. Ovdje da se smirimo od ratova i seoba, razrodimo se, pustimo vriježe, podmladimo i ojačamo naše trajanje. I ta naša kamena kuća napravljena pored ove dosadašnje, drvene, kratkovječne i privremene, značiće da smo zbacili misao o seobama i prigrlili ove strane."**

Koliko je teško i bolno biti beskućnik i "muhadžir" na ovim vjetrovitim i "bezljetnim goletima", na tim "zlatnim i gladnim brdima", sa kojima se kao sa vjetrenjačama, vjekovima borio i opstajao naš čovjek, najbolje Azemović, toplo i lirski, opisuje u svojim pričama "Zidar i kamenje" i "Došljak". Azemovićev junak je u stalnoj borbi i naprezanju da obradi komad tanke posne zemlje kojom će nahraniti porodicu, i stalnom iščekivanju sa uvijek zataknutim nožem i puškom o duvaru, da odbrani ognjište od komite ili zlih namjernika! Miris paljevina je često bio nedrag gost na ovim prostorima!

Taj težak i iscrpljujući život, pun brige i teškog rada, najbolje opisuje i zapaža Azemović, čije srce podrhtava a emocije trepere, dajući opis svog junaka – domaćina (glave porodice), koji je na kraju napornog dana umoran od zidanja kamene kuće, izgubio svu svoju snagu i legao u tanku postelju. U tom trenutku njegovo oko zagledano u nebo i bistru mjesečinu, više ne primjećuje treptaj dalekih zvijezda i sjaj mjeseca. U priči "Došljak", Azemović opisuje: **"Bljesnuše u prozoru zvijezde nimalo slične vatri i daleke kao stvorene da se iznad pale i zabluđuju misli o vječnosti i beskraju. Umorne seljačke oči rijetko zalutaju među njima. Jedino pri noćnim putovanjima, žnjetvama na mjesečini ili pred zoru gledajući iz kućera da li blijede. I to njihovo svjetlucanje je sjećanje, kasni dolazak koji lažno kazuje mjesto izvora, jer su zvijezde pomrle dok je svjetlost putovala ka našem oku! *Blago onom srcu kojem misao ne razori ljepotu zvijezda*. Ono će se samo zdravo zadiviti**

njihovoj ljepoti, rasporedu i sjaju."

A oni koji ne uspješe da izgrade kuću i da od posne tanke zemlje ishrane porodicu, odoše i odseliše. Koliko je težak i bolan rastanak sa zavičajem, i koliko je težak muhadžirski život najbolje govori Azemović u svojim pričama: **Pred seobu, Nesanica, Seoba, Došljak...** U priči "**Pred seobu**", Zaim slikovito opisuje rastanak sa zavičajem, psihološki doživljavajući i ulazeći u dušu svog junaka Ibra, koja *pred seobu*, podrhtava i lomi se kao slamka: "**Neobičan je postao Ibro otkada ga poče lomiti misao da proda stoku i zemlju i odseli u Istambul. Presreta poznanike na putevima, unosi im se u lice i zagledava, kao da ih ranije nije nikada vidio. Tapka ih rukama po ramenima i grli. Nikada mu razgovora nije dosta. Ponekad opet danima izbjegava susrete, ni u kući sa svojom porodicom riječ ne progovori, ni tvrdo da zaspi, ni slatko da se najede, ni nasmije. Pogrbljen, neobrijan i blijed diže se prije zore i usamljen šeta brdima, razgledava oko sebe, zaviruje u svaku kleku, trešnju, kamen, pa zatim gledajući čas prema brdima, čas prema nebu, ostane da stoji. Komšije, ranoranioci, čude se kada ga primijete i u mimoilazu došapnu jedan drugom kako je Ibro malo šenuo.**

A Ibro poslije te zagledanosti kao da se trgne i pođe dalje. Dođe do nekog sijena, tek slegnutog poslije denjenja, zavuče ruku ka njegovoj sredini i u šaci izvuče zelene travke iz srca ljeta. Krcka slamke među zubima, miriše ih čupka, valjuta po ustima. Zna da najljepše miriše sijeno iz divljina, sa planinskih bregova, ono je za ovce najbolje. Ako je u otkosima kislo, ono grgne, stoka ga ne voli. Ko bi ga primijetio u tom poslu, pomislio bi da traži sijena da kupi za stoku pa odabira ono najpitomije, ali on je riješio svoje ovce do prve čaršije da potjera na pijacu, da ih proda... Žao Ibru tor da isprazni i prazan ozeleni. Da više ne osjeti onaj miris mlade trave, balege i varenike što se s proljeća sama izmuza iz vimena tek ojagnjelih ovaca, pa jutrom sa torova tako prijatno golica nozdrve. Teško mu da se nakani da ispred djece potjera ovce na pijacu. Ona su se radovala ovoj kopnini, martu i jagnjenju. Vremenu kad topli nož juga fijukne i pokolje stada snijega, pa kleke u pristancima strecaju otresajući bijele kape. Vijek da ti se tada produži u tim južnim pristancima! Tada se izagnaju ovce da se okaoče kao pijavica nabubrelom mladom travom.

Te doline i pristranci kao trepetljike svitkaju stalnom groznicom oticanja voda. Zabljeskuje sunce iz svake barice. Djeca iziđu bosa pa nogama pocrvjenelim od vode gaze po tim baricama, kljačkaju se, voda je topla i miluje oko članaka nogu i trava meko golica po tabanima. Po svu noć su djeca izlazila i baterijskom lampom osvjetljavala ovce, prisluškivala dali koja mrkuće, njušeći tek na noge ustalo jagnje. Ponekad radosno unesu u sobu tek ojagnjeno mladunče, probude onu djecu što spavaju tražeći im muštuluk, pa zajedno oko jagnjeta igraju kolo i pjevaju pjesme, dok ono drhti na nogama i vrcajući repom doji majku. Djeca dlanovima glade olizale kovrdže po leđima

jagnjeta, oko grla mu vezuju đerdane sa tufama od raznobojne pređe. Dižu ga u naručje, primiču uz svoj obraz i ljube. Mirišu mu vunicu, nadijevaju imena, tepaju. A ovog ljeta Ibro ne izjavi svoje ovce u planinu... Ostaše ovce kod kuće u selu da povazdan čupkaju kokošiju travu, ližu ispod strehe, čoplje kreč sa zidova, grickaju slana brvna mljekare."

Niko od književnih velikana, i ne samo Muslimana–Bošnjaka, nije tako slikovito i upečatljivo opisao težinu i patnju muhadžirskog života svojih sunarodnika, koji nadniče za koru hljeba, kako bi prehranili svoju porodicu u nekoj kolibi, koju su na brzinu sklepali na tuđoj zemlji! U priči **"Došljak"** Azemović slika, opisuje i dočarava: "**Išao sam od kuće do kuće danas, sa praznom torbom i gladnim stomakom. Nudio sam svoje dlanove da po vazdan radim za kilo kukuruza. Da ti kosim, gazda. Da ti kopam njivu, gazda, prenevoljčen na motici molio. Da ti radim šta bilo, daćeš mi metar platna, tranju kakvu bilo. Ne mogu djeca gola na bijeli dan da ispadnu. Da ti radim za komad hljeba, kilo brašna. Ni zelja nemam da djecu prehranim. Obrane su koprive oko plotova, djeca podbuhla od jedenja zeljanika, gladna, majku će da ugrizu za sisu i otekle dlanove. I kad im ponesem kilo zarađenog kukuruza, ona navale prstićima kroz rijetko platno zrna da iščeptrkavaju i sirova zrna krcaju. Nemojte, blago meni, stomak će vas boljeti, strpite se dok umeljem... *Muhadžira niko neće za svojtu.* Kako je ničiji čovjek koga nevolja odagna iz zavičaja pa mora ponovo da skućava od igle do strehe. Gurkaju ga s noge na nogu ko se moli. Vječito tuđinci. Niko za svoje da nas prisvoji... I na skupnicima muhadžiru mjesto za vratima, u dnu stola na zadnjoj sofri na gozbama, u svatovima poslednji u redu. Izrugivanje i ijuk kod svake riječi posjetcima, jer siromaška riječ je jeftina. Da li ću ikada vidjeti svoju novu kuću, prostrano imanje, torove i štale pune stoke svoje. I da me pijetao kuku–rijekanjem izjutra radosnog probudi."**

Nigdje tako homore, kleke, cvijeće, slamke, smola, oguljeni trupci,..., ne mirišu kao u zavičaju! Tu idilu zavičaja i njegovih sunarodnika Azemović nam u priči **"Gruda"** dočarava: **"Otkako su strmoseljani izvješali svoje kuće od piljene čamovine po stranama Hujevite planine, živjeli su od šume. Homore su im hučale za strehama, orlovi iz šumaraka se zalijetali i odnosili ispred kuća kokoške, a po krčanju svraka ispred vrata naslućivali su dolazak gosta. Hod uzastranu i fzički poslovi su cijedili znoj i salo iz njih, te su svi postali lakci i okretni, vihre im oči kao da gledaju jelama stalno u vrhove, a sjekira pri tesanju stabalaigra u rukama kao peruška. Bastašni su da odsijeku i po koncu otešu stablo, pred svakom kućom bijele se oguljeni trupci..."**

Taj stalni i iskonski zov zavičaja, protkan neizmjernom majčinom ljubavi za dati život, sam Azemović nam najbolje dočarava poručujući iz usta svog junaka, učitelja Dina, u priči **"Dug zavičaju"**: **"Dug zavičaju? Niko nije birao mjesto svog rođenja, roditelje i ime kojim će ga zvati. Palo mi je dio u redu življenja da se rodim u ovom siromašnom i zabačenom kraju, da mi ova**

njegova brda budu zavičajna ljubav. Nije mi žao i ne stidim se svoga mjesta rođenja. Treba mu vratiti dug za dati život. Ako i ja pobjegnem od svojih zemljaka, užasnut njihovom nepismenošću i siromaštvom, ko je onda obavezniji od mene da ih više voli i ostane među njima?"

Još jedan važan motiv dominira u Azemovićevim pričama nanizanim u knjizi DAROVI, to je motiv čojstva, humanosti i zajedničkog života, koji je vjekovima trajao i živio na ovim prostorima, i koji traje i danas. Azemovićeva topla lirska duša doživljava i toplo opisuje radosti i tuge svojih sunarodnika na rožajskim zlatnim i gladnim brdima. A planine i međe koje ponekad razdvojiše narod i ispriječiše se među njim, dobiše naziv od naroda "**Pogane međe**". Po ovoj balkanskoj vetromjetini prolazile su razne vojske sa raznim kapama, bilo je i paljevina. Ali čojstvo i ljudsko dostojanstvo je ostalo i sačuvano, i traje i danas. U svojim pričama **"Blizanci" i "Komšije",** Azemović nam antologijski dočarava tu neraskidivu ljudsku, toplu, komšijsku ljubav, ljudi različite vjere na ovim prostorima. U priči "**Blizanci**", ljubav majke Mejre je neizmjerna i jednaka, i za sina Hajra kojeg je rodila i za Milorada kojeg je primila na čuvanje, dok zla vremena prođu i vrati se njegova majka, komšinica Jelica. Azemovićev opis majke Mejre i njene ljubavi prema usvojenim blizancima, može se upoređivati sa snagom i ljubavi koja izbija iz Jesenjinove "Keruše".

O tim nemilim i poganim vremenima, koje Azemović opisuje i dočarava, možda najbolje govori starica, majka Naza, u priči "**Stvarnost, san i ekran**", kada priča svojim potomcima: **"Dabogda se takav vijek, kao ovaj prošli, mojim potomcima ne ponovio. Svaki rat nebrat, odnije po nekoliko muških glava. Živjesmo sa strahom od razura i bježanija, sa spakovanom torbom, na poskoku da se selimo i bježimo, uvijek bez tvrda sna i sa brigom pod jastukom, kad zamrknemo da li će mo živi osvanuti. Da li će se na vratima začuti udarac ruke nemila gosta sa crnom kapuljačom na glavi, prorezima za oči i nožem ili puškom u ruci. Promijenismo po deset ognjišta, tražeći sigurnija mjesta, zavjetrinu od rata i sklonšta, al svuda nas stizaše krivica prošlosti, što smo rođeni različiti po imenu i vjeri od komšija, i kad nikom ništa ne činismo, svakom na put bjesmo, te nam gonioci poručivahu–kud god ćete ići–mi ćemo vas stići, sve dok rodnu grudu ne ostavimo i u tuđini – tugu spokoj potražimo.**

Ipak oni što ih ratovi od rodne grude ne razdvojiše, tražahu i nalazahu braću po ljudskosti i plemenitosti, naučismo da gostu i izbjeglici vrata ne zatvaramo, te smo zalogaj dijelili sa bosanskim, crnogorskim, srpskim i kosovskim izbjeglicama i naučili da su ljudima i Bogu najbliži oni koji dobra čine i istini vjeruju."

Kazivanje i amanet, majke Naze svojem porodu, je njeno podsjećanje na svijetlu prošlost i zavjet za budućnost, da se u ovim krajevima, gladnim i zlatnim brdima, čuva i štiti ljudsko dostojanstvo kao najviša svetinja.

Ponovni susret i radost, komšija i prijatelja različite vjere, koji se vratiše na svoja ognjišta poslije smiraja ratnog vihora, Azemović slikovito dočarava u njegovoj priči "**Komšije**": **"Pridite, braćo, da po zalogaj ovoga jela pojedemo. Oduvijek smo jedan sa drugim dijelili komad ljeba i čašu vode. Bogme bilo je nekada i pite i pogače, a evo naišla su vremena kad jedva imamo i zeljanika... Ojko tepsije naokruži pet–šest ljudi. Opet se pomiješaše kape i ćulafi. Ču se žvakanje i, suzavih očiju od dima i želje, komšije su gledali pitomo jedan u drugog. Jer njihova lica–obrazi, čela oči, usne dio su predjela zajedničkog zavičaja, predjela i likova zapamćenih od djetinjstva."**

I na kraju ovog mog prikaza Azemovićeve najnovije knjige "**Darov**i", ostavio sam da samo blago nagovijestim i ukažem na ono što je sa književnog aspekta možda i najvrednije u ovoj knjizi. To je odlomak iz knjige Zaima Azemovića "**Tajnovid**". Vjerujem da će zbog snage i filozofske misli kojom je obilato protkan, biti predmet trajnog književnog posmatranja i prosuđivanja. Lik Šejha Muhameda je poput svjetlosti koja hrani svijet. Njegova borba protiv zla i nepravde, je borba protiv zla i mržnje, kojom želi odbraniti i svoju vjeru i sav ljudski rod. U toj surovoj i nepravednoj borbi Šejh Muhamed je pobjednik. Njegov život je samo prilog i cijena ljudske borbe da se istraje i pobijedi razularena sila koja ugrožava pravdu i svijet. Šejh Muhamed u priči "**Tajnovid**" nam se obraća: **"Čuvao bih se da me njihova nepravda ne nagna da pogriješim. Da osjetim mržnju i učinim nepravdu. Jer nijesam na ovom svijetu mučen zbog sebe. Optuživali su me da branim ne samo muslimansku već i hrišćansku sirotinju, a ja sam, u stvari, branio islamsku pravdu. Ustajući riječima i postupcima protiv nasilnika iz svoje vjere i svoga naroda, branim čast svoga naroda. Ako to preuzme da radi onaj kome je nepravda učinjena, a mi budemo ćutali, preuzeće pravdu kod sebe a naša će savjest u korov zarasti, i mi smo propali. Ne smijemo dopustiti da borba za pravdu postane tuđi saveznik protivu nas, i da se grešnici i nasilnici kriju iza leđa naše vjere i zakona. Onda su sljedeće žrtve najrazumniji ljudi iz svoga naroda, jer je zlo nezasito dok se ne zaustavi pravdom."**

Zasigurno je da sa svojom najnovijom knjigom izabrane proze "**Darov**i", književnik Zaim Azemović ulazi na velika vrata muslimansko–bošnjačke književnosti, čuvajući ono što je najljepše i najvrednije iz svog naroda.

ŠERBO RASTODER

ROŽAJSKI ZBORNIK 11/ 2002

Novi broj "Rožajskog zbornika " pokazuje da ovo glasilo kulturnih , naučnih i kreativnih djelatelja Rožaja svojim sadržajem, programskom orijentacijom i kvalitetom priloga pripada redu danas najkvalitetnijih periodičnih publikacija lokalnog karaktera u Crnoj Gori. Agilna redakcija, na čelu sa afirmisanim stvaraocem i naučnim radnikom mr Halilom Markišićem, okupila je oko ovog časopisa zavidan broj kvalitetnih saradnika, koji su svojim prilozima, tematski i sadržajno uglavnom okrenuti Rožajama i okolini, dali značajan prilog proširivanju granica saznanja u različitim naučnim, stručnim i stvaralačkim oblastima. Unutar sedamnaest tematskih cjelina, objavljeni su radovi 36 autora. U prvoj tematskoj cjelini, pored rada dr Safeta Bandžovića, *Migraciona kretanja kolašinskih Muslimana tokom XIX i početkom XX stoleća*, u kojem se ovaj seriozni istraživač demografskih kretanja bošnjačkog nacionalnog korpusa bavi sudbinom kolašinskih muhadžira, objavljen je i zanimljiv prilog o izbjeglicama u Rožajama, tokom minulih godina sukoba u neposrednom okruženju. Hilmo Hadžić, mr Halil Markišić, Husein Kurtagić, Fejzo Murić u radu: *Izbjegla i raseljena lica ostala u Rožajama*, saopštavaju podatke da je u poslednjih deset godina kroz Rožaje prošlo 100.000 izbjeglica iz Bosne, Kosova i drugih krajeva bivše SFRJ i da njih 494 živi danas u Rožajama. Pored podataka i detaljnog popisa izbjeglica koji su se nastanili u ovom gradu poznatom po nesebičnom, ljudskom i humanom zalaganju, u ovom radu možete pročitati i zapise pojedinih humanista o Rožaju i Rožajcima i njihovoj bezgraničnoj filantropiji i gostoljubivosti. Otuda zvuče potpuno objektivno riječi Nataše Kandić, izgovorene 1999. godine: *"Ono što je zajedničko i za Bosnu i za Kosovo to je jedno malo mesto u Crnoj Gori – Rožaje. Kad je Bosna bila u pitanju, Rožaje je prihvatilo mnoge koji su proterani iz istočne Bosne i iz Foče. Mnogi su našli skloništе, mnoga deca koja su ostala bez roditelja i dan – danas žive u malom Rožaju. Znam da čak ima dvoje dece čiji su roditelji ubijeni, a koji ne znaju da ljudi kod kojih žive nisu njihovi pravi roditelji. To Rožaje je pokazalo nešto što je vredno jednog neviđenog divljenja, iako je većinsko stanovništvo muslimansko, oni nemaju*

ograničenja da pomažu samo Muslimanima. Prema Albancima su pokazali neviđenu ljudskost i solidarnost, sačekivali su ih na putevima, na planinama, hranili ih, vozili ih, smještali ih u kuće i taj narod ti Muslimani iz Rožaja, to je neviđen narod.

– U tematskoj oblasti *Etnologija* objavljen je rad: Ibrahim Hadžić, *Džais je i nije džais kod rožajskih Muslimana.* Riječ ***džais*** označava ono što je: *dozvoljeno, dopušteno, slobodno, vjerom dozvoljeno, vjerom dopušteno* a riječ može imati i značenje: *kazano je, potrebno je, valja se, korisno je, lijepo je, dobro je, preporučljivo je, običaj je.* Autor, pored navođenja niza primjera, konstatuje da je u njima *naviše paganskih običaja, što nije ni čudo, jer na ovim prostorima ni jedna savremena religija nije izbrisala snažnu pagansku tradiciju, kao što ni mlade religije nijesu potisnule naslage starijih, recimo islam i hrišćanstvo. Vjerovanje ili strah od viših sila, prirodnih i neprirodnih, itekako je prisutno, uprkos nastojanjima monoteističkih religija da to izbrišu i da sve pojave podvedu pod volju jednog Boga.*

U tematskom poglavlju *Religija* rad Muhameda Fetića, *Mevlud u tradiciji Muslimana Bošnjaka u rožajskom kraju.* Mevlud je rođendan poslednjeg Allahovog poslanika, Muhameda (20. april 570/1) u čiju slavu je ispjevan pobožan spjev, koji se sa ljubavlju i velikim poštovanjem recituje, uči i pjeva na dan Muhamedovog rođenja. Autor analizira najpoznatije napisane Mevlude počev od Sulejmana Čelebije, pa do onih objavljenih u Bošnjaka: Hafisa Saliha Gaševića, Arifa Brkanića Sarajlije, dr Safvet–bega Bašagića, hafiza Seida Zenunovića, Rešada Kadića, pa do Ešrefa Kovačevića i Vehbije Hodžića. Autor navodi da je kod nas Mevlud došao sa Turcima i na turskom jeziku od Sulejmana Čelebije i da su ga hafiz Salih Gašević i Arif Brkanić prepjevali na bosanski jezik.

– Radom Olge Zirojević, *Popis džizije kaze Bihor iz 1644/1645*, zapo–činje rubrika *Dokumenti* u kojoj se objavljuju istorijski izvori i svjedočanstva od interesa za užu i širu istoriju. Defteri džizije ili (h)arački defteri – a drugih popisa stanovnika XVII vijeku uglavnom nema – jedini su zvanični izvor o naseljima i stanovništvu određenih oblasti. Bilježe samo imena naselja, ređe imena stanovnika i broj kuća u njima – a radi prikupljanja državnog poreza za razliku od detaljnih katastarskih popisa (koji su uglavnom vođeni u XV i XVI v.) popisi džizije bilježe samo podanike osmanske države koji su plaćali džiziju, a to su bili svi odrasli, za rad sposobni muškarci, ako nijesu, zbog određenih službi u korist države, bili oslobođeni. Plaćanja dzizije bila su oslobođena sveštena lica, zatim siromašni, slaboumni, stranci i žene. Od muslimana nju su jedino davali Cigani. Dokument koji se ovdje objavljuje se nalazi u arhivu u Beču među zbirkom orijentalnih rukopisa. Nešto drugačijeg sadržaja su dokumenti koje objavljuju Redžep Škrijelj, Zaim Azemović, *Plač muhadžirskih pisama*. Pismo Murata Mahmuta na osmanskom jeziku, datirano 30. juna 1912, sa pečatom službenika autora pisma, sa raznovrsnom leksikom

(osmanska, persijska i arapska), govori o sudbini rožajskih muhadžira, a pominje muhadžire iz Pljevalja, Bijelog Polja, Gusinja i Peći. Pismo govori o sudbini muhadžira iz Rožaja, koji su preko Bosne, stigli do Istanbula, a potom raspoređeni u gradove anadolskog i arabijskog kraja. Pismo je izuzetan isto–rijski izvor o muhadžirima, toj velikoj priči muslimansko–bošnjačke drame koja je trajala preko tri vijeka. Ovo je jedan od vrlo rijetkih izvora u kojima muhadžir govori o sebi, svojima, svojim shvatanjima pogledima na sudbinu koja ih je zadesila. Najveći dio istorijskih izvora o muhadžirima je priča ili zapis drugih o njima. Zato cijenim posebno značajnim objavljivanje ovoga pisma. Izvorni karakter ima i rad *Pogibija Mustafe Pećanina* iz zaostavštine Hazba Fetahovića. Ovaj tekst se odnosi na zapise koji se odnose na ratne događaje 1943. godine i pogibiju poznatog revolucinoara rožajskog kraja Mustafe Pećanina, koji je poginuo u borbama oko Prijepolja 4. decembra 1943. godine. Kao prilog data je i biografija Hazba Fetahovića, predratnog studenta BU, političkog komesara partizanskog odreda i profesora beranske gimnazije.

U rubrici *Arheologija* objavljen je prilog Predraga Lutovca, *Grac.* Ovo je priča o prezentaciji početnih rezultata istraživanja na arheološkom lokalitetu 16 km od Rožaja na putu ka Ribariću. Već početna istraživanja su pokazala da se radi o perspektivnom arheološkom lokalitetu i srednjovjekovnoj naseobini u kojem je pronađeni fragmenti keramičkog lonca i baza nadgrobnog spomenika rađena od sige, te ostaci naseobine (vjerovatno iz X vijeka) u okruženju.

U rubrici *Priroda* objavljeno je više zanimljivih radova. Rad dr Marka Kneževića, *Rožajski kraj (fizičko–geografske odlike)* predstavlja kraću studija o fizičko–geografskim karakteristikama rožajskog kraja; Mr Halila Markišića, *Prilog poznavanju livadske vegetacije okoline Rožaja* u kojem su prikazane dvije asocijacije koje su rasprostranjene na planinama Rožaja.

Radovi iz oblasti *Medicine* Dr Dragane Čukić*, Ubistva u opštini Rožaje za period (1981–1995)*; Dr Zorana Lutovca, dr Saimira Markišića, *Metode rane dijagnostike glaukoma*; Suzane Dacić, *Kretanje vrijednosti krvnog pritiska u djece i omladine Rožaja*, predstavljaju istraživački doprinos medicinskih istraživanja vezanih za rožajski kraj, dok Alija Matović , pravi retrospektivu razvoja veterinarske službe u rožajkom kraju *(Veterinarska služba u rožajskom kraju).* Svojim prilozima oglasili su se i Mr Bećir Kalač, *Nekoliko ideja za buduće preduzetnike u Rožajama*, kao i Mr Erdan Sutović, *Emisija i plasman akcija i obveznica* u rubrici *Privreda*, dok je portret poznatog likovnog stvaraoca i pedagoškog radnika Zećira Lubodera glavni mstkidio sadržaja *Likovne kritike*.Drugi dio zbornika od 211–340 strane je uglavnom tematski situiran unutar književnosti i književnog stvaralaštva. Ismet Rebronja, *Drumovi u djelima Ćamila Sijarića;* Šefket Krcić, *Pjesničke vizije Zaima Azemovića,* dotiču se stvaralaštva poznatih književnika, dok Alija Džogović analizira jezik epa "Ženidba Smailagić Meha" Avda

Međedovića. Prozne priloge objavljuju Safet Adrović Vrbički, Kemal Musić, dok je odlomak iz knjige "Duša robova" Ivana Aralice, koji objavljuje Ibrahim Hadžić poslužio kao dokaz o nesavjesnom "pozajmljivanju " pojedinih autora tuđe umjetničke proze i njenom prevođenju u navodno "narodno kazivanje". Poeziju objavljuju Zaim Azemović, Blagoje Nišavić, Semiha Kačar, Hamdija Kalač, Enver Muratović Enisin, Darko Jovović, Ćamil Škrijelj, Amer Kalač, Alma Murić, dok priloge iz *narodne književnosti*, objavljuju Sait Sinanović i Osman Kurpejović. Časopis se završava novinskim tekstom o Rožajama objavljenom u "Zetskom glasniku " 1935. godine .

Časopis "Rožajski zbornik" i ovoga puta uvjerljivo pokazuje da je in–telektualni i stvaralački potencijal rožajske sredine na najbolje mogući način ostvaren i potvrđen.

VUKIĆ PULEVIĆ

PRIRODA ROŽAJA

(*Živorad M. Martinović & Halil Markišić,* Centar za kulturu, Rožaje, 2002.)

Knjiga se sastoji iz dvije tematske cjeline: jedna je geološko–geografska (autor: Ž. M. Martinović), a druga botanička (autor: H. Markišić). Obje teme su obrađene sveobuhvatno i nose obilježja izdvojenih monografija. U stvari, knjigu su napisali dvojica autora – entuzijasta, koji su, po svemu sudeći, izvan oficijelnih i timskih projekata, onako "za svoju dušu", strpljivo izučavali prirodu opštine Rožaje. O tome su prethodno publikovali seriju parcijalnih radova, a potom sve to dopunili i preradili. Autori su u svom poduhvatu imali i srećnu okolnost što opština Rožaje zauzima takav prostor, koji nije samo politički i administrativno omeđen, već ima i regionalno–geografsku, hidrografsku, klimatsku i biogeogrfasku kompaktnost, a najviše zbog toga što se rožajsko područje u cjelini poklapa sa izvorišnim slivom rijeke Ibra. Da je bilo mogućnosti da se makar i uopšteno prikažu zoogeografske karakteristike, onda bi samim tim ova značajna knjiga imala karakter cjelovite monografije o prirodi toga dijela Crne Gore.

Geološko–geografski dio Ž. M. Martinović prikazao je veoma iscrpno (str. 5–245), sa konciznim zaključcima (str. 224–235), spiskom od 100 izvora korišćene literature i rezimeom na engleskom jeziku (str. 242–245). Tekst prati 26 fotografija i 5 crteža.

Kao "ulaz" u knjigu pregledno su prikazani položaj i granice istraživanog područja, a kao ilustracija data je karta (koja je, uzgred rečeno, morala biti znatno bolja i preglednija). Geološke karakteristike područja prikazane su u formi koja je najbliža enciklopedijskom načinu saopštavanja, tako da ih osim geologa i geografa mogu razumijevati i interesenti izvan tih struka. Na sličan način objašnjena je i tektonika, i veoma razuđeni reljef, tako da su uz tumačenje geoistorijskih procesa isticani i opisivani pojedinačni primjeri reljefnih formi i fenomena, naročito površinski oblici krasa, koji daju pečat svakom pejsažu. Knjiga predstavlja pouzdan vodič za speleologe koji se interesuju za podzemne fenomene krasa (pećine, jame, ponori i dr.), kao i za zoologe koji budu na rožajskom području izučavali podzemnu faunu.

Martinović iscrpno objašnjava glacijaciju na planinama u okolini Rožaja, koja je uz hemijske i mehaničke procesa znatno uticala na njihovo oblikovanje.

Svaki čitalac ove knjige lako će zapaziti da uz šumske resurse vodni kapaciteti, i njihov svestrani kvalitet, predstavljaju osnovna prirodna dobra Rožaja. Posvećeno im je posebno poglavlje "Hidrografija" (str. 170–213), u kojemu su okarakterisani sva glavna vrela i izvori u razuđenom slivu Ibra.

Geografska razmatranja Martinović završava prikazom klime u svim relevantnim parametrima (temperatura, oblačnost, vjetrovi, vlažnost, padavine i dr.).

Prikazivanje botaničkog dijela knjige "Priroda Rožaja" počinjemo sa činjenicom da je ovaj prostor, koji je inače pravi floristički "eldorado", prije Halila Markišića bio "terra incognita". U literaturi nema podataka da se neki od botaničara duže zadržavao na području Rožaja, a ako je poneki i prošao, samo je uzgred sakupio pokoju biljku. Zato bi i pisanje savremene knjige o flori Crne Gore jednostavno bilo nemoguće bez građe o biljnom svijetu ročajskog područja. Klasično djelo *Conspectus Florae Montenegrinae* (1942), čiji je utor češki botaničar Josef Rohleba, odnosi se na teritoriju Crne Gore od prije 1912. godine, pa tako njime nijesu obuhvaćene teritorije Boke Kotorske, Paštrovića, dijela Orjena, dijela Prokletija, dijela Vasojevića, Rožaja, Bijelog Polja, Pljevalja i dr. U tom svijetlu treba i ocjenjivati pionirske poduhvate botaničara Halila Markišića, koji je prvo publikovao seriju radova o flori i vegetaciji rožajskog područja, a potom tu građu sintetizovao i pripremio za monografiju kojoj sada poklanjamo pažnju.

U botaničkom dijelu knjige, kako je to određeno i samim naslovom *Florističke i vegetacijske specifičnosti*, prikazani su veoma kratko flora (str. 247–266) i znatno opširnije vegetacija (str. 267–362). Na kraju je dat pregled korišćene literature od 58 jedinica. Flora je okarakterisana preko flornih elemenata od submediteranskih do arktičkih vrsta. U priloženome spisku Markišić je posebno izdvojio i po značaju apostrofirao 135 endemičnih, subendemičnih i reliktnih vrsta, koje su i najpouzdaniji reprezenti florističkog biodiverziteta. Uz to floru rožajskog područja karakteriše kao jedan od najznačajnijih resursa za eksploataciju i daje pregled ljekovitih, jestivih i medonosnih biljaka, kao i spisak pečurki. Prilika je da se ovim povodom istakne da je H. Markišić u koautorstvu sa R. Lakušićem 1988. publikovao knjigu "Ljekovito bilje i jestive gljive okoline Rožaja".

Drugi dio botaničke studije "Ekosistemi rožajskog prostora" odnosi se na vegetaciju, veoma je iscrpan i preko njega je okarakterisan biljni svijet u cjelini. Biljne zajednice i njihova staništa autor prikazuje kao ekosisteme u svim kategorijama složenosti, rangirajući ih po fitocenološkoj hijerarhiji od asocijacija preko sveza do redova i klasa. Uzeti su u obzir svi tipovi staništa uslovljeni orografijom, geološkim i pedološkim supstratom, hidrografijom, nadmorskom visinom i dr. Sa stanovišta nauke i prirode jednako su važne sve

prikazane fitocenološke jedinice, ali sa stanovišta šumarstva i zaštite prirode osobito su značajne šumske zajednice. Takve su: šume munike, šume molike, šume bijelog bora sa smrčom, šume smrče i jele, bukove i bukovo jelove šume, kao i termofilne listopadne šume u nižim krajevima. U njima se nalazi i osnovni privredni potencijal čitavog rožajskog područja.

Na kraju je dat sintaksonomski hijerarhijski pregled fitocenoloških jedinica: 26 klasa, 40 redove, 59 sveza i 98 asocijacija. Iz njih se najbolje vidi ne samo bogatstvo i i mozaičnost vegetaciojskog pokrivača rožajskog regiona, već i njegove karakteristike.

Na kraju, da kažemo da su autori knjige, izdavač i Opština Rožaje učinili izuzetno značajan poduhvat. Organizovali su, pripremili, napisali i publikovali knjigu u kojoj su naučno valorizovani prirodni potencijali na cijeloj teritoriji opštine. To je pionirski poduhvat, ne samo u Rožaju već i u Crnoj Gori, jer takav posao nije uradila nijedna druga opština. Knjiga će biti svestrano korišćena, od turizma i privrede do nauke i prosvjete. Da posebno naglasimo da će predstavljati dragocjenu literaturu za nastavnike i učenike rožajskog područje. Sa ovom knjigom "pod ruku" nastavnici će mnogo smjelije izvoditi učenike na terensku nastavu.

KEMAL MUSIĆ

PENDŽERI
(Redžep Nurović, Novi Pazar 2002)

Da se književno djelo ne mjeri po broju strana, nego po onome što u njoj piše, dokaz je knjiga kratkih priča "Pendžeri", autora Redžepa Nurovića, koju je objavio novopazarski "El–Kelimeh". Knjiga sadrži sedam kratkih priča i pogovor, a opremljena je likovnim prilozima akademskog slikara, Ismeta Hadžića.

Redžep Nurović, kao da je pažljivo birao motive, mjerio ih tačnom spisateljskom vagom i slagao u priče koje svojom metaforom i, posebno, simbolikom pojedinih motiva obrazuju priče autentične vrijednosti i nadarenog literarnog iskaza. U ovoj knjizi pendžeri imaju posebnu simboliku i mjesto, ne samo u priči koja nosi ovaj naslov, nego su pendžeri tu u svim Nurovićevim pričama. Ustvari, svi mi imamo pendžer sa kog gledamo svijet. To valjda Nurović hoće da kaže.

Pisac reče da su mu se pendžeri posve svojim smislom nametnuli. "Baš svaki. I baš na svačemu." Nurović korz pendžere gleda muke naroda kom pripada. Kroz te raznolike otvore se vide ljudi koji su svim svojim bićem vezani za zemlju. Mnogo puta to bude i osojni lependek, ali Nurovićevi junaci na isplaženom jeziku, prošikanom željeznom kukom, nose busen zemlje. Nije to slučajno. U Sandžaku su zbog međa i zemlje ljudi živote gubili, a pisac reče da je na svojoj zemlji i glava skuplja. "Valja makar dvije tuđe."

Kroz pendžere Nurović gleda kako se ljudi sele. Napuštaju zemlju i ognjišta. Prodaju je budzašto i lete u svijet "kao ždralovi kroz tijesto". Ta selidba traje godinama. Vjekovima. A Nurović gleda sa pendžera. Sa onog istog sa kojeg mu je i babo gledao kako mu komšije odlaze u Tursku. Isti ti pendžeri i sada su otvoreni. Mnogo Nurovićevih sunarodnika se uputilo prema Skandinaviji i istočnoj Evropi. Ljudi pred ambasadama čekaju red za vasiku. Odlaze. A tamo, u tuđem dunjaluku, žene sa Švabicama, Šveđankama starijeg doba i tako gube identitet. Roditelji ih snivaju.

"Zarija! Zare! Sinoć sam usnio mog Muriza", hvali se Galjan kolegi Zariji. Sina Muriza dugo vidio nije. "Mladić je iz vojske pobjegao u Njemačku", a tamo se oženio Njemicom i sina dobio. Dao mu ime Aladin. S tim

se složila i supruga mu Njemica. "Volim je što je rekla Murizu da djetetu dadne ime po našem adetu i vjeri, ako me moje kopile ne laže."

Galjan u svojim snovima vidi sina onakvog kakvim ga zamišlja, ali, ipak je sumnjičav. Zna on da se čovjek u tuđem svijetu mora povinovati tamošnjim običajima i načinu života.

Nurović u svojim pričama govori o sudbini Sandžaklije, o teškom sandžačkom životu. O ljudskoj patnji.

Knjzi je dao naslov "Pendžeri". Bolje joj nije mogao izabrati, jer ona jeste pendžer. Pendžer kroz koji gledamo Redžepa Nurovića. Pisca. Sa opečaćenom vasikom za uspjeh u književnosti.

DUŠICA MINJOVIĆ

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE U SARAJEVU – IZRAZ DUHOVNE I INTELEKTUALNE SNAGE

Tokom 2000. i 2001. godine Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu objavio je, u novoj seriji, ***Glasnik***. Jedan broj ove naučne publikacije posvećen je etnologiji[1], a drugi arheologiji[2]. ***Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*** učinio je veliko zadovoljstvo pre svega naučnoj i stručnoj, a u velikoj meri i široj čitalačkoj javnosti. Pre svega, on izlazi kao novi serijal. Za ljude svesne svih događanja u prethodnom, desetogodišnjem periodu ***Glasnik*** je svakako simbol intelektualne "žilavosti" i moći. Taj desetogodišnji period je indikativan i opominjući. Godine koje su usledile nakon razarajućih sukoba, a kako vreme protiče, sve se jasnije vidi usijanih, nepromišljenih i duboko nepravednih, godine koje su nakon jednog mučnog rata, ubijanja ljudi i razaranja njihovih domova, na svetlost dana iznele su duhovnu i intelektualnu snagu jedne sredine, Bosne i Hercegovine, i pripadnika njene kulturne i etničke zajednice. Svemu ovome svedok je i autor ovih redova koji je imao i sreću i čast da sa ovim ljudima, svojim kolegama, prijateljima, stupi u neposredan kontakt, razmeni iskustva i shvati da u ljudima plemenitost zaodenuta u duhovne kategorije rađa vrednosti čije su sile nemerljive.

Glasnik–Etnologija jeste zbir tekstova nastalih u periodu od 1996. do 1999. godine. Urednik ove publikacije jeste prof. dr Đenana Buturović, direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i redovni profesor usmene književnosti na Filozofskom fakultetu u Mostaru. Pored ove uvažene naučnice

---

[1] *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu - Etnologija, Nova serija, sv. 48/49 (1996-1999); Herald of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo - Ethnology, New series, volume 48/49 (1996-1999),* Sarajevo, 2000, u daljem tekstu *Glasnik - Etnologija*

[2] *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu - Arheologija, Nova serija, sv. 48/49 (1996-2000); Herald of the National Museum of Bosnia and Herzegovina - Archaelogy, New series, volume 48/49,* Sarajevo, 2002, u daljem tekstu *Glasnik-Arheologija* ili ako je o na~elnom nazivu publikacije re~ *Glasnik*

i vrsnog stručnjaka za umetnost usmene reči, uređivački kolegijum čine i Astrida Bugarski, muzejski savetnik i dr Aiša Softić, izuzetan poznavalac proznog usmenog stvaralaštva, naročito bošnjačko–muslimanskog prosedea. Ovaj po mnogo čemu značajan i simboličan zbornik radova podeljen je u tri dela.

Prvo poglavlje sadrži originalne i stručne članke zbog čega ovakav naslov, "Originalni i stručni članci", i nosi, a u njemu se nalaze tekstovi: "Osnovne karakteristike tradicijske seoske nošnje u Hercegovini", Svetlane Bajić, muzejskog savetnika, "Organizacija počivanja u tradicionalnoj kulturi ruralnog stanovništva Bosne i Hercegovine", Astride Bugarski, muzejskog savetnika, "Tatuiranje i sigmatizacija kod nekih prapovijesnih populacija jugoistočne Evrope", dr Maria Petrića, "Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini", dr Vesne Čulinović–Konstantinović, "Banjalučka ferhadija i njen vakuf u historiji i tradiciji", dr Aiše Softić, "Livanjski Kujundžići", Stipa Manderala, profesora, "Bošnjačka narativna poema, Svatovsko groblje na Morinama" i francuska viteška poema, "Šareni at" Lade Buturović, titulaire D.E.A, "Život u Izbjegličkom centru Kamenjak u Puli", Marice Popić–Filipović, kustosa, "Razvoj zanatstva i industrije u Sarajevu", Merside Bakovljev, kustosa i "Prilog proučavanju značaja vakufa u razvoju zanatstva", Lebide Džeko, kustosa. Tekstove iz ovog poglavlja izvesno povezuje istorijsko–etnološko–književnousmena nit čime je ustvari sklopljen jedan segment mozaika života na prostorima Bosne i Hercegovine koji je korespodentan i sa ostalim područjima, a na taj način se otvaraju nova naučna i kulturna obzorja.

U poglavlju "Osvrti i prikazi" Lada Buturović je svojim tekstom "Obzorja pripovijedačke komunikacije" približila javnosti atmosferu i domete XII Međunarodnog kongresa Međunarodnog društva za proučavanje narodnih priča (International Sosiety for folk Narattive Research) koji je održan u Getingenu od 26. do 31. jula 1998. godine. Aiša Softić je ukazala na knjigu ***Bošnjačka nošnja na Bjelašnici*** čiji je autor dugogodišnji, sada već umirovljeni savetnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Ljiljana Beljkešić–Hadžidedić. U izdanju sarajevske Svjetlosti 2000. godine objavljena je knjiga ***Bošnjačka kultura ponašanja*** čiji su autori Mevlida Serdarević i Ajnija Omanić, a o ovom kulturološkom i naučnom poduhvatu piše Svetlana Bajić. Svoja znanja i iskustva o tradicionalnim bošnjačkim igrama i njihovim vezama sa običajima u knjigu pod naslovom ***Tradicionalne bošnjačke igre i njihova veza sa običajima***, koja se tiče problema nasleđa, a pri tome ima i praktičnu primenu, pretočio je Hajrudin Hadžić Hadžija. Knjigu je izdao Bosanski kulturni centar 1999. godine, a o njoj afirmativno piše Aiša Softić.

U poglavlju "Sjećanja" (In memoriam) trenutno najznačajnija imena koja se bave proučavanjem tradicionalne kulture na području Bosne i Hercegovine pišu o Zorislavi Čulić, rođ. Marković (1920–1997), višem kustosu, Radmili

Kajmaković (1931–1999), muzejskom savetniku, Radmili Filipović–Fabijanić, muzejskom savetniku.

Glasnik–Arheologija sadrži rezultate arheoloških istraživanja od 1996. do 2000. godine i sećanja na one ljude koji su arheologiji kao nauci na prostorima Bosne i Hercegovine dali značajan doprinos, a kojih više nema. Urednik ove publikacije je mr Lidija Fekeža, a ostali članovi uredništva su mr Mirza Hasan Ćeman, Margita Gavrilović i Zilka Kujundžić–Vejzagić. Sadržaj ***Glasnika–Arheologija*** podeljen je u tri poglavlja.

U prvom poglavlju, "In memoriam", sledeći autori su kroz misao i pero evocirali uspomene na značajne istraživače u oblasti arheologije. Zilka KujundžIć–Vejzagić piše o dr Milici Kosorić (1928–1994), Zdravko Marić o akademiku Borivoju Čoviću (1927–1995), a Veljko Paškvalin o dr Ivu Bojanovskom (1915–1993). Svaki od autora je uz svoj tekst posvećen nave–denim značajnim istraživačima u oblasti arheologije priložio i iscrpnu bib–liografiju njihovih radova.

Drugo poglavlje, "Naučni i stručni članci", sadrži jedanaest radova posvećenih arheološkim istraživanjima na području Bosne i Hercegovine. Zilka KujundžIć–Vejzagić piše o pećini pod Lipom, paleolitskom staništu na Glasinačkoj visoravni. Ovaj rad nastao je kao potreba autora da gravuri na steni koja je pronadjena 1987. godine odredi siguran kulturni kontekst. Branislav Marijanović pruža podatke o eneolitičkim slojevima praistorijskog višeslojnog nalazišta Prusac (Biograd). Rad Branke Raunig govori o praistorijskim nalazima na srednjovekovnom gradu Cazinu, a rad preminulog Iva Bojanovskog približava nam rimski grobni nalaz sa Konjević–Polja u istočnoj Bosni. Neki nalazi koje Bojanovski u svom radu ističe datirani su u vreme cara Septimija Severa. Drugi naslov čiji je autor Branka Raunig analitički pristupa urni sa natpisa iz Založja koja je požetkom 90–ih godina 20. veka pronađena u Malom Založju kod Bihaća. Lidija Fekeža piše o kasnosrednjovekovnim naseljima Čelopek i Ostijićevo kod Bijeljine. Za ovo naselje karakteristično je da je materijal koji je u njemu pronađen datiran od druge polovine 14. do kraja 15. veka. Tema rada Mirsada Sijarića jesu kasnosrednjovekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Iz cele zbirke čak 41 primerak je prvi put objavljen ovom prilikom. Akcenat ovog rada jeste na hronološkom determinisanju različitih tipova mamuza i njihovih varijanti i na pitanju teritorijalnog rasprostiranja i porekla ovog materijala. Isti autor piše i o nalazima majolike 14. i 15. veka iz Bobovca i Kraljeve Sutjeske. Salih Jaliman daje priloge za studiju o srednjovekovnom gradu Vesela Straža. U ovom radu Jaliman je sumirao i analizirao sve do sada poznate podatke iz istorijskih dokumenata i drugih pisanih radova kao i rezultate oskudnih terenskih istraživanja. Nataša Šahinović prezentira nove nalaze na srednjovekovnom gradu Visokom. Ovaj rad na svojoj zanimljivosti dobija i zbog činjenice da su u njemu prezentovani

slučajni nalazi otkriveni tokom rata, 1994. godine. Reč je o fragmentima arhitektonske plastike koji poseduju formalne odlike gotičkog stila. Esad Vesković uočava probleme održavanja i zaštite kamenih spomenika – stećaka na otvorenom prostoru. Reč je pre svega o spomenicima u Botaničkom vrtu i u prostoru ispred Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu koji su sa različitih lokaliteta Bosne i Hercegovine smešteni u ovaj ambijentalni prostor.

U trećem poglavlju, "Bibliografije i osvrti", prezentovana je bibliografija arheoloških radova u izdanjima Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (1998–2000) koju su sačinile Andrea Dautović i Olga Lalević, zatim bibliografija radova dr Pavla Anđelića (1920–1985) čiji je autor Esad Kurtović i bibliografija radova prof. dr Esada Pašalića (1915–1967) koju je sistematizovao Mirsad Avdić. Veljko Paškvalin piše o otvaranju obnovljene stalne arheološke postavke "Bosna i Hercegovina u antičko doba" sa osvrtom na njene stvaraoce. Esad Kurtović prezentuje zbornik "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od praistorije do početka XX vijeka" (Muzej grada Zenice, Zenica, 1999), a Adnan Busuladžić "Monografiju Ilidža – segment arheologije" (Općina Ilidža, Sarajevo, 2000).

Sa stanovišta naučne metodologije značajno je istaći da su ***Glasnik–Eenologija*** i ***Glasnik–Arheologija*** urađeni po evropskim i svetskim naučnim standardima. Uz naučnu zasnovanost i adekvatnost tekstova koji se u ovim publikacijama nalaze značajno mesto ima i tehnička dokumentovanost čime sadržaj dobija na preglednosti, a zbog čega ovi naslovi bez rezerve mogu nositi atribute visoke naučne i profesionalnosti uopšte. ***Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*** (***Etnologija, Arheologija***) svoje mesto, pored uske omeđenosti oblasti, bez zadrške može biti oslonac i u multidisciplinarnim proučavanjima kulture. Konačno, i iznad svega, ***Glasnik*** svojim naučnim i duhovnim dostignućima naučnicima je preporuka u nauci, a ljudima (dobre volje) kojim duhovnim i intelektualnim putevima treba ići.

SLOBODAN KALEZIĆ

UZBUDLJIVA HRONIKA

(Faruk Dizdarević: "Talija u Priboju", Zavičajni muzej Priboj i Dom kulture "Ivo Karamatijević" Priboj, 2002.)

Tretirajući pojavu i razvoj pozorišnog amaterizma u Priboju, baveći se dakle istorijom jednog važnog segmenta kulture ove sredine, knjiga "Talija u Priboju" Faruka Dizdarevića i sama posjeduje i zasnovana je na određenoj istoriji. Sa osloncem na pouzdanu arhivsku građu i uopšte dokumentarnu podlogu, ona je počela da nastaje davno prije svoga nastanka, u dugom procesu kristalizacije samosvijesti o značaju djelatnosti kojom se bavi kao primarnim svojim predmetom, sa razvijanjem kritičke svijesti o karakteru i značenju vlastite situiranosti u prostoru i vremenu. Potom je Dizdarević, vrijedni i zaslužni poslenik kulture ove sredine, riješio da sredi i sistematizuje golemu građu o pribojskoj pozorišnoj djelatnosti, da je klasifikuje po periodima i razvojnim fazama, da je položi u sintetički bubanj vrednovanja, sve u opisanom krugu prouči do obrisa sinteze.

Tako je došlo do prvog izdanja ove knjige 1994. godine. Ali to nije bio kraj bavljenja datom i zadatom temom. Kao što pozorište traje i zrači u vremenu, tako je u vremenu potrajalo i autorovo produženo bavljenje ovim tematom. Drugo izdanje razlikuje se od prvog utoliko što je obuhvaćeni period produžen i zaokružen na oblinu od jednog stoljeća (1900–2000), što je pojedinim, ne rijetkim detaljima i podacima upotpunjen pregled pojedinih perioda, da bi ocjene pojedinačnih postignuća postale potpunije i argumentovanije. Takođe su podrobnije i u kontinuitetu svrsishodnije date diskretne naznake društvenog okruženja. Najzad, ilustrativna dokumentaristika je selektivnija, a ona statistička – cjelovitija, čemu doprinose i završni prilozi, registar reditelja i registar spomenutih imena.

Iole upućeniji subjekt kulturnih zbivanja ima pouzdanu predstavu o karakteru i dokumentima ovakvih knjiga. "Talija u Priboju" svakako spada u kategoriju tzv. lokalnih tema i priloga za istoriju jednoga mjesta ili jednoga kraja. Knjige kao što je ova po pravilu nastaju tamo gdje je nastajao i razvijao se predmet kojim se same bave. Za lokalna istraživanja potrebni su lokalni izvori informacija i isto tako lokalna, što odmah znači autentična i intenzivna

motivacija da se jedan predmet ili kompleks osvijetli do minucioznih detalja. Ako se ovakvi poslovi ne odrade tu, na licu mjesta, u vlastitoj kući, teško da će ih se sjetiti, a kamo li shvatiti kao dublju, intimnu ili oficijelnu obavezu bilo ko iz dalekog i opširnog svijeta.

U ovom slučaju srećno su se susreli predmet u svoj njegovoj razuđenosti, uključujući i izvore za njegovo ispitivanje, na jednoj, i autor kojeg apodjednako krase dobra volja i visoka kompletnost, na drugoj strani. Kao rezultat takve interakcijske relacije nastala je knjiga koja je u načelu imala sve preduslove da bude zasnovana i artikulisana na jednom, a zapravo je realizovana na bitno drugom i drugačijem kvalitativnom nivou. Ono što je, naime, već bilo upućeno na obrise i duh hladnog, hroničarskog predmeta od lokalnog prostiranja i značenja izraslo je u gusto i uzbudljivo kazivanje o jednoj primarno ljudskoj djelatnosti u stogodišnjem kontinuiranom luku, od stanja u dubokoj balkanskoj provinciji za turske vladavine do umjetničke vrijednosti i njene bogate recepcije koje karakteriše prepoznatljivost na nivou čitavog jednog regiona, u uslovima goleme stvaralačke energije, aktivirane u slobodnoj društvenoj zajednici. Kao u ogledalu, koje je i svojevrsna prizma, u ovoj knjizi se oslikavaju mnoge dimenzije kompleksa zvanog pozorišna umjetnost u trajanju od sto godina, od njene diletantske, skromne ali plemenite pojave, preko traženja i nalaženja raznih razvojnih faza, zrenja i previranja, do zgusnutog rafinmana u kom je jedno stanje dovedeno do pregrijanosti, kojim su limitirani vlastiti maksimumi i kojim se osujećuju njegove dalje razvojne i smislovne mogućnosti.

Prateći u osnovnoj predmetnoj ravni amatersko pozorište u Priboju, Dizdarević se na ubjedljiv i uzbudljiv način zapravo bavi jednim fenomenom, kojem nije bilo lako ući u trag pa ga ni sada nije jednostavno opisati. Kako se dešava, naime, i po kakvoj višoj, imanentnoj nužnosti, da pozorišni čin, od prve klice što se javlja u dubini i mrklini balkanskog prostora, sa svim izgledima da bude ošurena prvim mrazem teške provincijske ograničenosti i učaurenosti, kako se i po kojoj nužnosti dešava da se nakon jednog vijeka takav čin razvije do rafinovane semantičke razuđenosti, do vrhunskih postignuća u određenoj kategoriji. Da Dizdarević nije puki hroničar niti hladni registrator kulturnih zbivanja svoje sredine, u kojima dugo sam figurira u svojstvu aktivnog sudionika, vidi se naročito ako se napravi makar uslovni presjek kompleksa o kojem je upravo riječ. Radi se o tome da se postupak autora ne svodi na dobar uvid u fond i raspored činjenica. Naprotiv, Dizdarević u ovom slučaju, pored visokog stepena upućenosti u osnovnu materiju, aktivira dobar dio svojih multidisciplinarnih potencijala, od poznavanja aktuelnih društvenih prilika, na jednoj, do specijalističkih zahvata u istoriju i sociologiju kulture, na drugoj strani.

Tako, na primjer, prateći pribojski pozorišni život u jednovjekovnom trajanju, on pravilno shvata i tumači društvenu funkciju pozorišta zavisno od

društvenog konteksta u pojedinim periodima. Početkom vijeka pozorište je (od repertoara, preko glume, do odjeka kod publike) determinisano nacionalnom idejom i nacionalnim programom. Između dva rata ključni kriterij je klasno–politička angažovanost. Oko sredine vijeka osnova je utilitarističnost u (navodno) socijalističkom ambijentu. Tek sedamdesetih–osamdesetih godina, kada je u svom razvoju došlo do statusa da još ne domaša profesionalizam ali već ubjedljivo premaša amaterski nivo i obličje, pod uticajem emancipovane i osamostaljene teatarske kulture, oslobođene banalne društvene, prosvetarske i političke (politikantske) funkcionalizacije, pozorišni čin dospijeva do emanacije autonomnog značenja na temelju isto tako autonomnog, čistog pozorišnog znaka i izraza.

Kao što je djelimično već rečeno ili barem nagoviješteno, Dizdarević ostvaruje hroniku pribojskog pozorišta, ali ukupni kulturološki kontekst što ga ovaj autor zahvata neuporedivo je širi. Ovdje su dodirnute ili barem apostrofirane i mnoge druge kulturne djelatnosti, od inicijacije i razvoja radničkih, seoskih, pionirskih, lutkarskih i ostalih punktova pozorišnog amaterizma do književnih manifestacija, od istraživanja najstarijih arheoloških slojeva do obnove spomenika kulture, od razvoja likovne do nadgradnje muzičke umjetnosti. Sva ova bogata kulturološka lepeza dovedena je u neposrednu vezu sa razvojem Priboja kao gradske aglomeracije i ključnih objekata društvenog i kulturnog, međuratnog vremena, u vrhuncu svoje privredne i ekonomske ekspanzije od oko 20.000 stanovnika imao oko 10.000 zaposlenih, što je poslužilo kao osnova najvišeg standarda ili rasta dohotka u Jugoslaviji u vrijeme o kojem je riječ. Takođe nije izostao uvid u dezintegraciju jugoslovenskog državnog i političkog prostora tokom poslednje decenije, sa posebnim apostrofiranjem tragičnih detalja koji su traumatizovali pribojsku sredinu. I u ovom kontekstu prateći kao primarni predmetni plan pozorišni život i pozorišnu umjetnost, Dizdarević je nadasve argumentovano osvijetlio složene veze i uzajamnost djelovanja pozorišta i društva, i to ne samo u kontekstu svoga opštinskog već i širih, regionalnih, republičkih pa i saveznih, jugoslovenskih prostora.

Knjiga "Talija u Priboju" pisana je sa namjerom da se dosegne formula kulturološke publicistike, a realizovana je na ubjedljivo višem nivou. Razni aspekti i mnoge dimenzije u njoj su transformisani, što postaje očigledno kada se na konkretnim primjerima sagledaju modaliteti preobražavanja informativnog u analitički segment, hroničarskog u studijski, pozitivističkog u menomenološki. Ova knjiga je sva jasna i odmjerena, a opet posjeduje svoju unutarnju "temperaturu" i ima svoje smjene tempa, svoj šarm i svoju atmosferu. Da ne sadrži ništa drugo do konkretno sistematizovan pregled skoro 150 predstava ostvarenih za 100 godina, i kada se u njoj ne bi ništa spomenulo do onih preko 1.130 vlastitih imena iz prošlosti i savremenosti, ona bi u ponajboljem značenju toga izraza bila prevashodno ljudska, antropološka.

A ljudska je ili antropološka po svojoj prirodi i materija kojom se bavi, po onom pretpostavljenom procesu u kom se mnogi estetski indiferentni detalji kroz sintetički amalgam preobražavaju i estetski djelotvoran čin. Antropološka je takođe i kada tretira dejstvo naoko nevidljivih estetskih vrijednosti na masovnu publiku u smislu humanizovanja njenog habitusa i kultivisanja njenog ukusa.

I još nešto. Dizdarevićeva "Talija u Priboju" je oblikovana kao knjiga koja mnogo toga i mnogo šta spašava od zaborava, koja vlastiti smisao pronalazi u trajnosti pamćenja. Pored navedenog, ona je artikulisana tako da pretpostavlja aktivitet i one druge strane. To jest, ona računa da će biti čitana, ona traži svog sabesjednika.

Tek tako shvaćena i realizovana, "Talija u Priboju" će zaživjeti svojim punim životom. Sama će se odreći funkcije pasivnog muzejskog eksponata. Instrumentalizovana kako je ovdje u obliku krokija nagoviješteno, ona izrasta do obrisa iskustva na kojem će se temeljiti profilacija pozorišne umjetnosti ove sredine, i ne samo ove, u budućim vremenima, zapravo u vremenima koja već dolaze.

NATAŠA NIKČEVIĆ

NEMIRENJE S TIŠINOM

Izložba devetnaest bosansko–hercegovačkih i crnogorskih umjetnika u Podgorici u Galeriji KIC "Budo Tomović" 26. februara u 19 h i 19 minuta dio je umjetničkog omaža otetim u Štrpcima

Pamtite, oni imaju imena. Ako budu zaboravljeni, ako se pomirimo s tišinom voza 671, biće to znak da za nas nema nade, zapisao je Esad Kočan, u katalogu izložbe 19 bosansko–hercegovačkih i crnogorskih umjetnika, koja je dio umjetničkog omaža posvećenog desetogodišnjici zločina u Štrpcima, u organizaciji Foruma Muslimana–Bošnjaka, "Almanaha" i KIC–a "Budo Tomović". Autor izložbe je slikar Dževdet Nikočević. Pozvao je 19 umjetnika, kao što je prije deset godina oteto 19 putnika na pruzi Beograd – Bar. Postavku čine djela Anke Burić, Naila Ćelovića, Dževada Hoze, Irfana Hoze, Džeka Hodžića, Aldemara Ibrahimovića, Mehmeda Klepe, Mirsada Konstantinovića, Ibrahima Kurpejovića, Edina Numankadića, Dževdeta Nikočevića, Enesa Sivca, Fuada Topčagića, Mehmeda Zaimovića, Bratislava–Bata Medojevića, Predraga Milačića, Sretena Milatovića, Hamzalije Muhića i Mirsada Šehića.

Kako u predgovoru kataloga naglašava istoričar umjetnosti Vojislav Vujanović, izdvajaju se reprezentativna djela u polju grafike i crteža. Prije svega, riječ je o grafici u kombinovanoj tehnici akademika, grafičara Dževada Hoze, laureata prestižnih nagrada na internacionalnim smotrama savremene umjetnosti kao što su Bijenale grafike u Ljubljani, Internacionalno bijenale mediteranskih zemalja u Aleksandriji... Bez obzira na različite faze, opus Dževada Hoze u znaku je izuzetne grafičke transpozicije, vođenja računa o materijalnosti, svjetlosti, boji, s naglašenom simbolikom. Takav je i izloženi rad. Irfan Hozo predstavljen je grafikom, čiji centralni motiv su iznošene cipele i oznaka groblja. Ispod piše "cipele + kosti + stope". Ubijanje, užasi rata, entropija svih vrijednosti, ubijanje čovjeka je njegovo polazište i osuda. Mirsad Konstantinović koristi boje i forme njihove strukturalne i dinamičke varijacije, odnosno koristi kvadrate koje boji osnovnim bojama. "Između njih, s lijeva na desno, kreće se traka elementarnih bojenja svijeta, ali prije svega razvojnog koja sugerira oslobođenje od prezagušenosti materijom", Maljevičev bijeli kvadrat na kraju je ishodište. Bosansko–hercegovački

umjetnici eksperimentišu i u mediju crteža. Izdvaja se onaj Edina Numankadića koji je u polju minimalističke poetike i gdje je crtež neka vrsta vizuelnih dnevničkih bilježenja. Izvanredan je njegov ritam, osjećaj za kompoziciju. Mirsad Šehić temelji svoju poetiku na geometrijskim. Stvara neku vrstu rešetki horizontalnim i vertikalnim u pravougaoniku koje potom islikava. Njemu je bitan "kontakt unutrašnjeg i vanjskog", a u ovim koordinira i referira Univerzum. Mehmed Zaimović rafinirano kombinuje vegetativne i apstraktne konfiguracije. Enes Sivac je bosansko–hercegovački umjetnik mlađe generacije koji bira žicu kao materijal. U njegovim reljefima ona postaje gotovo nit, čipka. Pored izuzetnih plastičnih vrijednosti značenjski fon je Ikarov let i čovjekovi uzleti. Inventivno djelo urađeno u tehnici kolaža je Džeka Hodžića. Kombinuje na papiru – "ljude sjene" koristeći ulje, akrilik, uljani pastel, isijeca ih i stvara objekte. Hodžić je svojim kolažima daleko prodro u apstraktne, u biti nepredmetne predjele umjetnosti... No kolaži prikazuju zamagljenu, nejasnu sliku čovjeka i time su metafore za i dalje tegobnu egzistenciju u njegovoj domovini, zapisao je dr Rupert Šrajner.

Izborom su obuhvaćeni i bosansko–hercegovački slikari Nail Ćelović, Mehmed Klepo, Fuad Topčagić, Hamzalija Muhić i Dževdet Nikočević, koji je do prije neku godinu bio član ULUCG–a. Nikočević i dalje eksperimentiše bojom. Djelo je to naglašene fakture uz dominaciju crvene a utemeljeno na slikarstvu obojenog polja.

Anka Burić pozvana da učestvuje na izložbi posvećenoj žrtvama u Štrpcima uradila je triptih "Bez riječi". Čini ga znak uzvika, u sredini je znak jednakosti, a na kraju znak pitanja. Ostajući u okvirima vlasite poetike i koristeći osnovne boje crvenu i plavu za tačke znakova interpunkcije koji postaju simboli. Znak jednakosti istovremeno je i simbol šina, tračnica, mjesta zločina (a znak opasnosti postavljen je u vozovima kao znak uzvika). To su pitanja upućena svima nama i inventivan likovni omaž žrtvama u Štrpcima. Sreten Milatović predstavljen je u objektima u terakoti, koje takođe temelji na iskustvima minimal–arta, ali koji nijesu lišeni ekspresivnog govora i prefinjenog osjećaja za minijaturu. "Točak svijeta" skulptura je Predraga Milačića u kamenu. I u ovoj uspostavlja fine odnose između otvorenih i zatvorenih formi, simbolike i izvedbi, Ibrahim Kurpejović i dalje radi ulja apstraktnog predznaka uz finu orkestraciju tamnog i svijetlog, a Aldemar Ibrahimović slika simboličke pejzaže, dok Bratislav Medojević eksperimentiše u tehnici terra appreter.

Snažna uvertira bio je radio–fonsko–scenski performans autora Mirsada Rastodera na platou KIC–a "Budo Tomović". U mraku koji simboliše tunel odjednom diže se njih 19 prekrivenih bijelim plahtama. Žrtve se pomiču, odlaze, promiču, a za njima idemo mi, njih 19 skida svoje plahte u galeriji. Ostaju slike i naše preispitivanje savjesti...

MUHAREM DIZDAREVIĆ (1931–2003)

Nedavno je u Bijelom Polju preminuo Muharem Dizdarević, saradnik i prijatelj "Almanaha", koautor dvotomne studije "Pamćenje i sjećanja, Muslimanska/bošnjačka bratstva u bjelopoljskom kraju". Muharem Dizdarević je rođen 1931. godine u Bijelom Polju. Po obrazovanju je bio dipl. ing. agronomije.

Radio je kao profesor hemije u Peći i Bijelom Polju. Bio je član Predsjedništva Republike Crne Gore (1986–1989); predsjednik Opštine Bijelo Polje. Republički poslanik u dva mandata: poslanik prosvjetno–kulturnog vijeća 1967. godine i Republičkog vijeća 1969. godine. Izdao je i udžbenik "Odabrana poglavlja iz Hemije" zajedno sa A. Kučevićem i uspješno se bavio pedagoškim i publicističko–istorijskim radom. Opraštajući se od svog druga i prijatelja, Tule Međedović, je rekao, pored ostalog, o Muharemu Dizdareviću:

"... Muharem je sin Abaza Dizdarevića. To je onaj Abaz Dizdarević, trgovac iz Bijelog Polja koji je, u predratnoj i poslijeratnoj Jugoslaviji mogao, širom Crne Gore, kupiti stoke i drugih proizvoda bez i jedne pare, pa kad plati. Sada možete zamisliti koliko je to poštenje bilo da pridobije toliko povjerenje građana.... Muharem je bio veliki čovjek, visokih moralnih osobina, spreman svakome da pomogne; čovjek bez zavisti, nikom zlo nije mislio. Svačiji uspjeh i sreća njega je radovala kao da je njegova. Nije mrzio ni onoga koga je trebalo da mrzi, a volio je sve; i one koje nije trebalo da voli. Cijenio je rad i poštenje. Bio je veliki radnik. Koliko je samo utrošio truda i vremena oko svojih knjiga "Sjećanje i pamćenja", koliko je samo ljudi posjetio, sela obišao, nadgrobnih spomenika pročitao. Koliko je tim svojim knjigama pomogao upoznavanju rodbine i njihovih veza... Sedamdeset godina provedenih u normalnim uslovima života nije relativno kratko vrijeme, ali mi, naša generacija, skoro cio život smo proveli u nenormalnim uslovima: djetinjstvo smo izgubili u ratu; mladost proveli u obnovi i izgradnji zemlje; u učenju i školovanju; jedan period u kućenju i formiranju porodice; i taman počeli miran i srećan život, kada naše narode i našu zemlju zadesi ponovo nesreća; i taman kada se ta nesreća malo stiša završismo svoj radni vijek i počesmo miran život".

Redakcija "Almanaha" na ovaj način izražava svoj pijetet, poštovanje i zahvalnost saradniku, prijatelju i čovjeku Muharemu Dizdareviću.